

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

“İNGİLTERE’NİN IRAK SİYASETİ (1798-1876)”

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK

HAZIRLAYAN
Sungur DOĞANÇAY

ELAZIĞ-2015

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

“İNGİLTERE’NİN IRAK SİYASETİ (1798-1876)”

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK

HAZIRLAYAN
Sungur DOĞANÇAY

Jürimiz,tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans / doktora tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

1. **Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK**
2. **Prof. Dr. Nuri YAVUZ**
3. **Prof. Dr. İbrahim YILMAZÇELİK**
4. **Doç. Dr. Ahmet GÜNDÜZ**
5. **Yrd. Doç. Dr. Ayşe ÇAĞLIYAN**

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih vesayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Zahir KIZMAZ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Doktora Tezi****“İngiltere’nin Irak Siyaseti (1798-1876)”****Sungur DOĞANÇAY****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Tarih Anabilim Dalı****Elazığ-2015; Sayfa: XXXV + 238**

Bu çalışmada, başta Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve İngiliz Ulusal Arşivleri olmak üzere çeşitli arşivler ve araştırma merkezlerinde bulunan belgelerden istifade edilerek 1798-1876 yılları arasında Britanya İmparatorluğunun Irak bölgesinde yürüttüğü siyasî faaliyetler hakkında bilgi verilmeye çalışıldı.

Bilindiği gibi söz konusu dönemde Irak, Osmanlı Devletine bağlı başta jeopolitik ve jeostratejik olmak üzere dinî, içtimaî ve kültürel açıdan oldukça önemli bir bölge idi. Bu özelliklerine ilave olarak farklı etnik unsurların ve semavi dinlerin bir arada yaşaması Irak’ın önemini daha da arttırmakta idi. İşte bu öneminden dolayı Osmanlı Devleti Irak’ı muhafaza ve yabancı devletlerin müdahalesini bertaraf etmek için hem kendisini temsilen hem İstanbul’da hem de Irak’ta görev yapan temsilcilerinin eliyle çeşitli politikalar yürüttü. Lakin 1789 yılında Fransız İhtilali ile başlayan ve kısa sürede tüm dünyayı etkisi altına alan milliyetçi ayaklanmalar Osmanlı Devleti dahilinde de meydana geldi. Bu ayaklanmaların bir türlü kontrol altına alınamayıp farklı bölgelerde ve bazen birkaç yerde aynı anda ortaya çıkması devleti XIX. yüzyıl boyunca bir hayli yıprattı. Bu ihtilal ortamında Irak bölgesi adeta kendi kaderine terk edildi. Hindistan Ticaret Yolunu güvenlik altına almak ve bu bölgeden Hindistan’a alternatif yollara sahip olmak isteyen İngiltere’nin; buraya sahip olarak İngilizleri buradan uzak tutmak isteyen ve İstanbul’a kadar sarmak niyetinde olan Rusya’nın; İngilizlere kaptırdığı sömürgesi Hindistan’ı tekrar ele geçirmek ve İngilizlere burada darbe indirmek isteyen Fransa’nın; Şîî Mezhebi mensupları için Mekke ve Medine’den sonra

III

en kutsal yerler olan Kerbela ve Necef gibi şehirlere sahip olmak ve Basra Körfezini tamamen ele geçirerek hem Osmanlı Devleti hem de diğer devletleri buradan uzaklaştırmak isteyen İran Devleti'nin çıkar çatışması içerisine girdikleri bir bölge haline geldi.

Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu çıkmaz durum, adı geçen bu devletlerin hem Irak hem de farklı coğrafyalarda kendi aralarındaki mücadelelerden istifade ile yalnızca Irak'taki menfaatlerini korumasının önünde bir engel olmakla kalmayıp aynı zamanda toprakları dahilindeki bölgelerde cereyan eden yıkıcı faaliyetleri bertaraf etmesine de mani oldu.

Britanya İmparatorluğu Dünyanın muhtelif yerlerinde elde ettiği siyasî, dinî, kültürel ve ekonomik başarılarına paralel olarak Irak'ta da aynı kazanımlar elde etti. Bundan sonra Irak'ta İngiliz etkisini kırmak mümkün olmadı hatta tam aksine bu etki artarak devam etti. Burası I. Dünya Savaşı sırasında İngilizler tarafından işgal edildi ve manda devleti haline getirildi. 1921'de Monarşik Krallık kuruldu. Böylece manda rejimi yerini Krallığa bıraktı lakin İngilizlerin Irak üzerindeki kontrolü devam etti. 1958'de Irak Devleti kuruldu ve ilk Başbakan Abdülkerim Kasım oldu. Bu tarihten itibaren resmen bağımsız bir Irak Devletinden söz edilse de Irak üzerinde İngiliz tahakkümünün hiçbir zaman kalkmadığını söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Irak, Britanya İmparatorluğu, İngiltere, Hindistan Ticaret Yolu, Basra Körfezi

ABSTRACT**Ph.D Thesis****British Policy on Iraq (1798-1876)****Sungur DOĞANÇAY****Fırat University****The Institute of Social Science****History Department****Elazığ-2015; Page XXXV+238**

This study sheds light on the political activities carried out by the British Empire in the Iraqi region over the period 1798-1876, through an exhaustive analysis on the archive documents obtained from various archive offices, mainly from the Ottoman Archives of the Turkish Prime Minister's Office and also from the British National Archives.

In that period, Iraq was a key region in the Ottoman State mainly due to its geopolitical and geostrategic importance and also in terms of its religious, social, and cultural features. In addition to these key features, the cohabitation of different ethnic groups and celestial religions in Iraq was another factor that added to its importance. For these reasons, the Ottoman State, in an attempt to protect Iraq and neutralize the foreign interventions, carried out various political acts both by itself and through the agents recruited in Istanbul and Iraq. However, the revolts triggered by the French Revolution, which broke out in 1789 and was quickly disseminated to the whole world, influenced the Ottoman State as well. Because the revolts were uncontrollable and some of them simultaneously broke out in several locations, the Ottoman State was significantly weakened throughout the 19th century. Amidst these adverse events, Iraq was virtually left to its fate. The country turned to a region of conflict of interest where the British Empire was aspiring to control the Indian Trade Route and to dominate the alternative routes stretching from that region to India, where the Russians were intending to keep the British Empire away from that region and to outreach to Istanbul,

where the French desired to recapture its former colony, India, from the British Empire and to deal a big blow to the British Empire, and where the Persians aimed to recapture the second holiest cities for the Shiites after Mecca and Medina, such as Karbala and Najaf, and to remove the Ottoman State and other states from the region by seizing full control of the Basra Region.

This predicament of the Ottoman State not only barred the State to preserve its interests in Iraq due to the battles occurring between the states above mentioned both in Iraq and other territories but also prevented the State to neutralize the destructive events looming around its territory.

The British Empire acquired political, religious, cultural, and economic gains in Iraq parallel to those it did in other locations around the world. With these achievements, it became impossible to break down the British force in Iraq and this force became gradually stronger. The region was invaded by the British Empire during the World War I and became a British Mandate. The monarchic state was founded in 1921 and thus it replaced the mandate regime. Nevertheless, the British Control over Iraq persisted despite the regime change. The Iraqi State was established in 1958 and Abdülkerim Kasım became the first Prime Minister of the State. From that date on, although Iraq has officially been recognized as an independent state, it is wise to assert that the British Rule over Iraq has never been abolished.

Key Words: Iraq, The British Empire, England, Indian Trade Route, Persian Gulf

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	VI
ÖNSÖZ	X
KISALTMALAR	XIII
KONU AMAÇ ve KAYNAKLAR.....	XVII
1. ARŞİV KAYNAKLARI	XX
1.1. Osmanlı (Başbakanlık) Arşiv Kaynakları.....	XX
1.1.1. İrade Hariciye	XX
1.1.2. İrade Dahiliye	XX
1.1.3. Yıldız Esas Evrakı	XXI
1.1.3.1. Layihalar	XXI
1.1.4. Hatt-ı Hümayun	XXI
1.1.5. Amedi Kalemî Belgeleri	XXII
1.1.6. Meclis-i Vâlâ	XXIII
1.1.7. Düvel-i Ecnebiye Defterleri.....	XXIII
1.1.8. Sadaret Mektubî Kalemî Belgeleri	XXIII
1.1.9. Mühimme Defterleri	XXIV
1.1.10. Salnameler	XXIV
1.2. İngiliz Arşiv Kaynakları	XXV
1.2.1. The National Archives	XXV
1.2.2. The British Newspaper Archives.....	XXVIII
2. KLASİK ESERLER	XXIX
2.1. Osmanlıca Klasik Eserler.....	XXIX
2.2. İngilizce Klasik Eserler.....	XXXI
3. TETKİK ESERLER.....	XXXII
3.1. Türkçe Tetkik Eserler	XXXII
3.2. İngilizce Tetkik Eserler.....	XXXIV
GİRİŞ.....	1
1. Irak Adı.....	1
2. Sınırları	2

3. Dinî, Etnik ve İctimaî Durumu	3
4. Tarımsal zenginlik ve Ticaret	5
5. İdari Taksimatı	6
5.1. Musul Vilâyeti	7
5.2. Basra Vilâyeti	8
5.3. Bağdat Vilâyeti	8

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İNGİLTERE’NİN BÖLGE İLE İLGİSİ VE İLK TEMASLARI	11
1.1. İngiltere İçin Irak’ın İktisadî, Ticarî, Stratejik ve Yeraltı Zenginlikleri Bakımından Önemi	11
1.2. Fransa ile Rekabet.....	15
1.2.1. Avrupa’da Fransız Üstünlüğü (1798-1815).....	15
1.2.2. İhtilal Sonrası Değişen Fransız Politikası ve Diğer Devletlerin Buna Tepkisi	15
1.2.3. Fransızların Mısır’a Girmesi.....	16
1.3. İngiltere’nin Fransa’ya Karşı Üstünlük Kurması.....	18
1.3.1. Mısır Üzerinden İngiltere’nin Ortadoğu Politikası.....	18
1.4. Irak Üzerinde İngiliz-Fransız Rekabetinin Devamı.....	21
1.4.1. Fransızların Bölgeye Girişi.....	21
1.4.2. Fransa’nın Faaliyetleri	22
1.4.3. Süveyş Kanalı’nın Fransızlar Tarafından Açılması ve Bunun Irak’a Etkileri	27
1.4.3.1. Kanalı’nın Açılması	28
1.4.3.2. Kanalı’nın Açılması Üzerine Irak’a Yönelik Faaliyetler	30
1.5. İngiltere’nin Irak Politikasında Bölgesel Güçlerin Dengelenmesi	34
1.5.1. İran İle Münasebetler	34
1.5.1.1. Nasıreddin’in Bağdad Ziyareti.....	42
1.5.2. Rusya’nın Dengelenmesi	44
1.6. Vahhabî Ayaklanmasında İngiltere’nin Rolü ve Irak Politikasına Etkisi.....	50
1.6.1. Vahhabîlik ve Vahhabîliğin Doğuşu	51
1.6.2. Vahhabîlerin Basra Körfezi Kıyılarına ve Kerbela’ya Saldırıları	52
1.6.3. Mehmet Ali Paşa’nın İsyanı Bastırması	54
1.6.4. Mithad Paşa’nın Meseleye El Atması.....	55

İKİNCİ BÖLÜM

2. İNGİLİZLER'İN IRAK'TA NÜFUZ KURMA FAALİYETLERİ, OSMANLI İDARECİLERİ, AŞİRETLER ve AZINLIKLAR İLE MÜNASEBETLERİ..... 59

2.1. Devletin Irak'ta Kontrolü Sağlamaya Yönelik Çalışmaları.....	67
2.2. Mehmet Ali Paşa ile İlişkiler	74
2.3. Aşiretler ve Azınlıklar İle İlişkiler	79
2.3.1. Şammar Aşireti	81
2.3.2. Hemavend Aşireti	82
2.3.3. Sencabi Kabilesi	83
2.3.4. Aneze Aşireti	84
2.3.5. Müntefik Aşireti.....	85
2.3.6. Ben-i Lam Aşireti	86
2.3.7. Yahudiler	86
2.3.8. Hristiyanlar	88

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İNGİLTERE'NİN IRAK'TAKİ SİYASİ FAALİYETLERİ 90

3.1. Hindistan Yolunun Tahkimi	90
3.1.1. İngiltere'nin Hindistan'ı Ele Geçirmesi ve Bunun Irak'a Etkileri.....	90
3.1.2. Osmanlı Devletinin Bölgedeki Durumu ve İngilizlerin Burada Etkin Olma Çabaları.....	91
3.2. Körfez Ülkeleri	111
3.2.1. Katar	111
3.2.2. Bahreyn.....	112
3.2.3. Umman	115
3.2.4. Kuveyt.....	115
3.2.4.1. Küçük Karakol Kuveyt	117
3.3. Misyonerlik Faaliyetleri.....	118
3.3.1. Misyonerlik.....	118
3.3.2. Osmanlı Devletinde Misyonerlik Faaliyetleri	119
3.3.3. Irak'ta İlk Misyoner Faaliyetleri.....	121
3.3.4. Anglikan Kilisesi'nin Irak'taki Misyoner Faaliyetlerini Desteklemesi	123
3.3.5. İngiliz İmparatorluğu'nun Irak'ta Yürütülen Misyonerlik Faaliyetlerine Olan Desteği	124

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. BAYINDIRLIK FAALİYETLERİ	127
4.1. Nehir Islahı ve Ulaşımı	127
4.1.1. Lynch Şirketi	129
4.1.2. Umman-ı Osmanî Şirketi	132
4.2. Ulaşım İçin Planlanan Muhtemel Güzergâhlar	134
4.3. Telgraf Hattı	135
4.4. Demiryolu Hattı	139
4.4.1. Fırat Vadisi-Basra Körfezi Demiryolu Hattı	141
4.4.2. Calais-Basra Demiryolu Hattı	143
4.4.3. Akdeniz-Birecik Demiryolu Hattı	143
4.4.4. Üsküdar-Basra Demiryolu Hattı	144
4.5. Hindistan Posta Sistemi (Indian Postal System)	145
4.6. Karayolu (Şose)	148
4.7. Eğitim ve Sağlık Kurumları	149
SONUÇ VE ÖNERİLER	151
EKLER	155
KAYNAKLAR	229
ÖZ GEÇMİŞ	238

ÖNSÖZ

Eski çağlardan beri Hindistan ve Uzakdoğunun ipek ve baharat gibi malları Avrupa’da ve Osmanlı Devletinde büyük önem arz etmekte, bu mallar da Osmanlı Devleti üzerinden Venedikli tüccarlar vasıtasıyla Avrupa’ya taşınmaktaydı. İngilizler deniz ticaretinde gâyet mâhir olmakla birlikte Venediklilerin bölgede etkin olmaları dolayısıyla Akdeniz’de XVI. yüzyıla kadar görünmediler. 1573 yılında II. Selim’den ticarî imtiyazlar aldılar. Bu imtiyazlar müteaddit defalar yenilendi ve 1675’ten itibaren İngilizlerin Osmanlı Devletindeki ekonomik durumları daha iyi hale gelmeye başladı.

İngilizler, Venedikliler ve Fransızlardan sonra başlamalarına karşın ticarete bu devletlerin önüne geçtiler. Sanayinin gelişmesi sayesinde İngiltere’nin artan ticarî emtiaları için fevkalade bir pazar ve ihtiyaç duyduğu hammadde için geniş ve verimli bir alana sahip olan Osmanlı Devleti oldukça büyük önem arz etmekte idi. Başlangıçta Fransızlara verilen kapitülasyonlar İngilizler için de uygulandı. İngilizler bundan sonra ticaret antlaşmaları ile Osmanlı Devletini kısıvrak bağladılar ve beraberinde siyasal egemenliklerini kurdular. Tüm bu gelişmelere karşın İngilizler Osmanlı Devleti için öncelikli müttefik değillerdi. Bu durum siyasî ve iktisadî menfaatlerine ters düşmekteydi. Lakin Türk-Fransız münasebetleri de yeni başlayan bir süreç olmayıp kökleri çok öncelere dayanmaktaydı.

XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde başlayan Türk-Fransız ilişkileri hızla ve gelişerek 1789 yılına kadar devam etti. Yaklaşık üç yüz yıl süren bu uzun dönemde Osmanlı Devleti, bu münasebetleri akamete uğratacak bir fiiliyatta bulunmadı. Mutlakiyetle yönetilen Fransa XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar Dünyanın en güçlü devletleri arasında idi. Ne var ki Veraset Savaşları (1740-1748)’na katılarak uzun süreli mücadeleler verdi. Avrupa’nın en büyüğü olmak için verilen bu mücadele Fransa’yı yordu. Veraset Savaşlarının devamında İspanya ile birlikte Yediyıl Savaşları (1756-1763)’nda İngiltere ile savaştı ve bu mücadelenin sonunda hem denizde hem de karada İngiltere ve Prusya’ya karşı kaybetti. 1763 yılında yapılan Paris Antlaşması ile de Amerika ve Hindistan’daki sömürgelerini İngiltere’ye kaptırdı. Bu ülkeye duyduğu kin ve kaybettiği yerleri geri alma arzusu Fransa’yı Amerika’daki İngiliz kolonilerini İngiltere ile olan bağımsızlık mücadelesinde işbirliğine sevketti. Ancak bu, lojistik destekle sınırlı kaldı. Çünkü koloniler için İngiltere ile yeniden savaşı göze alamadı. İngiliz kolonisi İngiltere İmparatorluğuna karşı mücadelesinde başarılı oldu. Buna

karşın Fransa, savaş sonrası Amerika'dan da umduğunu bulamadı. Üstelik bir de maddi olarak zarara uğradı. Fransa'nın düştüğü bu durum kamuoyunda ağır eleştirilere hatta protestolara zemin hazırladı. Sonuçları itibariyle önce Avrupa ve sonra tüm Dünyayı derinden etkileyen reformlardan sonra en önemli hadise Fransız İhtilali 1789 tarihinde patlak verdi. Önceleri bu ihtilalin yalnızca Fransa'yı etkileyeceğini düşünen Avrupa devletleri Fransa'nın "*Krallık baskısı altında inleyen milletleri kurtarmak*" sloganıyla başlattığı saldırı politikası ile derhal Fransa'ya karşı cephe aldılar. Koalisyon Savaşları dediğimiz ve 1792 yılında başlayıp yakınçağların ilk küresel düzeni 1815 Viyana Kongresi'ne kadar süren dönemde Fransa'nın Osmanlı Devletine karşı politikası olumsuz yönde değişti. İttifakı bozan ilk hareket Fransa'dan geldi. Napolyon Bonapart, Fransa'nın Yediyıl Savaşları sonunda İngiltere'ye kaptırdığı Hindistan'ı tekrar ele geçirmek ve bu ülkeye giden deniz yolunu müstahkem hale getirmek için Mısır'ı 1798 yılında ansızın işgal etti. Bu işgali ne Osmanlı Devleti ne de İngiltere bekliyordu.

İşgalin akabinde Osmanlı Devleti; Rusya ve İngiltere ile Fransa'ya karşı ayrı ayrı ittifak antlaşmaları imzaladı. İngiltere Mısır'ın yayılmacı ve ezeli düşmanı Fransa'nın elinde bulunmasından ise Osmanlı Devletinin himayesinde olmasını tercih etti. Böylesi bir durumda zaten fiili olarak bölgenin kontrolü yine İngiltere'nin elinde olacaktı. İşte bu antlaşma ve akabinde Fransa'nın Mısır'dan mağluben kovulması Türk-İngiliz münasebetlerinde 1876 yılına kadar devam edecek Osmanlı Devletinin bölünmez bütünlüğü politikasının başlangıcını temsil eder. Araştırmamızın başlangıcını Fransızların Mısır'a saldırdığı tarih olan 1798 olarak aldık.

Çalışmamızda Napolyon'un Mısır'ı işgali ile telaşa kapılan İngiltere'nin değişen Orta Doğu ve Irak politikasını ele almaya çalışacağız. Bilindiği gibi Hindistan İngiltere için hayatî derecede önem arz etmekte idi. Hindistan'ın Fransa ya da bir başka güçlü devletin eline geçmesi demek İngiltere'nin Amerika'dan sonra Hindistan ve Orta Doğu politikalarının da iflası demektir. Bu sebepten İngiltere Hindistan'a ulaşan deniz yolunun yanı sıra karayolları ve nehir yollarının hem güvenliğini hem de kontrolünü elinde bulundurmak emelinde idi. Bu kara ve nehir yollarının en önemlileri ise Anadolu'dan başlayarak Irak toprakları üzerinden geçen Fırat ve Dicle nehirleri idi. Hem bu yolların kontrolü hem de yenilerinin imarı ve inşası için İngiltere XIX. yüzyılın başlarından itibaren politikalar geliştirerek bunları hızla hayata geçirmeye çaba gösterdi. Bir yandan da Irak'ı nüfuzu altına alarak burada hâkim güç haline gelmek maksadıyla çeşitli faaliyetler icra etti. Bu faaliyetler arasında Misyonerlik, aşiretler ve kabileler ile

münasebetler, devlete karşı meydana gelen isyanlarda aktif çalışmalar yürütmek, diğer güçlü bölge ülkelerinin çalışmalarını engellemeye yönelik faaliyetler sayılabilir.

Bu çalışmada İngiltere'nin Osmanlı Devletini Fransa'ya karşı desteklemeye başladığı ve inişli çıkışlı da olsa iki ülke arasında süren işbirliğinin başlangıç tarihi olan 1798 yılından başlayarak Rusya ve Fransa ile birlik olup Osmanlı Devletini ortadan kaldırmaya yönelik ittifaka dahil olduğu 1876 yılına kadar ki dönemde Irak'ta yürüttüğü siyasî faaliyetler ve bu faaliyetlerin müsbet ve menfî yönlerinin bilimsel çerçevede incelenerek bilim dünyası ve Irak tarihine ilgi duyanların istifadesine sunulması planlanmaktadır. Çalışmada bazı eksiklikler elbette olabilir. Eksikliklerin bu konu üzerinde çalışacak olanların değerli katkılarıyla giderileceği kanaatindeyiz.

Bu çalışmanın hazırlanmasında büyük emeği geçen ve katkılarını hiçbir zaman esirgemeyen danışmanım Sayın Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK'e ve İngiltere'deki araştırmalarımnda yardımcı olan Birmingham Üniversitesi Öğretim Üyesi Sayın Dr. Steve MOREWOOD'a teşekkür ederim.

Elazığ – 2015

Sungur DOĞANÇAY

KISALTMALAR

Layard, *Nineveh and Babylon*

Austen H. Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon*, London, 1853

Eraslan, “Türk-İngiliz Rekabeti”

Cezmi Eraslan, “Irak’ta Türk-İngiliz Rekabeti (1876-1915)”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Tarih Dergisi*, Sayı 35, İÜ Edeb. Fak. Bas., İstanbul

Antonius, *The Arab Awakening*

George Antonius, *The Arab Awakening the Story of the Arap National Movement*, -Great Britain, 1938

Bozkurt, *Alman ve İngiliz Belgelerinde Gayrimüslimler*

Gülnehal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Vatandaşlarının Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1996

Ekinci, *Fırat ve Dicle’de Osmanlı-İngiliz Rekabeti*

İlhan Ekinci, *Fırat ve Dicle’de Osmanlı-İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapur İdaresi)*, Asis Yay., Ankara, 2007

Ekinci, “Nehir ve Göllerde Vapur İşletmesi”

İlhan Ekinci, “Osmanlı Devleti’nde Bazı Nehir ve Göllerde Vapur İşletme Teşebbüsleri I”, *Arayışlar*, Yıl: 1 Sayı:2, 1999

M. Boogert, Kapitülasyonlar

Maurits H. Van den Boogert, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi 18. Yüzyılda kadılar, Konsoloslar ve beratlılar*, Çev: Ali Coşkun Tuncer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014

Hülagü, *Demiryolu Politikası*

Mehmet Metin Hülagü, *Sultan Abdülhamid Dönemi Demiryolu Politikası (1876-1909)*, Devr-i Hamid 3, Erciyes Üniversitesi Yay., 2011, Kayseri,

Özyüksel, *Bağdat Demiryolları*

Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Arba Yayınları, İstanbul, 1988

Öztürk-Özer, *Mısır Salnamesi*

Mustafa Öztürk-Sevda Özkaya Özer (Yayına Hazırlayanlar), *Mısır Salnamesi (1871)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 10, Tarih Şubesi Yay., No: 9, Elazığ, 2005

Kütükoğlu, *İktisâdî Münâsebetler I*

Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri I (1580-1838)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1974

Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*

Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, 6. Baskı, İletişim Yay. İstanbul, 2010

- Kızıltoprak, *Mehmet Ali Paşa'dan II. Süleyman Paşa'dan II. Abbas Hilmi Paşa'ya*
- Kürkçüoğlu, *Mondros'tan Musul'a*
- Herald, *Reports from Northern Iraq*
- Yücel, "Mithat Paşa'nın Bağdat Valiliği"
- Karadeniz-Kara,"Osmanlı-İngiliz Mücadelesi"
- Kurşun, *Katar ve Basra'da Osmanlılar*
- Süleyman Kızıltoprak, *Mehmet Ali Paşa'dan II. Abbas Hilmi Paşa'ya Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı*, TBBD Yay., İstanbul, 2010
- Ömer Kürkçüoğlu, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri*, İmaj Yay. Ankara, 2006
- The Missionary Herald, *Reports from Northern Irak (1833-1870)* 2, Edits: Kamal Sallabi- Yusuf K. Khoury, Royal Institute for Inter-Faith Studies, Amman 11183, Mediterranean Press, 1997
- Yaşar Yücel, "Mithat Paşa'nın Bağdat Vilâyetindeki Altyapı Çalışmaları", Uluslar arası Mithat Paşa Semineri, Edirne, 8-10 Mayıs 1984, TTK Yay., Ankara 1986
- Yılmaz Karadeniz-Hidayet Kara, "Bağdat, Basra, Bahreyn ve Necid Bölgelerinde Osmanlı-İngiliz Nüfuz Mücadelesine Dair Layiha", History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s. 166-167
- Zekeriya Kurşun, *Basra Körfezinde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi Katar'da Osmanlılar (1871-1916)*

Midhat, *The Life of Midhat Pasha*

Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha, a record of his services, political reforms, banishment and judicial murder (1903)*, J. Murray (Publisher), London

Ceylan, *Ottoman Origins of Modern Iraq*

Ebubekir Ceylan, *Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in The Nineteenth Century Middle East*, I.B Tauris Co Ltd, London, 2011

KONU AMAÇ ve KAYNAKLAR

Öncelikle inceleme konumuzun tarih aralığı, coğrafi sınırları ve neden bu konunun çalışma alanı olarak belirlendiği hakkında genel bir malûmat verelim.

Çalışma alanımız 1798-1876 yılları arası dönemi kapsar. Bilindiği gibi Napolyon Bonapart, Sultan III. Selim ile olan dostâne münasebetlere aykırı olarak bir Osmanlı toprağı olan Mısır'ı 1798 yılında işgal etti. Ansızın gerçekleşen bu hadise Osmanlı Devletini olduğu kadar İngiltere'yi de derinden sarstı. Zira bu hareket Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğüne karşı olmakla beraber İngiltere'nin sömürgelerine giden yolları tehdit altında bırakacak bir saldırı idi. Bu işgale İngiltere'nin sessiz kalması beklenemezdi ve çıkarları icabı Türklerin yanında yer alarak kısa süre içerisinde Fransa'yı Mısır'dan uzaklaştırdı. Bundan sonra İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki ticarî, siyasî ve askerî münasebetler 1876 yılına kadar hemen hiç kesilmedi. 1798 yılında Fransa'nın saldırgan tutumu ile başlayan münasebetler ve dostâne ittifaklar Rusya'nın yine Osmanlı Devletine yönelik gitgide artan ve 1876 yılında doruk noktasına ulaşan yıkıcı faaliyetleri ile adeta Türk-İngiliz düşmanlığına evrildi. İngiltere'nin değişen siyaset adamları ve siyasî konjunktürü bu düşmanlığı günden güne körükledi ve 93 Harbi olarak da bilinen Osmanlı-Rus Harbinde İngilizler Ruslara karşı Türkleri yalnız bıraktılar.

İngilizlerin Osmanlı Devleti ile güçlü devletleri karşısına almak pahasına ittifak kurup, Osmanlı Devleti üzerine politikasını bu yönde şekillendirmesi hiç kuşkusuz menfaatleri icabı idi. İşte bu dostâne münasebetlerin yine bir Osmanlı toprağı olan Irak bölgesi ve elbette devlet üzerinde ne gibi etkiler bıraktığı hususunun tetkike muhtaç olduğu su götürmez bir gerçektir. Neden çalışma alanı olarak Irak coğrafyasını seçtik?

Söz konusu dönemde Irak; Bağdat, Basra ve Musul olmak üzere üç eyâlete ayrılmaktadır. İşgal ettikleri jeostratejik ve jeopolitik konumları bölgenin önemini bir hayli arttırmaktadır*. Örneğin, konumu itibarıyla Irak, Rusya'nın Kızıldeniz' e açılması ve böylelikle Hint Okyanusu ve bir İngiliz sömürgesi olan Hindistan'da faaliyetlerde bulunabilmesi için köprü vazifesi görmektedir. Bu öneminden dolayı Irak sürekli Rusya için işgal edilmesi gereken en önemli yerlerden olmuştur. Bu fikir halen Rus politikacıların dimağında yer almaktadır. Fransa Mısır'ı 1798 yılında işgal edebilseydi

* Irak'ın adı, sınırları, dinî, etnik, ictimai durumu, tarımsal zenginliği ve idarî taksimatı hakkında ayrıntılı bilgi için çalışmanın 1-11 sayfaları incelenebilir.

bir sonraki adım bu coğrafyanın ele geçirilmesi olacaktı. Zira Irak'ın işgali demek Orta Doğu'da önemli bir coğrafyaya sahip olmak ve diğer devletlere karşı üstünlük sağlamak demektir. İngilizler için ise bu ülkelerin politikalarının engellenmesi, yine bu ülkelerin kontrol altında tutulmaları ayrıca, Irak'ın, Orta Doğu'nun, Hindistan'ı ve buraya ulaşan yolların emniyet altına alınması hayati önemdedir. Söz konusu dönemde bu mücadeleler sık sık yaşandı ve Osmanlı Devletini bir hayli uğraştırdı. Bu ve benzeri olayların Türk ve İngiliz arşiv kaynaklarına ilave olarak diğer kaynakların verdiği bilgiler doğrultusunda ortaya çıkarılmasının ve bunların günümüze etkileri hakkında bilgi verilerek bilim dünyasına az da olsa katkı sunulmasının gereklilik olduğunu düşündüğümüz için söz konusu dönemde bu önemli coğrafyayı çalışma alanı olarak belirledik.

Çalışmamız, araştırmaya konu olan dönemlerin siyasî, sosyal ve tarihsel özellikleri dikkate alınarak dört bölüm halinde tertip edildi. İngiltere'nin Irak ile ilgilenmeye başlamasını inceleyen birinci bölüm; nüfuz kurma faaliyetleri, aşiretler, azınlıklar ve Osmanlı idarecileri ile olan münasebetlerini inceleyen ikinci bölüm; siyasî ve dinî faaliyetleri inceleyen üçüncü bölüm ve bayındırlık çalışmalarını inceleyen dördüncü bölüm. Ayrıca bu dört bölüm de özelliklerine göre yine alt bölümlere ayrılarak incelendi. Bu alt bölümlerin ihtiva ettiği konular ise şöyledir:

Birinci Bölüm: İngiliz-Fransız rekabeti, İran ile münasebetler, Rusya'nın dengelenmesi, Vahhabî ayaklanması; Süveyş Kanalı'nın Fransızlar tarafından açılması ve bunun Irak'a etkileri.

İkinci Bölüm: Devletin Irak'ta kontrolü sağlamaya yönelik çalışmaları, aşiretler ve azınlıklar ile münasebetler ve Mehmet Ali Paşa ile ilişkiler.

Üçüncü Bölüm: İngiltere'nin Hindistan'ı ele geçirmesi ile buraya ulaşan yolu tahkimi ve bunun Irak'a etkileri, devletin bölgedeki durumu ve İngilizlerin burada etkin olma çabaları, Körfez şeyhlikleri ve İngilizlerin bunlar üzerinde nüfuz kurması, misyonerlik faaliyetleri.

Dördüncü Bölüm: Başta Fırat ve Dicle nehirleri olmak üzere Irak'tan geçen nehirlerde nehir ıslahı ve ulaşımına yönelik Osmanlı Devleti ve İngiltere'nin çalışmaları, demiryolu hattı, karayolu (şose), posta sistemi, telgraf hattı, sağlık ve eğitim kurumları.

İngiltere'nin Fransa'yı Amerika ve Hindistan'da saf dışı etmesi ile İngiliz-Fransız rekabeti çok derin bir boyut kazandı. Fransa hem sömürgelerini tekrar

kazanmak hem de Avrupa’da en büyük devlet olmak için çalışmalarını yoğunlaştırdı. Bunun için de öncelik verdiği konulardan birisi Hindistan’a giden yolları kontrolü altına almaktı. Bu yol üzerinde stratejik önemi haiz olan mevkilerden birisi Mısır’dı.

Napolyon Bonapart kumandasındaki Fransız donanması 1798 yılında aniden Mısır’ı işgal etti. Napolyon’un Mısır’ı işgali ile İngiltere ciddî olarak Orta Doğu ile ilgilenmeye başladı. Bu bağlamda Irak, İngiltere için hayatî önem taşıyordu. Çünkü Irak Süveyş Kanalından önce Basra Körfezini kontrol altına alan en önemli mevki idi. Fransa’nın bu ani hareketi karşısında İngiltere tereddüt etmeden Osmanlı Devletinin yardımına koştu. Zira, Ada’yı Hindistan’a bağlayan Kraliyet Yolunun güvenliği tehlikede idi. Aynı yıl cereyan eden Türk-Fransız Savaşında doğrudan Osmanlı Devletini destekleyen İngiltere savaşın sonucunun belirlenmesinde kuşkusuz en etkili devlet idi.

Fransa kısa sürede Mısır’dan atıldı ve Hindistan Yolu emniyet altına alındı. Ancak, Fransa’nın şimdiki hedefi Irak idi. Irak, Asya ile Avrupa’yı birbirine bağlayan, Basra’dan Hint Okyanusu’na açılan önemli bir kavşak noktası olmasının yanı sıra deniz ve kara ticaret yolları için karakol vazifesi görmektedir. İngiltere’nin bundan sonra amacı ise bölgeyi Fransa’nın istilasından korumak, Rusya’nın, Irak ve İran üzerindeki nüfuzunu kırarak bu ülkelerde İngiliz menfaatlerine zarar gelmesini engellemek oldu. Aynı zamanda İngiltere’nin Irak’taki varlığı Basra Körfezi bölgesi ve Arap Yarımadasındaki faaliyetleri ve ticaretinin emniyeti açısından hayatî önem taşımakta idi. Bu sebeplerden dolayı böylesine kritik ve önemli bir bölgeye sahip olmak için İngiltere, 1798 yılında Irak’a yönelik siyasî, sosyal, dinî ve ekonomik faaliyetlerini olağandışı bir şekilde arttırdı.

İngiltere’nin bu tarihten itibaren diğer devletlere karşı Osmanlı Devletine olan desteği ve bu bölgede yani Irak’ta olan faaliyetleri 1876 yılına kadar yani Türklerin Ruslara karşı kesin mağlup olacağına kanaat getirdiği Osmanlı Rus Harbi arafesine kadar artarak devam etti. Bu tarihten itibaren ise Osmanlı Devletini ortadan kaldırmak için I. Dünya Savaşı sonuna kadar var gücüyle mücadele etti.

İngiltere’nin Irak siyasetini inceleyen sınırlı sayıda çalışma yapıldıysa da bu konuyu külliye ele alan bir eser yoktur denilebilir. Araştırmamızın bu alana katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

Bu çalışmamızda yerli-yabancı arşiv kaynaklarının yanı sıra yine yerli ve yabancı tetkik eserlerden azamî ölçüde istifade edilmesine gayret gösterildi. Şimdi, çalışmamızda istifade ettiğimiz bu eserler hakkında genel bilgiler verelim.

1. ARŞİV KAYNAKLARI

1.1. Osmanlı (Başbakanlık) Arşiv Kaynakları

Araştırma konumuz ile ilgili arşiv belgelerinin büyük bir kısmını İngiliz Ulusal Arşivleri ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde kayıtlı belgeler teşkil eder. Belgeler birbirinin devamı değil münferittir. Bir konuyu devam ettiren belgeler azdır. Bunları da gruplandırmamız gerektiği kanaatindeyiz;

1.1.1. İrade Hariciye

Dış ilişkiler, elçilerle olan görüşmeler, elçi ve maslahatgüzar tayinleri gibi Hariciye Nezareti tarafından alınan kararları ihtiva eden belgelerdir¹. İstifade ettiğimiz belgelerin muhtevası hakkında kısa bilgiler verelim:

Fırat ve Dicle nehirlerinde seyredecek yabancı gemilerin Osmanlı bayrağı çekmeleri, İngiltere müzesi için Musul'da eski eser araması hususunda Asmit isimli bir İngiliz'e İstanbul'dan talep edilen mezuniyet belgesi, İngiltere ordusunda bulunmak üzere Musul'da tahrir olunan başıbozuk askerler hakkında malûmat, İngiltere tebaasından Lynch kardeşlerin Basra'da yaptırdığı ambar, Rus casuslarının bölgede icra ettikleri faaliyetler, İngiltere tebaası Lapro'nun Bağdat ve Musul'da antik eser aramasına müsaade eden tezkire hakkında Dersaadet'e sunulan arzdır.

1.1.2. İrade Dahiliye

Emniyet-i Umumiye, Muhaberat-ı Umumiye, Matbuat, Heyet-i Teftişîye gibi kalemler tarafından işleri yürütülen Dahiliye Nezareti'nin bu birimlere ait evrak grupları, memur tayinleri, asker ve jandarma tensîki, çekirge istilasası, sansür, çete faaliyetleri, mezhep çatışmaları, asayiş vukuatı, tabi afetler ve ahaliye yapılan yardımlar, arkeolojik kazı izinleri gibi konuları ihtiva eder². İstifade ettiğimiz belgelerde; gemiler için İngiltere'den getirtilen top ve sâire bahasının tesviyesi,

¹ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2010, s. 238

² *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 359

Musul'daki Süryani keşişlerinden bir tebaanın İslam dinini benimsemesi üzerine kendisine maaş tahsisi, Musul kaymakamı İsmail Paşa hakkında malûmatlar mevcuttur.

1.1.3. Yıldız Esas Evrakı

Sultan II. Abdülhamid devrinde Yıldız Sarayı'nda biriken defter, belge ve gazetelerden oluşan fondur³.

1.1.3.1. Layihalar

BOA, YEE, 9/8: Irak'a dair Alûsizâde Şakir Efendi'nin layihası ve BOA, YEE, 9/34: Irak'ın ıslahına dair Süleyman Paşa'nın 7 Nisan tarihli layihası çalışmamızda istifade ettiğimiz layihalardır.

1.1.4. Hatt-ı Hümayun

"Hatt-ı Hümayun; umumiyetle padişahların el yazılarına verilen isim olup, padişahların yazılı emirleri anlamında kullanılmaktadır. Hatt-ı Hümayûnlar, sadrazamların tahrirî olarak ve kısaca arz ettikleri meseleler dolayısıyla telhis edilen kâğıdın üzerine yazıldığı gibi doğrudan doğruya da sâdır olurdu. Bu ikincisine beyaz üzerine hatt-ı hümayûn denirdi"⁴.

Osmanlı Arşiv belgeleri içerisinde istifade ettiğimiz belgelerden Hatt-ı Hümayun, çalışmamızın omurgasını oluşturmaktadır. İstifade ettiğimiz belgelerden bazıları hakkında malûmat verelim.

İngiltere'den gelecek gemilerin Basra Körfezi üzerinden Fırat Nehri'ni geçerek buralarda seyr-ü seferine müsaade edilmesi hakkında İngiliz sefirine verilecek cevap, Fırat Nehri üzerinde İngilizlerin vapur işletme girişimleri, bu vapurlar ve personelin güvenliği, 1816 senesinde Bağdat'taki asayiş ve Vali Said Paşa hakkında malûmat, İngiltere'ye firar ve iltica eden ve bilahere İstanbul'a gelerek İngiliz sefirinin iltiması ile askerî mahsûs sıfatıyla Bağdat'a gönderilen Lehli general Gözanoski hakkında Bağdat Valisine malûmat; Halep, Şam ve İngiltere memurlarının Bağdat Konsolosuna İbrahim'in Halep'te asker toplayıp Bağdat'a sonra da Anadolu'ya sarkacağına, tedbirlerin alınmasına dair, İngilizlere iyi muamele edilmesi, tüccarlarının can ve mallarına zarar gelmemesi, İngilizlerin Irak istikametine hareket ettikleri ve bu sebepten

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 337

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, s. 421

bölgenin muhkem hale getirilmesi hakkında, Irak'ta Osmanlı-İngiliz çatışması çıkarmak için İstanbul'a yalan bilgiler ihtiva eden haberlerin ulaştırıldığı hususunda padişaha arz edilen rapor, İngiltere'nin Bağdat konsolosunun kanunlara aykırı davranışları ve bu davranışlarının engellenmesi talebine dair Davut Paşa'dan gelen yazı, Basra'da gümrük resminin ilgası hususunda İngiliz baylosu Tipler'in mektubu'nun tercümesi, İngiltere'nin ricası üzerine İran Şehzâdelerinin Bağdat'ta iskanı hususu, İran arazisinde devam eden İngiliz-Rus nüfuz mücadelesinden zarar görmemek için azamî özen gösterilmesi ve söz konusu devletlerin temsilcilerinin Bağdat'a gelmesi halinde her iki tarafa da nezaket gösterilmesi, olası İran-Rusya-İngiltere ittifakı ve bu ittifaktan doğacak tehlikelere karşı Bağdat Valisinin tedbirler alması hususu, Osmanlı-İran çekişmesinde İngiltere'nin Osmanlı Devleti lehine yürütmüş olduğu diplomatik faaliyetler, İran'dan firar eden ve Bağdat'ta ikâmet etmek isteyen İran Şehzâdesi Allahverdi Mirza'nın Babiali'den mülakat talebine dair tezkire, İranlıların Irak bölgesine yönelik faaliyetleri ve bu faaliyetlere karşı dikkatli olunmasına dair bölge Valilerine gönderilen yazı, Bağdat Valisinin görevinden azli ve idamı, vefat eden Bağdat Valisi Süleyman Paşa'nın yerine Ali Paşa'nın tayin edilmesi için İngiltere elçisinin İstanbul'dan talebi, İngiltere elçisi ile Süleyman Paşa hakkında yapılan görüşme, azl edilen Davud Paşa'nın affedilmesi için İngilizlerin İstanbul'daki faaliyetler hakkında padişaha sunulan tezkire, İngilizlerin Basra Körfezi ve civarında gemilerin seyr-ü sefâynini kontrol altında tuttuklarına dair belgedir.

1.1.5. Amedi Kalemi Belgeleri

“Reisülküttabın hususi kalemidir. Sadrazam tarafından padişaha yazılacak takrir ve telhisler, yabancı devlet başkanlarına gönderilen mektup müsveddeleri, barış antlaşmaları ve çeşitli ahitname metinleri, protokoller, yabancı elçi, Konsolos ve yabancı tüccarlara ait her çeşit yazışma ve konuşma mazbataları bu kaleme yazılır ve saklanırdı⁵.” Bu kaleminden yalnızca bir yazışmaya ulaşılabildi.

Bu da A.AMD 12/6: İngiltere'nin Basra'daki kereste ambarı görünümündeki mühimmat deposu hakkında malûmattır.

⁵ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 280

1.1.6. Meclis-i Vâlâ

“Islahat hareketlerinin icap ettirdiği yeni nizamnameleri hazırlamak, memurların muhakemesiyle meşgul olmak, lüzum görülen devlet işlerinde rey vermek üzere 24 Mart 1838 tarihinde teşkil olunmuştur. Tasnifi yapılan defterler, Meclis-i vâlâ’nın kayıt defterleri olup, hülâsa kayıtları ve aynen kayıtları iki kısımda toplanmıştır.

Hülâsa Defterleri: Anadolu, Rumeli, Dersaadet ve Arabistan’dan gelen tahriratın hülâsa kayıtlarını ihtiva etmektedir.

Aynen Kayıt Defterleri: Anadolu, Rumeli, Dersaadet ve Arabistan’dan gelen evraktan görüşülerek karara bağlananların mazbatalarını ihtiva eder⁶.” Yaptığımız araştırmalar neticesinde Bağdat ve Musul’da antika aramak için Dersaadet’ten izin istenmesi hususunda, Musul’da bulunan gayrimüslim vatandaşlar arasında cereyan eden anlaşmazlık hakkında Dersaadet’e sunulan belgeye ulaşılabildi.

1.1.7. Düvel-i Ecnebiye Defterleri

Bu defterlerde; Amerika, Belçika, Fransa, İngiltere, İspanya, Romanya, Rusya, Sardunya, Toskana, Venedik, Avusturya, Ceneviz, Yunanistan vb. devletlerle ilgili konular vardır. Konsoloslardan, yabancı tüccarlardan ve elçilerden gelen her türlü yazışmalar burada muhafaza edilmiştir.

1.1.8. Sadaret Mektubî Kalemi Belgeleri

“Mektubî Kalemi, Sadaret teşkilatı içinde mühim bir yer işgal eden ve Osmanlı Devletinin ilk devirlerinden beri devam edegelen bir kalemdir. Sadaret tarafından çeşitli makamlara yazılan emir ve buyruldular, bu kalem tarafından yazılmıştır. Tanzimattan sonra da Sadaret’in gerek İstanbul’daki nezaret ve devâir ile yaptığı yazışmaları gerekse taşra ile yaptıklarını yürütmüştür⁷.” Çalışmamız ile ilgili olarak bu kalemden temin ettiğimiz belgeler şu bilgileri ihtiva eder.

Süleymaniye Sancağı kaymakamı Ahmet Paşa’nın İngiltere Konsolosluğuna sığınması ile ilgili Bağdat Valisinden gelen tezkire, Musul Konsolosu Rassam’ın faaliyetleri, Irak bölgesinde Osmanlı-İran arazi anlaşmazlığı, İngiltere ile İran arasında

⁶ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 223

⁷ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 313

Basra Körfezinin kuzeyinde meydana gelen anlaşmazlığın Osmanlı hukukuna zarar vermesi ihtimaline karşı bölgeye asker sevki talebi, Şattü'l-Arab'a gelen korsan gemilerinin yakalanıp Ebuşehr Limanı'nda bulunan İngiliz savaş gemilerine teslim edilmesine dair Bağdat Valisi Mehmet Necib efendinin yazısı.

1.1.9. Mühimme Defterleri

Divan-ı Hümayun toplantılarında müzakere edilen dahili ve harici meselelere ait önemli siyasî, askerî, ictimai ve iktisadî kararların kaydedildiği defterlere Mühimme Defterleri adı verilmiştir. Osmanlı Arşivi'nde 961-1333//1553-1915 tarihleri arasında tutulmuş 419 adet mühimme defteri mevcuttur. Ana konularını; devleti ilgilendiren siyasî, İktisadî, kültürel, sosyal ve harp tarihine ait kararlar teşkil eder⁸. Toplam 419 adet defterden 213, 214, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 266 numaralı defterler incelenmiş ve bunlardan 3-A/91, 234, 235, 237, 239, 240, 241, 243 ve 250 numaralı mühimme defterlerindeki muhtelif hükümlerden istifade edilmiştir.

1.1.10. Salnameler

“Salnameler, ilgili Vilâyetin tarihçesi ile yönetim birimlerini, görevli listelerini, görevli listelerini, Vilâyetin fiziki, demografik yapısını, nüfusun cinsiyet, etnik ve mezhep kökenine dair bilgileri, beldenin ticarî ve ekonomik faaliyetlerini, eğitim faaliyetleri, hastane, kütüphane, cami, mescit gibi sosyal yapılar ile askerî teşkilat ve yabancı devlet temsilcilikleri gibi birçok konuya dair bilgiler içermektedir.”⁹

Osmanlı Vilâyet Salnamelerinde Bağdat

Eserde, Bağdat Vilâyetinin tarihi, coğrafyası, tarım ve hayvancılığı, ticareti, nüfusu, idarî taksimatı ve burada görev yapan konsoloslar hakkında bilgiler mevcuttur. Çalışmamızda bu kaynaktan azamî derecede istifade edilmeye çalışıldı¹⁰.

⁸ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, s. 7

⁹ Cengiz Eroğlu-Murat Babuçoğlu-Orhan Özdi, *Osmanlı Vilâyet Salnamelerinde Basra*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara, 2005, s. 12

¹⁰ Cengiz Eroğlu-Murat Babuçoğlu-Orhan Özdi, *Osmanlı Vilâyet Salnamelerinde Bağdat*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara, 2006

Osmanlı Vilâyet Salnamelerinde Basra

Basra'nın tarihi, idarî taksimatı, demografik durumu, askerî teşkilatı, haberleşme ve ulaşımı, bu Vilâyette meydana gelen önemli olaylar hakkında bilgiler veren önemli bir kaynaktır¹¹.

1.2. İngiliz Arşiv Kaynakları*

1.2.1. The National Archives

Consular Reports

The British National Archives (İngiliz Ulusal Arşivleri) Foreign Office (Dışişleri Bakanlığı) tasnifinde bulunan Consular Reports (konsolosluk raporları), çalışmamızın ana kaynaklarından birisini oluşturmaktadır.

The Levant Company'nin bünyesinde faaliyet gösteren Levant tacirlerinin seçtiği Konsoloslar İngiliz İmparatorluğunun da onayı ile Irak'taki ilk konsolosluklarını 1790'lı yıllarda Basra'da açtılar. Böylelikle Basra'dan gerek bu şehir gerekse Irak ile ilgili raporlarını Londra'ya göndermeye başladılar. Bu temsilciliği hem Irak hem de Ortadoğu'nun en önemli yerleşim yerlerinden olan Bağdat'ta 1804 senesinde açtıkları Konsolosluk takip etti. Bu tarihten itibaren konsolosluk raporları daha düzenli ve daha sık gönderilmeye başlandı.

Dışişleri Bakanı George Canning zamanında (1822-1827) Şirket tasfiye edildi. Tasfiye sonrası konsolosluk örgütleri 19 Mayıs 1825'te şirket bünyesinden çıkarılarak doğrudan hükûmete bağlandı. Bu tarihten itibaren konsolosluklar konsolosluk faaliyetlerinin dışında siyasî, dinî ve kültürel faaliyetler de icra eder hale geldi¹².

FO 78, 2715, 195, PRO 30, MR 1, MFQ fon kodunda tasnif edilmiş olan ve Bağdat, Musul, Basra konsolosluklarından Londra'ya gönderilen raporları ihtiva eden defterler şunlardır:

¹¹ Eroğlu-Babuçoğlu-Özdil, *Osmanlı Vilâyet Salnamelerinde Basra*, s. 12

* Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı'nın Öğretim Üyesi ve Araştırmacı yetiştirilmesi amacıyla Öğretim Elemanlarına Yurtdışı Doktora Desteği kapsamında 07.02.2013-26.12.2013 tarihleri arasında Misafir Akademisyen sıfatıyla Birleşik Krallıkta bulundum. Bu süre içerisinde bazı arşivler, araştırma merkezleri ve kütüphanelerde araştırmalar yaparak çalışmamız ile alakalı belgeleri ve çeşitli eserleri temin ettim.

¹² Uygur Kocabaşoğlu, *Britanik Majestelerinin Konsolosları*, İzmir, 2004, s. 27-30

FO 78/656

Bağdat Konsolosu Rawlinson, Musul Konsolosu Rassam ve Girit Konsolosu Boone tarafından gönderilen 1846 yılına ait raporları içeren defterdir. 12 Kasım 1846 tarihli ve 3 numaralı belge İngiliz İmparatorluğunun Irak bölgesinde kazanmış olduğu yüksek otorite, bu otoriteyi sarsmaya çalışan Rus imparatorluğunun çalışmaları ve bu çalışmaları engellemek için alınacak önlemler hakkındadır.

FO 195/334

Bağdat Başkonsolosu Stratford Canning tarafından gönderilen raporların bulunduğu defterdir. Ticarî davaların hükme bağlanması hususunda bölgede kalıcı bir mahkeme kurulmasının talep edildiği No: 7 ve 30 Ocak 1849 tarihli belge Türkçe'ye çevrilerek çalışmamızda istifade edildi. Defterin muhtelif sayfalarında gerek Bağdat gerekse bölgenin diğer eyâletleri ile ilgili önemli raporlar tespit edilmesine rağmen söz konusu belgelerin tahrif olması ve müellifin el yazısının okunamayacak kadar kötü olması belgelerden tam olarak istifade etmemizi güçleştirdi.

FO 78/1848

Bağdat Başkonsolosluğundan Vikont Palmerston'a gönderilen raporları ihtiva eden defterdir. 7 numara ve 28 Nisan 1848 tarihli rapor Fransa Bağdat Konsolosunun göreve başlaması ve bu konsolosun Bağdat Valisi Reşit Paşa ile münasebetleri ile ilgili olup bu rapordan çalışmamızda istifade edildi.

FO 78/1397

Bağdat Konsolosu Campbell, Musul Konsolosu Rassam, Basra Viskonsülü Taylor ve Girit Konsolosu Ongley tarafından gönderilen 1858 yılına ait raporları içeren defterdir. Bu defterde bulunan 16 Mart 1858 tarihli belge Ömer Paşa'nın Aneze Kabilesi'ne yönelik hareketi hakkında olup Türkçe'ye çevrilerek istifade edildi.

FO 78/1768

1863 yılında Bağdat Konsolosu Campbell ve Musul Konsolosu Rassam tarafından Londra'ya Dışişleri Bakanlığına gönderilen konsolosluk raporlarını havi defterdir. Bu defterde 4 numarada kayıtlı bulunan, Bağdat'ta konsolosluk mahkemesi kurulması hususunda ve 8 numarada kayıtlı 27 Mayıs 1863 tarihli belgede de Bağdat-

Basra arasında döşenecek telgraf hattı ile ilgili malûmatların yer aldığı raporlar mevcuttur.

FO 78/2195

Musul Konsolosu Rassam tarafından Londra'ya gönderilen ve 1871 yılında Irak'ta gelişen olaylar ve diplomatik faaliyetler hakkında bilgiler ihtiva eden defterdir. Fırat ve Dicle nehirleri vasıtasıyla Hindistan'a ulaşımın sağlanması ile ilgili önemli bilgiler yer alır.

FO 78/704

Bağdat Konsoloslüğundan Dışişleri Bakanlığına gönderilen Irak ile ilgili 1847 yılına ait belgelerin yer aldığı defterdir. 6 Ocak 1847'de Viskont Palmerston'a gönderilen rapor Rusların Kürtler üzerinde nüfuz kazanmaya yönelik faaliyetleri hakkında bilgiler içermekte olup çalışmamızda istifade edildi.

FO 78/1115

Bağdat Başkonsolosluğunun Bağdat ve Irak bölgesinde yürüttüğü faaliyetler ile ilgili bilgilerin yer aldığı defterdir. 17 Mart 1855 tarihli ve 13 numaralı belge; Bağdat Başkonsolosu Felix Jones tarafından Musul Konsolosu Rassam'a gönderilen rapor olup Musul Konsolosu Rassam'ın isyancı Kürk liderler ile olan dostâne münasebetleri, Irak genel Valisi Mehmet Reşit Paşa'nın bu münasebetlere gösterdiği tepki hakkında belge, 22 Haziran 1855 tarihli diğer belge; Felix Jones tarafından bu kez Londra'ya gönderilen ve Reşit Paşa'nın isyancı Kürtler ile mücadelesi hakkında bilgi veren rapor ve 6 Ocak 1855 tarihli ve 1 numaralı belge; Bohtan Kürtlerinin Yahudiler ve Hıristiyanları katli, Reşit Paşa'nın bu katliama müdahalesi hakkında rapor, 17 Mart 1855 tarih ve 9 numaralı belge; isyancı Kürt reislerin bölgede bulunan İngiliz yetkililer ile münasebetleri ve son olarak 2 Nisan 1853 tarihli ve 11 numaralı belge ise İngiliz ve Fransız yetkililerin bölgede bulunan asileri himayeleri hakkında olup araştırmamızda söz konusu bu belgelerden azamî ölçüde istifade edilmeye gayret edildi.

FO 78/1451

Bağdat Başkonsolosluğundan Londra'da bulunan İngiltere Dış İşleri Bakanlığı'nda görevli Lord John Russell'a gönderilen ve Bağdat ile ilgili 1859 yılına ait

muhtelif bilgilerin yer aldığı belgeleri içeren defterdir. 20 Haziran 1859 tarihli ve 8 numaralı belgede Anadolu'dan Irak topraklarına ve buradan da Hindistan'a ulaştırılması planlanan telgraf hattının inşası için fizibilite çalışmalarını yürütmek üzere bölgeye gelen İngiliz teknik ekip hakkında bilgiler veren rapordur.

Bunların dışında FO 78: 2352, 957, 1018, 2715, 12, 16, 31, 34, 83. MFQ 336. MFQ 1: 1302. MR 1: 647. PRO 30: 974/37 belgeler görüldü ve incelendi. Bunlar özetle şunları ihtiva etmektedir:

Fırat Nehri üzerinde İngiliz gemilerinin seyr-ü sefâyini ve Basra'da artarak devam eden asayiş sorunları, Kerkük'te bulunan Resul Paşa'nın aşiretler ile olan ilişkileri, İran ile Osmanlı yöneticileri arasındaki münasebetler, Basra Körfezinde ticaret yapan İngiliz gemilerinin güvenliğinin sağlanması, İngiliz-Pers münasebetleri, Irak'ta bulunan nehirler ve yerleşim yerlerini gösteren haritalar ve krokiler.

1.2.2. The British Newspaper Archives

Pall Mall Gazette

Gazetenin 23.01.1868 tarihli baskısında Musul yardımcı Konsolosu Rassam tarafından bu gazetenin editörüne gönderilen yazı aynen yayınlanmıştır. Yazının içeriğinde ise Rassam'ın Musul'da bulunan katran, zift ve adını bilemediği çeşitli yeraltı kaynakları hakkında verdiği bilgiler yer almaktadır. Ayrıca 24 Temmuz 1868 tarihli baskısında General Chesney'nin İngiliz Hükûmeti'ne sunduğu Irak bölgesi üzerinde döşenmesi planlanan demiryolu projesi ile ilgili makale mevcuttur.

The Daily News

29.04.1857 tarihli baskısında yer alan Hint Demiryolu hakkındaki haber incelendi.

Bu gazetelerin dışında Hampshire Telegraph and Sussex Chronicle, The Morning Chronicle, The Morning Post, The Standard ve The Leeds Times gazeteleri incelendi. Bunların çeşitli baskılarında "1857 İran Savaşı", "Nil'den Dicle'ye", "Hint Demiryolu" başlıklı yazılar yer almaktadır.

2. KLASİK ESERLER

2.1. Osmanlı Klasik Eserler

Ali Haydar Mithad, Tabsıra-i İbret (Birinci Kitap):

Kitabın bizim çalışma alanımız ile alakalı olan kısmı Paşanın 1869-1872 tarihleri arasındaki süreyi yani Bağdat Valiliği zamanını anlatan 77-145 sayfalarıdır.

Eser, Mithat Paşa'nın Bağdat Valiliği sırasında askerlik alanındaki yenilikler, Bağdat Kâzımiye tramvayı, Fırat ve Dicle nehirlerinin ıslahı ve bu nehirlerde gemilerin seyr-ü sefâyini hususu, Basra Kasabası'nın Şattü'l-arab sahiline nakli, Kuveyt'in Basra'ya ilhakı hakkında ayrıntılı bilgiler ihtiva eder¹³.

Cevdet Paşa, Tezâkir

II. Mahmud'un vefatı sırasında Osmanlı Devletinin durumu, Macar isyanı ve mülteciler meselesi, eğitim, Tanzimatın ilanı ve bunun ülkeye etkileri, Karadağ'ın vaziyeti, Abdülmecid döneminde meydana gelen bazı siyasî, sosyal ve ekonomik olaylar, istikraz meselesi, Rusya ile olan anlaşmazlık, Türk-İngiliz ittifakının Rusya ile harbe girmesi ve bunun neticeleri, İngiliz ve Fransız siyasî temsilcilerinin İstanbul'da çıkar çatışmasına tutuşmaları, İngiliz elçisi Canning (Straford de Redcliffe)'in İstanbul'daki çalışmalarını içeren klasik bir eserdir¹⁴.

Abdurrahman Şeref Efendi, Tarih Musahabeleri

Adından da anlaşılacağı gibi bir sohbet şeklinde yazılmış olan makalelerden müteşekkil bir kitaptır¹⁵. Eserin içinde yer alan makalelerden bazıları şunlardır:

Mehmet Emin Rauf Paşa, Halet Efendi, Tanzimat-ı Hayriyenin incelenmesi, Tanzimat-ı Hayriye'nin eleştirmesi, Tanzimat-ı Hayriye'nin uygulanması, Mustafa Reşit Paşa, Fuad Paşa, Tanzimat'ın üç büyüklerinin mukayesesi, maliye tarihimizden, 1270-1853 Savaşı siyaset dönemlerinden: Prens Mençikofun elçiliği ve bir diplomasi manevrası, dörtlü ittifak, Yeni Osmanlılar ve hürriyet, Meşrutiyet ve Mithat Paşa.

Eserde yer alan bu makalelerin çalışmamızla ilgili olanlarından yararlanılmaya çalışıldı.

¹³ Ali Haydar Mithad, *Tabısıra-i İbret*, İst., 1909

¹⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, 3. Baskı, (Yayınlayan: Cavid Baysun), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991

¹⁵ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, (Sadeleştiren: Enver Koray), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1985

Mustafa Nuri Paşa, Netâyic ül Vukuat

Fransa'dan meydana gelen ihtilal, ihtilal sonrası gelişen Türk-Fransız münasebetleri, Fransızların Türkleri aldatarak Mısır'ı işgal etmesi ve bu işgalin hemen akabinde Türklerin ve İngilizlerin telaşa kapılarak Fransa'ya karşı derhal ittifak kurmaları ve savaş zoruyla bu ülkeyi Mısır'dan çıkarmaları hakkında ayrıntılı bilgi mevcuttur. Bundan başka İngiltere'nin Osmanlı-Rus Savaşını engellemek maksadıyla donanmasını tehdit unsuru olarak İstanbul Boğazı'na göndermesinden, İskenderiye'yi almak için yürüttükleri çalışmalardan ve İstanbul tarafından görevlendirilen Kölemen beylerinin idare ettiği Bağdat'ın siyasî vaziyetinden bahsedilmektedir¹⁶.

Ahmet Lütfî, Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi

Yüzyıllardır kendisinin bir parçası olan Irak'ta XIX. yüzyılda Osmanlı Devletinin ne kadar zayıf olduğu, buradaki yöneticileri özellikle Kölemen Valileri kontrol altında tutmakta ne kadar zorlandığı, burada meydana gelen doğal afetler ve can kayıpları dolayısıyla son Kölemen Vali Bağdat Valisi Davud Paşa'nın devlete olan mukavemeti ve uzun uğraşlar sonunda kendisinin teslim alınarak İstanbul'a götürülmesi ve yerine yeni bir Valinin görevlendirilmesi hususunda bilgiler mevcuttur¹⁷.

H. Von Moltke, Türkiye Mektupları

Aristokrat soyundan olan Alman Feldmareşal Helmut von Moltke 1836-1839 yılları arasında Türkiye'ye gezi için geldi. İstanbul başta olmak üzere Tokat, Amasya, Sivas, Adana, Malatya, Kayseri, Diyarbakır gibi bir çok şehri gezerek notlar aldı, haritalar ve krokiler hazırladı. Özellikle el-Cezire'ye ayrı bir ilgi duydu. İngiliz mühendis Chesney, Fırat Nehri'nin gemi yüzdürülmesi için uygunluğu hakkında araştırmalar yaparken kendisi de burasının topoğrafyasını çıkarmakta, demiryolu için araştırmalar yapmakta ve zirai faaliyetler hususunda istihbari bilgiler toplamakta idi. Askerlikteki başarıları ve mahareti Osmanlı askerî çevrelerinde ilgiye şayan oldu. Kendisine Osmanlı ordusunda askerî uzmanlık ve danışmanlık teklif edildi. Sunulan bu teklifi kabul etti ve orduda Osmanlı Devletine hizmet etmeye başladı. Bazı seferlere ve savaşlara katıldı. Bunlardan birisi de Nizip Savaşıdır. Ayrıca Kürt isyanlarının

¹⁶ Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi III-IV*, (Sadeleştiren: Neşet Çağatay), Üçüncü Baskı, TTK Bas., Ankara, 1992

¹⁷ Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'anüvîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, 2-3, Yapı Kredi Yay., İst., 1999

bastırılması için Kürdistan bölgesine gerçekleştirilen seferlerde yer alarak bu isyanların bastırılmasında bazı yararlılıklar göstermiş olmasının yanında kendisinden beklenileni yerine getirmekte yetersiz kaldı.

Moltke'nin Türkiye'de bulunduğu süre içerisinde ülkesine gönderdiği ve yukarıdaki bilgileri ihtiva eden mektuplardan oluşan bu eser Türkçe'ye tercüme edildi¹⁸.

2.2. İngilizce Klasik Eserler

Anthony Norris Groves, Journal of a Residence at Baghdad During the Years 1830-1831

İngiliz misyoner Anthony N. Groves ve yanındakilerin Irak'ta yürüttüğü misyonerlik faaliyetleri hakkında çok önemli bilgiler yer almaktadır¹⁹.

Günlük tarzında kaleme alınan bu çalışmada ağırlıklı olarak 1830 senesinde meydana gelen veba salgını, Dicle Nehri'nin taşması, bu salgında ve sel felaketinde ölenlerin sayısı, tarım ve hayvancılığın felç olması, diğer ülke temsilcilerinin bu salgın dolayısıyla burasını terk etmeleri ya da gelmekten vazgeçmeleri, şehir halkının Bağdat'ı terk etmesine karşın Hristiyanlığa hizmet uğruna burasını terk etmeyerek dinlerine hizmet ettikleri, yerli halkın İncil'i okuyup anlayabilmeleri için İngilizce eğitim verdikleri, faaliyetlerinin yalnızca Bağdat ve çevresi ile sınırlı kalmayıp Diyarbakır, Halep, Şam, Tebriz, Şiraz ve yakın yerlere İncil gönderdikleri ve buralarda görevli olan vatandaşları ile irtibat halinde oldukları bilgisi yer almaktadır.

H. Lobdell, Letter from H. Lobdell, M.D., Missionary at Mosul, Respecting Some Resent Discoveries at Koyunjik

Kitabın muhtelif sayfalarında el-Cezire'de yapılan antik eser arama faaliyetleri, çıkan eserlerin İngiltere'ye nakli hususu ve İngiliz-Fransız rekabeti hakkında bilgileri ihtiva eden bir eserdir²⁰.

¹⁸ H. Von Moltke, *Türkiye Mektupları*, (Çev.: Hayrullah Örs), Remzi Kitabevi, İst., 1969

¹⁹ Anthony N. Groves, *Journal of a Residence at Baghdad During the Years 1830-1831*, (Edit.: Alexander Scott), London, 2009

²⁰ H. Lobdell, *Letter from H. Lobdell, M.D., Missionary at Mosul, Respecting Some Resent Discoveries at Koyunjik*, American Oriental Society, 1854

The Missionary Herald, Reports from Northern Iraq (1833-1870)

Misyoner Herald ve arkadaşlarının Nastûrîler, Keldânîler, Yakubîler, Kürtler Yahudiler, Yezidîler ile münasebet kurma girişimleri, köy köy gezerek Hıristiyanlık propagandası yapmaları, okullar ve okuma salonları açarak orada İncil dersleri verme ve Hıristiyanlığı anlatmaları, Bedirhan Bey ve Nur Ali Han ile görüşerek Irak'ın kuzeyinde serbestçe çalışma olanağı bulmaya çalışma girişimleri, meydana gelen kolera salgını ve bu salgının yaratmış olduğu infialden istifade ile dinî propagandalarını arttırmaları hususu, Irak'ta bulunan İngiliz siyasî temsilcileri ile olan münasebetleri ve bunların kendilerine kolaylık göstermeleri ile ilgili önemli bilgiler bulunmaktadır²¹.

William Ainsworth, Notes Taken on A Journey From Constantinople to Mosul in 1839-40

William Ainsworth ve Rasam'ın 1839 senesinde İstanbul'dan Musul'a kadar olan seyahatlerinde Ainsworth tarafından tutulan notları ihtiva eden bir eserdir²². Bu uzun seyahat boyunca gün gün notlar alınmış, Anadolu ve Irak bölgesinin coğrafi ve beşerî özelliklerle zaman zaman ayrıntılı olarak kaydedilmiştir.

3. TETKİK ESERLER

3.1. Türkçe Tetkik Eserler

Borisovic Lutskiy, Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi

Sovyet Arap tarihçileri okulunun kurucusu olarak kabul edilen Borisoviç Lutsky tarafından kaleme alınmıştır²³.

Arap ülkelerinin tarihinin XVI. Yüzyıldan XX. yüzyıl başındaki I. Dünya Savaşına kadar uzanan yaklaşık 500 yıllık bir dönemi ana hatlarıyla ele alınır. Avrupa devletlerinin sömürgeci politikaları şiddetle eleştirilir ve bu politikalar nedeniyle bölgenin kaderinin bundan son derece olumsuz etkilendiği görüşü savunulur.

Çalışma özellikle bölge üzerinde İngiliz-Fransız ve Rus rekabetinin boyutlarını vermesi bakımından önemlidir.

²¹ The Missionary Herald, *Reports from Northern Iraq (1833-1870)*, (Edits.: Kamal Sallabi-Yusuf K. Khoury), Royal Institute for Inter-Faith Studies, Amman 11183, Jordan, Mediterranean Press, 1997

²² William Ainsworth, *Notes Taken on A Journey From Constantinople to Mosul, in 1839-40*, The Royal Geographical Society

²³ Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, (Çev., Turan Keskin), Yordam Kitap, İst., 2011

Uygur Kocabaşoğlu, Majestelerinin Konsolosları

Osmanlı Devletinde etkin olarak faaliyet gösteren Britanya konsolosları XVI. yüzyıldan başlanarak tetkik edilmiştir. Konsolosluk faaliyetleri, özellikle XIX. yüzyıl, konsolosların kendi raporlarından örneklerle anlatılmaktadır. Eserde İngiliz arşiv belgelerinin yanı sıra yerli ve yabancı tetkik eserlerden de istifade edilmiş, buna karşın Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde İngiliz konsolosları ile ilgili sayısız belge olmasına rağmen söz konusu belgelerden istifade edilmemiştir.

Ömer Kürkçüoğlu, Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri

Türk-İngiliz işbirliğinin doğması, Fransız İhtilali sonrası her iki ülke arasında gelişen siyasî ve ekonomik hadiseler. İngiltere'nin ortak düşmana karşı Osmanlı Devletine olan desteği, değişen politik dengeler sebebiyle İngiltere'nin Osmanlı Devletini parçalamaya yönelik plana ortak olması ve Hint Yolu'nun güvenliği hem de Yakındoğu'da tek söz sahibi olmak isteyen İngiltere'nin el-Cezire'ye yönelmesi, I. Dünya Savaşı ve sonrasında gelişen olaylar hakkında bilgiler veren bir çalışmadır²⁴.

İlhan Ekinci, Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti

İlhan Ekinci, çalışmasında Irak coğrafyası ve tarihi geçmişi hakkında genel bilgilere yer verdikten sonra Fırat ve Dicle nehirlerinin coğrafi durumunu ayrıntısıyla açıklar. Yazar; Osmanlı idaresi altında Irak, Fırat ve Dicle üzerinde taşımacılık, Lynch Şirketi ve bu şirketin kurulup gelişmesindeki âmiller, Hamidiye Vapur idaresi; bu idarenin kurulup gelişmesi ve Lynch Şirketi ile rekabeti, I. Dünya Savaşı öncesi Fırat, Dicle ve Şattü'l-Arab'da ulaşım hakkında çok detaylı bilgiler vermektedir. eserin ekler kısmında Lynch Şirket ve Hamidiye Vapur idaresinde çalışan personel ve gelir-gider tabloları, son kısımda ise haritalar, krokiler ve resimler yer almaktadır²⁵.

İncelemesini hem Osmanlı (Başbakanlık) Arşivi hem de yerli ve yabancı yazınsal kaynaklara dayandıran Ekinci, İngiliz Arşivlerinden istifade etmemiştir.

²⁴ Ömer Kürkçüoğlu, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri*, İmaj Yay. Ankara, 2006

²⁵ İlhan Ekinci, *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapur İdaresi)*, Asis Yay., Ankara, 2007

Ahmet Gündüz, Osmanlı İdaresinde Musul

Her ne kadar doğrudan doğruya bizim dönemimizle ilgili olmasa da yer adları, Osmanlı idaresinin ilk yılları ve aşiretler hususunda istifade ettiğimiz önemli bir eserdir²⁶.

3.2. İngilizce Tetkik Eserler

Philip Willard Ireland, Iraq a Study in a Political Department

Eserde bizim çalışma alanımızla ilgili olarak İngiliz İmparatorluğunun Basra Körfezi, Fırat-Dicle nehirleri üzerindeki menfaatleri, Fransa'nın Napolyon Bonaparte'tan itibaren bölgeye olan ilgisi, İngilizler tarafından bu bölgeden uzaklaştırılmaları ve bölgedeki otorite sahibi olanları idaresi altına alma gayretleri hakkında bilgiler bulunmaktadır²⁷.

Charles Tripp, A History of Iraq

Çalışmanın giriş kısmında Bağdat, Basra ve Musul'un durumu, Osmanlı Devleti tarafından buraların fethi, II. Abdülhamid ve İttihat Terakki hakkında genel bilgiler verildikten sonra Irak'ta İngiliz mandası, Musul ve Musul petroleri problemi, Haşimi hânedanı üzerindeki etkisi ve Irak'ta meydana gelen darbeler anlatılmaktadır²⁸.

Sarah Searight, The British in The Middle East

İngilizlerin Hindistan'a ulaşmak için muhtelif güzergâhlara sahip olma girişimleri, Süveyş Kanalı'nı Fransızların tahakkümünden kurtarma ve bu kanala sahip olma politikaları, Karadeniz üzerinden Trabzon-Tiflis-Tebriz-Hindistan'a ulaşan yollar hakkında bilgiler yer almaktadır²⁹.

Meir Litvak, Shi'i Scholars of Nineteenth Century

İngiltere'nin Sünnî ve Şîî ulema ile münasebetleri, bölgede bulunan etnik gruplar arasındaki çekişmelerden istifade ederek bu gruplar üzerinde etkin olma çabaları

²⁶ Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ, 2003

²⁷ Philip Willard Ireland, *Iraq a Study in Political Department*, Kegan Paul Limited, London, 2004

²⁸ Charles Tripp, *A History of Iraq*, Second Edition, United States of America, 2002

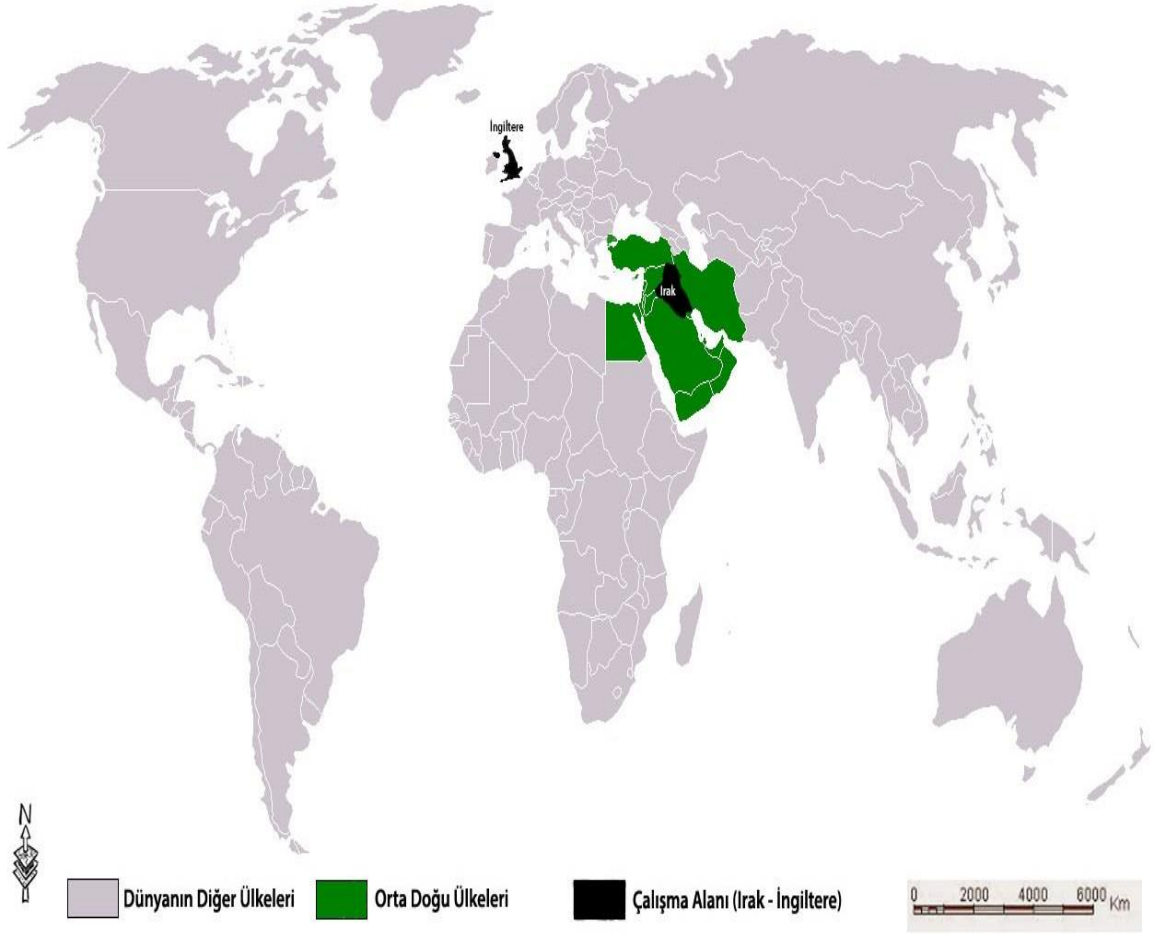
²⁹ Sarah Searight, *The British in The Middle East*, London, 1979

ayrıntısıyla irdelenmektedir³⁰. Ayrıca, İngilizlerin sömürgecilikten vazgeçerek emperyalizme yönelmesi ve bunun bölgedeki sonuçları ele alınmaktadır.

³⁰ Meir Litvak, , *Shi 'i Scholars of Nineteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998

GİRİŞ

<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/df/Map-World-Middle-East.png> 17.11.2015

1. Irak Adı

Irak kelimesinin manası kesin olarak belli değildir. Bu hususta bazı coğrafyacılar pek de tatmin edici olmayan bazı görüşler ileri sürmüşlerdir. Mesela Yakut, Irak isminin alçak memleket, el Halil ise kıyı memleket anlamına geldiğini ileri sürerler. Besim Darkot, Irak ismi ile ilgili olarak, “*Orta şarkta Fırat ve Dicle nehirlerinin aşağı mecraları boyunca uzanan memleketin ve şimdi esas toprakları bu memlekete tekabül eden Krallığın adı. Irak memleketine, Zagros dağlarının şarkında uzanan Irak-i Acem (Irak al ‘acami)’den ayrılmak üzere, Irak-i Arab (Irak-i ‘Arabi)’da denilir. Bu adın orta Fars veya Pehlevide İran’a delalet eden Erak kelimesinden iştirak etmiş bulunması muhtemeldir. Aşağı Irak’ın en eski beldelerinden biri de Erekh adını taşımaktadır*”³¹ tezini savunmaktadır.

³¹ Besim Darkot, “Irak”, *İA V/II*, Milli Eğitim Bas., İst., 1987, s. 667

Hartman ise şunları ifade etmektedir: “*Müslümanlığın ilk devirlerinde al-İrakan, iki Irak tabiri ile, burada bulunan iki İslam şehri Kûfe ile Basra, murad olunurdu. Daha sonraları bu ad al-İrak ile al-Cibal’i içine aldı*”³². Arşiv belgelerimizde de bu bölge *Hittâ-i Irakiye* olarak geçmektedir.

Her ne kadar Irak modern bir adı çağrıştırıyor ise de görülüyor ki en kadim zamanlardan beri bu ad bilinmekte ve kullanılmaktadır. İncelediğimiz dönemde de gerek arşiv belgelerinde gerekse diğer belgelerde Irak adı bu günkü bölge için kullanılmaktadır. Tarihte kastedilen Irak ise bugünkü Bağdat ve Bağdat’ın güneyidir. Kuzeyi Musul Vilâyeti veya daha da kuzeyi el-Cezire olarak isimlendirilmiştir. Bugün Türkiye’nin güneydoğu sınırlarından başlayıp Basra’ya kadar uzanan bölge Irak değildir. Irak’ın kuzeyi Musul Vilâyeti Cezire-i ibn Ömer veya daha kuzeyi el-Cezire olarak geçmektedir. Daha sonraki dönemlerde de Irak’ın kuzeyini içerisine alan Musul Vilâyeti Irak’tan ayrılmaktadır. Bu idarî taksimat Osmanlı yönetiminde de coğrafi ve tarihi zemine uygun olarak kuzeyden güneye Musul, Bağdat ve Basra Vilâyetleri olarak taksim edilmiştir. Ancak modern dönemde Osmanlı Devletinin bölgeden çekilmesinden sonra bu üç Vilâyet Irak Krallığı adı altında birleştirilmiş ve böylece Irak’ın tarihi sınırları siyasi amaçlarla genişletilmiştir.

1815 Viyana Kongresi’nde İngiltere, Avusturya-Macaristan ve Rusya, Fransa’nın genişlemesini engellemek için Belçika ve Hollanda’yı birleştirdi. Benzer politika Suriye için de uygulandı. Bu ülkeyi güçten uzak tutmak ve Osmanlı Devletinin elinde bütün bir devletten ziyâde parça parça ve itaatten uzak hale getirmek için parçalandı. Ürdün ve Lübnan gibi sözde devletler vücuda getirildi. Osmanlı Devleti buralarla sürekli uğraşmak durumunda kaldı. İlerleyen dönemlerde Antakya Türkiye’ye verildi ve İsrail Devleti kuruldu.

2. Sınırları

İnsanlık tarihinin en kadim yerlerinden olan Irak, fiziki coğrafya bakımından bugün, Arap Yarımadasının kuzeydoğusunda, Türkiye’nin Güneydoğusunda, İran’ın Güneybatısında, Suudi Arabistan’ın kuzeyinde ve Suriye’nin doğusunda yer alır³³.

Coğrafi konum itibariyle Irak, Rusya’nın Akdeniz’e ulaşamaması için bir set vazifesi görmekte, Fırat ve Dicle nehirleri ve bu nehirlerin vadileri vasıtasıyla Basra’ya

³² M. Hartmann, “Irak”, *İA V/II*, Milli Eğitim Bas., İst., 1987, s. 670-671

³³ Remzi Kılıç, *Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye*, İdeal Yay., İst., 2011, s. 45

oradan da Hint Okyanusu'na açılan yola sahiptir. Ayrıca Avrupa'yı Asya, Orta Doğu ve Afrika'ya bağlayan yollar üzerinde olması, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren petrolün hammaddesi olan zift, katran ve asfaltın Irak'ta bol miktarda bulunduğu anlaşılmaması Irak'a ayrı bir önem kazandırmaktadır³⁴. Yukarıda sayılan son derece önemli bu özellikleri dolayısıyla Irak'ı Ortadoğu'nın *kalpgâhı* olarak da niteleyebiliriz.

3.Dinî, Etnik ve İctimaî Durumu

Irak'ın çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar kendi aralarında Şîîlik, Sünnîlik, Vahhabîlik gibi farklı mezheplere ayrılmıştı. Bunun yanında Hristiyanlık, Yahudilik gibi dinler de taraftar bulmuş olduğu için çok farklı bir dinî yapı mevcut idi. Müslüman bir ülke olan Irak'ın nüfusunun %75'ini Araplar, %15'ini Kürtler, %7'sini Türkmenler ve %3'ünü ise Süryanîler, Nastûrîler Asurîler, Yezidîler, Caferîler ve Mecûsîler gibi daha küçük alt gruplar oluşturmaktadır.

Arapça, Türkçe, Farsça ve Ermenice bölgede yaygın olarak konuşulan dillerdendi³⁵.

Dinî gruplar arasındaki çekişmeler, tarım ve hayvancılığın gelişmemiş, sağlık ve eğitim kurumlarının sınırlı sayıda olması dış güçler için avantaj teşkil etti. Bu güçler merkezî idarenin bölgede zayıf olması dolayısıyla da bunu menfaatleri için çok iyi kullandılar³⁶.

Napolyon'un Mısır'ı işgali ile telaşa kapılan İngilizler öncelikle Irak'ta ordu bulundurmaktansa etkili kişiler vasıtasıyla Osmanlı Devletini hem Irak hem de İran sınırında siyasî çalışmalar yürüterek fiili olarak idare etmeyi tercih ettiler. Zaten doğrudan askerî güç kullanmak İngiliz siyasetine uygun düşmüyordu. İngilizler burada etkili olan yerel güçlerle irtibata geçerek zaman içerisinde onları etki alanlarına alabilir

³⁴ *Pall Mall Gazette*, 23.01.1868-Cezmi Eraslan, "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti (1876-1915)", İstanbul Üni. Edeb. Fak. *Tarih Dergisi* 35, İÜ Edeb. Fak. Bas., İst., 1994, s. 223-224- www.britishempire.co.uk

³⁵ "...*Beyân-ı hâcet olmadığı üzre hutta-i Irakiye namı tahtında bulunan Musul ve Bağdat ve Basra vilâyetleri ahâlisi cinsen Türk ve Arab ve Kürd insâline ve Mezheben dahi Sünnî ve Vahhâbi ve Câferî ve Yezidî ve Bahâî fırkalarına müntesibdir. Sünnîler Hanefî, Şafîî, Hanbelî, Malikî mezâhibi erbaasına münselik iseler de ekseriyeti Şafîiler ile Hanefîlerden müteşekkil ve kısm-ı bakiyeleri de Mâlikîler ve Hanbelîlerden ibârettir. Ve Caferîler dahi usulî ve Şeyhî ve Ahbârî gibi yekdiğerini tekfir ider. Üç fırka-yı mütezâddeye müteferrikdir. Vilâyât-ı mezkûre bazı bilâd ve kasabâtında bir mikdar Hristiyan ve Yahudi ve Sabâî dahi var ise de ekalliyet miktarları cihetiyle hâiz-i ehemmiyet değildirler. Türk ve Arab ve Kürd insâli Musul ve Bağdad vilâyetleri ahâlisini teşkil iderlerse de ekseriyeti Musul Vilâyeti'nde Kürtler ve Bağdad Vilâyetinde Arablar hâizdirler Basra Vilâyeti ahalisi ise yalnız Arab'dan ibârettir. Irak'ın Islahına Dair Süleyman Paşa'nın Layihası, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (Bundan sonra BOA olarak kısaltılacaktır), YEE, 9/34- Mehmet Saray, *Türk-İran İlişkileri*, Ankara, 1999, s. 85*

³⁶ Eraslan, Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti, s. 225

ve bu şekilde burada idarelerini güçlendirebilirlerdi. Müslüman bir bölgede dinî liderlerin halk üzerindeki etkisi ve yaptırım gücünün bir hayli fazla olduğu bilinen bir gerçektir. Bu sebepten İngilizler bu kesimin gücünden istifade edebilmek için ulema ile bağlantıya geçtiler. Yüzyıl boyunca bunların nüfuzundan ziyâdesiyle yararlanmasını bildiler. Ulema ile sınırlı kalmayan İngilizler bunların yanı sıra Osmanlı yönetici kesimi ile de siyasî münasebete ve mücadeleye girdiler³⁷, yeri geldi bu kişileri desteklediler³⁸, yeri geldi makamlarından olmaları için çaba sarfettiler ve bunda da çoğu zaman muvaffak olmayı bildiler³⁹. Bu konu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ayrıntısı ile ele alınacağından şimdilik kısa bilgi vermekle iktifa ediyoruz.

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde temâyüz eden ve Necid merkezli büyük bir Suud devleti kurma amacıyla olan Vahhabîlik hareketinin de en büyük destekçisi yine İngilizler oldu⁴⁰. Vahhabîler'in kısa süre içerisinde taraftar toplaması, güçlenmesi ve Basra Körfezine ulaşması bölgede nüfuz kurma ve diğer büyük güçleri buradan uzak tutma gayesinde olan İngilizlerin nazar-ı dikkatini celb etti. Vahhabîler, henüz Basra Körfezindeki bazı şeyhler ile irtibata geçmeden İngilizler onların bu kadar ileri gidebileceğine ihtimal vermiyorlardı. Ne zaman ki şeyhler Vahhabîlerin etki alanına girmeye başladı, bölgede kontrolü kaybedeceğinden endişe eden İngilizler Vahhabîler ile anlaşma yoluna gittiler. Zira Vahhabîler İngilizlere karşı mücadele ederken cihad ilan ediyor ve böylelikle şeyhlerden çabucak destek bulabiliyorlardı. Hatta 1809'da İngilizlerin Resul Hayme'ye saldırıp korsanları etkisiz hale getirmesi ve burasını işgal

³⁷ Meir Litvak, *Shi'i Scholars of Nineteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, s.117

³⁸ "...İngiltere elçisi tarafından Babiâîlerine irsâl olunub beraber takdîm-i atıyye-i ulyâ-yı şehinşâhileri kılınan müzâkereden müstefad olduğu üzere elçi-yi mersûm Davud Paşa hâininin afv-ı ferdisine karışmak istemiş ise de hidmet-i riyâsetten İngiltere elçisine virilen cevabda hâin-i merkûm hakkında kısas-ı şer'i icrâsı lazım gelerek tedâbir-i lâzimeye teşebbüs olunmuş olduğundan terki mümkün olmaz denildiğini mukâbeleden tercümân-ı mersûm bu kadar akçeler sarf etmekten ise şu vireceği mebâliği almak hayırlı değil midir?...". BOA, HAT, 389/20702-Osmanlı ordusunda, Revandîz'da görev yapan Resul Paşa'nın isyan edeceği Türkler tarafından anlaşılınca, paşa İran'a firar etti. İngilizlerin arabuluculuk yapması sonucu üç yıl sonra Bağdat'a özel personel olarak döndü..." Justin Perkins, *Journal of a Tour from Oroomiah to Mosul, Through the Kurdish Mountains and a Visit to the Ruins of Nineveh*, s. 92

³⁹ Litvak, *Shi'i Scholars of Nineteenth Century*, s. 117-Zaki Saleh, *Britain and Iraq*, El-Maaref Press, Baghdad Iraq, 1966, s. 88-89

⁴⁰ Suud Vahhabilerin evlâdından Necid'e en sonraki şeyh ve reis bulunan Abdullah el Faysal her ne kadar istiklâl-i hükûmet dâyesinde ise de eslâfî gibi Devlet-i 'Aliyye'ye muhalefet ve bir takım devâî-i müzâhabeye ile etrâfa îrâs-ı mazarrat niyetinde olmayub bir meslek-i mu'tedil-i ittihâz etmiş olduğu halde birâderlerinden Suud ba'zı tarafın teşvikat ve teşciâtıyla Abdullah'ın elinden Hükûmeti Necidiye'yi almak sevdasına düşüp ve Hindistan'a azîmetle İngilizlerin muavenet-i ma'nevîyesiyle etraftan asker toplayup seksan altı senesinde birâderine isyan etmiş ve vuku'u bulan muharebelerde Abdullah'a galebe itmesiyle ibtidâ' Ahza Kıt'asını zabt iderek Hofuf ve el Mübriz memleketlerinde olan kal'alara ve sevâhilde dahi Katıf kal'asıyla sâir mevâkiye asker ve me'mur yerleştirdikten sonra makarr-ı hükûmet olan Riyad taraflarına ve daha içerülere doğru yürümüş olduğundan Abdullah el Faysal çaresiz kalarak Mithat Paşa'ya mektub ve âdem irsaliyle istiâne ve istimdâd etmiştir. Ali Haydar Mithat, *Tabsir-ül İbret*, s. 105

etmesi üzerine şeyhler ile birleşen Vahhabîler İngilizlere saldırdılar⁴¹. Böyle bir gücü yanına almak isteyen İngilizler, Vahhabîlere elçi ve hediyeler gönderdiler ve anlaşma zemini aradılar. Vahhabîler buna önceleri yanaşmadılar ancak 1810 yılında karşılaştıkları sıkıntılar nedeniyle onlar da İngilizlerin bu teklifine sıcak baktılar. Nitekim Bender Buşehr’de bulunan elçi Bruce ile karşılıklı olarak iki tarafın ticaretine müdahaleyi men eden şifahi bir anlaşmaya vardılar. Lakin iki taraf arasındaki bu antlaşmayı Fransızlar öğrenmekte gecikmediler ve bozmak için temsilcileri vasıtasıyla Vahhabîler’in liderleri nezdinde derhal çalışmalara başladılar. Fransızların tüm bu çabalarına karşın bundan sonra İngilizler ile Vahhabîler arasında büyük çapta anlaşmazlıklara rastlamıyoruz, dahası zaman zaman İngilizler Vahhabîler’e destek sağlamaktan geri durmadılar⁴².

4. Tarımsal zenginlik ve Ticaret

Petrolün keşfine kadar, Irak tamamen bir tarım ülkesiydi ve tarım Irak ekonomisinin belkemiğini oluşturmaktaydı. İklimin elverişsizliği ve kuraklık Avrupalılar tarafından Bereketli Hilal (Fertile Crescent) olarak adlandırılan el-Cezire bölgesi ve ırmakların kenarındaki bölgeler dışında Irak’ın diğer bölgelerinde tarımsal faaliyetleri neredeyse imkânsız hale getiriyordu. Ancak tarıma elverişli ve çok verimli olmasına karşın bu bölgelerdeki topraklardan da tam olarak istifade edilemiyordu. Nedeni ise nehirlerde ıslah çalışmaları ve bendlerin yapılmaması, mecralarının sık sık yer değiştirmesinin önüne geçilememesi, su kanallarının eksikliği nedeniyle nehirlerinden tam olarak istifade edilememesi, bu nehirlerin kurak yaz mevsiminde sularının asgariye inmesi, bataklıkların kurutulamaması ve tarımın son derece ilkel tekniklerle yapılması idi⁴³. Bahsedilen bu eksikliklerin büyük bir kısmını Mithat Paşa 1869-1872 yılları arasındaki Bağdat Valiliği sırasında giderdi ve tarımsal üretim eskisine kıyasla bir anda hatırı sayılır derecede arttı.

Günümüzde olduğu gibi XIX. yüzyıl boyunca da hurma en önemli tarımsal meta idi ve neredeyse Irak’ın her bölgesinde yetiştiriliyordu. Irak’a hayat veren Fırat ve Dicle gibi büyük nehirlerin vadileri boyunca ve kuzeydeki yaylalarda çoğunlukla tütün, meyve ve sebze; güneyde ise tahıl, mısır, susam, yer yer fındık, meyve, sebze ve

⁴¹ Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hâkimiyeti*, TTK Yay., Ankara, 1998, s. 45

⁴² Kurşun, *Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hâkimiyeti*, s. 46

⁴³ BOA, İ.DH, 656/45621- www.britishempire.co.uk- Ebubekir Ceylan, *Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in The Nineteenth Century Middle East*, I.B Tauris Co Ltd, London, 2011, s. 150

afyon yetiştiriliyordu. Bahar mevsiminde kar sularının erimesi ve bol yağmur sayesinde Fırat ve bilhassa Dicle nehirlerinin debileri artıyor ve yataklarından taşarak yukarıdan topladıkları alüvyonlu toprakları geçtikleri yerlerde bırakarak verimli vadileri meydana getiriyordu. Bu araziler tabi ki başta İngilizler olmak üzere Avrupalı siyasetçi ve tüccarlarının dimağında teknoloji vasıtasıyla kaliteli ve pahalı ürünler yetiştirilebileceği, buralardan hem büyük paralar kazanılabileceği ve bu faaliyetler sayesinde buralara yerleşebilecekleri iyiden iyiye yer etmeye başladı⁴⁴.

İngilizler adına el-Cezire bölgesinde araştırma yapan Chesney başkanlığındaki ve H.B. Lynch'in de aralarında bulunduğu İngiliz ekip bölgenin zirai açıdan önemini kavramakta gecikmedi. Böylelikle İngilizler önce pamuk ve pirinç ekimi için ön ayak oldular ve bu tarımsal metanın en büyük ihracatçıları haline geldiler⁴⁵.

5. İdari Taksimatı

XIX. yüzyıl Irak'ın idarî taksimatı ile ilgili en detaylı bilgilere salnamelerden ulaşılabilir. Osmanlı Devlet Salnamesi, Bağdat Salnamesi ve Basra Salnamesinden istifade edilebilir⁴⁶.

Araştırmamıza konu olan Irak topraklarında bulunan Vilâyetlerin, Osmanlı Devleti yönetiminde idarî taksimatı şu şekildedir⁴⁷:

Irak tamamen Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra üç eyâlete bölündü. Bunlar; Bağdat, Musul ve Basra'dır⁴⁸. Klasik dönemde beylerbeyi tarafından idare edilen bu eyâletlerden Musul Eyâleti miri rejime⁴⁹ dahil idi. Bağdat ise bazen miri bazen de salyaneli⁵⁰ olarak idare ediliyordu. Basra Eyâleti daima, salyaneli olarak idare edildi. Bu düzen XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar devam etti. 1864 Vilâyet Nizamnamesi'nde de üç Vilâyet halinde teşekkül ettirildi. Şimdi bu vilâyetler (eyâletler) hakkında genel bilgiler verelim.

⁴⁴ Geoff Simons, *Iraq from Sumer to Post-Saddam*, Third Edition, Palgrave Macmillan, New York, 2004, s. 183-184- *Iraq*, Visual Geography Series, www.vgsbooks.com, s. 25.25

⁴⁵ İlhan Ekinci, *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti*, Asil Yay., Ankara, 2007, s. 32- www.britishempire.co.uk

⁴⁶ Halil Sahillioğlu, "Irak'ın İdarî Taksimatı", (Çev.: Mustafa Öztürk), *Belleten LIV/209-211*, TTK Yay., Ankara, s. 1233

⁴⁷ Kılıç, *Osmanlı yönetiminde Irak ve Suriye*, s. 38

⁴⁸ www.britishempire.co.uk

⁴⁹ Osmanlı Devletinin fiili olarak tam hâkim olduğu bölgelerdir. Miri Rejim devletin otoritesini en ücra köşelere kadar teşmil etmesi için önemli bir sistemdi.

⁵⁰ İstanbul'dan uzak eyâletlerin idare tarzıdır. Bu eyâletlerin gelirlerinin belirli bir kısmı merkeze gönderilir kalanı da merkezî idare tarafından eyâletin masrafları için kullanılırdı. *Ayrıntılı bilgi için bkz: Mustafa Öztürk, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", History Studies Ortadoğu Özel Sayısı, 2010*

5.1. Musul Vilâyeti

Ortadoğu'nun stratejik bir noktasında bulunan bu şehir çeşitli medeniyetlerin ve kültürlerin bir araya geldiği yer olmuştur. Bu konumundan dolayı her zaman önemini korumuş ve aynı zamanda savaş ve nüfuz mücadelelerinin en çok yaşandığı yerlerden biri olmuştur.

Bölgenin ilk sakinleri Sümerlerdir. Sümerlerin ardından sırasıyla Akadlar, Babilliler, Asurlular, Kimmerler, Persler, Makedonyalılar, Partlar, Romalılar ve Sasaniler, Müslümanlar tarafından fethine kadar Musul'da hüküm sürdüler.

El-Cezire'deki eski Diyar-ı Rebia'nın merkezi olup, Dicle Nehri'nin batı sahilinde eski Ninova'nın karşısında bir şehirdir. M.Ö II. binden itibaren Asur bölgesinin merkezi olarak Ninova'nın yerini aldı⁵¹.

Şehir Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra Irak ve el-Cezire'yi birbirine bağladığı için buraya "el- Mevsıl" (ulaşılabilir yer) denmiştir. Yine bu kelime; yolların birleştiği yer, kavşak, geçiş yeri, kavuşma yeri, ulaşma yeri gibi anlamlara gelir. Anlaşılan odur ki, Musul birçok önemli şehirlerin ve ticaret yollarının kavşak noktası olan bir şehirdir.

İslam fethinin akabinde Emeviler, Abbasiler, Hamdaniler, Ukayliler, Selçuklular, Zengiler, İlhanlılar, Karakoyunlular, Celayirliler, Akkoyunlular, Safevîler ve nihayet Osmanlılar Musul'da egemen olan devletlerdi⁵².

1514 yılında Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Savaşı zaferinden sonra 1516-1517 yılında Musul Osmanlı Devletinin kontrolüne girdi⁵³ ama tam egemenlik için Kanuni Sultan Süleyman'ın Bağdat Seferini beklemek gerekti. 1534'te yapılan bu sefer ile Musul ve havâlisinde Osmanlı egemenliği kesinleşti. Musul, Osmanlı Devletinde de eyâlet ya da vilâyet merkezi olarak önemini yüzyıllar boyunca korudu⁵⁴.

Musul Eyâleti XVIII. yüzyıl başlarında (1701-1702) beş sancaktan oluşmaktaydı. Bu sancaklar; Musul (Paşa) Sancağı Harûn, Tikrit, Dohuk ve Zaho, Gafre Kalesi ve Kili-i Deyr'dir⁵⁵.

⁵¹ Kılıç, *Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye*, s. 77

⁵² Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ, 2003, s. 2-23

⁵³ Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq (1890-1908)*, Routledge, Abingdon, Oxon, 2006, s. 4

⁵⁴ Kılıç, *Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye*, s. 79

⁵⁵ Kılıç, *Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye*, s. 82

XIX. yüzyılda 1848-1849 yıllarında Musul'da toplam 55.000 nüfus vardı. 1881-1883 genel nüfus sayımına göre şehir 27.881 Müslüman, 1 Rum, 45 Ermeni, 2809 Katolik, 692 Yahudi, 74 Protestan olmak üzere toplam 31.502 erkek nüfusa sahipti. 1890 Musul salnamesinde şehrin nüfusu 60. 000 olarak verilmektedir⁵⁶.

5.2. Basra Vilâyeti

Halife Hz. Ömer zamanında 636 yılında tesis edilen Basra, şimdi ki Basra'dan 17-18 km batıda ve yine Şattü'l-Arab sahilinin batısında idi. Şimdi ki Basra ise Bağdat'ın 460 km güneydoğusunda, Fırat ve Dicle nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km güneybatısında yer alır (Bkz. **Haritalar ve Krokiler 6**).

Şehir; Basra Körfezini, İran ve Irak yollarını kontrol altında tutabilmek, stratejik mevki sebebiyle burayı askerî bir üs olarak kullanmak gibi düşünceleri hayata geçirmek için kuruldu.

İslam medeniyeti zamanında Hindistan ile olan ticaretin büyük bir merkezi idi. Emeviler, Abbasiler, İlhanlılar, Karakoyunlular ve Akkoyunluların hâkimiyetinde kalan şehir Kanuni'nin Irakeyn Seferinde 1534 yılında Osmanlı topraklarına katıldı⁵⁷. Bağdat'ın fethi ile bu eyâlete bağlı bir sancak statüsü verilen Basra 1702 yılında müstakil bir eyâlet haline getirildi. Bu eyâlet sekiz sancaktan oluşmakta idi. Bunlar: Paşa Sancağı (Basra), Kıyab, Badiye, Sabusne, Gaffat, Mensur ve Batna, Seremle, Şuş, Gazan, Resle ve Safiye, Cegar sancakları idi⁵⁸.

Temâyüz eden bazı huzursuzluk ve isyanlardan dolayı şehir 1737 yılında Bağdat Eyâletinin kontrolü altına girdi ve XIX. yüzyılın sonlarına kadar Bağdat'a tâbi oldu. 1884 yılında merkez (Basra), Muntefik, Amara ve Necid sancaklarından oluşan bir Vilâyet haline getirildi⁵⁹.

5.3. Bağdat Vilâyeti

Bağdat isminin menşei hakkında farklı rivayetler vardır. Bu rivayetlerden birisi Bağ Dad olup anlamı Adalet Bahçesidir. Şehrin adı ile ilgili diğer bir rivayet ise Zevra

⁵⁶ Kılıç, *Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye*, s. 80

⁵⁷ Eroğlu-Babuçoğlu-Özdil, *Osmanlı Vilâyet Salnamelerinde Basra*, s. 18-İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler 1*, Birinci Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2000, s. 173

⁵⁸ Eroğlu-Babuçoğlu-Özdil, *Osmanlı Vilâyet Salnamelerinde Basra*, s. 13

⁵⁹ Eroğlu-Babuçoğlu-Özdil, *Osmanlı Vilâyet Salnamelerinde Basra*, s. 14

olup böyle isimlendirilmesi ise şehrin giriş ve çıkış kapılarının birbirleri ile karşılıklı olmamasındandır⁶⁰.

Dicle Nehri'nin eski yakasında yer alan Bağdat, Abbasi halifelerinden Ebu Cafer El-Mansur tarafından Abbasilerin başkenti olarak kuruldu.

Bağdat'ın kurulduğu topraklar üzerinde Asurlular, Keldânîler, İlhanlılar başta olmak üzere pek çok uygarlık hüküm sürdü. Abbasilerin buraları ele geçirmesi ile de Bağdat şehri inşa edildi.

Bağdat tarihi başlıca iki devreye ayrılabilir: Birinci devre, 508 yıl süren Abbasiler devridir ve bu devir 750-1258 yılları arasını kapsar. İkincisi ise Abbasilerin 1258 yılında ortadan kaldırılmasından şehrin 1915'te İngilizler tarafından işgaline kadar olan devredir. Bu devirde Irak tamamıyla Selçuklular ve bölgede kurulan Türk devletlerinin hâkimiyetindedir.

Kurulduğu günden beri Irak ve çevre yerleşim birimleri için son derece önemli olan bu şehir hızla gelişerek IX. ve X. yüzyıllarda bir ilim, kültür ve medeniyet merkezi haline geldi.

Bulunduğu konum itibarıyla Bağdat, “kürsi-i hıttâ-i Irakiyye” olarak adlandırılmaktadır. Dicle ve Fırat nehirlerinin suladığı bu bölge hem zirai açıdan önem arz etmekte hem yeraltı zenginlikleri hem de stratejik bir konumda bulunmasından dolayı daimi sûrette önemini korumaktadır.

Bağdat; Musul'un güneyinde İran huhudunda yer alır. Dicle ve Fırat nehirleri de kuzeybatıdan güneye doğru Bağdat topraklarından geçerek Basra Körfezine ulaşır. Ayrıca; Diyale, Kavi, Tersak, Gelal, Mendeli ve Vend çayları da Vilâyetin içinden akmaktadır⁶¹.

Abbasiler döneminde olduğu gibi Bağdat, Kanuni döneminden başlayarak Irak'ın elden çıkmasına kadar Osmanlı Devletinin Irak'taki yönetim birimi oldu. Ayrıca, Kölemen Valilerin II. Mahmud tarafından bu şehirdeki yönetimine son verildikten sonra 1831'den itibaren merkezden yöneticiler atanmaya başlandı⁶². Hatta şehrin büyük olması ve asayişsizlik sürekli mevcudiyetini koruduğundan dolayı tam kontrol sağlamak ve iki başlılığı önlemek için Müşirlik ve Valilik yetkileri tek elde toplandı. Bu Vali aynı zamanda Bağdat'a tâbi bölgelere Vali ve Kaymakam tayin

⁶⁰ Eroğlu- Babuçoğlu-Özdil, *Osmanlı Vilâyet Salnamelerinde Bağdat*, s. 61

⁶¹ Eroğlu-Babuçoğlu-Özdil, *Osman Vilâyet Salnamelerinde Bağdat*, s. 31

⁶² www.britishempire.co.uk

etmenin yanında mahkeme kurma⁶³ ve gerektiğinde müdahil olma ve kontrolü eline alma yetkisi vardı⁶⁴.

Bağdat şehrinin modernleşmesi 1869-1872 yıllarında Bağdat Valiliği yapan Mithat Paşa zamanında başladı. Mithat Paşa'nın Valiliği döneminde şehirde imar faaliyetleri hız kazandı, Bağdat ile Kâzımiye arasında tramvay hattı döşenmesi için şirket kuruldu. Hattın demirleri ve arabaları İngiltere'den kısa sürede tedârik edildi ve derhal taşımacılığa başlandı.⁶⁵

Özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısından başlayarak Irak bölgesinin başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletleri için önem kazanmaya başladığı bilinmektedir. Transit ticaretin el-Cezire bölgesi takip edilerek yapılmaya başlanması hem Bağdat, Basra ve Musul'un önemini arttırdı hem de söz konusu yerlerde üretim endüstrisi, hayvancılık ve hizmet sektörlerinin gelişmesine katkı sağladı⁶⁶.

⁶³ “Ticarî davaların hükme bağlanması için bu bölgede kalıcı bir mahkemenin kurulması hususunda Bağdat yönetimi ve Britanya Konsolosluğu arasında gidip gelen yazışmaların nüshalarını size sunmaktan şeref duyarım. Stratford Canning, Bağdat Başkonsolosu” FO, 195/334, No: 7

⁶⁴ “Necid Kıt'asının bir köşesinde olan bir memleketin merbûtiyyet ve idâresi bu vechle te'min olunmuş ise de umûm-ı Necid Kıt'ası bir hâl-i buhran ve i'tişâşâdan olub uzaktan görünen müdâhalât-ı ecnebiye ile bu kıt'asının dahi Aden ve Maskat ve Umman tarafları gibi elden çıkacağı anlaşıldığından bu ahval Mithat Paşa'nın inzâr ve efkârını celb iderek ertesi sene yani Mithat Paşa'nın Bağdat'a vüsûlünün üçüncü senesi Necid'e asker sevki ve Ahsa Kıt'asının taht-ı zabt ve idâreye alınması gibi takib iden vekâyî bu mukaddemâdan başlamıştır”. Ali Haydar Mithat, *Tabsir-ül İbret*, s. 104

⁶⁵ Mithat, *Tabsir-ül İbret*, s. 93-94- Hala Mundhir Fattah-Frank Caso, *A Brief History of Iraq*, New York, The USA, 2009, s. 146-147

⁶⁶ *Iraq*, Visual Geography Series, s.24-25, www.vgsbooks.com-Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yay., İst., 1998, s. 216

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İNGİLTERE’NİN BÖLGE İLE İLGİSİ VE İLK TEMASLARI

1.1. İngiltere İçin Irak’ın İktisadî, Ticarî, Stratejik ve Yeraltı Zenginlikleri Bakımından Önemi

Ortaçağ boyunca ticarete yeterince etkili olamayan İngilizler, ticarî ilişkilerini Venedikli ve Cenevizli tüccarlar üzerinden yürütmekteydiler. Zamanla İngilizler ticaretin ne derece önemli olduğunun farkına varıp bilhassa denizcilikle alakadar olmaya başladılar. Kısa sürede büyük başarılar elde ederek bu alanda uzmanlaştılar. İngilizler ithalat ve ihracatlarını kendileri yapıyor, İtalyanların Britanya Adasında ticarî faaliyetlerde bulunmalarına kesinlikle müsaade etmiyorlardı. İngilizler XVI. yüzyıldan itibaren Akdeniz’de görünmeye başladılar. 1573’ten itibaren Akdeniz’de ticarî faaliyetlerini arttırabilmek için Osmanlı Devletine müracaat ederek kendi bayrakları altında seyr-ü sefâyin edebilmek ve ticaret yapabilmek için müsaade istediler. Bu tarihe kadar Fransızlar ve Venediklilere tanınan bu ayrıcalıklar II. Selim tarafından İngilizlere de tanındı⁶⁷.

Osmanlı Devletinden ayrıcalıklar almaları ticaret yaptıkları liman şehirlerinde konsolosluklar açmalarını da zorunlu kıldı. Zira ticaretlerini kontrol etmek ve tüccarlarının haklarını savunabilmek için bunu yapmaları şarttı. ancak İngilizlerin ülke genelinde misyon açmaları derhal mümkün olmadı. Çünkü Osmanlı topraklarında etkin olan Fransızların konsolosları diğer bir çok ülkenin de konsolosluk faaliyetlerini üstleniyor karşılığında bu ülkelerden %2 komisyon alıyorlardı. İngilizler Osmanlı topraklarında ancak 1700’de ilk konsolosluklarını açabildiler. Fransızlar bu tarihe kadar diğer devletlerin Osmanlı topraklarında konsolosluk açmalarına mani oldular. 1700 yılında İngilizler ve Hollandalılar müşterek bir yardımcı konsolosluk açmaya muvaffak oldular. Bundan sonra bu milletin önünde durmak pek mümkün olmadı. Kısa sürede İngiliz ticarî ve diplomatik temsilciler ülkenin pek çok yerinde faaliyete geçtiler⁶⁸. Böylelikle iki ülke arasında ticaretin yanı sıra siyasî münasebetler de başlamış oldu. Akdeniz’de ticarî üstünlüğü elinde bulunduran Venedik’in zayıflaması sonucu da İngilizler, Osmanlı Devleti üzerindeki ticarî ve siyasî etkinliklerini önce Akdeniz’de

⁶⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri I (1580-1838)*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1974, s. 6-9

⁶⁸ Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri I*, s. 46-47

sonra devletin genelinde arttırdılar. Hindistan Ticaret Yolunun güvenliği ve Osmanlı topraklarındaki ticarî faaliyetleri için XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünden yana oldular. Görünürde bir müttefikinin toprak bütünlüğünü korudular ancak gerçekte kendi çıkarlarını gözettiler⁶⁹.

Rusya ve diğer Avrupa devletlerinin yanı sıra İngiltere'nin önde gelen politikacılarının Osmanlı Devleti aleyhtarı politikaları, İngiltere siyasetinin Osmanlı Devleti aleyhine değişmesine sebep oldu. Bu dönemden itibaren İngiltere, Avrupa devletlerinin yanı sıra Osmanlı Devleti içerisindeki ayrılıkçı azınlıklarla işbirliği yaparak Osmanlı Devletini ortadan kaldırıp bu devlet üzerindeki emellerini gerçekleştirmek amacıyla harekete geçti. İngiltere'nin girişimleri kısa sürede sonuç verdi. Kumpanyaları ve konsolosları vasıtasıyla ticareti, diplomatları vasıtasıyla siyasî etkinliğini arttırdı bunun yanında misyonerleri vasıtasıyla Hristiyanlığı yayma imkânı buldu.

1878 yılında Kıbrıs, 1882 yılında da Mısır'ı hâkimiyeti altına alan İngiltere, I. Dünya Savaşında İttifak Devletleri safında savaşa girerek mağlup olan Osmanlı Devletinin fiili olarak ortadan kalkmasında belki de en etkili devlet oldu.

Yaptığımız incelemeye konu olan Irak bölgesi, özellikle XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Dünyadaki savaş, çatışma ve uluslararası rekabetin yoğun olarak yaşandığı bölgelerden biri haline geldi. Bu durumun ortaya çıkmasında en önemli etkenler ise Irak'ın ekonomik durumu, jeostratejik ve jeopolitik konumu, tarımsal zenginliği, en başta petrol olmak üzere sahip olduğu enerji kaynaklarının varlığıdır⁷⁰. Archibald Dunn “...*Mezopotamya'daki kaynakların işletilmesi demek Hindistan ve İngiltere ticaretine artış demektir ki buna sırt çeviremeyiz...*”⁷¹ diyerek el-Cezire bölgesinin kendileri için ne kadar önem arz ettiğini ve bu bölgenin Osmanlı Devletine ait olduğunu göz ardı ederek buradan asla vazgeçmeyeceklerini açıktan ifade etmekten çekinmiyordu.

⁶⁹ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi II*, TTK, İst., s. 16- John S. Guest, *The Euphrates Expedition*, Kegan Paul Limited, Oxon UK, 2013, s. 141

⁷⁰ Philip Willard Ireland, *Iraq a Study in a Political Department*, Kegan Paul Limited, London, 2004, s. 36- [www.britishempire.co.uk-Pall Mall Gazette](http://www.britishempire.co.uk-Pall_Mall_Gazette), 23.01.1868-J. Harvard Godfrey, *Iraq and Persian Gulf*, September, 1944, s. 264-*Iraq*, Visual Geography Series, www.vgsbooks.com, s. 24-25

⁷¹ Archibald Dunn, “Basra Körfezindeki İngiliz Çıkarları”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 3, (Cev.: Zekeriya Kurşun), İst., 2000, s. 311

Güçlü devletlerin her biri bölgenin kaderine kendisi hükmetmek istiyor hiçbir diğerinin burada tek başına egemen olmasına razı gelmiyordu. İçlerinden birisinin diğerine galebe çalması gerekliydi. Hiç kuşkusuz bu devlet İngiltere idi.

Yüzyılın ilk yıllarında Irak'ta ağırlık kazanan İngiliz siyasî ve iktisadî etkinliği aynı yüzyılın ortalarından itibaren ilk zamanlarla kıyaslanamayacak ölçüde arttı⁷². Süveyş Kanalı deniz trafiğine açıldıktan sonra ve bilhassa padişah II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde ise Irak artık fiili olarak İngiliz egemenliği altına girdi. Bu gelişme hem İngiliz hem de Osmanlı arşiv belgelerinden takip edilebilir.

I. Dünya Savaşı boyunca başbakan olarak İngiltere'yi yöneten ve savaş sonunda Avrupa'nın şekillenmesinde oldukça önemli payı olan Lloyd George Londra'daki bir konuşmasında “...Türkiye, cennet Mezopotamya'yı çöle, Ermenistan'ı mezbahaya çevirmiştir. Mezopotamya Türk değildir, hiçbir zaman Türk olmamıştır. Mezopotamya'da bir Türk bir Alman kadar yabancıdır...” diyordu. Bu cümlelerden de anlaşılacağı üzere maksatlarının Türkleri bölgeden çıkarmak olduğu açıktır. Lakin Irak'ı işgal etmek ve diğer ülkelerin dikkatlerini üzerine çekmektense İstanbul'daki siyasî nüfuzunu da kullanarak bölgede istediğini yapmak, zamanı geldiğinde de Türkleri buradan uzaklaştırmak İngilizler için daha uygun bir siyaset idi. Genç Pitt (William Pitt the Younger) ile başlayan bu politikaya 93 Harbi olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşına kadar Britanik liderler sadık kaldılar.

Kendisine itham edilen bu sözlerin aksine “...Osmanlı yönetim tarzında Anavatan ve koloniler ayrımı hiçbir zaman olmadığı için bütün ülke toprakları aynı değerdedi, Kırım ile Kahire'nin, Bosna ile Basra'nın, Trabzon ile Trablusgarp'ın, Yemen ile Yanya'nın hiçbir farkı, birbirlerine üstünlükleri yoktu. Keza Osmanlı sınırlarında yaşayan her ırk, din ve mezhepten insanlar da Osmanlı Devletinin yüksek hâkimiyeti altında, Allah'ın Sultan'a emanetiydiler. Devlet bu hususta çok samimiydi. Çünkü 1876 Meşrutiyet Meclisi'ne ülkenin her tarafından her dil ve dinden mebuslar seçilmiştir. Osmanlı Devleti için bütün halkı aynı değerdedi. Ama aynı dönemlerde İngiliz veya Fransız Parlamentolarına bir Cezayirli, Senegalli veya Avusturalyalı, Güney Afrikalı bir kişinin girmesi hayal dahi edilemezdi. Çünkü Avrupalı nezdinde oraları birer sömürgeci...”⁷³. Oysa Osmanlı Devleti için idaresi altındaki her karış toprak vatandır ve düşmandan korunması gereklidir. Hemen tüm bölgeler için

⁷² Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, 6. Baskı, İletişim Yay. İst., 2010, s. 122

⁷³ Mustafa Öztürk, “Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi”, *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı*, 2010

“mahruse” ve “mahmiye” yani korunan himaye edilen tabirleri Osmanlı arşiv belgelerinde sık sık geçmektedir.

Ülkenin her köşesinde yaşayan vatandaşlar birbirine eşitti, Sultana baş kaldırmadığı ve siyasallaşmadığı müddetçe kendileri Sultana Allah'ın bir emaneti idi. Bu itibarla Müslümanın Hristiyanı, Türk'ün Arap'a, beyazın siyaha bir üstünlüğü yoktu. Kulları adalet dairesinde yönetmek adeta bir ibadet ve insanlık görevi idi. Mithat Paşa bu husus ile ilgili düşüncelerini şöyle ifade ediyor: “...*Müessisîn-i saltanat-ı Osmaniye ilk muvaffakiyât-ı hârikulâdeyi silahlarının kuvve-i kâhiresinden ziyâde herkes için ve herkes hakkında izhâr eyledikleri adâlet sayesinde iktisab eylemişlerdir. Onlar nüfuz-ı ibtidâ'ilerini adâlet sayesinde tevsi' eylemişler ve silahlarıyla taarruz etmedikleri memleketleri ma'nen feth ve zabtederek nüfuzlarını bütün civar memâlike isâl eylemişlerdir. İşte te'sir-i adâlet bu derece bir azâmet göstermiştir...*”⁷⁴ Osmanlı adalet inancına göre devlet ordusuz, ordu parasız, para halksız ve halk da adaletsiz olamazdı⁷⁵. Lakin bu politika Avrupa devletlerinin politikaları ile hiçbir zaman uyuşmaz. Bu devletlerde bir anavatan (*homeland*) bir de burasını besleyen sömürgeler vardır. İkisi asla benzer haklara sahip olmamışlardır olamazlar da.

Yüzyılın ortalarından itibaren bölgedeki varlığı ve zenginliğinin farkına varılan petrolün* önem kazanması ile beraber bölge eskisine nazaran güçlü devletlerin daha da çok ilgilendiği, siyasî, ekonomik, stratejik rekabet ve menfaat alanlarının çakıştığı bir alan haline geldi. Bu durum da Irak'ta yeni dengelerin oluşmasına ve başta siyasî olmak üzere birçok alanda istikrarsızlıkların husûlüne sebebiyet verdi.

⁷⁴ Sabahattin Küçük-Mustafa Öztürk, Mithat Paşa'nın Türkiye'nin Mazisi ve İstikbâli Adlı Risalesi, *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan*, Bilge Kültür Sanat Yay., s. 246

⁷⁵ Yusuf Has Hacı, *Kutadgu Bilig*, Yaşar Çağbayır (Hazırlayan), Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2003, s. 86

* Günümüzde olduğu gibi bahsi geçen dönemde de Irak bölgesinde, petrolün hammaddelerinden olan gazyağı, katran, zift ve asfalt bol miktarda bulunmaktaydı. Henüz o dönemde bu kaynakların kullanım alanı bir hayli kısıtlıydı. Zaten bunların yer üstüne çıkarılması ve kullanımı için çalışmalar Amerika ve İngiltere gibi gelişmiş ülkeler tarafından yürütülmekteydi. Buna karşın teknoloji tamamen yeterli değildi.(XX. yüzyıla gelindiğinde İngilizler gemilerinde hala kömür kullanıyordu. Kömür yerine petrolün kullanılması görüşü öne sürüldüğü zaman bunu bir çılgınlık olarak niteleyenlerin sayısı hiç de azımsanmayacak sayıdaydı.) Adı geçen kaynaklar Irak'ın yerli halkı tarafından son derece ilkel tekniklerle toplanıyor ve tıbbi müdahaleler, kısmen de ısınma amacıyla kullanılıyordu. Bir İngiliz gazetesi olan Pall Mall'ın 23.01.1868 tarihli sayısında yer alan ve Musul Yardımcı konsolosu C.A. Rasam tarafından gönderilen bir raporda Londra'da katran ve gazın ısı ve yakıt elde etmek maksadıyla deneye tâbi tutulduğundan haberdar oluyoruz. Raporda ayrıca bu kaynakların Musul civarında kaliteli ve bir o kadar da bol miktarda bulunduğu bahsediliyor ve kaynaklardan istifade edilmesi tavsiye ediliyor. Irak'ın yeraltı kaynaklarından günümüze kadar en çok istifade eden devletlerin başında İngiltere geldiğine göre Rasam ve burada görev yapan diğer İngiliz temsilcilerin bu raporları dikkate alınmış görünüyor. *Bu konu hakkında daha fazla bilgi için bak.:* Daniel Yarkin, *Petrol*, 6. Baskı, (Çev: Kamuran Tuncay), İş Bankası Kültür Yay., İst., 2011- www.britishempire.co.uk - www.wsws.org

Yabancı müdahalesi burada zaman içerisinde etkisini belirgin bir şekilde hissettirdi. Burasının zayıf da olsa Osmanlı Devleti ile olan bağları koparıldı ve bunun kaçınılmaz sonucu olarak devlet bölgeden tasfiye edildi. Bu müdahaleye kadar Irak'a sunulan tüm hizmetler ya doğrudan doğruya devlet tarafından ya da devletin bilgisi ve izni dahilinde yapıldı. Devletin bölgeden ayrılmasıyla Irak'a neredeyse hiç hizmet gitmedi hatta bölge çatışmaların merkezi haline geldi, bu çatışmalar günümüze kadar devam etti. Hatta Irak'ın günümüzde de dışarı olduğu bu sıkıntılar geçmişin günümüze devrettiği sıkıntılardır⁷⁶.

Bu olumsuzluklara ve yaşadığı sıkıntılara rağmen Irak bugün tüm kurumlarıyla olmasa da bir devlet olmayı başarabilmiştir. Bu durumun arkasında yatan sebep ise Osmanlı Devletinin bünyesinden ayrılarak müstakil devletler halini alan diğer milletlere olduğu gibi Irak'a da kendini yönetme ve teşkilatlanma müsaadesini vermesidir.

1.2. Fransa ile Rekabet

1.2.1. Avrupa'da Fransız Üstünlüğü (1798-1815)

Fransız ihtilali sonuçları ve etkileri itibariyle Avrupa'yı siyasî, sosyal ve ekonomik olarak etkileyen en önemli tarihi olaylardan biridir. 1789 yılında ihtilalin patlak vermesinden 1814 yılında toplanan Viyana Kongresine kadar tüm Avrupa muvazenesi alt üst oldu ve I. Dünya Savaşına yol açacak olay ve gelişmelere zemin hazırladı.

1.2.2. İhtilal Sonrası Değişen Fransız Politikası ve Diğer Devletlerin Buna Tepkisi

1789 yılında başlayarak tüm Avrupa ve kısa sürede Dünyayı siyasî, sosyal ve iktisadî olarak etkileyen Fransız İhtilali, etkisini ilk olarak doğduğu yerde yani Fransa'da gösterdi. İhtilal mutlakiyetle yönetilen Fransa'da, uzun zamandan beri toplanmayan Etats Generaux'nun iktisadî iflasın önüne geçmek için toplanması ile başladı. Ulusal Meclis'in kurulması ile ayrıcalıklılar ve ruhban sınıfı korkuya kapıldılar. Kralı da yanlarına alarak Meclisi kapatmaya çalıştıysalar da halkın da desteğini alan bu hareketi durdurmak mümkün olmadı.

⁷⁶ Britanya İmparatorluğunun Irak'ta geçmişten günümüze meydana getirdiği istikrarsızlık, kavga, çatışma ve bunların günümüz Irak'ına olumsuz etkileri hakkında ayrıca bak.; www.bbc.co.uk

Meclis, “İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi”ni ilan ettikten sonra hazırlanan anayasayı 14 Eylül 1792’de kabul etti. Böylece Fransa’da mutlakiyet sona erdi ve Meşrutî Monarşi başladı. 1792 yılında kurulan Konvansiyon Meclisi ilk iş olarak Cumhuriyeti ilan etti.

Konsüllük döneminde ise Napolyon Bonapart, Fransa’nın birinci adamı oldu. Birinci Konsül olan Bonapart’ın amacı tüm Avrupa’yı Fransa’nın egemenliği altına almak ve ülkesini Dünyanın en güçlü ülkesi haline getirmektir. Napolyon bu amacına ulaşmak için Avrupa devletleri ile 1813 yılı sonlarına kadar savaştı ve bu tarihe kadar Fransa Avrupa’da tartışmasız en büyük güç oldu*.

1814 yılında toplanan Viyana Kongresi, Avrupa’nın yeni haritası ve geleceğini mütalaa etmeye başladı. Fakat kongreye katılan her ülkenin ayrı ayrı planları olduğu için uzun bir süre sonuç alınamadı. Napolyon’un sürgün edildiği Elbe Adası’ndan kaçtığı haberi üzerine aceleci ve kısa vadede Avrupa’ya hizmet edecek kararlar alındı. Nitekim çok kısa süre sonra yine anlaşmazlıklar baş gösterdi ve bu anlaşmazlıklar I. Dünya Savaşına kadar artarak devam etti.

1.2.3. Fransızların Mısır’a Girmesi

Napolyon Bonapart’ın imparator olması ve devamında Fransa’da ilan edilen Cumhuriyet, Osmanlı Devleti tarafından tanındı. Fransa bunu iyi değerlendirdi ve İstanbul’da siyasî bir misyon açmak için derhal çalışmalarına başladı. Fransa, İstanbul’dan berat alır almaz Fransa’yı İstanbul’da temsil etmesi için diplomatı Verninac’ı İstanbul’a gönderdi. Bu görevlendirmenin hemen akabinde Osmanlı Devleti de Paris’te bir elçilik açtı ve defterdar kesedarı Ali Efendi’yi Paris elçisi olarak görevlendirdi.

* 1805’te İspanya’nın Trafalgar Burnu’nda Büyük Britanya ile Fransa-İspanya devletleri arasında 1805’te cereyan eden deniz savaşını İngilizler kazandı. Lord Major, Başbakan Pitt onuruna düzenlediği şölende Başbakanı “Avrupa’nın kurtarıcısı” olarak niteliyordu. Lakin bu mağlubiyet Fransızları geri çekilmek bir yana daha da hırslandı. Zira İngilizler denizlerde güçlü olabilirlerdi fakat karada Fransızlar kendilerini rakipsiz görüyorlardı. Nitekim kısa süre sonra İngilizlerin de içinde bulunduğu koalisyon dağıldı ve Üç İmparator Savaşı olarak da bilinen Austerlitz Muharebesi’nde Napolyon Bonaparte’ın komuta ettiği Fransa ordusu II. Francis ve Çar I. Alexander’ın idâresindeki Rusya-Avusturya ittifakını Austerlitz’te mağlup etmeyi başardı. Bu zafer sonrası Fransa’nın Avrupa’daki üstünlüğü 1813’e kadar artarak devam etti. Müttefiklerinden yoksun olmasının yanında İngilizlerin Avrupa’da Fransızlar karşısında etkisiz olmalarının altında yatan nedenler arasında mali sıkıntılar, Kral ile Başbakan arasındaki anlaşmazlık, askerî masrafları karşılamak için konulan yeni vergiler sayılabilir. Oysa masraflarını finanse edebilmek için Fransızlar yeni ele geçirdikleri yerlerden vergi ve değişik adlar altında para alıyorlardı. Üstelik İngiltere’ninki ile kıyaslandığında Fransa’nın nüfusu yaklaşık iki kat idi. Halk Napolyon’a ve Fransız ordusuna güveniyor, askerî başarıların Avrupa ve Dünyada kendilerine üstünlüğü getireceğine itimat ediyorlardı. Hal böyle olunca Fransa’da iç huzur tesis edilmiş oluyordu.

Verninac, çalışmalarına derhal başladı ve III. Selim'e ittifak teklif ederek karşılığında Osmanlı Devletinin kaybettiği toprakları geri alabileceğini vaad etti. Sultan, Napolyon'a ve Fransa'ya duyduğu güvenin de etkisiyle bu teklifi kabul etti. Lakin Fransa, İngiltere'nin Hindistan ile bağlantısını kesmek ve Ortadoğu'yu müstemlekesi yapmak için Tulon'da Mısır seferi için hazırlıklara başlamıştı bile⁷⁷. Napolyon'un Osmanlı Devleti ile olan dostluğuna mugâyir olarak İskenderiye'ye çıkacağı istihbaratı İngilizlere ulaştırıldı. Bunun üzerine İngiltere yaklaşan tehlikeye karşı Osmanlı Devletini uyardı. Devlet buna pek inanmak istemese de İskenderiye'de savunma amaçlı tabyalar ve mevziler yapmak için çalışmalara başladı. Fakat Fransa hazırlıklarını tamamlamıştı. Osmanlı Devletinin Mısır'da güvenlik tedbirleri almaya başladığını öğrenince donanmasını derhal Mısır'a gönderdi. Napolyon kumandasındaki Fransız donanması Mısır Kölemenlerinin yapmış olduğu savunmayı silah teknolojisi ve asker üstünlüğü sayesinde kırarak 1798 yılında Mısır'ı ele geçirdi⁷⁸. Burasını zorlanmadan ele geçirmekle birlikte burada tutunmasının ve nüfuz kurmasının çok zor olacağını gayet iyi bilen Napolyon farklı taktikler uyguladı. Mesela, bir İslam memleketi için Müslüman yönetici tarafından idare edilmenin ehemmiyetini iyi bildiğinden Memlûklülere “*Sizin Allah'a ibadet ettiğinizden daha çok ben Allah'a ibadet ediyorum*” sözleriyle hitap etti. Hatta bir adım daha ileri giderek “*Fransızlar da gerçek Müslümanlardır*” iddiasında bulundu. Ancak, Osmanlı Devleti ve İngiltere karşısında Fransanın Mısır'ı işgali fazla sürmedi⁷⁹.

İngilizleri aşarak Mısır'a çıkan Fransız donanmasının bir kısmı yine İngilizler tarafından tahrip edildi, tamamının ise Fransa ile olan irtibatı kesildi. Bunun üzerine Fransızlar başta Cezzar Ahmet Paşa olmak üzere Türklerle İngilizlere karşı işbirliği içerisine girmek istediler, lakin muvaffak olamayarak Akka yenilgisi sonrası Mısır'dan çekildiler⁸⁰.

1763'te Hindistan'ı ele geçiren İngiltere, Ortadoğu ülkelerinin müstemleke haline getirilebilmesi için Mısır'ın son derece önemli bir mevki olduğunun farkındaydı. Sömürgelerinin güvenliğini sağlamak, tüm Ortadoğu'yu etki alanına katabilmek ve

⁷⁷Ireland, *Iraq a Study in Political Department*, s. 36- Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic-ül Vukuat*, (Sadeleştiren Neşet Çağatay), TTK Basımevi, Ankara, 1980, s. 200-203 – www.historyofwar.org

⁷⁸ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic-ül Vukuat*, s. 202-Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet 3*, Üçdal Neş., İst., 1984, s. 1684-Ireland, *Iraq a Study in Political Department*, Kegan Paul Limited, London, 2004, s. 36 - www.historyofwar.org

⁷⁹ Süleyman Kızıltoprak, *Mehmet Ali Paşa'dan II. Abbas Hilmi Paşa'ya Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı*, TBBD Yay., İst., 2010, s. 4- www.historyofwar.org

⁸⁰ Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic-ül Vukuat*, s. 202-203

Mısır'ı Fransa'ya karşı korumak için hem askerî hem de politik çalışmalar yürüttü ve bunda da muvaffak olmayı bildi⁸¹. Hatta Fransanın bu seferi İngiltere'ye menfaat sağladı çünkü Napolyon Bonapart tehlikesinin ortadan kalkması ve Ebuhr'da Fransız donanmasının yakılmasıyla Akdeniz'de İngiltere daha da kuvvetlendi⁸².

İngiltere Osmanlı Devleti ile siyasi müasebetlerini geliştirmeye başladı. Böylece İngiliz politikacıların Orta Doğu için yapmış olduğu planları icraata geçirmeleri için uygun zemin oluşmaya başladı.

İngiltere, Akdeniz'de elde ettiği bu başarının ardından 1814'te toplanan ve Fransa'yı ihtilal öncesi sınırlarına hapseden Viyana Kongresi'nde de en kazançlı çıkan devlet oldu. Fakat bu kongre milli menfaatler doğrultusunda Avrupa haritasını keyfi olarak düzenlediğinden, Fransa'dan başlayarak kongreye karşı büyük tepkiler meydana geldi. Fransa'da 1830 İhtilalleri patlak verdi. Bu tarihte, zorla birleştirilen Belçika ve Hollanda birbirinden ayrıldı. Böylece Viyana rejimi iflas etti. Sanayi İnkılabının kıta Avrupasına yayılması ile birlikte uluslararası sömürge alanlarındaki rekabet hızla gelişti, bu da XX. yüzyıl başlarında I. Dünya Savaşına giden sebepleri hazırladı.

1.3. İngiltere'nin Fransa'ya Karşı Üstünlük Kurması

Yukarıda ayrıntılı olarak bahsedildiği gibi Fransa'nın, İngiltere'nin de içinde olduğu koalisyon karşısında mağlup olması ve ihtilal öncesi yani 1789 yılındaki sınırlarına çekilmesi sonucunda Fransa Avrupa'da gerilerken İngiltere 1815 yılından itibaren en güçlü devlet haline geldi. Ezeli rakibini saf dışı eden İngiltere, emperyalizm* faaliyetlerini arttırarak devam ettirmek için çalışmalarını hızlandırdı.

1.3.1. Mısır Üzerinden İngiltere'nin Ortadoğu Politikası

İngiltere'ye Atlantik ötesindeki sömürgelerini kaptırarak yönünü Akdeniz'e çeviren Fransa, en ziyâde müsaadeye mazhar millet olmasına rağmen müttefiki Osmanlı Devletinin toprağı olan Mısır'ı 1798 yılında işgale teşebbüs etti lakin başarısız oldu. Fransa'yı Mısır'dan çıkaran İngiltere oldu.

⁸¹www.historyworld.net-Ömer Kürkçüoğlu, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri*, İmaj Yay. Ankara, 2006, s. 2-Kızıltoprak, *Mehmet Ali Paşa'dan II. Abbas Hilmi Paşa'ya*, s. 9

⁸² Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi I*, TTK, İst., s. 42 - www.historyofwar.org

* “İmparatorluk kurma eğilimi, aynı iktisadi ve sosyal bütün içinde etnik ve kültürel bakımdan farklı halkların, hâkim halkın elinde olan merkezî bir iktidarın otoriter yönetimi altında bir araya getirilmesi eğilimi”, *Meydan Larousse IV*, Meydan Yay., İst., 1990, s. 238

Osmanlı Devleti, Fransa'ya karşı İngiltere ile 5 Ocak 1799'da ittifak kurmasını müteakip aynı ülkeye Karadeniz'de serbest ticaret yapabilmesini öngören 30 Ekim 1799 tarihli antlaşmayı onayladı. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti "*Denge Politikası*"nı başlattı.

Mısır üzerinden İngiltere'ye karşı mücadele veren Fransa tüm bu gelişmeler üzerine Mehmet Ali Paşa'yı hem İngiltere hem de Osmanlı Devletine karşı destekledi. Fransa'nın Mehmet Ali Paşa'yı desteklemesine karşılık İngiltere, Osmanlı Devletinin en güçlü destekçisi ve müttefiki oldu. Hatta İngiltere, bu ittifakın sağlanabilmesi ve Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğü için Rusya ile anlaşmazlığa dahi düştü. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında önemli bir sorun teşkil eden Boğazlar Meselesini 5 Ocak 1809 tarihinde Osmanlı lehine çözümleyerek Türk-İngiliz ittifakını sağlamlaştırdı⁸³. O zaman akıllara şu soru gelebilir. Britanya İmparatorluğu; Rusya ve Fransa gibi güçlü devletleri karşısına alarak neden Osmanlı gibi zayıf bir devletin yanında yer aldı?

Bu soruya kısaca şöyle cevap verilebilir. İngilizler; Rusların Akdeniz'e ulaşmasını engellemek, sömürgesi Hindistan'ı müstahkem hale getirmek ve Orta Doğu'da Rusları Fransızları ve Mehmet Ali Paşayı etkisizleştirerek burada tek hâkim güç olmak gayesiyle siyasî, askerî ve iktisadî çalışmalar yürüttüler. Söz konusu yerlerdeki çıkarlarının korunması için zayıf ancak kendi mevcudiyetini koruyabilen Osmanlı Devletinin varlığını devam ettirmesine şiddetle taraftar oldular ve bu politikayı 1876'ya kadar sürdürdüler. Osmanlı Devleti, hayatta kaldığı müddetçe, Rusya ve Fransa'ya karşı doğal bir set vazifesi görecekti ve böylelikle İngiliz çıkarları korunmuş olacaktı. Zaten İngilizler İstanbul'da siyasî nüfuzlarını bir hayli arttırmışlardı. İngilizlerin bu nüfuzunu ne Ruslar ne de Fransızlar ortadan kaldıramıyorlardı. Avrupa devletlerinin aralarındaki bu mücadelelerden Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa istifade etmesini bildi. Paşanın merkezden bağımsız olmak için yürüttüğü çalışmalar sonuç verdi ve kısa süre sonra Mısır'da adeta yarı bağımsız bir sultan haline geldi. Elde edilen bu başarılarla karşın Mısır'ın mevcut durumu ve merkezî idarenin içinde bulunduğu sorunlar; sanayi devrimini gerçekleştiren ve sömürgecilik faaliyetlerine hız veren Avrupa devletlerinin Mısır'ı karıştırmaları ve ihtilal ortamı oluşturmaları için fevkalade bir fırsattı. II. Mahmud, büyük güçlerin bu planını engellemek ve askerî durumu düzeltmek için harekete geçti. Fransa'nın 1824 yılındaki son yenilgisinden sonra

⁸³ Kürkcüoğlu, *Mondros'tan Musul'a*, s. 4-5

menfaatleri icabı da olsa Osmanlı Devletinin yanında yer alan İngiltere ve Prusya'dan askerî personel getirterek ıslahat çalışmalarına başladı⁸⁴.

Londra'da bulunan Beylikçi Nuri Efendi'den gelen tahriratta; "...İngilterelüler gāyet fettan ayyâr âdemler olduklarından sûret-i zâhirde dostluk ve hayırhâhlık yüzünde görünmekteyse de çoğunun dostlukları yalnız bir kuru hürmet ve riâyetten ibâret olarak maslahatça bir menfaat müşâhede itmedikçe hiç bir şey yapmayacakları meşhur olan etvâr ve mişvârlarından ma'lûm olup husûsuyla...şimdiki umûr-ı ecnebiye nâzırı Palmerston sâirlerinden fazla olarak leyl ve nehâr zikr ve fikri Rusyalı ile İngilterelü beyninde bir muharebe tekvînine sûret vermek ve maâz-Allahü teâlâ elinden gelir ise Devlet-i 'Aliyye'yi bu muharebeye teşrik garzına mahzar olarak egerçi çâker-i keminelerine buna dair bir şey açmamış ise de lisân-ı hâli ve ta'rîzâtı bu maddeyi imâ itmekte..."⁸⁵ denilerek Rusya ve Mehmet Ali Paşa'ya karşı bir ittifak kurulması için Londra'dan İstanbul'a yapılacak olası teklif ile ilgili dikkatli olması istenmiştir.

Nuri Efendi'den gelen bu tahrîrâtın akabinde İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Lord Ponsonby tarafından bir ticaret antlaşması yapılması teklif edildi⁸⁶. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında 16 Ağustos 1838'de Baltalimanı Ticaret Antlaşması akdedildi. Bu antlaşma ile İngiliz tüccarı Mısır içlerine kadar ticaret yapabilme imkânına kavuştu. Oysa bu tarihten önce İngiliz tüccarının ticaret alanı Kahire'ye kadardı⁸⁷. 1836 yılında İran ile yapılan antlaşmayı müteakip imzalanan bu antlaşma aynı zamanda İngiltere için Hint Ticaret Yolunun güvenliğinin sağlanmasının yanı sıra Yakındoğu'da iktisadî⁸⁸ ve siyasî nüfuzunu yayması ve *homeland* yani anavatan adına buraları koloni haline getirebilmesi için son derece önemli idi. Bu fırsatı çok iyi değerlendiren İngiltere burasının yönetiminin ne Osmanlı Devleti ne de bir başka devletin eline geçmesine müsaade etmedi.

⁸⁴ Bernard Lewis, *Ortadoğu*, 8. Baskı, (Çev. Selen Y. Kölay), Arkadaş Yay., Ankara, 2011, s. 370

⁸⁵ BOA, HAT, 1186/46759, 29/Z/1251

⁸⁶ Kürkcüoğlu, *Mondros'tan Musul'a*, s. 9

⁸⁷ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri II* (1838-1850), İstanbul Üni. Edeb. Fak. Yay., No: 1997, Edebiyat Fakültesi Bas., İst., 1976, s. 54

⁸⁸ Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadî Münâsebetleri II* (1838-1850), s. 5

1.4. Irak Üzerinde İngiliz-Fransız Rekabetinin Devamı

1.4.1. Fransızların Bölgeye Girişi

Bilindiği üzere Fransızların Irak'taki varlığı çok eskilere dayanmaktadır. Fransız bir misyoner ekip 1721 yılında Bağdat Valisi Hasan Paşa zamanında Basra'da Karmeli adında bir lokal açtı. Ekip bundan kısa süre sonra bu kulübü konsolosluga dönüştürdü. Yerel yöneticiler ve Bağdat Valisinin zaaflarından da istifade ile Fransızlar bölgede bu lokal vasıtasıyla misyonerliğin yanında ticarî faaliyetlerini zorlanmadan yürüttüler⁸⁹. Yeraltı zenginliklerini ortaya çıkarmak için farklı noktalarda araştırmalar yaptılar⁹⁰ ve bulduklarını Louvre Müzesi'ne nakletmek için Osmanlı Devleti nezdinde çalışmalar yürüttüler lakin bu hususta İngilizler kadar başarılı olamadılar. Irak'taki üst düzey memurlar ve yerel yöneticiler ile dostâne ilişkiler geliştirerek İngilizlerin gelişine kadar bölgede belki de en nüfuzlu millet oldular⁹¹. İngilizlerin bölgede nüfuz alanlarını geliştirmelerinin yanısıra burada görev yapan Fransız temsilcilerinin İngilizler kadar gayretli olmamaları, ekonomik darlığa düşmeleri buradaki etkili pozisyonlarını

⁸⁹ Eraslan, "Türk-İngiliz Rekabeti", s. 227

⁹⁰ "...British Museum mütevellî heyetince tarafıma genel müfettişliği verilen Ninova ve çevresindeki kazı çalışmaları için önümüzdeki sene boyunca iklimin elverişli olmasından istifade etmemizi öneriyorum. Musul Konsolosluğunun kontrolündeki Fransız heyet o bölgede kazı çalışmaları için zaten istihdam olunmuştu. İki hükümetin eş zamanlı ve müşterek çalışmaları halinde her iki tarafa da kolaylık sağlanır. Lakin saha çok geniş ve kazı sonunda çıkarılacak buluntuları her iki taraf da sahiplenmek istiyorlar. Heyetlerin iletişime geçmelerinde bir sakınca görmüyorum. Aksine heyetler birbirlerine yardımcı oldukları taktirde çalışma alanımız içindeki geniş bölge daha rahat ve kısa sürede bitirilebilir." Bağdat Başkonsolosu Rawlinson. Foreign Office (Bundan sonra FO olarak kısaltılacaktır)78/907, No: 5, 01.03.1852, s. 38-BOA, MF, MKT, 88/52

⁹¹ "Bağdat Fransa Başkonsolosu Verinars, geçen Salı günü, Paris'ten aldığı talimat üzerine Fransa Cumhuriyeti'nin bayrağını göndere çekti. Bu davranışın öncesinde, cumhuriyetin başkonsolosu olarak vazifeye başlaması münasebetiyle, iltifatını celbetmek maksadıyla Necip Paşa'yı durumdan haberdar etti. Fakat zatiîlileri, mösyö ile dostâne ilişkiler geliştirmekten kaçınmakla beraber bu davranıştan memnuniyet duydu. Bu konu hakkında İstanbul'un onayını askıya alan keyfiyeti ile ilgili olarak tarafımıza bilgi verebilirdi..." FO 78/1848, No: 7-"...Mısır seferi başarısızlığı Bonaparte'ın planlarını engellemiş olabilirdi. Fakat kendisini yıldırmaıştı. Amiens Antlaşmasının sonuçlanmasından bir müddet sonra Fransızlar bir kez daha Ortadoğu'da oldukça aktifleştiler. 1802 yılında Albay Sebastiani, Ortadoğu ülkelerine yerel yöneticilerle bağlantılar kuracağı ve Fransız seferinin yeni yollarını hazırlayacağı bir seyahate daha çıkacaktı. 1805'te Napolyon, Hindistan'a karşı bir sefer düzenlediği planla Doğu politikasını yeniden canlandırdı. Bu kez Asi Nehri ağzından bir çıkarma yapıp, oradan Fırat Vadisine doğru sıçrama niyetinde idi. Bir sonraki adım Fransız birliklerinin Irak boyunca geçişlerini sağlamak olacaktı. Bonapart'ın adamları Büyük Süleyman'ın 1802'de ölümünden sonra tüm gücü eline alan ve şimdi de Fransız eğitimcilerin yardımıyla, Avrupalı yöntemlerle düzenli bir askeri birlik oluşturan Bağdat paşası Hafız Ali ile bir anlaşmaya vardılar. Fakat, Hindistan Yolu üzerindeki konumu Britanya için Irak'ın önemini artırıyordu. Burada Fransız ajanların aktiviteleri Britanya karşıtlığını kışkırtıyordu. .. Doğu Hindistan Şirketi temsilcileri Napolyon ajanlarının aktivitelerini etkisizleştirmek için talimatlar alıyordu. 1809'da İspanya'daki olaylar Bonaparte'ın dikkatini Hindistan planlarından başka yöne çevirdiğinde, İngilizler Fransız heyetini Irak'ın dışına çıkarmayı başarmışlardı... Fransızlar, XIX. yüzyıl başlarında Yakındoğuda üstünlük için giriştikleri şiddetli çatışmalarda yenildiler. Mehmet Ali tarafından yönetilen Mısır hariç her yer Britanya'nın hakimiyeti altında idi. Ayrıca Irak ve Basra Körfezindeki konumunu oldukça güçlendirmişti..." Lutskiy, Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi, s. 62-63-Eraslan, "Türk-İngiliz Rekabeti", s. 227

İngilizlere kaptırmalarına neden oldu. Napolyon, Irak'ta tekrar bu pozisyonu ele geçirmek ve hatta Irak'ı müstemlekesi yapmak için harekete geçti. Ancak Fransız generale göre Irak'a müdahale zamanı henüz gelmemişti. Öncelik Mısır'ın işgali idi. 1814 yılına kadar Avrupa'yı savaş alanına çeviren Napolyon yüzyıllardır süren Osmanlı-Fransız dostluğunu bozarak 1798 yılında hiç beklenmedik bir anda Mısır'ı işgal etti. Böylece İngiltere'nin Hint Ticaret Yolu ele geçirilecek ve bu ülke önce Hindistan daha sonra ise tüm bölgeden uzaklaştırılacaktı⁹².

Osmanlı Devleti son döneme kadar Mısır'ı ve bölgeyi kontrol edebiliyor güvenliğini sağlıyordu. Bu durum İngiltere'nin menfaatlerine uygundu ancak artık Osmanlı Devleti çok zayıftı. Ya başta Mısır olmak üzere tüm bölge ele geçirilmeli ya da eski düzenin devamı için Osmanlı Devleti desteklenmeli idi. İngiltere ikincisini seçti ve 1876 yılına kadar Osmanlı Devletinin yanında yer aldı. Mısır'ın Fransa tarafından işgalini bölgedeki ticarî ve siyasî menfaatlerine bir darbe olarak değerlendiren İngiltere, Osmanlı Devleti ile birlikte, Fransa'yı Mısır'dan çıkardı.

Mısır'dan kovulan Bonaparte'ın İngiltere'yi engellemek ve yine tek hâkim güç haline gelmek için ikinci planı ise Irak'ı ele geçirmek ve burada tekrar Fransız hegemonyası oluşturmaktır. Bu planın farkında olan Osmanlı Devleti Mısır'ın istilası üzerine, Irak dahil topraklarındaki tüm Fransız uyrukluları tutuklattı. Bunların içerisinde en önemli temsilciler olan elçiler ve konsololar da vardı. Bunlar, Fransa Mısır'dan çekilene kadar tutuklu kaldılar. Söz konusu dönemde Fransızların Irak'ta ne askerî ne politik ne de ticarî çalışmalar yürüttüklerini söylemek mümkün değildir. Hatta bu devletin koruması altındaki Osmanlı vatandaşları da bu durumdan olumsuz etkilendiler. Çünkü bu kişilerin beratları iptal edildi⁹³. Fransızların Mısır'ı istilası sonrası Irak'ta bilhassa politik alanda yürüttüğü çalışmalar buradan çekildikten sonra yavaş yavaş canlılık göstermeye başladı.

1.4.2. Fransa'nın Faaliyetleri

Fransa, Asi Nehri ile Fırat Vadisi'ne oradan da Irak üzerinden Basra Körfezine kadar ulaşmak için fizibilite çalışmalarını yürütmek üzere Albay Sebastiani'yi bölgeye gönderdi. Albay'ın söz konusu güzergâh ile ilgili olumlu rapor vermesi durumunda öncelikle Irak'ın kontrol altına alınması için çalışmalara başlanacaktı. Böylece hem

⁹²Ireland, *Iraq a Study in Political Department*, s. 36

⁹³ Maurits H. Van den Boogert, *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi 18. Yüzyılda kadılar, konsololar ve beratlılar*, (Çev: Ali Coşkun Tuncer), Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İst., 2014, s. 27

stratejik bir bölge ele geçecek hem de Hindistan'a ulaşan alternatif bir yola sahip olunacaktı. 1798 yılında İngiliz savaş bakanı şöyle diyordu. "...*Napolyon, Halep'e ilerleyerek ve Fırat'ı aşarak İskender'i örnek alan bir rotayla Fırat ve Dicle ırmaklarını izleyip Basra Körfezine inerek Hindistan üzerine yürüyecektir...*"⁹⁴. Bakan düşüncelerinde haklı çıktı ve Fransızlar bu politikayı hayata geçirmek için Bağdat Valisi Hafız Ali Paşa ile bağlantıya geçtiler. Fransız eğitimcilerin yardımıyla askerî bir kuvvet oluşturan Hafız Ali Paşa, Fransızlarla anlaşmaya varmakta sakınca görmedi⁹⁵.

Anavatanı besleyen en önemli sömürgesi Hindistan'a ulaşan yolun güvenliği için adeta bir karakol durumunda olan Irak, İngiltere için Fransa'ya kaptırılamayacak kadar önemli idi⁹⁶. Hafız Ali Paşa'nın İngilizleri göz ardı ederek Fransızlarla anlaşmaya varması ve İngilizlerin bölgedeki varlığını tehlikeye atması İngilizlerin Paşaya cephe almalarına sebep oldu.

Fransızların Ruslarla anlaşarak İngilizleri kıta ablukasına almak istemesi ayrıca Rusların da Osmanlı Devleti ile aralarında cereyan eden savaşın akıbetini kendi lehlerine çevirebilmek ve İstanbul'da İngilizleri siyaseten etkisizleştirmek için çalışmalar yürütmesi İngilizleri kararlı adımlar atmaya zorladı. İki ülkenin Tilsit Antlaşması olarak da bilinen antlaşma ile aralarındaki savaşa son vermeleri ve İngiltere'ye karşı birlik olmaları İngilizleri bir hayli zor durumda bıraktı. Bu antlaşmaya karşın Irak'ta bu devletler İngiltere kadar güçlü değillerdi. Irak'ın kazanılması iki ülke için de hayatî önemde ise de öncelikleri Irak değil, yukarıda da bahsedildiği üzere İngiltere'nin kıta ablukasına alınması idi. İngiltere safdışı edildikten sonra Irak dahil tüm Osmanlı Devleti bu iki ülkenin idaresine geçebilirdi. Fransızların bu politik manevrasını önceden kestiremeyen ve yalnız bırakılan Hafız Ali Paşa'nın ölümünde İngilizlerin payı büyüktü. Paşanın öldürülmesi ile Fransızların bölgedeki pozisyonu daha da zayıfladı. Fransızların İngilizler karşısında tutunmaları çok zordu ayrıca İspanya'da da olaylar çıkmış hal böyle olunca Fransızlar ister istemez Irak'tan ziyâde dikkatlerini bu ülkeye çevirmişlerdi. Zaten Irak'ta İngilizler karşısında istedikleri başarıyı bir türlü elde edememişlerdi⁹⁷. Koalisyon Savaşları'nda da İngilizlere karşı sürekli mağlubiyetler alıyorlardı. Bu mağlubiyetlerin sonunda 1809'da Zenta, Kefalonya, Çuka, 1810'da Mavro ve 1814'te Paksos ve Korfo adalarını, Yunanistan ve

⁹⁴ William Polk, *Irak'ı Anlamak*, 2. Baskı, NTV Yay., İst., 2007, s. 72-73

⁹⁵ Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, Yordam Kitap, İst., s. 62

⁹⁶ Geoff Simons, *Iraq from Sumer to Post-Saddam*, Third Edition, Palgrave Macmillan, New York, 2004, s. 182-Ireland, *Iraq a Study in Political Development*, s. 36

⁹⁷ Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, s. 62-63

Dalmaçya kıyılarını kaybettiler. Böylelikle İngiltere Osmanlı Devletine sınır komşusu oldu. Fransa'nın bölgeden uzaklaştırılması ile de bu ülke Irak'ta kontrolü yeniden tesis etti.

İngilizler Irak üzerindeki Fransız askerî tehdidini uzaklaştırmış olmalarına rağmen, diplomatik ve ticarî faaliyetlerinin önüne tamamen geçemediler. Britanya Bağdat Başkonsolosluğu'ndan Majestelerinin Londra'da bulunan Genel Sekreteri Viskont Palmerston'a gönderilen raporda; *"Bağdat Fransa Başkonsolosu Verinars, geçen Salı günü, Paris'ten aldığı talimat üzerine Fransa Cumhuriyeti'nin bayrağını göndere çekti. Bu davranışın öncesinde, cumhuriyetin başkonsolosu olarak vazifeye başlaması münasebetiyle, iltifatını celbetmek maksadıyla Necip Paşa'yı durumdan haberdar etti. Zatiâtileri, mösyö ile dostâne ilişkiler geliştirmekten kaçınmasına rağmen bu davranıştan memnuniyet duydu. Bu konu hakkında İstanbul'un onayını askıya alan keyfiyeti ile ilgili olarak tarafımıza bilgi verebilirdi..."*⁹⁸ denilerek Necip Paşanın Fransa Başkonsolosluğunun açılması ile ilgili keyfi davranışı eleştirilmekte ve Britanya Konsolosluğu olarak durumdan haberdar edilmelerini kendileri için bir hak olarak görmekteydiler.

Musul Valisi İstanbul'a gönderdiği şukkasında *"Musul'da Fransa ve İngiltere devleteyn-i fahîmeteynin iki konsolosu olup bunlar dürlü dürlü vakitlerde dürlü dürlü lisan kullanarak yollu yolsuz her murad eyledikleri şeyleri tesviye ve icrâ ittirmeye alışmış ve bu cihetle menfaat-i zâtiyelerinin tervîci emeliyle mülk ve yâhûd ahâlîye muzırr olur olmaz mütâlaâ itmiyerek hemân akıllarına gelüp ifâde ve istid'â ittikleri maddeleri icrâya çalışmakda..."*⁹⁹ olduklarından, bu iki ülkenin konsoloslarının sınırlarını çoktan aştıklarından, konsoloshanelerini yeri geldiğinde mahkeme yeri geldiğinde karakol gibi kullandıklarından ve keyfi uygulamalarından bahsetmektedir. Konsolosların asli görevleri ticarî münasebetleri düzenlemek, miras, doğum ölüm ve evlenme kayıtlarını tutmaktır. Oysa her iki ülkenin konsoloslarının ceza hukukuyla ilgili meselelerde yetkileri son derece sınırlıydı. Bunlar yalnızca suçluları tutuklama ve yargılanmak üzere kendi ülkelerine göndermekle yetkiliydiler lakin bu temsilcilerin yetkilerini bir hayli aştıkları görülmektedir. İstanbul, yabancı temsilcilerin bu faaliyetleri hakkında bir hayli rahatsızdı. Bu rahatsızlığını her fırsatta İngiltere ve Fransa'nın İstanbul'da bulunan siyâsî misyon temsilcilerine bildiriyordu. Duyulan bu

⁹⁸ FO 78/1848, No: 7-FO 78/753, No: 7, 28.04. 1848, s. 213-214

⁹⁹ BOA, HR. MKT, 27/64

rahatsızlığa rağmen bu devletler Irak'taki zararlı faaliyetlerini icra ediyorlardı. Bu devletlerin asıl kaygıları Osmanlı Devleti değil rakiplerinin uyguladıkları politikalarıydı. Bu devletler, bilhassa İngiltere, buradaki menfaatlerini korumak için mülkî ve idarî yetkililer ile dostâne münâsebetler geliştirerek onları himayelerine aldılar ve böylece çalışmalarını yürüttüler. Çalışmalarına muhalefet eden yetkilileri ise hem İstanbul'da hem de Irak'ta bulunan etkili temsilcileri vasıtasıyla etkisiz hale getirdiler. Davud Paşa, Namık Paşa ve Mithat Paşa bu devletlerin sert muhalefeti ile karşılaştılar ve Irak'ta yapmak istedikleri çalışmaları bir türlü tamamlayamadılar. Bu kişilerin valilikleri zamanında söz konusu devletlerin zararlı faaliyetleri bir hayli azalmış olmasına rağmen yine bu devletlerin çalışmaları sebebiyle görevlerinden ayrılmak zorunda kaldılar ya da uzaklaştırıldılar.

Hafız Ali Paşa vakasından sonra bu hususa dair bir başka hadise 1851 yılında Namık Paşa'nın Bağdat Valiliği sırasında meydana geldi. Paşanın azline neden olacak olay şöyle gelişmiştir: Namık Paşa Fransız vatandaşı ile karşılaşır. Fransız, atının üzerindedir. Şahıs, Paşayı görmesine rağmen atından inmez. Namık Paşa, Bağdat'ın en yetkili mülkî amiri olduğu için Fransızın bu hareketini kendisi ve işgal ettiği makam için bir hakaret olarak kabul eder. İhtar edilmesine rağmen arkasında Fransız diplomatlarının desteğini hisseden vatandaş inmemekte ısrar eder ve sonuçta tard edilmekten kurtulamaz. Mesele derhal Fransız makamlarına iletilir ve Paşa çok kısa bir süre sonra Irak Valiliğinden el çektilir. Paşa, dirayetli ve başarılı bir mülkî amir olmasına rağmen bunlar göz ardı edilerek henüz bir yılı dolmadan Eylül 1851'de İstanbul'a çağırılır¹⁰⁰. Paşa, Bağdat'a 1861 yılında tekrar vali olarak atandı ve bu görevi 1868'e kadar başarı ile icra etti. Namık Paşa'yı müteakip Takiyyüddin Paşa 1869'a kadar bu görevi yürüttü. Oldukça önemli bir mevki işgal etmesine rağmen, bu valinin görev süresince Bağdat'ta gözle görülür bir gelişme olduğunu söylemek mümkün değildir. Namık Paşa'nın başlattığı siyasî, sosyal ve ekonomik yenilikler Takiyüddin Paşa zamanında akamete uğradı. Böylelikle vali, selefinin gölgesinde kaldı. Bağdat'ın en başarılı ve en icracı valisi olan Mithat Paşa 1869'da görevi Takiyüddin Paşa'dan devraldı. Üç yıllık valiliği süresince başarılı projelerini kısa sürede ve hızla gerçekleştirdi. Mithat Paşa'nın bu kadar başarılı olmasında Mehmed Namık Paşa'nın oynadığı rolü göz ardı etmemek gerekir. Fransızların Namık Paşa'nın ve Mithat Paşa'nın valilikleri süresince hemen hemen hiç etkili olamadıklarını görüyoruz. Burada

¹⁰⁰ Ebubekir Ceylan, "Namık Paşa'nın Bağdat Valilikleri", *Toplumsal Tarih* 186, 2009, s. 80

etkili olan âmilller ise paşaların Fransız politikalarına karşı dirayetli davranmaları, Avrupa’da Fransa’nın aleyhine cereyan eden siyasî olaylar, Tanzimatın bu bölgede de uygulanmaya başlaması ve hiç kuşkusuz İngilizlerin rolüdür.

Bölgede İngiltere, Fransa ve Rusya arasında cereyan eden mücadele sayesinde Osmanlı Devletinin otoriteyi ele alması kuvvetle muhtemel iken asker ve mühimmat eksikliğinin yanı sıra yerel yönetimin zayıf olmasından dolayı çaresiz bu büyük devletlerin mücadelesini ve sonuçta İngiltere’nin bölgede hâkim güç haline gelmesini izlemekle yetindi¹⁰¹.

¹⁰¹ Viskont Stratford Redcliff’e Büyükelçilik/İstanbul “...Avrupalı temsilciler arasında olması gereken mükemmel bir anlayışın gerekli olduğu zamanda entrika olması fitneyi ortaya çıkaracaktır. Eğer sükunet için kesin kararlar alınmamış ise Musul’daki artan huzursuzluk birçok sıkıntıya belki de çok fazla belaya sebebiyet verecektir. Mektubumu Mr. Rasam’ın tedbirler alınması yönündeki tavsiyelerini içeren nüshasını ekleyerek onayınıza sunuyorum. Bağdat Başkonsolosu ve Mezopotamya Müfettişi Felix Jones - “...Abbas Mirzanın Londra’da bulunması Gürcistan’da Rus hamiliğinde ikâmet eden Behmen Mirza’ya karşı denge unsuru teşkil eder... Rusya, Abbas Mirza adına Gürcistan’daki hamisi ile yakın bağlantılar kuracağımızdan korkarak söz konusu Şah ile görüşülmesini yasakladı. Şu an ki Şahın ölmesi durumunda Mirzanın Naiplik hatta tahta çıkmaya yönelik taleplerini daha aktif edesteklemeye başladı...” FO 78/957, No:18, s. 31-37-Pall Mall Gazetesi Editörüne: “...bölgedeki aşiretler Basra Körfezine kadar olan demiryolu hattı için tehlike arz ediyorlar. Buradaki Türk yetkililer kanunları uygulamaktan bihaber. Ayrıca bölgede olası İngiliz-Avrupalı savaşında özellikle Ruslar ve Fransızların bölge halkını bize karşı kışkırtmaları hiç de zor değil.” Bendeniz, Anglo-Indian- “...İngiltere konsolosunun Bağdat’a vürûdu takrîrinde hakkında lâıykıyla hareket ve ikram ve sâirlerden ziyâde hüsn-ü muâmele ile ihtiram kılınması ve İngilterelü şayet Basra Körfezi tarafından bazı zehâyir mübâyaa itmek murad eylediği halde dahi güya zat-ı Âsifanelerinin haberi olmayarak ahâli canibinden mücerred ticâret arzıyla virilmesi Rusyalı tarafından oralara gelen olur ise ayde’l-devam ile Rusya Devleti beyninde derkâr olan hübb ve vifâk ve mezidi dostu ve ittifaktan iktizâsı vechle bahis ve beyan buyurularak muâmele-i cemile izhar olunması velhâsıl gerek İranlı ve gerek İngilterelü ve Rusyaludan birinin kuşkulandırmayacak sûrette üslub-ı hekimâne ile idâre kılınması...” BOA, HAT, 806/37167-Britanya Başkonsolosluğu/Bağdat “...İsyancı Bohtan Kürtlerinin hadiseleri ile bağlantıları hususunda Rassam’ın (İngiltere’nin Musul Konsolosu) sessiz kalması, Paşanın bana sitemleri karşısında beni de sessizliğe itiyor. Rasam bundan sonra hata içinde olmamalı. Bu arada itiraf etmeliyimki Zât-ı âlîlerinin pozisyonu istihbaratlar dolayısıyla sıkıntılı hale geldi. Çünkü o, Sultanın otoritesini yeniden güçlendirmek için bir şey yapmadı ve bu bölgelerde onun kontrolünde değil...” FO 78/1115, 16.03.1855-“Musul ve Bitlis arasındaki tüm araziye kontrol eden Bohtan Kürtleri, Zaho’da ellerine düşmüş olan Yahudiler ve Hristiyanları hunharca katletmektedirler. ...İsyanın çevresinde bulunan Türk memurlar Kürtlerin bu cüretleri karşısında tamamen felç oldular. Güçlerini birleştirmek ya da isyana karşı durmak yerine, her paşa kendisini sorumluluk altına sokmamak için kendi koltuğuna çekildi...” FO 78/1115, No: 1, 06.01.1855

1.4.3. Süveyş Kanalının Fransızlar Tarafından Açılması ve Bunun Irak'a Etkileri

“Eğer Süveyş Kanalı doğuya açılan arka kapımız ise, Avustralya, Yeni Zelanda ve Hindistan'a açılan ön kapımızdır.”

Anthony Eden, Avam Kamarası

Buhar makinesinin icadından sonra buharlı gemiler de denizler ve okyanuslarda görünmeye başladılar. Buharlı gemi ile Atlas Okyanusu 1818 yılında geçildi. Bu gemilerin daha süratli oluşları ve müsait rüzgarları beklemek zorunda olmamaları nedeniyle kısa sürede büyük rağbet gördüler. Tüm bu avantajlarının yanı sıra ilk zamanlarda kusurlu yanları da vardı. Şöyle ki; bu gemilerin uzun mesafelere seyredebilmeleri için yakıt ve suya olan ihtiyaçları azamî derecede idi. Böyle olunca yük için gemide az yer kalıyordu. İngilizler bu olumsuz durumu ortadan kaldırmak ve Hindistan'a giden kısa yol ya da yollar bulabilmek için arayış içerisine girdiler. 1784 senesinde George Baldwin ve bazı tüccarlar Hindistan'a ulaşmak gayesiyle açılacak olan Süveyş Kanalının İngiltere ve İngiliz ticareti için gâyet faydalı olacağı görüşünü savundular. Lakin bu görüş 1830'a kadar hem İngiliz Kralları III. George, IV. George hem bu tarihe kadar görev yapan Başbakanlar hem de İngiliz parlamentosunda dikkate alınmadı. İngilizlerin bu kanalın açılması hususundaki isteksizliklerinin sebebi ise Mısır'da gittikçe güçlenen ve İngiltere aleyhtarı Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa idi. Adı geçen Paşanın kontrolü altında bu denli önemli bir kanalın olması İngilizler için son derece zararlı olabilirdi. Dışişleri Bakanı Palmerston bu kanaldan ziyâde Fırat Nehri üzerinden Basra Körfezine ve oradan da Hindistan'a ulaşmanın daha güvenli, kısa ve ekonomik olacağını savundu. Palmerston'un ısrarla savunduğu bu plan Kral IV. William, Başbakan Charles Grey ve parlamento tarafından da kabul gördü. Osmanlı Devletinden alınan müsaade ile de Chesney'nin önderliğinde ve bölgenin uzmanı olan Teğmen Ormsby'nin de katılımıyla Fırat Nehrinde keşif çalışmalarına başlandı¹⁰².

¹⁰²J. Harvard Godfrey, *Iraq and Persian Gulf*, 1944, s. 264-Zaki Saleh, *Britain and Iraq*, El-Maaref Press, Baghdad Iraq, 1966, s. 103-Cengiz Orhonlu-Turgut Işıksal, “Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar, Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat”, *TD (Tarih Dergisi)*, İst., 1963, s. 100-Eraslan, *Türk-İngiliz Rekabeti*, s. 227-228-Sarah Searight, *The British in The Middle East*, London, 1979, s. 164-John S. Guest, *The Euphrates Expedition*, Kegan Paul Limited, Oxon UK, 2013, s. 63-Ebubekir Ceylan, *Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in*

İngilizlerin Fırat Nehri projesi ile ilgilenmeleri ve Süveyş Kanalı'nın açılması hususunda isteksiz oluşları Fransızların menfaatlerine uygun düştü. Mısır Hidivi ile olan iyi münasebetleri de bu kanalın Fransızlar tarafından açılmasına sebep oldu¹⁰³.

1.4.3.1. Kanalı'nın Açılması

İngilizler Süveyş Kanalı'nın açılmasını ve Fransızların bu kanala egemen olmasını istemediler. Reşid Paşa İngiliz taraftarı olmasına rağmen Âli Paşa ve Fuad Paşa Fransa'ya meyilliydiler. İngilizler ile Fransızlar Osmanlı sınırları dahilinde kanal açılması hususunda mücadele verirken ve birbirlerine mukavemet ederlerken Osmanlı Devleti adı geçen bu ülkeler ile olan münasebetlerini bozmamak için gerilimin uzağında kalmaya gayret ediyordu¹⁰⁴.

Said Paşa (1854-1863) Mısır'ın hem ekonomik kalkınmasını hem de stratejik açıdan önem kazanmasını sağlamak için Süveyş Kanalı'nın açılmasını istiyordu. Hemen bu doğrultuda çalışmalarına başladı. Said Paşa, kanalın açılması için Fransızlara Mısır'da şirket kurma hakkı verince Fransızlar bu fırsatı hemen değerlendirdiler. Çünkü açılacak olan kanal, Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağlayacak, İngilizlerin İskenderiye-Kahire Demiryoluna (İngilizler bu hattı kullanarak Kahire'ye oradan da Süveyş'e ulaşıyorlardı. Abbas Paşa'nın Mısır Valiliği döneminde bu hattı açmaya muvaffak olmuşlardı. Osmanlı Devleti ise iki deniz arasında böyle büyük bir hattın açılmasının egemenlik haklarına aykırı olacağını gerekçe göstererek bu hattı İskenderiye-Kahire arasında sınırlamıştı. Ancak, Fransızlar iki denizi bir kanal vasıtasıyla birleştirmeye muvaffak oluyorlardı.) alternatif olacak hatta İngilizlere karşı bölgede üstünlük sağlayacaktı.¹⁰⁵

The Nineteenth Century Middle East, I.B Tauris Co Ltd, London, 2011, s. 190-Fahrettin Tızlak, İngiltere'nin Fırat Nehrinde Vapur İşletme Girişimi Hakkında Yeni Bilgiler(1834-1836), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi VI*, Samsun, s. 294-295

¹⁰³Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri I (1580-1838)*, s. 75-78

* “Akdeniz ile Kızıldeniz arasında bağlantı temin eden 175 km uzunluğunda bir kanaldır. Şimali Avrupa ve Amerika limanları ile cenubi ve şarki Asya, şarki Afrika, Avusturalya limanları arasında işleyen ticaret ve yolcu gemileri bu kanaldan geçerler. Kanal bütünü ile Mısır toprakları içerisinde. Akdeniz tarafında Port Said Limanı'ndan başlayan kanal, birçok yerleri deniz seviyesinden aşağıda bulunan ovalık bir sahada, İsmailiye şehrine kadar düz bir şekilde uzanır. Kanalın azamî genişliği bu kısımda 125 metreyi geçmemektedir. İsmailiye'dan daha cenubda kanal, Timsah Gölü, Büyük Acı Göl, Küçük Acı Göl gibi geniş havzalara açılarak Şallufa yakınlarında tekrar darlaşır ve Süveyş'e ulaşır. Kanalın derinliği 12 metredir. Bu sûretle büyük tonajlı ve yüksek su çekimli gemilerin kolaylıkla geçmesine imkân vermektedir...” J. Walker, Süveyş, *İA XI*, MEB. Bas., İst., 1979, s. 256

¹⁰⁴ Cevdet Paşa, *Tezakir 1-12*, Yay.: Cavid Baysun, TTK Bas., Ankara, 1991, s. 39-40- Uçarol, *Siyasî Tarih (1789-2001)*, s. 245

¹⁰⁵ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi II*, TTK, Ankara, s. 90-Lutskiy, Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi, s. 145

Avrupa ile dostluk kurmak için olağanüstü çaba gösteren Said Paşa en çok İngiltere ile ilişkilerini geliştirdi. Ancak Fransızlarla olan dostluğu ve Fransızların Mısır'da yürüttüğü politika başarılı olunca Paşa, kanal imtiyazını Fransızlara verdi. İngilizlerin bu imtiyaza yoğun muhalefetine rağmen Paşa kararından dönmedi. Kendisinin bu kararlılığı İngilizler ile olan münasebetlerini derinden etkiledi ve kısa süre sonra bu münasebetler inkıraza uğradı¹⁰⁶.

Hindistan'a giden ticaret yolunun güvenliği için oldukça önemli bir konumda olmasından dolayı İngiltere, Mısır'a çok büyük önem atfediyordu. Aynı zamanda Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağlayan kısa yol olması münasebetiyle de Süveyş Kanalı'nın Fransızların elinde olması İngilizler için ezeli rakiplerine karşı mağlubiyet ve prestij kaybı anlamına da geliyordu¹⁰⁷.

Fransızların kontrolündeki kanalın, Kraliyet Yolunun emniyetini tehlikeye sokacağını bildiğinden İngilizler, İstanbul'daki temsilcisi Canning vasıtasıyla Babıali'yi tehdit ettiler¹⁰⁸. Bu itiraza rağmen Said Paşa, Fransız Lesseps'e imtiyaz hakkını vermekte sakınca görmedi¹⁰⁹.

18 Kasım 1858 tarihinde Lesseps bir şirket kurdu ve bu şirketin sermaye hisseleri tedavüle sürüldü¹¹⁰. Lesseps hisseleri Fransa, İspanya, Hollanda ve Said Paşa'ya sattı. Kanal Kasım 1869 yılında Avrupa'nın önde gelen devlet adamları ve politikacılarının da katıldığı büyük bir törenle açıldı. İngiltere, başından beri kanalın açılmasına muhalefet etmesine rağmen açıldığı tarihten itibaren kanaldan geçiş yapan gemilerin büyük çoğunluğu bu ülkenin bayrağını taşıyordu¹¹¹. Fransa kanalın masraflarının büyük bir kısmını Mısır'dan çıkararak ekonomik menfaat sağladı fakat İngiltere Said Paşa'nın kanal üzerindeki % 44 hissesini 1874'te gizlice satın alarak bir anlamda hazıra konmuş oldu¹¹². Ayrıca İngiltere Hindistan'a giden yolu 7000 km

¹⁰⁶ Süleyman Kızıltoprak, *Mehmet Ali Paşa'dan II. Abbas Hilmi Paşa'ya Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı*, TBBD Yay., İst., 2010, s. 27

¹⁰⁷ Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, s. 145

¹⁰⁸ "öteden beri Dersaâdet'te İngiliz Elçisi Canning'in nüfuzu cârî ve sâire gâlib olduğu halde bu muharebelerde Fransızlar ziyâde şan kazanıp bu cihetle İngilizler anları irtikab eder oldular." Cevdet Paşa, *Tezakir* 1-12, s. 39- Cevdet Paşa, *Tezakir* 1-12, s. 26-Fransız elçinin Canning'in *Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasındaki etkinliği hakkındaki görüşleri için ayrıca bak*: Cevdet Paşa, *Tezakir* 1-12, s. 70

¹⁰⁹ Mustafa Öztürk-Sevda Özkaya Özer (Yay. Hazırlayanlar), *Mısır Salnamesi (1871)*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yay., No: 10, Tarih Şubesi Yay., No: 9, Elazığ, 2005, s. 24- Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Milliyet Yay., I. Bas., İst., 1972, s. 189-190

¹¹⁰ Öztürk-Özkaya Özer, *Mısır Salnamesi (1871)*, s. 24

¹¹¹ M.S. Anderson, *The Great Powers and The Near East 1774-1923*, (Edits., A. G. Dickens-Alun Davies), Edward Arnold Ltd, London, 1970, s. 141

¹¹² Kızıltoprak, *Mehmet Ali Paşa'dan II. Abbas Hilmi Paşa'ya*, s. 40

kısaltmanın yanı sıra bu kanal sayesinde Habeş gibi yerlere asker sevki için önemli bir limana sahip oldu¹¹³.

1.4.3.2. Kanalin Açılması Üzerine Irak’a Yönelik Faaliyetler

Süveyş Kanalı deniz ulaşımına açıldıktan sonra ticarî ve siyasî potansiyel kısa süre içerisinde gelişti. İki devlet yani İngiltere ve Fransa bu potansiyele sahip olarak bölgede en etkili ve nüfuzlu devlet olmak için çalışmalara başladılar. Bu da Osmanlı Devletinin aleyhine bazı gelişmelerin meydana gelmesine sebebiyet verdi. Şüphesiz Irak, bölgede stratejik önemi haiz bir memleket olup, bu önemi kanalın açılmasıyla daha da arttı. Bu öneminden dolayı burada etkin olan devlet diğerlerine bariz üstünlük sağlayabilirdi. Bunun üzerine İngilizler bu kanala en yakın ve stratejik önemde olan Irak’a iyice yerleştiler.

Ticaret yolunun Basra Körfezinden Kızıldeniz’e kaymasıyla bu Körfezin sürekli olarak önemini yitirdiği hususunda bazı görüşler vardır¹¹⁴. Lakin Süveyş Kanalı’nın açılmasından çok kısa bir süre sonra Körfez tekrar eski önemini kazandı*. Zira Fransa kanalı yapan ve işleten devletti. Bu yola alternatif Basra Körfezi idi. Fırat ve Dicle nehirleri üzerinden Basra’ya buradan da Hindistan ve muhtelif memleketlere daha kolay ve kısa sürede ulaşılabilirdi. Süveyş Kanalı’nı azamî ölçüde kullanan İngiltere diğer güzergâhın yani Basra’nın ve Irak’ın önemini en iyi bilen yabancı devlet idi. İngiltere söz konusu güzergâhtan da ziyâdesiyle istifade etmek, Rusya ve Fransa’yı Irak’ta etkisiz kılmak için bir yandan rafa kaldırdığı projeleri hayata geçirmeye diğer yandan yeni projeler üretmeye gayret etti. Rafa kaldırdığı projelerden birisi de “Demiryolu Hattı” başlığı altında ayrıntısıyla bahsettiğimiz Lord Palmerston’un Fransızları gücendirmemek için 1857’de vazgeçtiği Fırat Vadisi üzerinden Basra Körfezine ulaşan

¹¹³ Öztürk-Özkaya Özer, *Mısır Salnamesi (1871)*, s. 28-33

¹¹⁴ Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq (1890-1908)*, Routledge, Abingdon, Oxon, 2006, s. 4

* Süveyş Kanalı’nın açılmasından çok kısa bir süre sonra Körfezde hareketlilik arttı hatta Anadolu’dan doğarak bu Körfeze ulaşan Fırat ve Dicle nehirlerinde eskisi ile kıyaslandığında taşımacılık bir hayli artış gösterdi. Lynch Şirketi ve Ummân-ı Osmanî Şirketinin yolcu ve yük kapasitesi arttı. Bu nehirler ve bunlara katılan nehirlerin ıslahına büyük önem verildi. Yüzyılın sonlarına doğru Almanlar da bu nehirler ve Körfezden istifade etmek için siyasî ve iktisadî çalışmalarını bir hayli yoğunlaştırdılar. Nitekim II. Abdülhamid’ten imtiyaz alarak Irak’ta da etkinlik gösterdiler. Buralarda dönen ticaret ile ilgili elimizde kesin ve son kayıtlar bulunmamaktadır. Lakin aynı yüzyılın ilk yarısı ile kıyaslandığında belirgin bir artış olduğu görülür. Öyleyse Basra Körfezinin önem kaybettiğine dair görüşler gerçekleri yansıtmamaktadır.

güzergâh idi¹¹⁵. Kanalin açılması ile 1869'da İngiliz siyasetçi ve ticaret adamları arasında bir hayli ilgi görse de bu projeyi hayata geçirmeleri mümkün olmadı.

Süveyş Kanalına alternatif olması düşünülen ve 1871 yılında gündeme gelen bir diğer proje ise Akdeniz'den demiryolu ile Birecik'e ve buradan da Fırat Nehri vasıtasıyla Basra'ya ulaşan güzergâh idi. Bu hat faaliyete geçtiği taktirde İngilizler asker, askerî mühimmat ve emtiayı Suveydiye ya da İskenderun'a çıkaracak buradan demiryolu vasıtasıyla Fırat Nehrine, gemilerle Basra Körfezine ve icap ettiğinde de Hindistan'a en kısa ve ekonomik yoldan ulaşabileceklerdi. Ayrıca bu hat sayesinde Irak bölgesinde önemli bir yola sahip olacak ve Fransızlar ile Ruslara karşı önemli bir üstünlük sağlayacaklardı¹¹⁶. İngilizlerin yoğun çalışmalarına rağmen projenin hayata geçirilmesi mümkün olmadı. İngilizler iki büyük tehlikeyi yani Fransızları ve Rusları bölgede engellediler ancak Almanların 1871'de bağımsızlıklarını kazanarak yarışmaya bu kadar çabuk katılacaklarını hesaplayamadılar.

Diğerleri ile kıyaslanamayacak kadar büyük olan bir başka proje ise İstanbul-Basra demiryolu projesi idi¹¹⁷. Proje kanalın açılışından önce İngiltere gündemine geldi

¹¹⁵ Zaki Saleh, *Britain and Iraq*, El-Maaref Press, Baghdad Iraq, 1966, s. 111

¹¹⁶ "Efendim,

Fırat Vadisi ile Türkiye üzerinden Hindistan ile bağlantı hususunda Avam Kamarası komisyonunun kullanımı için genelge raporunuzun ilmuhaberini aldım.

General Chesney'nin son Fırat keşif seferine katılarak o bölgelerin pek çoğunu dolaştım. Bağdat'ın yanı sıra Fırat Nehri'ne kadar Samandağ ve İskenderun arasındaki tüm bölgeyi bilirim...

İncelenmesi gereken iki güzergâh vardır. Fırat Vadisi boyunca uzanan yol ve Bağdat'a doğru Mezopotamya'dan geçen diğer yol... Demiryolunun ehemmiyetinden dolayı geçtiği yerler şenlenecektir... Teklif ettiğim yol geçtiği yerlere menfaat, şirkete kazanç sağlar. Güzergâh ise aşağıdaki beyânatta gösterildiği gibidir.

Rota ya İskenderun ya da Samandağ'dan başlar, Orantes Irmağı'nı geçer ve sağa doğru Hammam'dan ayrılarak Alamuck Ovası'nı geçer, ardından Aphreen Irmağı'nı geçer. Oradan düzlük araziye takip ederek Genderiş Köyü'nden sola ayrılır ve Halep'in yaklaşık 45 mil sağındaki Akhterin'e gider ve Bales'e ulaşana kadar o ovada işler sonra aşağı Bales'te Fırat Nehri'ni geçer ve Urfa'nın güneyindendeki Birecik kırsalından devam eder. Oradan Mardin'in yaklaşık 35 mil Güneydoğusundaki Nusaybin'e ulaşana dek Ayqoobel kırsalını takip eder. Nusaybin'den Musul'a araziden dümdüz devam eder, Dicle'yi geçer, Erbil'in yaklaşık 20 mil batısındaki Kazir ve Zap nehirlerini, Şammar arazisini, Kerkük'ün batısındaki Küçük Zap'ı ve Bayat'ı geçer. Oradan Bağdat'a ulaşana kadar Quazim arazisini geçer ve eğer istenir ise demiryolu, Dicle'nin batı yakasına doğru devam ederek Kurna'ya uzatılabilir. Diyala Irmağı'nı geçer, oradan bataklık arazilerin olduğu Banglam'a ulaşana kadar devam eder.

Ağaçlık araziler mevcut olduğu için kereste buradan temin edilebilir. Ayrıca halk da demiryolu inşaatında istihdam edilebilir. Britanya Musul Konsolosluğu" FO 78/2195, 22.11.1871-Earle, Bağdat Demiryolu Savaşı, s. 189-190-Zevra Gazetesi, 26 Rebiülevvel 1286 (M. 6 Temmuz 1869)

¹¹⁷ "Üsküdardan Basra Körfezine kadar bir temur yolu inşâ'sı imtiyâzını istihsâl için ba'zı zevât-ı mu'tebere taraflarından bi'l-vükelâ bu kere Dersaadet'e gelmiş olan İngilterelü Mösyö İstovart (Steward) ile hadd-ı esâsiyyesi huzûr-ı âli cenâb-ı dâverilerinde kararlaştırılmış olan mevâdd-ı meclis-i maâberde dahi müzâkere ve tetkik olunarak bir mukaddeme-i mukâvele şekline konulmuş ve tercümesi manzûr-ı aleyh vekâletpenâhileri buyurulmak üze leffen takdîmi pişkâh-ı sâmi kılınmış olmağla ve mûmâileyh mukâvelenâme-i mezkûru olub bir an evvel Viyana'ya avdet emelinde bulunmağla muvâfık irâde-i âliyye-i dâverileri buyurulacağı mezkûr mukâvelenâmenin hasb-el me'muriye taraf-ı kemterânemden imzâ olunarak mûmâileyh yedine i'tâ'sına ibtidâr olunacağı..." BOA, I.MMS, 35/1444-

fakat böyle büyük bir proje ülkenin maliyesine ağır bir yük getirebilirdi. İngiliz politikacıları bu projeyi tartışırken 1869 yılında kanal Fransızlar tarafından açıldı. İngiltere, kanaldan azamî derecede istifade ediyordu ancak İstanbul'dan Basra'ya kadar uzanan ve kanala alternatif olabilecek bir güzergâha sahip olmak ülke çıkarlarına daha çok hizmet edebilirdi. Lakin Mısır Hidivinin borçlanarak kanal hisselerini satışa çıkarması Başbakan Disraeli'nin yönünü kanala çevirdi. Projeyi rafa kaldırdı ve kanal hisselerini satın alarak kanalın en büyük ortağı oldu. Öte yandan Almanların Sultan ile münasebetlerini iyi tutup Bağdat Demiryolu imtiyazını alması İngiltere'de büyük bir kaygıya neden oldu. Bu imtiyaz aynı zamanda Almanların hem Anadolu hem de Irak'a dahli anlamına geliyordu. İngilizlerin İstanbul'da yürüttükleri tüm çalışma ve tehditler kendileri adına olumlu bir sonuç vermedi ve Almanlar hattı hayata geçirdiler.

Kanalın açılmasından sonra İngilizlerin Irak'taki faaliyetleri yalnız demiryolu hattı ve nehir projeleri ile sınırlı kalmadı aynı zamanda bölgede tek güç olmak için çalışmaları 1869 öncesine nazaran bir hayli arttı. Bu tarihten çok önceleri Irak'ta yoğun çalışmalar yürüttükleri ve burada istediklerini elde etmede muktedir oldukları için

“Demiryolu vasıtasıyla Hindistan'ı İngiltere'ye yaklaştıran iki plan var. Bunlardan birincisi:

General Chesney ve Bay W.P. Andrews'in savunduğu Fırat Vadisi demiryolu hattı ve diğeri ise daha uzun olan Üsküdar, İstanbul Boğazı üzerinden Bağdat-Basra'ya, ki bu projenin imtiyazı, Dersaadet'ten Hon isimli bir şirket tarafından yakın bir zamanda alındı. Başkanı ise Randolph Stewart'tır.

Hindistan'a giden ve oradan gelen askerî birliklerin nakilleri hususunda izne tâbi olan bu iki yol için birkaç söz söylememe müsaade edin.

İlk olarak: Samandağ'dan Fırat Nehri vadisi üzerinden demiryolu ile Dicle ve Fırat'ın birleştiği Kurna'ya giden güzergâh.

1. *Mevcut Hindistan Yolu ile kıyaslandığında daha kısadır.*
2. *Doğudaki zenginliklerimize giden ilave yoldur.*

Planlanan demiryolu hattının döşendiğini ve düzen içinde çalıştığını tasavvur edin, hiç şüphesiz, Hindistan'a giden yol kısalmış olur. Ama kesinlikle uzaması düşünülemez. Aşağıdaki tabloda görüleceği gibi:

Planlanan Fırat güzergâhı aşağıdaki gibidir.

Marsilya-Samandağ	7 Gün
Samandağ-Beles	1 Gün
Beles-Kurna	2 ½ Gün
Kurna-Bombay	7 ½ Gün
	18 Gün

Not: *Samandağ-Beles-Kurna demiryolu ile yaklaşık 800 mil olacaktır.*

Kurna'dan Karaçi'ye bu hat iki gün daha az olabilir.

Marsilya'dan Bonbay'a mevcut hat:

Marsilya-İskenderiye	6 Gün
İskenderiye-Süveyş	1 Gün
Süveyş-Aden	6 Gün
Aden-Bonbay	7 Gün
	20 Gün

*Pall Mall Gazette, “Muhaberat”, 24.07.1868-Earle, Bağdat Demiryolu Savaşı, s. 192-193-
www.britishempire.co.uk*

bilhassa Körfez bölgesinde ve buraya komşu olan şeylikler ve emirlikler üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırdılar. Buraların şeyhleri ve emirlerini etkileri altına alıp bu kişileri gerek Osmanlı Devleti gerekse diğer emperyalist güçlere karşı kışkırtıyorlardı. Kanalin açılması sonucu Fransızların kanalda etkin olmaları, Rusların Fransızlarla yakınlaşmaları ve Almanların Türkler ile dostâne ilişkiler geliştirerek imtiyazlar elde etmeleri İngilizleri bir hayli endişelendirdi. Bu endişeleri İngilizleri Irak'ta tedbirler almaya zorladı. emirler ve şeyhler ile çeşitli antlaşmalar imzalayarak buradaki fiili üstünlüklerine resmiyet kazandırmak gayreti içine girdiler. Bahreyn, Katar ve Umman gibi şeyhlikleri bağımsızlıklarının korunacağını vaad ederek himayeleri altına aldılar. Hatta İngiliz pasaportu dahi vermek istediler. Oysa tek gayeleri hükûmetlerinin menfaatlerinin korunması ve burada hâkimiyet tesis etmektir. Kuveyt ve Ahşa (Lahsa)'da da çalışmalarını yoğunlaştırdılar fakat Mithat Paşa'nın akıllı politikaları karşısında burada istediklerine ulaşamadılar. Paşanın valilikten el çektilmesi sonrası tekrar çalışmalarını hızlandırarak ve bölgenin otoriteden yoksunluğundan da istifade ile burada çok büyük siyasî kazanımlar elde ettiler¹¹⁸. Kaptan Mahon bir konuşmasında "...*Basra Körfezinde (başka devletlere) tanınacak imtiyazlar Büyük Britanya'nın Uzak Doğu'da denizdeki egemenliğini, Hindistan'daki siyasî konumunu ve her iki yerdeki ticarî çıkarlarını ve Avrasya ile olan imparatorluk bağlarını tehlikeye düşürecektir...*"¹¹⁹ ifadelerine yer vererek buraya hâkim olmanın ve başka güçlerin buradan uzak tutulmasının kendileri için ne kadar önem arz ettiğini belirtiyordu.

Sonuçta İngilizler bu siyasetlerinden hiçbir zaman vazgeçmediler. Yüzyıl boyunca hatta I. Dünya Savaşı sonuna kadar Irak üzerindeki çalışmalarını arttırarak devam ettirdiler. Bu çalışmaları Mehmet Namık Paşa ve Mithat Paşanın valilikleri zamanında son derece olumsuz etkilendi. Almanya'nın 1871'de birleşik bir devlet olarak temâyüz etmesi, tüm Osmanlı ve Irak'ta imtiyazlar elde ederek İngiltere'nin aleyhine çalışmalar yürütmesi İngiltere'nin olumsuz etkilenmesine ve prestij kaybetmesine neden oldu. Bu olumsuzluklara rağmen İngiltere Irak'ta en çok sözü geçen devlet oldu ve sonuçta burasını Türkiye'den ayırdı.

¹¹⁸ Zekeriya Kurşun, *Basra Körfezinde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi Katar'da Osmanlılar 1871-1916*, TTK Bas., 2004, Ankara, s. 85-www.britishempire.co.uk

¹¹⁹ Dunn, "Basra Körfezindeki İngiliz Çıkarları", 2000, s. 302

1.5. İngiltere'nin Irak Politikasında Bölgesel Güçlerin Dengelenmesi

1.5.1. İran İle Münasebetler

Irak bölgesi öteden beri İran ile Osmanlı Devleti arasında tartışma konusu idi. Osmanlı Devletinin egemenliği altında olan bu bölgeyi İran her fırsatta elde etmek istedi. Sayısız defa Irak sınırını ihlal etti. Buna karşın Osmanlı Devleti çatışma ve savaşların önüne geçmek için sürekli sulh yolunu tercih etti¹²⁰. Osmanlı Devletinin tüm engelleme gayretlerine rağmen İran'ın böyle davranmasının arkasında türlü sebepler vardı:

Şiîler için Mekke ve Medine'den sonra en kutsal sayılan Necef, Kerbela, Kâzîmiye ve Samarra şehirlerinin Irak'ta bulunması, Irak'ın coğrafi konumunun İran'ın güvenliği için önem arz etmesi, Fırat ve Dicle nehirlerinin Irak topraklarından geçerek Basra Körfezine akması, el-Cezire'nin tarımsal zenginliği İran'ın Irak'a sahip olmak istemesinin gerekçeleri idi¹²¹.

İran, Safevî Devleti zamanında kısa bir süre için kendi toprağı olan Irak'ın Osmanlı Devletinin bir parçası olmasını öteden beri kabullenemedi ve burasının

¹²⁰Britanya Bağdat Başkonsolosluğu Rawlinson“...İran konsolosunun birkaç gün önce Şuster ve Dezful Prensinden aldığı mektuplarda H.R.H. 'nin Tahran'dan aldığı talimat ile 20. 000 adamdan müteşekkil bir ordu topladığı, Mahamrah ile Ahvaz arasında kamp kurduğu ve yeni talimatlar beklediği ifade ediliyor. Türk tarafında Müntefik Arapları ve onların müttetikleri tarafından İran nümayişine karşı muharebe etmek için enerji sarf ediliyor ve Şuster kuvveti Basra'ya ilerlediği taktirde söz konusu bölgenin savunması için Şûku's-Şuyûh'tan 20-30.000 kişinin hareket edeceği hususunda Reşit Paşa bana teminat veriyor...” Britanya İstanbul Elçisi Viskont Stratford de Redcliff'e, FO 78/1018, No: 37, 28.12.1853-“Sen ki vezir-i müşârun-ileyhimsin. Bir müddetden berü İranlı eşkıyasının hudûd-ı şarkıyyeyi tahattîye cür'et ve Van ve Kars ve Erciş kal'ası taraflarında dürlü dürlü evzâ'ı nâ-marziyye cesâretlerine mebnî tâ'ife-i merkûme söz ile iskânî kabul ider makûleden olmayub ikide birde böyle nâ-becâ hareketleri vukû' bulmakta ve Rûm gâvurlarının dahi fesâd ve hiyânetleri zuhur iderek her taraftan uygunsuzluk rû-nümâ olmakda olduğundan taraf-ı saltanat-ı seniyyemden bu bâbda lâzım gelen tedâbir-i lâzîminin icrasıyla hizmet-i...pâdişâhânem ve bâdehû cânib-i seriri izzet olan sükkân-ı memleket ve 'âceze-i ra'yyetin istihsâli ve esbâb-ı hîfz ve siyânetleri mütehattim zimmet himmet-i pâdişâhânem olmakdan naşi mukâbele olmuşdur deyü hudûd-ı İran'a tahatti ve tecâvüz olunmayarak İranlı eşkıyasından berü tarafa tecâvüz iden olursa üzerlerine 'asker sevkiyle def' ve tenkillerine ikdâm ve müsâra'at ve gasb ve gâret vukû'unda istirdâda dikkat olunmak bâbında sedd-i hudûd-ı şarkıyye muhafazasıyçün mukaddem ve mu'ahher evâmîr-i celîle-i pâdişâh-ânem isdâr ve tisyâr ve sana dahi sonra ne veçhile emrim var ise ana göre hareket eylemek üzre hemân yarın kalkacak gibi müheyyâ eylemek husûsu tavsiye ve iş'âr olunmuş (1)236 (1820)...A.DVNS.MHM.d., No 240, Hüküm No: 37-“İran'a mensup Sencabi Aşireti'nin Dalyan fırkasından İran'ın sivâri serbaz (asker) zâbitânından havas ve birâderleri Nur Ali ve zâhir ve Hatim Han oğlu Şivaz Han Dalyan oğlu Nâsir yüz kadar sivâri ve seksan kadar piyade şişhâne serbazlarıyla (askerleriyle) işbu teşrin-i sâninin ibtidâsı Cumaertesi gecesi Hanikin ile Kızlar(a)bad arasındaki dağa gelip telgraf hatlarını ve top başılarını şikest ve zuemâlarınca zikr olunan top başılar bir daha yapılamamak beraberlerince ahz ile o gece o civarda pusu kurarak Hanikin'den kalkup Bağdad'a gelmekde bulunan yigirmi beş yük tüccar malını dahi nehb ve gasb itdikleri ... hudûdu öte tarafa geçip canlarını kurtarabilmiş ve bizim atlılar ise Devlet-i 'Aliyye ve İran beyninde mûna'kid olan muahedât ahkâmına riâyeten hudûdu öte tarafa tecâvüz itmeyip geriye avdetle emvâl-i mütenevvi'âyı kâmilan ve tamamen sahiplerine teslim kılınmış idügi Hanikin'nden yazılıyor...” Zevra Gazetesi, Numro: 23, 12 Şa'ban 1286

¹²¹ Charles Tripp, A History of Iraq, Second Edition, United States of America, 2002, s. 8

kendisine tâbi olmasını istedi. Bu emelini gerçekleştirmek için her fırsatı değerlendirmekten geri durmadı. İcab ettiği vakit diğer devletler, aşiretler ve kabileler ile Osmanlı Devletinin aleyhinde anlaşmakta sakınca görmedi¹²². Hatta kendi lehine olan durumlarda bile Osmanlı Devleti ile ortak hareket etmekten kaçındı. Bu hususta güzel bir örnek ise İngilizler tarafından İran'a ve Osmanlı Devletine sunulan İran-Osmanlı ittifakı oluşturma teklifidir. İngilizler bu tekliflerine gerekçe olarak her iki ülkenin de Rusya ve Fransa'nın tehdidi altında olmalarını ve yine bu iki ülkenin sınır boylarında yürüttükleri zararlı faaliyetleri gösterdiler. İngilizlerin bu ittifakı meydana getirmek istemelerinin temel gayesi elbette Osmanlı Devleti ve İran'daki menfaatlerini korumaktı. İngilizlerin bu tespitleri doğru idi ve bu ülkelerin faaliyetlerine derhal son verilmeliydi. Aksi taktirde her iki devlet de bu düşmanca faaliyetlerden ileride daha fazla zarar görebilirlerdi. İstanbul, Tahran ile olan eski meselelerini bir kenara bırakıp ittifak kurmaya hazır olduğunu İngiliz Hükûmetine bildirdi. İran ise bir türlü kesin cevap vermedi ve her iki ülkeyi da oyalamayı tercih etti. İran'ın böyle davranmasının gerekçesi ise kısa süre sonra anlaşıldı. İran, sınırlarına dahil etmek istediği Irak'ı istilaya hazırlanıyordu. Vahhabîlerin Irak'ta Şiîlere yönelik zararlı faaliyetleri ve bunları gördükleri yerde katletmeleri İran'ın buraya müdahalesi için zemin hazırlıyordu. İran Şahının tertiplelediği büyük bir ordu Bağdat'a yürüdü. Merkezî idarenin zayıf olduğu coğrafyada İran ordusunun Bağdat'a ulaşması zor değildi. 1812'de İran askeri şehre ulaştıktan sonra burasını yağma etmekten çekinmedi¹²³.

Bu tarihte zaten Fransa daha ziyâde Avrupa ile alakadardı. Rusya ise Fransa'nın Moskova'yı işgal planlarını bildiği için dikkatini bu ülkeye yönlendirmişti. Yani hem Fransa hem de Rusya kısa vadede bu coğrafya için tehdit olmaktan çıkmışlardı.

İran'ın Bağdat'ı istilasını Osmanlı Devletine karşı savaş ilanı anlamına geliyordu. Avrupa devletlerinin Napolyon gailisi nedeniyle Osmanlı coğrafyası ile alakadar olamamaları İstanbul'un İran'a müdahale etmesi için olanak sağlıyordu. İki devlet arasında tansiyon bir hayli yükseldi. Savaşın vukua gelmemesi için İngiltere, Osmanlı Devleti ve İran'ı savaştan önce ısrarla sulha davet etti. Aksi taktirde bu iki ülkede Rusya'nın ileride nüfuzunun artabileceğini ve İngiliz menfaatlerinin tehlikeye düşebileceğini düşünüyordu. İngiltere Kralı IV. George'un 7 Şubat 1822'de Babıali'ye gönderdiği takirde; "...Devlet-i Aliyye ile İran Devleti beyninde mün'akıd olan

¹²² Tripp, *A History of Iraq*, s. 8-BOA, A. DVNS. MHM. d., No: 239, Hüküm No: 995

¹²³ Rifat Uçarol, *Siyasî Tarih*, s. 173

revâbıt-ı selim ve safvet-i halil tatarrukunu elçi-yi mersûm ihsâs itmedikde derhal sulh ve salâhın iâde ve istikrârı Kral-ı müşârünileyhin iltizam-Kerdesi olacağını İran Devleti'ne i'lân itmiş iş bu ifâdât-ı hayriyesini mübşir olarak İran asâkirinin i'adesi için tenbihât-ı lâzime icrâ olunduğu ve İran şehzâde tebaâtı maslahatını mübeyyin İran'da mûkim İngiltere maslahatgüzârına takrir-i resmî virilmiş idüğünü ve bi'l-mukâbele Devlet-i 'Aliyye'nin dahi beyân-ı maslahatını dahi tefhim itmek emeli olduğunu beyan itmiş olduğundan..."¹²⁴ ifadelerine yer verilerek iki devlet arasında sulhun sağlanmasını arzu etmektedir. İngiltere'nin her iki tarafa yönelik savaşı önleme çabaları yetersiz kaldı. Burada İngiltere'nin savaşı durdurma ve ortak düşmana yani Rusya'ya karşı Osmanlı-İran ittifakı planı iflas etmiş oldu.

Osmanlı Devletinin batıda uğraştığı isyanlar İran tarafından fırsat olarak görüldü ve bu ülke sınır olaylarını başlattı. Filhakika İran'ın istikameti doğuya değil batıya yönelikti. İran'ın Hindistan, Çin ya da Rusya'ya saldırması vaki değildir. Irak ve Anadolu'nun otoriteden yoksun olmasını fırsat bilip bu zamanlarda buralara saldırdı¹²⁵.

İran, Osmanlı Devletine karşı üstünlük kurmakla birlikte hem Bağdat hem de Osmanlı Devletinin doğusunda mücadele eden birliklerine sirayet eden kolera salgını sebebiyle büyük zayıat verdi ve savaşı durdurmak durumunda kaldı. Zaten "...Devlet-i 'Aliyye'nin usât-ı Rum gavâiliyle meşguliyyeti..."¹²⁶ bu savaşı devam ettirmesine mani idi. İran'ın bu kararından çok memnun olan Osmanlı Devleti de İran ile derhal anlaşma yoluna gitti¹²⁷. Oysa savaşın devamı halinde bilhassa bölgede hatırı sayılır kazanımlar elde edebilirdi. Sonucu net olarak kestiremediği için sulh yolunu tercih etti¹²⁸. II. Mahmud, ayrıca Şaha İranlı hacıların Kerbela, Medine ve Mekke'ye ziyarette bulunabilmeleri, sınır boylarındaki kabileler arasındaki anlaşmazlıkların halli hususunda teminat verdi. İki ülke aralarında mutabakata vardılar ve sulh sağlandı. Bu hususta İngiltere Kralının elçileri vasıtasıyla Osmanlı Devleti lehine iki ülke arasında tavassut etmesi barışa oldukça büyük katkı sağladı¹²⁹.

Sultan, İran ile aralarındaki husûmeti çözerek iç meselelerini bertaraf etmeyi planlıyordu fakat yalnızca geçici bir barışla yetinmek zorunda kaldı. Sultanın amacına

¹²⁴ BOA, HAT 1316/51290-D

¹²⁵ Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, Akçağ Yay., 2. Baskı, Ankara, 2010, s. 177-178-Uçarol, *Siyasî Tarih*, s. 174

¹²⁶ BOA, HAT, 282/16816

¹²⁷ "...İran müsalahasının bu vechle akd ve itmamiyla ol gailenin indifatı inşallahu teala hayra mahsus olduğu tezkere-i birle cümle kullarının mucib (muceb) memnuniyetleri olarak..." BOA, HAT, 282/16816

¹²⁸ Uçarol, *Siyasî Tarih*, s. 171-174

¹²⁹ BOA, HAT, 1316/51290-B-1

ulaşamamasında etkili olan nedenlerden birisi de hiç kuşkusuz bazı Avrupa devletlerinin İstanbul aleyhinde İran'da yürüttükleri politikalarıdır.

Osmanlı Devleti iç meselelerini çözememiş iken bir de Sultanın üzüntüden ölmesine sebep olan Mehmet Ali Paşa isyanı ortaya çıktı. Tüm bu olanları bir fırsat olarak gören İran Şahı Muhammed, Bağdat'taki aşiretleri kışkırtarak Osmanlı Devletinin iç işlerine müdahale etti. Bağdat Valisi Ali Rıza Paşa, Vahhabîler ile uğraşırken bölgede meskun Ka'ab Aşireti valiye mukavemet etti ve asayişsizlik yapmaya başladı. Vali bu aşiret üzerine sefer düzenleyince aşiret mensupları İran'a sığındılar. İran'ın bu asi aşireti kollaması ve himaye etmesi ilişkileri tekrar gerdi. Müteaddit defalar yapılan bu düşmanca siyaset iki ülkeyi tekrar savaşın eşiğine getirdi. (İran sınırında meskun aşiretleri gösterir harita için bak. **Haritalar ve Krokiler 3-9**) Osmanlı Sultanının meseleyi büyütme istememesi ve bu sıkıntılı dönemde bir de İran'a cephe açmak istememesi üzerine sorun kapanmış göründü¹³⁰.

İngiltere ve Rusya'nın İran üzerinde çıkarları çatışıyordu. İki devlet de İran'ı kontrolüne almaya ve diğerine karşı tavır almaya zorluyordu. İran'ın Osmanlı Devletine olan husûmetini bildikleri için iki devlet de İran'ı Osmanlıya karşı desteklemeye gönüllülerdi. Bunun farkında olan İran, Osmanlı Devleti aleyhine politikalarını bu iki ülkenin de desteğini sağlayarak uygulamak istiyordu¹³¹. Rusya Devleti Gülistan ve Türkmençay muahedelerinden sonra İran'dan toprak almıştı, bu da iki ülke arasında husûmete neden oluyordu. Rusya Devleti İran ile daimi sûrette düşman olursa menfaatlerine aykırı olurdu. Hatta İngiltere İran'da kontrol sahibi tek devlet haline gelebilirdi. Bundan dolayı Rusya, İran'ı İstanbul'a karşı şartsız destekliyordu. İngiltere ise Rusya'yı İran'dan uzak tutmaya ve bölgede tek güç olmaya gayret ediyordu. Bu ülke de Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünden yana olmakla birlikte İran'a bazı politikalarında gizliden gizliye destek oluyordu. Hatta Bağdat'taki mahkemede temsilcisi olmadığı halde İran tüccarı aynı mahkemede temsilcisi olan tek Avrupa ülkesi İngiltere'nin Bağdat Konsolosundan kendi menfaatleri ve güvenlikleri için çalışmasını talep ediyordu. Konsolos ise Londra'ya gönderdiği raporunda “...tüccarların bu tekliflerine sıcak baktığını, kendisinden beklenen bu yardımı yapmak niyetinde olduğunu ve hatta bu tüccarların İngiliz bayrağı altında Bağdat'ta ticaret yapmaları için çaba sarfedeceğini, bu durumun ülkesine Irak ve İran'da çıkar

¹³⁰ Meir Litvak, *Shi'i Scholars of Nineteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, s. 121

¹³¹ FO 248/83, No: 21

sağlayabileceğini... ”¹³² yazıyordu. İngiltere, Rusya ve İran devletlerinin bu ve benzeri faaliyetlerinden dolayı 1847 senesinde Osmanlı Devleti ile İran arasında imza edilen Erzurum Muahedesi kâğıt üzerinde kalıyordu. Bu nedenle iki devlet aralarında imzaladıkları bu antlaşmayı 1848’de yenilediler, fakat bu da aralarındaki anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için kâfi değildi¹³³. Bu konuda birkaç misal verecek olursak;

Şattü’l-Arab bölgesinde aşiretlerin meskûn olduğu toprakların mülkiyet hakkı hususunda Osmanlı Devleti ile İran arasında ihtilaf meydana geldi. 1847 yılında cereyan eden bu olay üzerine Devlet, adı geçen arazinin kendisine ait olduğunu yalnız İran Devleti’ne değil aynı zamanda İngiltere ve Rusya’ya da belgeleri ile ispat etmek zorunda kaldı¹³⁴. (Bkz. **Haritalar ve Krokiler 2-4**) Aslında her iki ülke de bu hususta İran tarafındaydılar, ancak Osmanlı Devletinin, arazinin Basra Eyâleti sınırları dahilinde

¹³² FO 78/574, No: 23, 26.05.1844, s. 27-28

¹³³ FO 78/753, 27.05.1848, s. 215-216

¹³⁴ “Fi 25 S. Sene 63 (13 Nisan 1847) tarih ve 230 numroyla İngiltere ve Rusya sefâretlerine verilen takrîr-i resmî sûretidir.

Saltanat-ı seniyyenin daima İran’dan hâli olmadığı efkâr-ı sulh perverî ve müsâlemetkârî iktizâsınca İran Devleti’yle bir müddetten beri sürünmekte olan bazı ihtilâfât-ı ma’lûmenin bir an evvel hüsn-i tevfiyesi zımında ol bâbda devleteyn-i fahîmeteyn komiserleri tarafından kaleme alınıp iki tarafa arz ve i’tâ’ olunan mevâdd-ı ahdiyye hâliyle imza etmeye Erzurum’da bulunan murahhasını me’mûr ve yeni baştan terhîs edecek ise de tarîfe hacet olmadığı üzre mevâdd-ı mezkûreden bazılarının ibârât ve ahkâmı pek de vâzih ve müfid olmadığından öylece bırakılması lazım gelse ihtilâfât-ı vâkı’anın başlıları evvel ki halinde kalmış olacağı cihetle iki devlet beyninde yine bir takım müşkilât-ı âcile zuhuruna sebep olacağına iştibah kalmış olduğundan ruhsât-ı lâzîminin irsâlinde evvel bu makûle işgal ve ihtilâfâtın meydana kaldırılması lâzime-i hâlden olmasıyla müşkilât-ı melhûzeyi dâfi’ olmak üzre âtiyyü’z-zikr istizahâtın serd ve ityânına ibtidâr olunur şöyleki:

Evvelâ müsvedde-i mezkûrenin ikinci maddesinin bir fıkrasında mûnderic olduğu vechle öte tarafta ibka’ olunacak yalnız Mahmere şehir ve benderi ve lengergâhı ve Cezîretü’l-Hazar olmağla bunun hâric-i şehri mezkûrda kâin arâzî-i Devlet-i ‘Aliyye’ye ve sâir oralarda kâin Devlet-i ‘Aliyye limanlarına şümûlü olmayıp ve sâhil-i şarkî ya’nî cânib-i yesar-ı Şattü’l-Arab’ın İran’a tebâiiyetleri muhakkak olan aşâirin yed-i tasarrufunda bulunan İran Devleti’nde kalması ibâresi gâyet mübhem olarak ol havâlide meselâ nısf-ı memâlik-i Devlet-i ‘Aliyye ve nısf-ı diğeri arâzî-i İraniyede mütemekkin bir çok aşâir bulunduğu cümlelerin ma’lûmu olmasıyla sonra o makûlelerden işte bu aşiretin birazı İran’da olduğu cihetle beri tarafta bulunan cüz’ü dahi İran’a tâbi olmak ve binâberin yedlerinde olan arâzî Devlet-i İraniye’ye terk olunmak iktizâ eder yollu iddialar meydana çıkarmaya ve bu kabilden olan aşâirin ber-vechi-muharrer memâlik-i şâhânede cüz’üne Devlet-i ‘Aliyye (ye) tâbi’ ve yedlerinde bulunan arâzîye arâzî-i Saltanat-ı Seniyye nazarıyla bakılmak umûr-ı tâbi’iyeden iken şu ibâreyi ahdiyye göre İran Devleti’nin vakten mine’l-evkat arazi-i mezkûre üzerinde olan hukuk-ı mülkiye-i Devlet-i ‘Aliyye’ye müdâhaleye hakkı olabilecek midir?

Sâniyen dördüncü maddede olan metâlib-i mahsûsa şartı Devlet-i ‘Aliyye nazarında yalnız ba’zı mer’i rûsûmâtla tarafeyn tebaasının faraza bazı kutta-i tarik taraflarından ve sâireden görmüş olacakları hasarât-ı şahsiyeden ibâret olmağla şart-ı mezkûr İran Devleti’nin bu muahede ile külliyan ferâgat eylediği devletçe tazmînât-ı nakdiyeyi metâlib-i şahsiye kıyafetine koyarak iddia etmesine serrişte olacak mıdır ve ikinci maddede ilâve olunan istikâmat maddesinin ve yedinci maddeden çıkarılmış olan muamelât-ı mütekâbileye dâir ibârâtın melfuf olan varakada tashih olunduğu vechle Devlet-i İraniye tarafından kabulüne istihsâl-i muvâfakat olunacak mıdır? Bunların üzerine cânib-i asilânelerinden izahât-ı resmiye talebi taraf-ı vazîhu’ş-şeref hazret-i mülûkâneden muhibbilerine emr-i ferman buyurulmuş ve imzâ-yı muahedeye dair murahhas-ı mûmâileyhe tâlimât-ı cedîde irsâli izahât-ı matlûbenin vürûduna ta’lik kılınmış olmağla beyân-ı keyfiyet ve tecdid-i teminât hürmet ve riâyet marazında işbu takrîr-i resmi tahrîr ve tesyîr kılındı.” BOA, ADVNS. MHM, 3-A/91

olduğunu ispat etmesi çaresiz kalmalarına neden oluyordu¹³⁵. Osmanlı Devleti bir yandan kendi toprağını muhafaza etmeye çalışırken öte yandan da Rusya ve İngiltere'nin iç işlerine müdahalesini göz ardı ederek iki büyük ve güçlü devleti karşısına almamaya gayret ediyordu¹³⁶. Bundan sonraki süreçte her iki ülke yani İran ve Osmanlı Devletinin komiserleri araştırmalar yaptılar ve raporlarını kendi ülkelerine sundular. Bu arazi anlaşmazlığı uzun seneler boyunca çözilemeyen meselelerden birisi oldu¹³⁷. İran'ı yanına çekmek ve onu kullanmak hususunda Rusların gayretleri sonuçlarını verdi ve Kırım Harbinde İran Rusya ile müttefik olarak onun talepleri doğrultusunda hareket etti¹³⁸.

İki ülke arasındaki anlaşmazlıklardan birisi de hem İran hem de Irak'ta istedikleri zaman iki ülkenin sınır boylarında yaşayan aşiretlerin vergilendirilmesi idi. İngiliz ve Rus temsilciler iki ülke arasında tavassut ettiler ve meselenin halli hususunda bir komisyon kuruldu. Lakin kurulan komisyon her iki ülkeyi memnun edecek sonuçlar vermekten uzak olduğu için herhangi bir sonuca ulaşılmadan dağıldı. Bu meselenin halli için Mithat Paşa'nın Bağdat Valiliğini (1869-1872) beklemek gerekecekti.

Yine Osmanlı Devletinin 1852 yılında barışı sağlamak için görüşmeler başlatması bilhassa Rusya'nın İran yanlısı siyaseti neticesinde sonuçsuz kaldı. İki ülkenin düşmanca tavırları ve saldırgan politikaları Osmanlı Devletini çok ciddi önlemler almaya sevketti. İran hududunu sağlama almak ve bu ülkeden gelebilecek

¹³⁵ Mehmet Saray, *Türk-İran İlişkileri*, Ankara, 1999, s. 82-83

¹³⁶ “Şahâmetlü İran Şahı bir seneden berü Herat'ın teshîrine sa'î ve kûşêş itmekde ise de el'ân dest-res olmayub dûcâr-ı müzâyaka ve ıstırab olmuş olduğundan ve Şah-ı müşârünileyhin bu vechle hareketi Rusya Devleti'nin tahrikiyle olmak hasebiyle İngiltere Devleti dahi Kâbil ve Kandehar hâkimlerini Herat hâkimiyle birleştireb Şiraz'ın iskelesi pişgâhında vâki Haric ve Hariko ضایع و ضارک nâm iki kıt'a cezireyi zapt ve istilâ itmiş idüğünden ve Herat tarafında bulunan İngiltere konsolosunun Bağdad'a geleceği ifâde kılındığından bahisle devlet-i müşârünileyhimâ beyninde bir husûmet-i aleniyye vukû'unda ne vechle muâmele olunması istizânına dair bu def'a başveکہlet mesned-i celiline meb'ûs bir kıt'a kaime-i âlileri meâl ve mezâyâsı reh-in-i i'kâzı 'acizi olmuş ve huzûr fâiz alınur hazreti kâtib-i sâniye arz ve takdim ile meşmûl-ül-haz şevket ifâde-i cenâb-ı hilâfetpenâhi buyurulmuşdur devlet-i müşârünileyhimâ meyânında ol vecihle harekât husûmet vuku'unda hasb-el-vakt vel hal bî-taraflık husûlüne teşebbüs olunmak lâzım gelüb fakat İngiltere konsolosunun Bağdad'a vürûdu takrîrinde hakkında lâyıkiyle hareket ve ikram ve sâirlerden ziyâde hüsn-i muâmele ile ihtirâm kılınması ve İngilterelü şâyet Basra Körfezi tarafından bâzı zehâyir mübâyâ'a itmek murad eylediği halde dahi güyâ zat-ı âsifânelerinin haberi olmayarak ahâlî cânibinden mücerred ticâret arzıyla virilmesi Rusyalu tarafından oralara gelen olur ise ayde'l-devam (?) ile Rusya Devleti beyninde derkâr olan hübb ve vîfâk ve mezid-i dostu ve ittifaktan iktizâsı vechle bahis ve beyân buyurularak muâmele-i cemîle izhâr olunması ve l-hâsıl gerek İranlu ve gerek İngiltere ve Rusyaludan birinin kuşkulandırmayacak sûrette üslûb-ı hekimâne ile idâre kılınması husûslarına irâde-i seniyye hazreti mülûkâne müteallik buyurulmuş olmağla müşîrâneleri olan şeymâ-yı behiyye-i kemâl-i Muhammedân-i 'atîfeti âlileri üzere gerek İranlu ve gerek İngiltere ve Rusyalunun berminval-i meşruh hüsn-i idâreleri hususuna himem-i 'âlileri derkâr buyurulmak lâzım geleceği beyânıyla kaime. BOA HAT 806/37167

¹³⁷ BOA, HR. MKT, 43/87

¹³⁸ BOA, İ. HR, 130/6584

olası saldırı ya da saldırıları önlemek amacıyla Müntefik Araplarının da desteğiyle Mahmere ve Ahvaz'da yaklaşık 30.000 kişilik bir ordu teşkil etti¹³⁹ (Bkz., **Ekler 12**). İran sınırını güçlendiren İstanbul, Rusya gibi güçlü bir devleti karşısına almamak ve bu ülkenin İran'a olan desteğini çekmesini sağlamak için yoğun siyasî mücadeleler verirken diğer yandan da Rusya'nın tutumunu değiştirmemesi ve sınırlarına saldırması ihtimaline karşı Avrupa devletlerinin bu ülkeye karşı desteğini kazanmaya çalışıyordu. İki yıl sonra Osmanlı Devleti ile Rusya arasında Kırım Savaşı çıktı. Kanaatimizce bu savaşın patlak vermesinde etkili olan âmillerden birisi olarak Rusya'nın İran'a her hususta vermiş olduğu kayıtsız şartsız destek gösterilebilir.

İngiltere ise Rusya'nın İran üzerinde nüfuz kurmasının önüne geçemedi. Çok kısa süre sonra da Irak'ta kendisini engellemek için çalışmalara başlayacağına dair şüphesi kalmadı. Tüm bunlar karşısında İngiltere çok yakında başlaması kuvvetle muhtemel Osmanlı-Rus Harbinde Rusya-İran ittifakına karşı Osmanlı Devleti ile ittifak görüşmelerine başladı. Bundan kısa süre sonra da Türk-İngiliz ortaklığı meydana geldi.

1854-1856 yılları arasında cereyan eden Kırım Harbini Türkler kazandı. Osmanlı Devletinin Rusya'yı mağlup etmesi bu devletin İran'a olan desteğini sona erdirdi. Müttefikinin desteğinden mahrum kalan İran'ın, Irak'a yönelik zararlı faaliyetlerini ortadan kaldırmak için devlet harekete geçti. Zira İran hâlâ Irak hududunda olaylar çıkarmaya ve burada bulunan aşiretleri ve kabileleri kışkırtmaya devam ediyordu. Meseleninin halli hususunda Osmanlı Devletinin deklare ettiği ve İran'ın da kabul etmek zorunda kaldığı mutabakatın maddeleri şunlardır:

- 1) Şiîlerce kutsal sayılan Kerbela ve Necef'i ziyaret eden İran vatandaşları ile Osmanlı tebaası arasında anlaşmazlık tezahür edecek olursa bu meselenin halli için Türk mahkemeleri yetkili olacak, İran müdahil olamayacaktır.
- 2) Yanlarında ticarî emtia bulunmadıkça kendilerinden gümrük vergisi alınmayacaktır.
- 3) Irak'ta arazi alım-satımı ve vakfedilmesi sadece Osmanlı tebaasına ait bir haktır ve İranlılar bu haktan istifade edemeyecektir¹⁴⁰.

Bu mutâbakat sayesinde Osmanlı Devleti, Şiîler için önemli olan Irak-ı Arap bölgesini kontrolü altına almış oluyordu. İran'ın ise Irak'ta engellenmesi kendisini hiç

¹³⁹ FO 78/1018, No: 37, 28.12.1853

¹⁴⁰ BOA, İ.HR, 5556

memnun etmemişti. İran Şahı Nasıreddin memnuniyetsizliğini müteaddit defalar İstanbul'a ileterek başka bir çare bulunmasını talep etti. Fakat, İran Şahı ile Şehzâde Abbas Mirza arasında mücadele başladı. Abbas Mirza İngilizler sayesinde Şahın elinden kurtarıldı. Şahı susturmak ve Irak üzerindeki taleplerinin önüne geçmek için elini güçlendiren Türkler ve İngilizler Mirza'yı hem İran'a karşı hem de bir başka İran Mirzası Behmen'i Gürcistan'da rehin tutan Rusya'ya karşı tehdit Cdiler¹⁴¹. (Bkz., **Ekler 13**) Osmanlı Devletinin Mirzayı İran ve Rusya'ya karşı rehin tutmasındaki gayesi kendi toprağı olan Irak'taki menfaatlerini korumak ve aynı zamanda kendi ülkesinde can güvenliği olmayan bir Mirzayı himayesine almaktı¹⁴². Ancak İngilizlerin gayesi Şehzâdeyi diplomasi aracı ve tehdit unsuru olarak elinde tutarak yalnızca İran'ı siyaseten zayıflatmak ve Rusya'yı bölgeden uzak tutmakla sınırlı değildi. Nitekim 22 Aralık 1853 tarihinde Bağdat Başkonsolosundan Dışişleri Bakanlığına gönderilen bir raporda "...Doğu'nun şu anki durumunda, İngiliz fikirleri ile donanmış ve Avrupa kültürü ile eğitilmiş bir Mirzanın tahta çıkmasından elde edeceğimiz menfaat çok büyüktür... Mirza'nın İngiliz centilmeni olarak yetiştirilmesi, tahta çıkma ihtimali göz önünde bulundurulduğunda bizim için çok önemlidir..."¹⁴³ ifadeleri yer almakta ve bu rapor aslında İngilizlerin asıl maksatlarının İran'da kendi kontrollerinde bir Şahın tahtta bulunması hakkında önemli bir delil teşkil etmektedir (Bkz. **Ekler 13**). Adı geçen

¹⁴¹ FO 78/957, No: 18, s. 31-37 - FO 78/1451- Hooshang Amirahmadi, *The Political Economy of Iraq Under the Qajars, Society, Politics, Economics and Foreign Relations 1796-1926*, I.B Tauris & Co Ltd, 2012, s. 112

¹⁴² "Mâlûm-ı vâlâları buyurulduğu üzere mukaddemce Londra cânibinden Dersaâdet'e vürûd ile ağnam müdiri Nedim Bey bendelerinin hânesine misâfir virilmiş olan İran şehzâdelerinin vuku' bulan iltimaslarını ve ol-babda İngiltere sefâreti tarafından dahi olunan ihbar ve ifâdeye mebnî mâiyetine mihmandar ta'yiniyle Bağdad'a azîmetlerine ruhsat-ı seniyye i'tâsı hâkîpâ-yı hümayûn-ı şâhânenen istindâd olunmuş ve bunların Bağdad'da ikâmetlerine bir güne mahzur olub olmadığı mütâlâa olunarak âna göre irâde-i ruhsat olunması emr ve ferman-ı hümayûn-ı mülûkâne buyurulmuş olub vâfi'a bunlar sernüvişt ahvalleri cihetiyle melikin İran'dan sûret-i firarda çıkmış olduklarından her ne kadar İngiltere Devleti tarafından haklarında muâmele-i afvın icrâsı İran Şahı hazretleri cânibine iltimas ile gûyâ afv nameleri beherhal vürûd ideceğinden bahs iderek ol vakit Bağdad'dan İran (a) avdet itmeleri hususu sefâret-i merkûm tarafından mukaddem ve mu'ahharen ifâde olunmuş ise de bunlar Şah-ı müşârünileyh tarafından begayet olduklarındannâşi şimdiki halde istihsâl-i emniyet idüb de İran'a gidemeyeceklerini ve Bağdad câniblerinin misüllü Necef ve kasaba-i Kâzım gibi bir mahalde misâfireten ikâmet arzusunda olduklarını beyân itmekde olduklarını ve Bağdad ise İraniyan ile hemhudud olduğunu mebnî meyanda bir güne kıyl-u kal mücib olmamak üzere olsa olsa berülerde yani Diyarbekir ve Sivas misüllü bir münâsib mahalde misâfireten ikâmet ve iskânları hususu kendülerine ve sefâret-i merkûme tarafına lede'l-ihbar el-hâleti hâzihi kendülerinin ıyal ve evlad ve sâir müteallikatları olarak Bağdad'da yüz elli kadar mensûbatları olduğuna ve firarlarında bazı emval ve eşyaları İran tarafında emâneten terk ve hıfz itmiş olduklarını mebnî şimdi oradan uzak bir mahalde ikâmetleri taktirinde o kadar müteallikatlarının celbi ve emval ve eşyalarının zâhire ihrâc ve istihsâli üsret ve külfeti mücib olacağından Bağdad tarafında ikâmet niyazları ise de ma'mâfih orada ikameleri nezd-i Devlet-i Âliyye'de münâsib görülmediği..." BOA, HAT 805/37154- BOA, HAT, 1315/51262

¹⁴³ FO 78/957, No: 18, s. 31

dönemde Britanya'dan ziyâde Rusya, Avusturya ve bu iki ülke kadar olmasa da Fransa da İran'da etkiliydiler. İran geri kalan teknolojisi, eğitim sistemi ve ekonomisi için bu ülkeler ile işbirliği içerisindeydi. Teknoloji ve eğitimci transferinin yanı sıra bu ülkeler ile ekonomik antlaşmalar yapıyor, mâli açığını kapatabilmek için borç alıyordu. Britanya, İran'daki mevcut yönetimi kontrol altına alamayacağını ve diğer batılı devletlerin bu ülkedeki nüfuzunu en azından kısa vadede ortadan kaldıramayacağını bildiğinden mevcut yönetimi zayıflatmak ve bundan sonraki dönemde tahta çıkacak olanları kontrol altında tutmak istiyordu¹⁴⁴. Fakat bilmediğimiz bir sebepten dolayı çok istemesine rağmen Mirza, Londra'da uzun bir müddet kalamadı. Bağdat'ta misafir edildikten sonra İran'dan gerekli teminatları alan Mithat Paşa, Mirzayı memleketine gönderdi¹⁴⁵.

1.5.1.1. Nasıreddin'in Bağdat Ziyareti

İki ülke arasındaki ilişkiler tam olarak düzelmemiş iken İran'da 1870 yılında meydana gelen kıtlık ve salgın hastalıklar ilişkilerin başka bir evreye girmesine vesile oldu. İran, Osmanlı Devleti ile mücadele etmekten ziyâde bu doğal afetleri bertaraf etmek gayreti içerisine girdi. İran'da kıtlıktan ve salgın hastalıklardan her gün onlarca insan ölüyor birçoğu da bu salgın ile boğuşuyordu. İran Şahı Nasıreddin de bu salgından muzdarip idi. Şah, kurtulduğu taktirde Şifler için kutsal sayılan mekânlar Kerbela ve Necef'i ziyaret etmek istiyordu. Hastalığı yenince de Türk makamlarına başvurarak Irak-ı Arap bölgesini ziyareti için izin talep etti. İranlıların bundan önceki faaliyetlerini göz önünde bulunduran İstanbul, Şahın bilhassa Bağdat ziyareti talebine ilk başta temkinli yaklaştı. Nasırettin'in ısrarları ve ziyaretinin yeni sorunlara neden olmayacağına dair teminat vermesi ile ziyarete müsaade edildi. Söz konusu dönemde Bağdat Valisi olan Mithat Paşa da herhangi bir sorun yaşanmaması için tedbirleri arttırdı. Neyse ki korkulan olmadı ve Şahın ziyareti sorunsuz gerçekleşti. Dahası Mithat Paşanın girişimleri sonucu bu ziyaret iki ülke arasında Irak üzerinde vâki olan sorunların kısmen de olsa çözüme kavuşturulması için vesile oldu. Şöyleki;

Mithat Paşa, sorunların halli için Nasıreddin Şah ile görüştü. İkili arasındaki görüşme gâyet yapıcı geçti. Bu görüşmenin akabinde 9 Ocak 1871 tarihinde bir antlaşma imzalandı. Buna göre:

¹⁴⁴ Amirahmadi, *The Political Economy of Iraq Under the Qajars*, s. 112

¹⁴⁵ Saray, *Türk-İran İlişkileri*, s. 84-86

1- İranlıların cenazeleri öldükleri yere gömülecek, isteyenlerin kemikleri ölümünden bir yıl sonra mukaddes yerlere gömülme üzere Irak-ı Arab'a götürülecek. Zira ulaşımdaki sıkıntılar nedeniyle cenazeler kokuyor ve salgın hastalıklara davetiye çıkarıyordu. Bu durum her iki devlet için de sakıncalıydı.

2- İki devlet arasında anlaşmazlık konularından biri de para meselesi idi. Paranın kıymetindeki ihtilaf Irak-ı Arab'taki esnafın zarar görmesine sebep oluyordu. Yapılan antlaşma ile daha önce 5 Kuruştan muamele gören 1 Kıran Sikkesi (Riyal)'nin (İran para birimi), bundan sonra 3 Kuruş 10 parayı geçmemek üzere muamele görmesine karar verildi¹⁴⁶.

Hudutlarda oturan aşiretler konusunda ise İran Devleti Hemvend Aşiretinden kendi toprağına sığınmak isteyecek firarileri kabul etmeyeceğini, herhangi bir şekilde hududu geçerlerse Osmanlı memurlarına teslim edeceğini, kendi topraklarında oturan Sencabi Aşiretinin Osmanlı hududuna saldırılarını yasaklamayı kabul ediyordu*.

Antlaşmanın akabinde Nasıreddin Şah, Irak'tan ayrıldı. Osmanlı Devleti ile İran arasındaki ilişkiler 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi'ne kadar sorunsuz devam etti. Ancak Rusya Devleti İran üzerindeki nüfuzunu da kullanarak muhasımı Osmanlı Devletine karşı bu devleti kışkırttı. İki ülke arasında ilişkiler tekrar gerildi ve bu gerginlik I. Dünya Savaşı sonunda Osmanlı Devletinin yıkılmasına kadar devam etti.

İran, Osmanlı Devleti yıkıldıktan sonra İngiltere mandası olan Irak üzerinde hak iddia etmeye pek cesaret edemedi. Fakat manda rejiminin sona ermesiyle tekrar toprak taleplerini dile getirmeye başladı. Bu durum iki ülke arasında sürekli olarak krizlere neden oluyordu. Bu kriz Saddam Hüseyin'in Irak'a lider olmasıyla en yüksek seviyeye

¹⁴⁶ Ali Haydar Mithat, *Tabsir-ül İbret*, Birinci Kitap, Hilal Matbaası, İst., 1325, s. 96-97

* Bu antlaşma neticesinde Mithat Paşa aslında Rusların da Irak'a dahlinin önüne geçmiş oluyordu. Çünkü Ruslar Tebriz'deki konsolosları vasıtasıyla söz konusu aşiretlerin Irak'a saldırılarını nasihat ediyor ve onları bu hususta destekliyorlardı. Bunu yapmalarının gerekçesi ise asırlardır zihinlerinde yatan amaçlarını yerine getirmektir. Yani Irak'ta Türk idâresini zayıflatmak, diğer devletlerin buradaki etkinliğini kırmak, Fırat ve Dicle nehirleri vasıtasıyla Basra Körfezine yani sıcak denizlere ulaşmaktır. Zaten İran ile münasebetleri sayesinde Irak'a komşu olmuşlar, Afganistan'ı kontrollerine alarak Hindistan'ı tehdit eder hale gelmişlerdi. Bir de Irak'ın istila edilmesi Ruslar'ı bölgede rakipsiz hale getirebilirdi. Mithat Paşa'nın İran ile akdettiği bu antlaşma üstelik aşiretlerin kontrolü maddesinin de bu antlaşmada yer alması Rusların bu antlaşmadan fevkalade rahatsız olmalarına neden oldu. Bunun yanı sıra Mithat Paşa ve İran Şahı arasındaki antlaşmadan ve Rusya'nın bundan zarar görmesinden İngilizler ziyâdesiyle memnun kalmış olmalı. Zira Rusya'nın emellerine ulaşması İngilizler için muhakkak hezimetti.

ulaştı ve iki ülke arasında dokuz buçuk yıl süren ve kazananı belli olmayan savaşın ana nedenlerinden birisini teşkil etti*.

1.5.2.Rusya'nın Dengelenmesi

Rusların Büyük Petro'dan beri Osmanlı toprakları üzerinde süregelen bir politikası vardı. Bu politika İstanbul'u istila ederek Boğazlara egemen olmak böylelikle Akdeniz'e yani sıcak denizlere ulaşmak, Osmanlı Devletinin hâkimiyetindeki Irak, Suriye ve Mısır gibi stratejik önemdeki yerleri ele geçirerek hem buraların kaderine hükmetmek hem ezeli düşmanı İngilizlerin buradaki üstünlüğüne son vermek hem de İngilizlerin sömürgelerine giden yolları kontrol altına almak ve Hindistan'ı ele geçirmektir¹⁴⁷. Bu planı hayata geçirebilmeleri için de halihazırda üç yol mevcut idi. Bunlar;

- a) Osmanlı Devleti ile savaş yapıp mağlup ederek yapacağı antlaşmalar ile Boğazlara hâkim olmak ve bu devletin yönetim mekânizmasında en etkin devlet olmak,
- b) Diğer büyük Avrupa devletleri yani İngiltere, Fransa, Avusturya ile anlaşarak Osmanlı Devletini pay etmek ve Türklerin hamiliğini üstlenmek,
- c) Osmanlı Devletini tamamen hâkimiyeti altına almaktır¹⁴⁸.

* İran 1979 İslam Devrimine kadar İngiltere ve Amerika Birleşik Devletlerinin müttefiki idi. Başta bu ülkeler olmak üzere Batı'nın petrol ihtiyacını karşılayan en önemli Ortadoğu ülkesi olmuştu. Bu tarihe kadar Batılı ülkeler ile olan ve çıkara dayalı münasebetlerini kullanarak Irak üzerindeki taleplerini sürekli olarak dillendirmesi doğaldı. Ancak, devrim ile meydana gelen ani politik değişim bu münasebetlerin başka bir vecheye evrilmesine sebep oldu. Batılı ülkeler İran'ın yeni durumundan son derece rahatsız oldular. İran'da meydana gelen yeni oluşum Batıyı müttefik değil düşman kabul ediyordu. Ortaya çıkan bu yeni durum üzerine Batılı güçler Orta Doğu'daki menfaatlerinin zarar görmemesi için İran-Irak anlaşmazlığını hortlattılar. İran'ın Irak'tan toprak talepleri iki ülke arasında zaten sürekli olarak krizlere neden oluyordu. Bu krizler Saddam Hüseyin'in Irak'a lider olmasıyla en yüksek seviyeye ulaştı. Amerika ve İngiltere'nin güçlü desteğini arkasında bulan Saddam Hüseyin İran'ı vurmaktan çekinmedi. İki ülke aralarında cereyan eden bu savaşta büyük kayıplar verdiler. Savaşın kazananı ne İran ne de Irak idi, kazanan Amerika Birleşik Devletleri ve onun müttefiki İngiltere idi.

¹⁴⁷ FO 78/656, No: 3 -Ireland, *Iraq a Study in Political Department*, s. 439 – www.foreignaffairs.com - “...Hindistan'ı istilâ' fikri Rusya'da yeni zuhur olmayub kadim olduğu Asya'yı vasatı ve Afganistan'da Rusya'nın bunca müddetler uğraşması hep bu fikrî maksadın husûlüne tâyici emeline mübteni idüğü bedihi olduğundan bu maksûdundan sâde bu söz ile avdet ve ferâgat eylemesi ihtimalden baîddir. Burasının bedâheti kadar ve belki daha ziyâde fedakârlıkların bütün envâ'ıyla muhafazaya çalışub Dünyada bir İngiliz kalıncaya kadar bu hususda bezl ve fedâ-yı hayata hazır ve müheyyâ görünürler. Şu halde İngiltere ile Rusya arasında gâyet mutazad (?) iki fikr-i muhtelif hüküm fermâ olduğu neticesi çıkarak birisi küre-i arzın en zengin bir hıttasına istilâyâ öbürü de bâis-i şerif ve hakikiyesi olan o zengin ve ma'mûr hıttayı muhafazaya çalışan iki devletin sâde sözle yek diğerini kandırub i'tilaf-ı efkâr ve erhayı inân eylemeleri ümid edilecek şey olmadığından miyânelerinde muhârebe zuhuru melhûzâtandır...”

Zevra Gazetesi, 16 Cemaziyelahir 1302 Salı

¹⁴⁸ Mustafa Öztürk, *Batılı Devletlerin Osmanlı Üzerindeki Politikaları ve Bunun Osmanlı Dış Politikasına Etkisi* (19. Yüzyıl), *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi 2*, Edit.: Mustafa Bıyıklı, Gökkuşbu Yay., İst., 2008, s. 362

Ruslar yaptıkları savaşlarda başarılı oldular, hatta Küçük Kaynarca Antlaşmasında ticarî ve siyasî kazanımlar elde ettiler, fakat daha ileri gitmelerine İngilizler ve Fransızlar müsaade etmediler.

İkinci yol yani diğer Avrupa devletleri ile Osmanlı Devletinin paylaşımı ve Rusların Türkleri himayesi konularına gelince, İngilizlerin başarılı Başbakanlarından olan Pitt döneminden başlayarak uzun bir süre devam edecek olan Osmanlı Devletinin bütünlüğü politikası gereği elbette ki Rusların bu planlarını hayata geçirmeleri olanaksızdı. Rusya ile Fransa'ya karşı ittifak yapılabilir ama Osmanlı Devleti asla paylaşılamazdı. Nitekim böyle bir ittifak da Napolyon'un Mısır'ı işgali sonrasında gerçekleşmişti. Karşılıklı çıkar gayesi güden bu ittifak, Fransa'nın buradan uzaklaştırılması ile dağıldı.

Fransa'nın Mısır'ı işgali ile başlayan Osmanlı-Rus-İngiliz ittifakı William Pitt (1783-1801) (1804-1806 ikinci kez) ve Henry Addington'ın Başbakanlıkları dönemlerinde devam etti. Ayrıca bu ittifakı Kral III. George da destekliyordu. Lakin William Grenville'in başa geçmesiyle politika değişime uğradı. Başbakan, Kralı da ikna etti ve bu ittifak parçalandı. Dahası 1806-1812 Osmanlı-Rus Harbine dönüştü. Grenville'den sonraki William Cavendish-Bentinck ve Spencer Perceval'ın Başkanlıkları döneminde de cereyan eden bu savaşta İngilizler kesinlikle taraf olmadılar. Bu gelişmeler nedeniyle Rusya'nın Osmanlı Devletini parçalama girişimleri sonuçsuz kaldı.

Rusya'nın Osmanlı Devletine saldırarak onu tamamen hakimiyeti altına almak emeline gelince, Fransa'nın Avrupa'da en güçlü devlet olarak belirmesi ve Napolyon'un Rusya'yı ortadan kaldırmak için Moskova Seferine çıkması atmosferi yine çok kısa sürede değiştirdi. Osmanlı Devletini istila etmek niyetinde olan Rusya, Napolyon'un bu seferi nedeniyle topraklarını Fransızlara karşı savunmak ve iki cephede savaşmak zorunda kaldı. Napolyon'un bu seferi Osmanlı Devletinin menfaatine idi. Zira Rusya kendisini Napolyonun saldırılarından korumak mecburiyetinde idi. Üstelik Osmanlı-Fransız ittifakının vücuda gelmesi halinde Rusya büyük bir felakete sürüklenebilirdi. Fransa da kendisine müttefik bulmak ve Rusya'yı çevrelemek için Osmanlı Devletine ittifak kurma hususunda müracaat etti. Bu istek üzerine görüşmeler başladı. İkili görüşmeler sonuç vermedi ve ittifak kurulamadı lakin her iki devlet de Rusya ile olan savaşlarına devam ettiler. 1812 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti asker eksikliği, iç karışıklıklar, dış tehditler ve ekonomik darlık sebebiyle savaşı devam ettiremeyecek

duruma düştü. Fransa'nın “*savaşı devam ettir*” telkinlerine rağmen Devlet bunu kabul etmedi ve aynı yıl savaşı sona erdiren Bükreş Antlaşmasını imzaladı. Hakikatte bu antlaşma devletin aleyhine idi. Savaşa devam edildiği takdirde kazanımları büyük olabilir ve varlığına kasteden Rusya'ya büyük bir darbe indirebilirdi. Zira iki cephede savaşmak istemeyen Rusya da tavizler vererek savaşı durdurmaya hazırды. Bu gelişmeler neticesinde Rusya, Osmanlı Devletini ortadan kaldıramayacağını anladı ve bundan sonra bu politikasını rafa kaldırarak bunun yerine bu ülkenin farklı coğrafyalarında kendi menfaatleri doğrultusunda çalışmalar yürütmeğe yöneldi.

Bu coğrafyalardan birisi de Irak idi. Bilindiği gibi Rusya'nın sıcak denizlere açılması, Ortadoğu'da hakimiyet kurabilmesi, Türklerin egemenliğine son vererek İstanbul'a kadar olan bölgeyi ele geçirebilmesi, Hindistan'a ulaşabilmesi ve İngilizleri bu coğrafyadan uzaklaştırabilmesi için Irak hayatî bir öneme sahipti. Rusya'nın bu politikasını bilen Britanya ise Rusya'nın bu faaliyetlerinin önüne geçmek ve buradaki varlığını koruyarak hem Rusya hem de bölgeyi ele geçirmeye çalışan diğer ülkelere karşı sürekli karşı politikalar geliştirdi.

Cereyan eden bu olaylar üzerine Osmanlı Devleti, Irak'ta da denge politikası izlemeyi uygun gördü. 1840 tarihinde Hariciye Nezareti tarafından Bağdat Valiliğine gönderilen bir kaimede* “...*İran topraklarında vuku' bulan İngiliz-Rus nüfuz mücadelesinden devletin zarar görmemesi için her iki ülkenin konsolosuna hüürmet edilmesi ve bu devletlere karşı tarafsızlık politikası takip edilmesi gerektiği hatta İngiltere, İran ve Rusyalıların Basra Körfezi ve civarında zahire ihrâcına müsaade edilmesi ve sanki İstanbul'un bundan haberi yokmuş gibi muâmele edilmesi...*”¹⁴⁹ telkin edilmektedir (Bkz **Ek 4**).

Aynı politika Rus general Gözanoski'nin Osmanlı ordusunda istihdamı hususunda da görülmektedir. Aslen Rus olup İngiltere tebaasından olan ve Rus donanmasında görev yapan Gözanoski, Kıtasında tezahür eden ihtilal ve fitneden dolayı İngiltere'ye firar eder. Burada bir müddet ikâmet ettirildikten sonra İstanbul'daki İngiliz sefarethanesinde misafir edilir ve Osmanlı Devleti ordusunda istihdam edilmek üzere üstelik kırk bin kuruş harcırah ile birlikte Osmanlı Devletinin himayesine verilir. Askerî alandaki kabiliyeti ve başarıları göz önünde bulundurularak Osmanlı Devleti tarafından da Bağdat'a gönderilir. Ancak Rusya Devleti'nin firari generalin Bağdat'a

* Osmanlı Devletinde üst makamdan alt makama yazılan yazı.

¹⁴⁹ BOA HAT, 806/37167

hareketini haber alması üzerine vereceği tepkiden çekinen Bağdat Valisi Ali Paşa, İngiltere konsolosuyla konuyu müzakere ettikten sonra Gözanoski'nin "...*sûreten seyahat ve misâfîret tarîkiyle gelmiş gibi...*"¹⁵⁰ gösterildiğini ve bu hassas dönemde Rusya Devleti memurlarına gâyet nazikâne davrandıklarını İstanbul'a gönderdiği şukkasında* belirtmiştir.

İki ülke arasındaki en büyük anlaşmazlıklardan birisi de İngilizlerin Akdeniz'i kanal vasıtasıyla Fırat Nehrine buradan da Basra Körfezine bağlamak için verdikleri mücadele idi. Bu yol vasıtasıyla İngiltere Hindistan'a ulaşan alternatif bir yola sahip olmakla sınırlı kalmayacak aynı zamanda Irak gibi müstesna ve önemli bir mevkiyi ele geçirecekti. Bu projenin faaliyete geçmesi halinde engelleneceğinin farkında olan Rusya, İngiltere aleyhinde çalışmalarını ara vermeden sürdürdü¹⁵¹. Aynı mukavemeti İngiltere'nin Irak'taki demiryolu ve telgraf projelerinde de devam ettirdi¹⁵². Bu hususta İngiltere'nin Musul'daki temsilcisi Rasam bir hayli rahatsızdı ve "...*bölgede olası İngiltere ve diğer Avrupa devletleri arasındaki savaşta özellikle Ruslar ve Fransızların bölge halkını demiryolu ve telgraf hatlarını sabote etmeleri için kışkırtmalarının hiç de zor...*"¹⁵³ olmadığını düşünüyordu. Projelerin taraflarından birisi de bölgenin sahibi Osmanlı Devleti olmasına rağmen "...*buradaki Türk idarecilerinin kanunları uygulamaktan bîhaber...*"¹⁵⁴ olduklarından yakınıyor ve bu tehdidin daha ziyâde İngiltere tarafından bertaraf edilmesini Londra'dan talep ediyordu. Konsoloslarının düşüncelerine değer veren ve gelen istihbaratları dikkate alan İngilizler bu hususta da aynı doğrultuda hareket ettiler ve özellikle Ruslar ve Fransızlar ile bölgedeki grupların işbirliği içerisine girmemeleri için büyük çaba sarfettiler¹⁵⁵. Bu hususta da bir hayli başarılı oldular¹⁵⁶.

¹⁵⁰ BOA, HAT, 1181/46662

* Mektup, tezkere. Yazmalara sonradan eklenen yazı.

¹⁵¹ FO 78/656, No 3

¹⁵² Gareth Stansfield, *Iraq*, Polity Press, Cambridge UK, 2007, s. 30- Zaki Saleh, *Britain and Iraq*, El-Maaref Press, Baghdad, Iraq, 1966, s. 101

¹⁵³ *Pall Mall Gazette*, 24.07.1868

¹⁵⁴ *Pall Mall Gazette*, 24.07.1868

¹⁵⁵ FO 78/704-FO 78/1115, No: 11-FO 78/656, No:3

¹⁵⁶ "Efendim;

Dünkü gün tarihli mektubumun size ulaşmasından sonra General Williams'ın yaveri tarafından bir görev için 07 Mart'ta Musul'daki görevinizden ayrılmanız ile alakalı olarak Bağdat paşası tarafından bana bildirilen haberi onaylayan bir not konsolosluğunuzdan tarafıma ulaştı. Mehmet Reşit Paşa'nın bu mealde mektupları vardır. Yukarıdan gelen emirle bu olayda hareket ederek Kürt isyancı liderlerin itaati ile alakalı olarak korkularım azaldı. O ana kadar söz konusu seyahatinizden bahsetmeyen 06 Mart tarihli mektubunuza rağmen tebligatınızın eksikliğinden dolayı durumu tahmin edebiliyordum. O günü müteakip aldığımız talimatlar üzere belki de ansızın hareket ettiniz. Dünkü mektubumda size belirttiğim

İngilizler, Irak bölgesindeki hegemonyaları için en büyük tehdidin Ruslar olduğu kanısındaydılar. Rusların nüfuz alanı oluşturmak, Fırat ve Dicle vadileri ile sıcak denizlere inmek için Irak ile ilgilenmesi İngilizleri düşündürüyordu. Rusların bu hayali gerçekleştirmeleri İngilizler için bir kâbus olurdu¹⁵⁷.

Rusların öteden beri dışa açılmaları için mühim adımlardan olan Irak'ın işgali, Fırat-Dicle nehirleri üzerinde gemilerini yüzdürmek istemeleri, burasını Basra Körfezi ve Kızıldeniz için karakolları haline getirerek İngilizleri burada ve Hindistan'da engelleme politikaları İngiliz-Rus anlaşmazlığının ana sebeplerindendi. 1829'da Ruslar yukarıda belirtilen amaçlarını yavaş yavaş icraya koyulacakları, Volga Nehri ve Hazar Gölünde gemilerinin olduğunu, buralarla sınırlı kalmayıp yakında Aral Gölü, Fırat ve Dicle nehirlerinde gemi yüzdüreceklerini ve Irak'ı kontrolleri altına alacaklarını iddia etmeleri İngiliz-Rus münasebetlerini bir anda gerdi¹⁵⁸. Ancak, Ruslar Volga ve Hazar

*endişe ve korkularımı gidermem hususunda benimle iletişiminizi kesmiş olmanızı anlayışla karşılayabiliyorum. Aslında bu vesile ile muhabere saklanmış oldu. Irak genel Valisi, asi reislerin grupları ile beraber itaat altına alınmalarından dolayı çok memnun ve güvenliklerinin şimdilik Britanya himayesi ile sağlandığının farkında. Fakat beni bu sabahki ziyaretinde bu sığınmacıların nihai olarak elden çıkarılmaları ile ilgili olarak detaylı bir mektup göndereceğini ve bu mektubunda aldığı tedbirler ve orduları tarafından söz konusu kişilerin katliamlarının hemen ardından ele geçirilene kadar tarafından yapılan masrafları açıklayacağını bildirdi. Onların Sultanın ordularına karşı kan dökücü mukavemeti durumunda zât-ı âlileri ayrıca kendilerini Britanya korumasına bırakmak fikrini de muhafaza ediyor.” Bağdat Başkonsolosu Felix Jones’tan Mr. Rasam’a, FO 78/1115, No: 13, 17.03.1855- Viskont Stratford Redcliff’e/ Büyükelçilik/İstanbul “...Kürtler özellikle Türk yönetimi için tehlikeli ve onlara karşı öfkeli. Bundan dolayı Musul kendilerinin iskanları için uygun bir yer değildir. Bu Kürt reisler dağ evlerine yakındırlar ve burada Rus yetkililer ile bağlantıları vardır. Buradaki Ruslara karşı sempati duyuyorlar. Ruslardan menfaat umuyorlar lakin elde edecekleri menfaat geçici olabilir. Viskonsül Rasam’ın mektuplarından öğrendim ki Musul’daki Türk yetkililer bizim himayemiz altında olup da her gün zorluklar çıkaranların malvarlıklarını muhafaza etmekten vazgeçtiler. Bu durum sonra kötü sonuçlar doğurabilir...” Bağdat Başkonsolosu ve Mezopotamya Müfettişi Felix Jones FO 78/1115 No: 11, 02.04.1853-Lord Gurzon Hindistan Hükûmeti Dışişleri Bakanı sıfatıyla bölgedeki kabile reislerine şöyle hitab ediyordu: “Bu sulara yakın tarihte ilk biz mevcudiyetimizi gösterdik. Geldiğimizde burada kavga gürültü vardı, şimdi sulh ve sükun var. Bizim ticaretimiz, sizin güvenliğinizi tehlikedeydi, himaye gerekiyordu. Kıyılar boyunca her limanda İngiliz Kralının tebaaları oturmakta ve ticaret yapmakta. Savunma görevini üstlendiğimiz Büyük Hint İmparatorluğu neredeyse kapı komşunuz durumuna geldi. Sizleri komşularınız tarafından yok edilmekten kurtardık. Bu denizleri bütün milletlerin gemilerine açtık ve bandralarının barış içinde dalgalanmasını mümkün kıldık. Sizin toprağınızı elinizden almadık, bağımsızlığınıza hâlel getirmedi. Yüz yıl süren ve pahalıya mal olan başarılı girişimimizi tutup atacak değiliz, tarihteki en bencil olmayan sayfayı yırtıp atacak değiliz. Bu sulara barış sürdürülmeli. Bağımsızlığınız korunacak ve İngiliz hükûmetinin nüfuzu üstün gelecek.” Archibald Dunn, Basra Körfezindeki İngiliz Çıkarları, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 3, (Cev.: Zekeriya Kurşun), İst., 2000, s. 325- “...Fransızlar, XIX. yüzyıl başlarında Yakındoğu’da üstünlük için giriştikleri şiddetli çatışmalarda yenildiler. Mehmet Ali tarafından yönetilen Mısır hariç her yer Britanya’nın hakimiyeti altında idi. Ayrıca Irak ve Basra Körfezi bölgesindeki konumunu oldukça güçlendirmişti...” Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, (Çev., Turan Keskin), Yordam Kitap, İst, 2011, s. 62-63- “...Rusya’nın Yakındoğu ve Ortadoğudaki emelleri İngiliz-Rus çekişmesinin temel nedeni idi. Lakin bu süreç içinde İngiltere’nin Rusya’yı bölgede bu kadar kısa zamanda safdışı etmesi cevaplanamayan soru idi...” Zaki Saleh, *Britain and Iraq*, El-Maaref Press, Baghdad Iraq, 1966, s. 98*

¹⁵⁷ Eraslan, *Türk-İngiliz Rekabeti*, s. 227-FO 78/704

¹⁵⁸ Saleh, *Britain and Iraq*, s. 102- www.foreignaffairs.com

Gölünde gemi yüzdürmekle sınırlı kaldılar. İngilizler, Rusların Fırat ve Dicle nehirlerinde faaliyet göstermelerine kesinlikle müsaade etmediler.

Rusların İran Mirzası Behmen'i himayelerine alarak Gürcistan'da İran'a karşı tehdit unsuru olarak kullanmaları (Behmen Mirza'nın İran tahtına çıkmasının hem Britanya'nın Hindistan Kraliyet Yolu hem de Irak'taki menfaat alanları için çok büyük bir tehlike oluşturacağı muhakkaktı. İngilizler de bu tehdide karşılık bir diğer Mirza üstelik İran tahtına çıkma ihtimali Behmen Mirza'ya göre daha yüksek olan Abbas Mirza'yı himayesine almıştı.)¹⁵⁹, Buşehr Basra ve Bağdat'ta konsolosluklar açmaları, Basra Körfezinde etkin olmak için çalışmalarda bulunmaları, yerel güçler ve aşiret reisleri ile münasebetlerini arttırarak devam ettirmeleri, İngilizlerin kaygılarının yersiz olmadığını gösterdi¹⁶⁰.

Bağdat Başkonsolosu Palmerston, 12 Kasım 1846 tarihinde Londra'ya yazdığı bir raporunda; *"Rusların Kürt kabileleri arasında etkilerini arttırmaya çalıştıkları hakkında konsolos Abbott'un gizli mektubunu size iletiyorum. Abbott dağıtılan bildirilerin bir nüshasına henüz ulaşamadığını bildirdi. İngiltere ve Hint İmparatorluğunun Müslümanlar arasında adaleti sağlamak için himaye, yönetimin cömertliği ve idareleri altına aldıkları tüm milletlerin ulaştığı refahı ve düşmanları üzerinde kazandığı zaferi yerle bir etmek için uygulanan bu siyasete karşı..."*¹⁶¹ yapılması gerekenler hakkında Majestelerinin görüşünü talep etmektedir.

Bu rapordan çok kısa bir süre sonra yani 06 Ocak 1847 tarihinde Bağdat Başkonsolosluğu tarafından bu hususta Londra'ya gönderilen bir başka rapor Palmerston'un istihbaratını doğruluyordu. Raporda şu bilgilere yer verilmektedir: *"...Rus ajanların Süleymaniye'deki Kürtler arasında bildiri dağıttıklarına dair konsolos Abbott'un haberi sahihtir ve Albayın bunu izleyen raporu ile uyuşmaktadır. Mileri ve Bilbas Kürtlerinin eline ulaşan Rus İmparatorluğunun istatistikleri ile alakalı tabloların Gürcistan'dan İran'a hacılar tarafından sokulduğu bilgisi tarafıma ulaştı lakin bu belgelerin pek ilgi görmediğini işittim..."*¹⁶²

Hariciye Nezareti'nden Babıali'ye yazılan 1857 tarihli tezkirede ise *"...Kürdistan Eyâleti sâye-i mukadder tevâbi-i cenâb-ı pâdişâhide gün be gün yoluna girüb fesad ve ihtilâlce bir şüphe kalmamış ise de Tebriz ve sâir mahallerde bulunan*

¹⁵⁹ FO 78/957, No: 18, s. 31

¹⁶⁰ FO 78/704-FO 78/1115, No:11-FO 78/656, No: 3-Eraslan, "Türk-İngiliz Rekabeti", s. 231

¹⁶¹ FO 78/656, No: 3

¹⁶² FO 78/704

*Rusya casusları Bitlis ve Van havâlisinde icrâ-yı su-i nüfuz itmekte olduklarından bunların önü (nün) kesdirilmesinin lüzûmu...*¹⁶³ zorunlu görülmekte olup Rusya'nın yalnızca Irak'a değil aynı zamanda Anadolu'ya da sarmak niyetinde olduğu fikrini ön plana çıkarmaktadır. Bu durumdan hem Osmanlı Devleti hem de İngiltere son derece kaygılıydılar¹⁶⁴ (Bkz **Ek 3**).

İngilizler, Osmanlıların Ruslara karşı başarı elde edemeyeceği kanaatindeydiler. Doğuda bir müstemleke imparatorluğu kurduğundan, özellikle Britanya'nın dünya politikasını şekillendiren Palmerston'un uzun soluklu Dışişleri Bakanlığı ve Başbakanlığı dönemlerinde, Rusya'nın Akdeniz'e inmemesi için bir set vazifesi gören ve sömürge yollarının güvenliği açısından adeta bir emniyet sübabı olan Osmanlı Devletinin topraklarının tamlığından yana bir siyaseti sürdürdüler¹⁶⁵.

İngiltere'nin bu dönemde Osmanlı Devleti ile ittifak halinde olduğunu biliyoruz.

Bu ittifaka rağmen devletin savaşta olması ve yukarıda değindiğimiz sıkıntılardan dolayı Irak ile ilgilenememesi İngilizlerin bölgede daha rahat hareket etmelerine zemin hazırladı. Bu ve benzeri faaliyetler devletin uygun koşullarda bile aleyhte kararlar almasına sebep oldu¹⁶⁶.

Merkezî otoritesinin İstanbul'da dahi zayıfladığı bir dönemde Osmanlı Devleti için Irak kontrol altında tutulamayacak kadar uzak bir bölge idi. Atadığı memurları da idareyi sağlamakta muktedir olamadılar. Oysa Rusya'nın Ortadoğu'da etkin olma mücadelesinden rahatsız olan İngiltere bu ülkeye karşı Irak'ta üstünlük kurmayı bildi. Zaki Saleh'in ifadesi ile; *“İngiltere'nin Rusya'yı bu kadar kısa zamanda saf dışı etmesi cevaplanamayan soru idi*¹⁶⁷.

1.6. Vahhabî Ayaklanmasında İngiltere'nin Rolü ve Irak Politikasına Etkisi

XVIII. yüzyılın sonlarında Arabistan Yarımadasında zuhur ederek önce bu yarımada da daha sonra Irak, Basra Körfezinin tamamı, Ahse ve İran'ı tehdit eder hale gelen Vahhabîlik, Osmanlı Devletini bir hayli uğraştıran önemli hadiselerdendir.

Vahhabi teorisyenlerinin kendilerince İslam dinindeki bozulmaları düzeltmek ve İslamı bid'atlerden arınmış ilk dönemi yani Hz. Muhammed dönemini yeniden ihya

¹⁶³ *İ.HR 122/6074*

¹⁶⁴ *FO 78/704- Eraslan, “Türk-İngiliz Rekabeti”, s. 231 - www.foreignaffairs.com*

¹⁶⁵ *www.foreignaffairs.com – www.britishempire.co.uk*

¹⁶⁶ Rifat Uçarol, Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan 1839'a Kadar Osmanlı İmparatorluğu, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi 11*, Çağ Yay., İst., 1993, s. 322-326

¹⁶⁷ Saleh, *Britain and Iraq*, s. 98

etmek gayesiyle ortaya koydukları bu mezhep, kısa sürede kendinden olmayanları katleden, yağmacı ve bozguncu bir organizasyon halini aldı¹⁶⁸. Kısa sürede başarılı sonuçlar alan, stratejik ve jeopolitik mevkileri ele geçiren bu örgüt başta İngilizler olmak üzere Avrupa devletlerinin dikkatlerini çekti ve bu devletler Vahhabîler ile münasebetler geliştirmeye başladılar. İslamiyete ve Osmanlı Devletine bir hayli zararı dokunan bu meseleyi şimdi biraz daha ayrıntılı olarak ele almaya çalışalım.

1.6.1. Vahhabîlik ve Vahhabîliğin Doğuşu

Şerif Abdullah'a göre İslam Hz. Muhammed zamanındaki saflığını kaybetmişti. Birçok yanlış ve İslam için zararlı anlayış bu dinin içine girmişti. İslam yeniden eski saflığına dönmeli ve bu yanlış anlayışlar ortadan kaldırılmalıydı¹⁶⁹. Bunun için de ilk önce Arabistan Yarımadasında kuvvet kazanılmalı ve akabinde kademe kademe tüm İslam coğrafyasına nüfuz edilmeli ve Osmanlı Devleti ortadan kaldırılmalı idi. Davasını Arap Yarımadasında anlatması, taraftar toplaması ve yayması için güçlü bir müttefik bulmakta muktedir olmayı bildi. Bu müttefik ise Suud idi¹⁷⁰.

1788 senesinde Osmanlı Devletinin Avusturya ve Rusya'ya karşı savaşta olduğu sırada Şerif Abdullah amcası Mekke Emiri Şerif Galib aleyhine Mekke'de isyan etti. Şerif Galib'in diğer muhalifler ile de mücadele içerisinde olması ve Osmanlı Devletinin iki büyük devletle harp halinde olmasını fırsat bilen şerif Abdullah amcasına olan mukavemetini arttırdı ama mağlup olmaktan kurtulamadı. Bu mağlubiyet Vahhabîliğin zuhurunu engelleyemedi¹⁷¹. Vahhabîlik hareketi İstanbul tarafından önemli olmayan bir gaile olarak değerlendirildi. Rusya-Avusturya ittifakı ile savaş hali devam ettiğinden dolayı bu meselenin halli sonraya bırakıldı. Mekke Emiri, Bağdat ve Şam valileri

¹⁶⁸ David Commins, *The Wahhabi Mission and Saudi Arabia*, I.B. Tauris&Co. Ltd, New York, USA, 2006, s. 10

¹⁶⁹ "...Vahhabi mezhebinin en esaslı akidesi şu idi: İnsanların kabirlerine ibadet edilemez; velev peygamber bile olsa. Bu esasa binaen, Vehhabiler nazarında Peygamber Hazreti Muhammed'in kabrine gösterilen hürmet adeta perestîştir, şirk'tir. Peygamberin kabrine hürmet şirk olunca, başka enbiya, eshab ve evliya sayılanların kabirlerine türbeler inşa etmek, bunları süslemek ve ziyaret etmek de evleviyetle şirk olur. Vehhabiler evvela kendi memleketlerinde bulunan eshabı resulün kabirlerini yıkarak işe giriştiler. Vehhabilik bu "Ziyareti Kubur" müşrikliğinden başka süsü, tekellüfî, tütün ve kahve gibi mükeyyefatı da şiddetle menediyordu. En sade elbiseler giyip, en iptidai çadırlarda oturmağı, yemek yerken çatal şöyle dursun, kaşık bile kullanmamağı emrediyordu..." Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri (XVIII. Ve XIX. asırlarda)*, 4. Baskı, TTK Bas., Ankara, 2010, s. 23

¹⁷⁰ George Antonius, *The Arab Awakening the Story of the Arap National Movement*, Great Britain, 1938, s. 22-Akçura, *Osmanlı Devleti'nin Dağılma Devri*, s. 21-25-Simons, *Iraq from Sumer to Post-Saddam*, s. 179-180

¹⁷¹ Abdul-karim Rafeq, *18 ve 19. Yüzyılda Avrupa ve Ortadoğu*, Ortadoğu Tarihi, (Hazırlayan: Youssef M. Choueiri), İnkılap Yay., İst., 2011, s. 276

tarafından durumun vahameti İstanbul'a bildirildiyse de bu ihbarlar ciddîye alınmadı. Bir anlamda başıboş kalan Vahhabîlik mensupları faaliyetlerine devam ettiler ve Mekke'yi ele geçirerek İslam'ın liderliğine soyundular. Bu işgalden sonra Vahhabî tehlikesi bariz olarak ortaya çıktı ve giderek önlenemez hale geldi¹⁷².

1.6.2. Vahhabîlerin Basra Körfezi Kıyılarına ve Kerbela'ya Saldırıları

Vahhabîler, Necid Kıtasında yeterince kuvvet kazandıktan sonra yayılma politikasını benimsediler. Basra Körfezi kıyılarını hedef olarak belirleyen Vahhabiler Ahsa'yı ele geçirdiler, ardından Basra Körfezini nüfuz alanlarına kattılar. Bahreyn, Kuveyt ve Kavasım yani Korsan Adaları'nı ele geçirdiler. Kendilerine biat etmeyen ve kendi saflarında yer almayan binlerce kişiyi katlettiler¹⁷³. Durumdan rahatsız olan İngiltere 1804 yılında Vassalı Seyyit Sultan'ı, 1806'da ise Seyyit'in oğlu Said'i Vahhabîlere karşı destekledi ve Said bu destek sayesinde Vahhabîler'i mağlup etti. Ancak Said'in denizlerde kazanmış olduğu bu zafer Fransa tarafından desteklenen Vahhabîler'in karadaki üstünlüğünü gölgeleyemedi. İktidarda olan Tory'lerin hem kendi içinde hem de Kral III. George ile sorunlar yaşamaları İngiltere'de siyasî sorunları beraberinde getiriyordu. Ayrıca Napolyon'un Avrupa'yı kasıp kavurması ve İngiltere ile hem denizler hem de karada mücadele ediyor olması İngilizlerin Ortadoğu ve burada meydana gelen sorunlarla yeterince alakadar olamamalarına neden oluyordu*. Bu durum Vahhabîlerin işine gelmekte idi. Mısır'da hezimet yaşadığı için hem İngiltere

¹⁷² İbrahim Hakkı Uzunçarşılı, *Büyük Osmanlı Tarihi* V, 6. Baskı, TTK Yay., s. 607-608- Antonius, *The Arab Awakening*, s. 21-22- Simons, *Iraq from Sumer to Post-Saddam*, s. 179-180

¹⁷³ Simons, *Iraq from Sumer to Post-Saddam*, s. 179-180- www.reference.com/browse/Jabal+Shammar

*Başbakan Pitt döneminde ulusal borç iki katına çıktı. Bu borç £ 243 milyona tekabül ediyor, yıllık bütçenin £ 24 milyonu bu borcun faizine gidiyordu. Bütçe askeri harcamalara akıyordu. Amerikan Savaşı, vergi kaçakçılığı ve Fransızların ticarî blokesi bütçeyi bu duruma getiren en önemli etkenlerdi. Başbakan borcu azaltabilmek için yeni vergiler koydu. Bu da iç huzursuzluğa neden oldu. 1814 yılına gelindiğinde ulusal borç £ 679 milyon oldu. Büyük Britanya ve İrlanda 1801'de birleşerek Büyük Britanya ve İrlanda Birleşik Krallığını oluşturdular. Bu birleşme Britanyalılar için şüphesiz kazanım demekti lakin Pitt'in büyük çoğunluğu Katolik mezhebine mensup olan İrlandalılara siyasî yeni haklar tanımak istemesi Kral III. George'un kendisine karşı muhalefetine neden oldu. Zira Krala göre Katolik İrlandalıların siyaseten Protestanlarla eşit olmalarının ülkeyi tekrar bölünmeye götüreceğini savunuyordu. III. George tüm İngiliz kiliselerini havi ve Papa'nın buyruklarını reddeden İngiltere kilisesini kurmak istiyordu. Kralın fikrini değiştiremeyen Başbakan istifa etmek zorunda kaldı (Kraliçe Victoria, bu hususta III. George'un tersi istikamette düşünüyordu. Hem Lordlar Kamarası hem de Avam Kamarası tarafından şiddetle eleştirilmesine karşın İrlandalıların bu haklarını vermekte kararlılık gösterdi. Parlamantonun bu husustaki korkuları yersizdi zira bu dönemde İngiltere, üzerinde güneş batmayan ülke olarak anılıyordu). Torylerin diğer etkili siyaset adamı Henry Addington, Pitt'ten devraldığı Başbakanlık görevini 1804'e kadar yürütebildi. Bu tarihte Pitt tekrar Başbakan oldu. Kendisinin geniş katılımlı bir koalisyon hükûmeti kurma fikri Kral tarafından kabul görmedi. Pitt, III. George ile arasındaki ihtilafı aşamadı. Bu anlaşmazlık nedeniyle 1783-1801 tarihleri arasındaki Başbakanlığı ile kıyaslandığında 1805'te Fransızlara karşı kazanılan Trafalgar Zaferi'ni hariç tutarsak Pitt'in ikinci Başbakanlığı oldukça sönük kalıyordu. *Bu hususta ayrıca bak., www.royal.gov.uk*

hem de Osmanlı Devletine karşı düşmanlık besleyen Fransa'nın desteğini de arkasında hisseden mezhep mensupları karada kısa sürede ve kesin sonuçlar aldılar¹⁷⁴.

İngilizler, Vahhabîler'e karşı yalnızca silahlı mücadeleye girişmediler, bir yandan da bölgede görev yapan Osmanlı memurları ile işbirliğine gittiler¹⁷⁵. Bu konu ile ilgili önemli bir gelişme ise Şîilere yönelik Kerbela baskınıdır. Olay şöyle gelişti:

Şîilere karşı büyük bir düşmanlık besleyen ve ilerlemeleri için onları önemli bir engel olarak gören Suud bin Abdülaziz önderliğinde 12.000 kişilik Vahhabî militanı Kerbela'ya saldırdı. İbadet halinde ve savunmasız olan binlerce Şîi'yi katlettiler. Bununla da yetinmeyen Vahhabîler, Şîiler için kutsal olan mekânları yakıp yıktılar ve yağma ettiler¹⁷⁶.

Vahhabî saldırısı sırasında ve sonrasında Memlûk Paşalarının duyarsız davranmaları Şîî halkın yöneticilere olan güvenini iyice azalttı. Şîiler, Vahhabîlerin kendilerine olan düşmanlığı dolayısıyla her an kendilerine saldırabilecekleri ihtimalinin göz önünde bulundurularak bunlara karşı önceden önlemler alınabileceğini savunuyorlardı. Bundan dolayı kendilerine yakın hissettikleri İran'a müracaat ederek korunma talep ettiler. Durumdan kendisine pay çıkarmak isteyen İran derhal Küçük Süleyman Paşa'ya bir ültimat vererek Vahhabîlerin ortadan kaldırılmasını aksi taktirde ordusuyla Bağdat'a yürüyeceğini bildirdi. Paşanın Vahhabîleri ortadan kaldıracak ya da faaliyetlerini zayıflatacak gücü neredeyse yoktu. İstemeyerek de olsa Vahhabîler ile müzakere yoluna gitti fakat Vahhabîler Şîileri bertaraf etmekte kararlıydılar. Vahhabîlerin isteksizliği ve giderek Irak için büyük bir tehlike halini almaya başlaması Paşayı bu gerilimden zarar göreceğini düşünen İngilizlere yaklaştırdı¹⁷⁷.

Küçük Süleyman Paşa ile İran Devleti arasındaki gerilimden kendisinin zarar göreceğini düşünen İngiltere, ajanı Harford Jones vasıtasıyla Paşaya Vahhabîler'e karşı İran ile müttefik olmasını teklif etti ve bu konuda Tahran'da bulunan memurları vasıtasıyla aracılık edebileceğini bildirdi. Bu ittifak karşısında Vahhabîlerin dayanamayacaklarını ve başta Basra Körfezi kıyıları olmak üzere Irak'tan çekileceklerini ve kısa süre sonra da bu mezhebin ortadan kalkacağını düşünüyordu. Lakin, Küçük Süleyman Paşa, "... Devlet-i 'Aliyye'nin bu gâile ile başa çıkabilecek

¹⁷⁴ Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, s. 78-79-Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi I*, s. 102

¹⁷⁵ Ireland, *Iraq a Study in Political Department*, s. 44

¹⁷⁶ Litvak, *Shi'i Scholars of Nineteenth Century*, s. 121

¹⁷⁷ Litvak, *Shi'i Scholars of Nineteenth Century*, s. 122- Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet IV*, s. 1684 s. 1835-1840- Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, TTK Bas., Ankara, 1983, s. 34

kudretinin olduğunu, bu yüzden İran ile ittifaka niyetinin olmadığını, İran'ın Vahhabî saldırısını vesile ederek Irak'a girmesine kesinlikle müsaade edilmeyeceğini, aksi durumda ise bu devletin müdahalesini egemenlik haklarına yönelik açık ihlal olarak göreceğini..." İngiliz temsilciye bildirmesiyle İngilizlerin planı suya düştü¹⁷⁸. Paşanın bu icraatlarına rağmen İstanbul kendisinin devlete olan itaatinden şüpheye düştü. Babıalide İngiliz elçisi ile yaptığı toplantıda reis vekili temsilciye, Süleyman Paşa'nın hem Bağdat'ı yönetmekte yetersiz kaldığını, hem de canını kurtarmak için İran'a kaçabileceği ihtimali üzerinde durduğundan bahsetti. Böyle bir durum karşısında "... Devlet-i 'Aliyye'nin İraniyan ile ittihat ve müsâfâtı berkemâl olmağla bunu me'mul itmez İraniyan Devlet-i 'Aliyye-i müsâfâtına Bağdat Vâlisini tercih ederler ise tahtında hâsıl olacak vahimden Devlet-i 'Aliyye kaçmaz..."¹⁷⁹ diyerek gerekirse İran Devleti ile derhal savaşa tutuşabileceğini elçiye ilettili. Elçi, vekile hitaben "...ben dahi İraniyan'dan bunu me'mul itmem ..." ¹⁸⁰ cevabını verdi ve bu hususta Tahran elçileri vasıtasıyla arabuluculu olabileceğini belirtti. Paşa, İran'a kaçmadı ancak 5 Ekim 1810'da görevinden azledilmekten de kurtulamadı. Bu tarihten kısa bir süre sonra da Şammar Aşireti tarafından öldürüldü. Paşanın azledilmesi ve öldürülmesi ile ilgili İngilizlerin doğrudan bağlantısı olduğuna dair kesin bir kayıt olmamakla birlikte İngilizler Paşanın kendilerine yönelik hasmane tavırlarından ve temsilcileri ile soğuk savaş halinde olmasından memnuniyetsizlik duyuyorlardı. Kendisi ile münasebet kurma girişimleri de bir türlü olumlu sonuç vermedi. Sonuçta Paşa, İngilizlerin üzerlerinde gâyet etkili oldukları bir aşiret tarafından halledildi ve bundan sonra belirli bir süre için İngilizlerin Bağdat yönetimi hakkında Devlete olan şikayetleri bir hayli azaldı.

1.6.3. Mehmet Ali Paşa'nın İsyanı Bastırması

Mehmet Ali Paşa, padişahın emri ile ilk iş olarak Hicaz'daki Vahhabîler üzerine sefer düzenledi. Bağdat ve Şam valilerinin bastıramadığı bu isyanları 1818 yılında bastırdı. Bu başarısından dolayı Said Eyâletinin valiliği uhdesine verildi¹⁸¹.

1798 yılında Napolyon'un Mısır'ı işgali, 1807'de patlak veren ve 1812 yılına kadar süren Osmanlı-Rus Harbi, Fransız İhtilali sonrasında Osmanlı Devletine sirayet

¹⁷⁸ Litvak, *Shi'i Scholars of Nineteenth Century*, s. 122

¹⁷⁹ BOA, HAT, 1177/46493, 29/Z/1225 (25 Ocak 1811)

¹⁸⁰ BOA, HAT, 1177/46493, 29/Z/1225 (25 Ocak 1811)

¹⁸¹ Antonius, *The Arab Awakening the Story of the Arap National Movement*, s. 21-22-Simons, *Iraq from Sumer to Post-Saddam*, s. 180-Kızıltoprak, *Mehmet Ali Paşa'dan II. Abbas Hilmi Paşa'ya*, s. 13-Kurşun, *Katar'da ve Basra'da Osmanlılar*, s. 28 – www.notablebiographies.com

eden Milliyetçi isyanlar ve Yunanistan'ın 1826'da bağımsız olması, yine 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın ilgası, 1827 yılında Navarin'de Osmanlı donanmasının yakılması, 1828-1829 yıllarında tekrar tezahür eden Osmanlı-Rus Harbi, Mehmet Ali Paşa İsyanı ve benzeri birçok olay Osmanlı Devletinin hem Irak hem de Vahhabî olayları ile ilgilenmesini engelledi. Böylelikle meselenin halli başkalarına kalıyordu.

1.6.4. Mithad Paşa'nın Meseleye El Atması

15 Temmuz 1840 yılında İngiltere, Osmanlı Devleti ile Londra Protokolü'nü imzaladı. Protokol çerçevesinde güya Mısır sorununun çözüme kavuşturulması için Mısır kuvvetleri Necid, Ahsa ve Basra Körfezinden uzaklaştırıldılar. Birliklerin adı geçen yerlerden çekilmesi sonucunda bölgenin idarecisi Halid bin Suud buradan ayrılmak zorunda kaldı. Çünkü Halid buradaki kontrolü Mısır kuvvetlerinin desteği sayesinde sağlıyordu. Hal böyle olunca meydana gelen otorite boşluğunu doldurmak Vahhabîlere düştü. Vahhabî tehdidi bölgede yeniden canlanmaya başladı¹⁸². Faysal bin Türkî Osmanlı Devletinin bölgede olmamasından istifade ile burada etkili bir nüfuz alanı kurdu. Öncelikle, Vahhabîliği benimsemeyen Ahsa ve sahillerindeki el-Menasırı el-Murra, Ucman ve Beni Hacir kabilelerinin üzerine giderek onları etkisiz hale getirdi. Bundan sonra Körfez bölgesinde bulunan Arap şeyhliklerini tehdit etmeye ve onlardan vergi almaya başladı. Bahreyn, Maskat, Hofuf, Müberrez ve Katar Vahhabîler'in eline geçti. Tüm bu bölgeler Vahhabîlerin eline geçmesine rağmen İngilizler burada faaliyetlerini daha rahat yürüttüler. Çünkü Vahhabîlerin nüfuzunu buralara yaymaları, buradan vergi almaları, kendi kurallarına uymayanları derhal öldürmeleri ve katı kurallar uygulamaları buradaki şeyhleri ve ileri gelenleri bir hayli rahatsız etti. İşte bu durum İngilizlerin bu kişiler ile ilişkiye girmelerini ve bunlar üzerinde nüfuz kurmalarını kolaylaştırdı. Bölgeden gelen şikayetlere rağmen Osmanlı Devleti, sembolik de olsa hâkimiyetinin devamı için Faysal bin Türkî'yi kendi hâkimiyetini tanınması karşılığında kaymakam tayin etti. Devletin de desteğini alan Faysal bölgedeki baskılarını daha da arttırdı¹⁸³. Vergileri yükseltti ve kendisine itaat etmeyenleri ortadan kaldırmakta sakınca görmedi. Kaymakamın bu faaliyetlerine devlet sessiz kaldı, bu da kaymakamın daha cüretkâr davranmasına neden oldu. Kendisi kaymakam gibi değil, adeta bir devlet başkanı gibi davrandı. Faysal bin Türkî 63 yaşına kadar idaresi altındaki

¹⁸²Midhat, *The Life of Midhat Pasha*, s. 55

¹⁸³BOA, C. DH, 31/1537

bölgelerde hâkimiyetini sürdürdü ve bundan sonra idareyi kademeli olarak oğlu Abdullah'a devretti. Faysal bin Türkî'nin 1865 senesinde ölümüyle Abdullah, babasının görevlerini fiili olarak tamamen devraldı. Bölgenin diğer yöneticilerinin Abdullah'a olan muhalefeti nedeniyle İstanbul, Abdullah'ın beratını 1867'de gönderdi. Abdullah, İngilizlerden destek alamayıp bir de Bağdat Valisi Namık Paşa'nın muhalefetiyle karşılaşınca babasıyla kıyaslanamayacak ölçüde pasif kaldı. Namık Paşa'nın İngilizler ve yerel yöneticilere yönelik uyguladığı siyaset bölgede devletin otoritesini arttırdı. Faysal b. Türkî'nin diğer oğlu Suud, kardeşi Abdullah yerine kendisinin kaymakam olmasını istiyordu. Fakat hem babası ölmeden önce buna şiddetle karşı çıkmış hem de Osmanlı Devleti tarafından kabul görmemişti. İngilizler ise Abdullah'tan ziyâde Suud'u destekliyorlar, kendisini daha rahat kontrol altında tutabileceklerini düşünüyorlardı¹⁸⁴.

Bundan önceki konularda İngilizlerin Mithad Paşa'nın valiliği zamanında en başta Bağdat olmak üzere Irak genelinde hemen hemen hiç etkinlik gösteremediklerini belirtmiştik. Bu yüzden İngilizler, Mithad Paşa ve Vahhabîleri karşı karşıya getirmeyi, her iki tarafı da zayıflatarak Mithad Paşa'nın istifa etmesini ve Vahhabîlerin kendilerine mecbur kalmasını arzu ediyorlardı. Bu sebepten yerel yönetim ile Vahhabîleri karşı karşıya getirmek için ellerinden geleni yaptılar.

Mithad Paşa'nın hayatı ve hizmetlerini anlatan eserde; "... *Suud ba'zı tarafın teşvîkat ve teşcîâtıyla Abdullah'ın elinden hükûmet-i Necidiye 'yi almak sevdâsına düşüp ve Hindistan'a azîmetle İngilizlerin muâvenet-i ma'nevîyesiyle etraftan asker toplayıp seksan altı senesinde (1869) birâderine isyan etmiş...*"¹⁸⁵ şeklinde ifade edilerek İngilizlerin Suud'a olan desteği açıkça dile getirilmiştir¹⁸⁶. İngilizlerin, bu yardımlarının akabinde Suud, Necid'i ele geçirecek, durum bununla sınırlı kalmayacak ve fiili olarak ecnebi işgali bunu takip edecekti. Durumun farkında olan Mithad Paşa, Suud ve onun en büyük destekçisi İngilizlerin muhtemel saldırılarına karşı askerî hazırlıkları tamamladı

¹⁸⁴ Kurşun, *Katar ve Basra'da Osmanlılar*, s. 29-32

¹⁸⁵ Mithat, *Tabsir-ül İbret*, s. 105- Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahse'da Osmanlı Hâkimiyeti*, TTK, Ankara, 1998, s. 89

¹⁸⁶ "Necid kaim-i makamı Abdullah el Faysal'ın birâderi Suud'un bir cem'iyet-i âsiye ile birâderi aleyhine kıyam iderek Katif ve Lahsa taraflarını ne vechle yed-i zaptına aldığı ve bu mes'elenin ehemmiyeti ne derecede olduğu fi 9 Kânûn-ı sâni sene 86 tarihiyle ve şifreli olarak takdim kılınan telgraftâme-i âcizânemde arz ve beyân kılınmış idi. Maslahatın mukaddemini muhtar olmak için geçen sene fi 21 Rebi'ülhîr sene 86 tarihiyle ve 37 rakamıyla takdim kılınan arzayı acizânemin bir sûreti leffen takdim kılındı ki işbu arzıda beyân olunduğu vechle Abdullah el-Faysal'ın karındaşı Suud'un askerle ve İngilizlerin muâvenet-i ma'nevîyesiyle Lahsa ve Katif taraflarını zapt-ı tasarruf olmak niyât ve teşebbüsâtında bulunduğuundan..." BOA, İ.MMS, 41/1667

ve hatta Abdullah'a yardımda bulundu¹⁸⁷. Kuveyt kaymakamı Sabbah'ın maiyetinde Vahhabîler üzerine hareket eden ordu kısa sürede Necid'e ulaştı; Vahhabîlerin kalelerini kuşattı. Abdullah ve Suud arasındaki mücadeleler yüzünden bir hayli zayıflayan ve halkın da desteğinden yoksun olan Vahhabîler bozguna uğradılar. Ordu, Osmanlı sancağını kalelere çekti. Necid Kıtasının kontrol altına alınmasının akabinde Mithat Paşa burada bir hükûmet kurmak fikrinde idi. Zira Vahhabîler tamamen ortadan kaldırılamamıştı. Lakin Şammar gailisinin baş göstermesi ile buradan ayrılmak zorunda kaldı. Paşa, Vahhabî meselesinin üzerine gitmek ve bu sorunu çözmek niyetinde olmasına rağmen 1872 yılında Bağdat Valiliğinden istifası sonucu bu amacına ulaşamadı¹⁸⁸.

Mithat Paşa'nın hem Bağdat hem de İstanbul'da muhalifleri mevcut idi. Yeri geldiğinde şahsına münhasır davranması da muhaliflerin elini güçlendiriyordu. Paşa'nın Necid'e Vahhabîler üzerine sefere çıkmasını fırsat bilen Bağdat defterdarı ve bir kısım memur kendisi aleyhinde bazı haberleri İstanbul'a bildirdiler. Mithat Paşa, sefer dönüşü durumu Sadaret'e bildiren bir yazı göndererek kendisini aklamaya çalışsa da bu gayreti kendisini temize çıkarması için yeterli değildi. Kendisine itham edilen suçları kabullenemeyen Paşa, Bağdat Valiliği ve Altıncı Ordu Müşirliğinden istifaen ayrıldı. Kendisinin yerine derhal Mehmet Rauf Paşa atandı¹⁸⁹.

Mithat Paşa'nın görevden ayrılmasından sonra geçici bir sükûnet oldu. Vahhabî gailisinin savuşturulmasından dolayı bu durum gâyet doğaldı. Hatta muhtelif yerlerdeki asayişsizlikler bertaraf edildi, harâmî gruplarından bazıları derdest edildi¹⁹⁰. Rauf Paşa İstanbul'a sunduğu arizalarında* bölgedeki asayişten mütevellit Necid bölgesindeki askerinin gereksizce bekletildiğini belirtmekteydi. Nüfuz alanlarının korunmasında, yeni nüfuz alanlarının oluşturulmasında, düşmana ya da tehdit arz eden unsurlara karşı en etkili diplomasi ve silahlı unsur olan askerî gücün sulh dönemlerinde de bekletilmesinin devletlerin bekası için vazgeçilmez bir kural olması ihmal ya da göz ardı edildi. Dahası bölgeden sükûnet haberlerinin gelmesi İstanbul'da da Vahhabî meselesinin inkıraza uğradığı görüşünü kuvvetlendirdi. Lakin kendilerine ulaşan bu haberler gerçeği yansıtmaktan bir hayli uzaktı. Mehmet Rauf Paşa aslında askerdi, bürokrasiden ve sivil

¹⁸⁷ Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, s. 91

¹⁸⁸ Mithat, *Tabsir-ül İbret*, s. 105-110

¹⁸⁹ Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, s. 123- Irak: Legal History and Tradition, The Law Library of Congress, Global Legal Research Center, June 2004, s. 11

¹⁹⁰ FO 78/2299, 11.03.1873, s. 127

* Osmanlı Devletinde alt makamdan üst makama yazılan yazı.

yönetimden anlamıyordu. Keza, Nafiz Paşa da Müşir olarak atanmakla birlikte askerî kabiliyeti kısıtlı idi. Necid bölgesinde idarî bir birimin kurulmaması ve Abdullah'ın kaymakamlık nüfuzunu tabana yayamaması sonucunda Bağdat'ın Necid'deki idaresi izafî idi. Suud maiyetindekilerle birlikte aslında eski gücüne kavuşmak için inzivaya çekilmişti. Baskı hissetmeyen Suud bir yıl gibi kısa bir sürede kuvvetlendi. İngilizlerin desteğini de aldığı için Riyad ve çevresinde yeniden söz sahibi oldu. Suud ile savaşmaktan ziyâde onu itaat altına almayı düşünen Osmanlı yönetimi kendisine bir heyet gönderdi. Suud, Necid içlerinde kendisine dokunulmaması karşılığında himayesine aldığı kardeşi Abdurrahman'ı Bağdat'a rehin gönderdi. Ayrıca, Rauf Paşa'nın talepleri doğrultusunda Necid'de bulunan askerler Bağdat'a çağrıldı ve Arap aşiretlerinden zaptiyeler yazıldı. Bu durum bölgede yeni sorunların doğmasına yol açtı. Zira bu zaptiyeler yeni vergileri yerli halktan talep etmeye başladılar. Suud'un ölümü üzerine kardeşi Abdurrahman, altı ay sonra da Abdullah, Abdurrahman'ın yerine Riyad ve çevresinde idareyi ele geçirdi¹⁹¹. Böylelikle İngilizlerin Vahhabîleri kullanarak Irak'ta etkin olmaları ve bu yolla menfaat sağlamaları ihtimali mevcudiyetini korudu. Lakin Vahhabî meselesi bertaraf edilemedi, inişli çıkışlı da olsa bu tehdit Osmanlı Devletinin bünyesinde mevcudiyetini sürdürdü.

İngiliz mandası dönemi, Krallık ve Cumhuriyet dönemlerinde de farklı isimler adı altında Irak'taki çatışma ve iç karışıklıkların ana sebeplerinden birisini teşkil eden bu hareket günümüzde de Irak ve bazı çevre ülkelerde etkisini ziyâdesi ile göstermektedir*.

¹⁹¹ Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, s. 123-130

* Yukarıda da ayrıntılı olarak bahsedildiği üzere, XVIII. asrın sonlarında Necid bölgesinde ortaya çıkarak kısa sürede kuvvet kazanan Vahhabiler savunmasız ve ibadet halinde olan binlerce Şiî dinî akideleri gerekçe göstererek katletmekten çekinmediler. Bu katliamdan sonra Necid, Kerbela, Kâzimiye, Necef gibi şehirlerde otorite boşluğundan da istifade ile kendilerinden olmayanları en dehşet yöntemlerle katlettiler. Bundan sonra adı geçen yerleri ele geçirdiler ve değerli olan ne varsa ganimet olarak el koydular. Vahhabiler, bu coğrafya ile yetinmeyeceklerini, asıl hedeflerinin tüm islam coğrafyası olduğunu ve buraları ele geçirerek saf İslamî egemen hale getirene kadar mücadelelerini sürdüreceklerini söylüyorlardı. Yakın zamanda ortaya çıkarak bugün Irak ve Suriye'de kendisine biat etmeyenleri katleden ve cürümler işleyen İşid (Irak Şam İslam Devleti) terör örgütü insanlara Vahhabileri ve Vahhabilerin faaliyetlerini anımsatmaktadır. İsimleri ve ortaya çıktıkları dönemler farklı olsa da bu iki örgütün yapıları, dinî anlayışları, faaliyetleri birbiriyle neredeyse tamamen örtüşmektedir. İşid de aynı gerekçelerle, otoritenin yokluğundan da istifade ederek hemen aynı coğrafyayı işgal etti. Örgüt, burada katliamlar yapmaktan çekinmemekte, öldürdüklerinin ve kendilerinin zulmünden kaçanların mallarına el koymakta üstelik tüm bu yaptıklarını İslama dayandırmaktadır. Her iki dönemde de bahsedilen bölgede devlet kontrolünün tam olarak sağlanamaması elbette bu örgütlerin kısa sürede kuvvetlenmelerine ve nüfuz alanlarını genişletmelerine bir gerekçe olabilir lakin tek neden olarak gösterilemez. Çünkü hem bu coğrafyanın stratejik ve politik konumu hem farklı dinler ve mezheplerin mevcudiyeti hem de bilhassa İşid için daha çok geçerli olan, sürekli gelişen ve değişen modern Dünya bu örgütlerin uzun süre mevcudiyetlerini korumalarına müsaade etmez. Peki bu grupların ayakta kalmalarını ve hatta başarılı

İKİNCİ BÖLÜM

2. İNGİLİZLER'İN IRAK'TA NÜFUZ KURMA FAALİYETLERİ, OSMANLI İDARECİLERİ, AŞİRETLER ve AZINLIKLAR İLE MÜNASEBETLERİ

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın başlarından itibaren karşılaştığı iç ve dış sorunlar nedeniyle öncelikle yönetim alanında bozulmaları düzeltmeye çalıştı. İstanbul'a yakın bölgelerde kısmen de olsa otorite sahibi iken merkezden uzaklaştıkça Irak gibi bazı yerlerde bu durum izâfi olabiliyordu. Otorite kaybı yaşadığı yerlerden biri de Irak bölgesi idi¹⁹². Bağdat, Basra ve Musul'a atanan görevliler görev yerlerinde ekonomik sıkıntılarla baş etmek zorunda kaldılar, çünkü kendilerine ya düzensiz ödemeler yapılıyor ya da çok uzun süre yapılmıyordu.

Maddi sıkıntıların üzerine yitirdikleri otorite kaybı da eklenince işleri daha da zorlaştı. Devlet, içinde bulunduğu savaşlar ve İstanbul'un yanı sıra devletin muhtelif yerlerinde yaşanan isyan hareketleri nedeniyle Irak'ta bulunan Yeniçerilerin büyük çoğunluğunu merkeze çağırdı. Mülkî amirlerin bölgede sözlerini geçirebilmeleri için dayanakları neredeyse kalmadı. Irak bu süre içerisinde sürgün yeri olarak görülmeye

olmalarını sağlayan asıl neden nedir? Kanaatimizce bu organizasyonun asıl destekçileri başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletleridir. Burada diğer devletlerden ziyade çalışma alanımız olması hasebiyle yalnızca İngiltere'nin bu husustaki çalışmaları ile ilgili bilgi vermekle iktifa edilecektir. İngilizler, önceleri Vahhabiler ile mücadele ettiler. İngilizlerin desteklediği vassal Said Sultan Vahhabileri denizde mağlup etti. Fakat Fransızlar çıkarları icabı bu mezhep mensuplarını desteklediler. Denizdeki galibiyetlerine rağmen Vahhabilerin karadaki üstünlüklerini göz önünde bulundurarak İngilizler bunlarla silahlı mücadeleyi ikinci plana aldılar. Geleneksel İngiliz politikası kişi ya da grupları kontrol altında tutmaya ve menfaatleri doğrultusunda bunları kullanmaya dayandığı için Vahhabiler ile anlaşma yoluna gittiler. Vahhabiler önceleri buna temkinli yaklaşıyorlar da kendilerine lojistik destek sağlayan Fransızlardan ziyade İngilizlerle ilişkilerini geliştirdiler. Bu siyasî münasebet Vahhabilerin gücüne güç katarken İstanbul'un bölgedeki otoritesine büyük bir darbe vurdu. Devlet, Vahhabileri tenkil etmek için askerî ve siyasî girişimlerde bulundursa da bunu gerçekleştirmeye muktedir olamadı. Günümüzde de Işid'in katliamlarını durdurmak ve zamanla bu örgütü ortadan kaldırmak için kurulan koalisyonun (Bu koalisyonunda İngiltere'nin yanı sıra Fransa, Almanya yer almaktadırlar ve ABD ile birlikte koalisyonun en etkili ülkesi konumundadırlar.) içinde yer almakta ve Işid mevzilerini koalisyona tabi diğer devletlerle birlikte havadan vurmaktadır. Fakat Işid hemen her gün gerçekleştirilen bu bombardımana rağmen dağılmak bir yana tıpkı Vahhabiler gibi Akdeniz ve Basra Körfezine ulaşabilmek için mücadele etmektedir.

Özetle, bölgede geçmişte olduğu gibi günümüzde de cereyan eden olayların müsebbipleri başta İngiltere olmak üzere Batılı ülkelerdir. Bu devletlerin bu ve benzeri olayları muhtelif aralıklarla bölgede icra ettirmelerindeki temel gaye Orta Doğu'da merkezî otoriteden yoksun ve parçalanmış devletler meydana getirmek ve bu devletleri himayelerine alarak burasının sahibi olmaktır. Coğrafyanın mevcut durumuna bakıldığı zaman bu gerçek daha iyi anlaşılacaktır.

¹⁹² Charles Tripp, *A History of Iraq*, Second Edition, United States of America, 2002, s. 8- "Irak: Legal History and Tradition", *The Law Library of Congress*, Global Legal Research Center, (June 2004), s. 8- www.britishempire.co.uk

başlandı. Artık devlet yönetiminde ehil olan mülkî ve askerî amirler Irak bölgesine ya gitmiyor ya da yerlerine vekil tayin ediyorlardı¹⁹³.

Osmanlı Devleti Irak halkının iâşe, can güvenliği ve neslini devam ettirmek olan fitrî ihtiyaçlarını karşılamaktan oldukça uzaktı*. Devletin yaşadığı ekonomik ve siyasî buhranlar, adı geçen yerlerin İstanbul'dan uzaklığı sebebiyle maaşların ödenmesi, özellikle XIX. yüzyıl boyunca, bir hayli aksadı. Ekonomik sıkıntılar içerisinde olan devlet görevlilerinden bazıları Osmanlı Devleti adına vatandaştan vergi adı altında rüşvet aldılar. Bu durum bîçare olan halkın devlete olan güvenini sarstı ve devletin bunlar üzerindeki otoritesi iyice zayıfladı¹⁹⁴.

Çalışmanın ilerleyen bölümlerinde ayrıntılı olarak anlatılacağı üzere tecrübeli devlet adamları olan Namık Paşa ve Mithat Paşa da Irak bölgesinde başarı ile görev yaptılar. Fakat yüzyıl boyunca hatta Irak elden çıkana kadar İstanbul, Irak'ı yönetmekte aciz kaldı ve burasını kendi kaderine terk etti. Nitekim bölgeye atanan yetkililer zaman zaman, yabancı devletlerle, bölgenin önde gelen aşiret ve kabile liderleri ile beraber hareket etmekte sakınca görmediler¹⁹⁵. Mesela, İngiliz taraftarı olan Süleymaniye

¹⁹³ Ebubekir Ceylan, "Namık Paşa'nın Bağdat Valilikleri", *Toplumsal Tarih* 186, 2009, s. 76

*Yusuf Has Hacıb'in Kutadgu Bilig'te ifade ettiği gibi "... Ülkeyi elde tutabilmek için orduya ihtiyaç vardır. Orduyu besleyip donatmak için de çok mal ve servet gerekir. Orduyu besleyip donatacak parayı bulabilmek için halkın zengin olması lazımdır. Halkın zengin olması için de yöneticiler doğru yasalar koymalıdır. Bunlardan biri ihmal edilecek olursa diğerleri de işe yaramaz; dördü de işe yaramaz olunca devlet yönetimi çözülür, ülke düzeni bozulur..." Yusuf Has Hacıb, *Kutadgu Bilig*, Yaşar Çağbayır (Hazırlayan), Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2003, s. 86.-Irak'ta bilhassa XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren doğru kanunlar uygulanmadığı/uygulanamadığı için halkın zengin olmasından söz edilemezdi. Daha ziyâde yönetici kesim halkı haraca kestiği için zenginlik ve kontrol bunların elinde toplanmaktaydı. Halkın fakir ve muhtaç olması burasının kontrolünü ve elde tutulmasını son derece güç hale getiriyordu. Nitekim aynı yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı Devleti, birkaç birliğini burada bırakarak ayrılmak zorunda kaldı. Bu tarihten itibaren devletin kontrolü Irak'ta oldukça zayıfladı. Bu mevcut durum I. Dünya Savaşına kadar devam etti ve İngilizler tarafından Irak Osmanlı Devletinin bünyesinden koparıldı. Olaylar böyle gelişirse idi İngilizlerin burada tutunması ve zamanla egemen güç haline gelmesi mümkün olmayabilirdi.

¹⁹⁴ Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, 2. Baskı, Akçağ Yay., Ankara, 2010-Tripp, *A History of Iraq*, s. 9-Zevra Gazetesi, Numro: 23-FO 78/1115, No: 1- www.britishempire.co.uk- Irak: Legal History and Tradition, The Law Library of Congress, s. 8

¹⁹⁵ Britanya Başkonsolosluğu/BAGDAT "Musul ve Bitlis arasındaki tüm araziye kontrol eden Bohtan Kürtleri, Zaho'da ellerine düşmüş olan Yahudiler ve Hristiyanları hunharca katletmektedirler. Söz konusu bölgede ise zaten çoğunlukla bu iki inanca sahip insanlar yaşamaktadırlar. İnsanların sahip oldukları mülkleri ne kadar küçük olsa da, onları çekilmeye zorlamak için en dehşetli işkencelere tâbi tuttuktan sonra ekseriyetle katlettiler. Kadınlar Kürt askerlerin insanlık dışı muâmelelerine maruz kaldılar. Eminim, Zaho'nun yanı sıra Kürtlerin elinde her neredeyse Yahudi ve Hristiyan varsa en dehşetli şekilde katledildiler. Bedirhan Bey'in dehşetli katliamı şu anda güneydeki ihtilali yöneten yeğeni Mansur Bey'in katliamından daha beterdir. İsyanın çevresinde bulunan Türk memurlar Kürtlerin bu cüretleri karşısında tamamen felç oldular. Güçlerini birleştirmek ya da isyana karşı durmak yerine her Paşa kendisini sorumluluk altına sokmamak için kendi koltuğuna çekildi. Bu eylemin en önemli özelliği İstanbul'un emri ile sürgün edilen Musul isyanının liderlerinin Yesdishir Bey tarafından Türklerin elinden kurtarılmasıdır. Yine aynı kişi bu isyancıları Türk Devleti ve Hristiyanlara karşı amansız düşmanlıklarını hayata geçirmeleri için yine aynı yere yerleştirmişti. Size rapor edeceğim tek hayırlı şey,

Kaymakamı Ahmet Paşa ve Revandız Kaymakamı Resul Paşa bunlara örnektir. İngilizler ile işbirliği yaptıkları için azledilmeleri hususunda merkezden talepte bulunulmuştu¹⁹⁶.

Gareth Stansfield, “XVI. yüzyıldan beri Bağdat, Basra ve Musul Eyâletlerinin yönetimi siyasî ve askerî açıdan Paşaların elinde idi. Bu Paşalar İstanbul tarafından atanmakla birlikte yüzyılın sonları itibariyle bölgede güçlerini arttırdılar. XIX. yüzyılda Osmanlı Devletinin genelinde başlayan yönetim bozukluğu merkezden uzak eyâletlerde daha çok görüldü. İstanbul’un bölgeden bîhaber olması Irak’ta görev yapan paşaları ve valileri başına buyruk hareket etmeye, zaman zaman Avrupa devletleri ile işbirliği yapmaya teşvik etti. XVIII. yüzyılın ortalarında İngilizlerin (özellikle Bağdat-Basra arası) bölgedeki varlıkları iyiden iyiye hissediliyordu. İngiliz savaş gemileri Basra

Reşit Paşa’nın büyük Arap kabileleri ile gerçekleştirmiş olduğu görüşmelerdeki beklenmedik ilerlemedir. Zât-ı âlileri şu birkaç gün içinde, Musul’un savunmasına yardım için silahlı ve düzenli piyade alayını teşkil etmeye muktedir oldu...”Efendim Clarendon Lorduna/Dışilişkiler/Dışişleri Bakanlığına/LONDRA, FO 78/1115, No: 1, 06.01.1855-FO 78/1018, No: 37- Philip Willard Ireland, Iraq a Study in Political Department, Kegan Paul Limited, London, 2004, s. 44-Britanya Başkonsolosluğu/BAĞDAT, Başkonsolos Felix Jones “...Musul Viskonsüllüğü’ne tatar vasıtasıyla 12 numaralı mektubumu gönderdikten sonra Yesdishir Bey ve diğer asi Kürt şeflerine eşlik etmek gayesiyle şehirde olmadığına dair adı geçen konsolostan gizli bir mektup aldım. Bu kişilerin gayesinin İngilizlerin himayesinde kalmak olduğu söyleniyor. Bunun için yardımcı konsolos Rasam, Tuğgeneral Williams’ın emri ile hareket etmektedir. Musul yetkilileri bu şeflerin fikirlerinden korktular. Bu şeflere şehirden sürgün edilen silahlı büyük bir grup yandaşlık ediyor. Bağdat paşası endişelerini dün gece tarafıma bildirdi ve paşanın korkusu da Musul yetkililerinin korkularından az değildir. Aslında bu sabah ziyaretinde de bana durumu açıkça ifade etti. Musul paşasının raporunu okudu ve zihnini meşgul eden bu husus hakkında Musul yardımcı konsolosumuzla irtibata geçmemi rica etti. İsteği üzerine dediğini hemen yaptım ve şimdi bu mektubun bir nüshasını olurlarınızı almak için size gönderiyorum. Halihazırda bu konu ile alakalı olarak Mr. Rasam ile irtibata geçemedim. Bu yüzden kendisinin talimatları alıp almadığını bilmiyorum. Musul’daki anarşiye ve hepsinden öte, otoritenin zayıflığına aşınayım. Bu durumlara istinaden sizin vekâletinizi yerine getirmek maksadıyla Musul’daki viskonsülünüze mektup gönderiyorum...” Dışilişkiler/Dışişleri Bakanlığına/LONDRA, FO 78/1115 No: 9, 1855-Britanya Başkonsolosluğu/Bağdat, Başkonsolos Felix Jones “Efendim;

Dünkü gün tarihli mektubumun size ulaşmasından sonra General Williams’ın yaveri tarafından bir görev için 07 Mart’ta 1855’te Musul’daki görevinizden ayrılmanız ile alakalı olarak Bağdat Paşası tarafından bana bildirilen haberi onaylayan bir not konsolosluğunuzdan tarafıma ulaştı. Mehmet Reşit Paşa’nın bu mealde mektupları vardır. Yukarıdan gelen emirle bu olayda hareket ederek Kürt isyancı liderlerin itaati ile alakalı olarak korkularım azaldı. O ana kadar söz konusu seyahatinizden bahsetmeyen 06 Mart tarihli mektubunuza rağmen tebligatınızın eksikliğinden dolayı durumu tahmin edebiliyordum. O günü müteakip aldığınız talimatlar üzere belki de ansızın hareket ettiniz. Dünkü mektubumda size belirttiğim endişe ve korkularımı gidermem hususunda benimle iletişiminizi kesmiş olmanızı anlayışla karşılayabiliyorum. Aslında bu vesile ile muhabere saklanmış oldu. Irak genel Valisi, asi reislerin grupları ile beraber itaat altına alınmalarından dolayı çok memnun ve güvenliklerinin şimdilik Britanya himayesi ile sağlandığının farkındadır. Fakat beni bu sabahki ziyaretinde bu sığınmacıların nihai olarak elden çıkarılmaları ile ilgili olarak detaylı bir mektup gönderceğini ve bu mektubunda aldığı tedbirler ve orduları tarafından söz konusu kişiler katliamlarının hemen ardından ele geçirilene kadar tarafından yapılan masrafları açıklayacağını bildirdi. Onların Sultanın ordularına karşı kan dökücü mukavemeti durumunda zât-ı âlileri ayrıca kendilerini Britanya korumasına bırakmak fikrini de muhafaza ediyor.” Britanya Konsolosluğuna/MUSUL, FO 78/1115, No: 13-Meir Litvak, Shi’i Scholars of Nineteenth Century, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, s. 117- Justin Perkins, Journal of a Tour from Oroomiah to Mosul, Through the Kurdish Mountains and a Visit to the Ruins of Nineveh, s. 92

¹⁹⁶ BOA, A.MKT, 24/95

*Körfezi ve Şattü'l-Arab'da devriye gezmeye başladı. Yerel kabile şeyhleri ve ileri gelenleri İngilizler ile korunma antlaşmaları yaptılar...*¹⁹⁷ diyerek İstanbul'un Irak'taki yönetiminin izâfi olduğunu iddia etmekte, İngiltere'nin Bağdat Başkonsolosluğundan Reşit Paşa ve Musul Viskonsülü Rassam hakkında Majestelerine gönderilen 16 Mart 1855 tarihli bir raporda; “ *...İsyancı Bohtan Kürtlerinin hadiseleri ile bağlantısı hususunda Rasam'ın sessiz kalması ve Paşanın sitemleri karşısında mahcubiyet duyuyorum. Rasam'ın bundan sonra hata içinde olmaması gerekir. Şunu da belirtmeliyimki zât-ıâlileri (Reşit Paşa)'nin buradaki pozisyonu kendisi hakkındaki istihbaratlardan dolayı tehlikede, Çünkü Paşa, Sultan'ın buradaki otoritesini güçlendirmek için bir şey yapmadı hatta bölge kendi kontrolünde de değil...*”¹⁹⁸ diyerek bir bakıma Stansfield'in bu iddiasını kuvvetlendirmektedir. (Bkz., **Ekler 15**)

İngiliz misyonunun ve isyancıların bu kadar rahat davranmalarının ve devlete karşı yıkıcı faaliyetlerde bulunmalarının arkasında yatan bir diğer önemli neden ise 1855 yılında İstanbul'da meydana gelen ve yalnızca İstanbul'u değil aynı zamanda çevre yerleşim yerlerini de etkileyen büyük depremdi. Bu büyük felaketin meydana getirdiği yıkımın yanı sıra can ve mal kaybı devleti ayrıca meşgul ediyordu. Irak zaten merkezî idareden yoksundu, bir de meydana gelen bu felaket bölgenin kendi kaderiyle baş başa kalmasına sebep oldu.

Yukarıda da bahsedildiği gibi tecrübeli devlet adamları zaman zaman vekillerini kendi adlarına görevlendirebiliyorlardı, fakat devletin siyasî bağımsızlığı ve bölgedeki hâkimiyetini de zaafa uğratan konu ise atamalarla ilgili dış müdahaleler idi. Şöyleki; İstanbul'da nüfuz sahibi olan devletler, ki bunların başında İngiltere gelmekte idi, ricacı olarak zaman zaman kendi istedikleri mülkî ya da askerî memuru istedikleri yere tayin ya da azlettirecek kabiliyet ve imtiyaza sahiplerdi. Bir örnek verecek olursak; Bağdat Valisi Büyük Süleyman Paşa (1779-1802) vefat etmeden evvel kethüdası ve büyük damadı olan Ali Paşa'nın kendisinin yerine vekil tayin edilmesini vasiyet etti ve bu isteği İstanbul'dan kabul gördü¹⁹⁹. İstanbul'da azl ve nasb hususunda etkin olan İngilizlerin aracılığı ile de Ali Paşa önce Basra çok kısa bir süre sonra da asaleten Bağdat Valiliğine atandı²⁰⁰.

¹⁹⁷ Gareth Stansfield, *Iraq*, Polity Press, Cambridge UK, 2007, s. 31

¹⁹⁸ FO 78/1115, No: 1

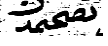
¹⁹⁹ BOA, HAT, 161/6709, 29/Z/1217 (M. 22 Nisan 1803)-Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet IV*, Üçdal Neş., İst., 1984, s. 1684-Aşkar Ali Paşa'nın Musul'daki görevinden azledilmesi hususunda Musul'daki İngiltere konsolosunun İstanbul'dan talebi hakkında ayrıca bak: BOA, HR. MKT, 24/51

²⁰⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet IV*, s. 1837, BOA, HAT 389/ 20702

İngilizler Süleyman Paşa'nın da atanmasını ısrarla istemiş, gerekçe olarak da Paşanın bundan önceki Basra Mütesellimliği görevinde bu şehirde huzuru sağlamasını göstermişlerdi. Reformcu kişiliği, Bedeviler ve Kürt aşiretleri itaat altına alması Şiilere yönelik saldırıları engellemesi İngilizler için oldukça önemli idi. Ayrıca Paşa Fransızlar ile ittifak yapmaktan uzak duruyor hatta onların Irak'ta etkin olmalarını istemiyordu. Fransa'nın bölgeye olan ilgisi İngiltere'nin hem siyasî hem de iktisadî menfaatleri için engel teşkil ediyordu. Bu sebepten, Süleyman Paşa'nın burada kurduğu düzen ve sağladığı asayiş İngiltere'nin işine gelmekte idi²⁰¹.

Ne var ki selefinin ve kayınbiraderinin boynunu vurdurarak 1817 senesinde Bağdat'ta iktidarı ele geçiren Kölemen vali Davud Paşa, İngilizlerin siyasetine pek uymuyordu. Osmanlı topraklarında ticaret yapan ve bu topraklardan hammadde temin eden İngilizler ayrıca XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, Hindistan ve İran ile olan

²⁰¹ “Bazar gicesi ba‘de’l-işâ İngiltere orta elçisi Mc. Gaydosum Babiâli’ye gelüb çâkerleriyle ba‘de’l-mülakat icrâ ve ba‘zı âfâki sohbetlü güzârâtıyla taltif olunarak nezd-i çâkeriden veda ve ba‘zı ifâdâtı olduğunu beyân ve reis vekili efendi bendeliriyle Babiâli’de diğer odaya varub tahliye-i meclis-i yedle mersum kelâm-ı ibtidar ve Devlet-i ‘Aliyyelerine olan hulûs ve hayırhâhlığından bahisle vâki olacak ifâdelerinde kendüye su‘îzân olunmayub karîn-i i‘timâd olunmasını ricâ iderüm diyerek Bağdad maddesini açub Bağdad Vâlisinin vaki‘ vezâretiyle âzîl ve i‘dam ve izâlesi ol-tarafda işâa olunduktan sonra herkes ayaklanub vâki olan şûriş ve ihtilâl böyle bir cesîm eyâletin tahribini mûcib olacağından Bağdad’da olan İngiltere konsolosu tarafıma yazmış olduğundan gelen kâğıdının tercümesi Babiâli’ye takdim olunmuşdu el-hâleti hâzihi Devlet-i ‘Aliyye’nin meşâgili seferiye ile meşgûliyeti ve Bağdad’ın takrîbiyle şimdilik bu gâilenin indifa‘ına taraf-ı Devlet-i ‘Aliyye’den himmet buyurulsa vakt ve hale göre Saltanat-ı Seniyyeye menfaatli olur idi bu ifâdelerden maksûdum Bağdat Vâlisi ile muârefe ve ânı

 nâşi olmayub mücerred hayırhâhlığım muktezâsı üzre def‘i gâile ile Devlet-i ‘Aliyye’ye bir hizmet itmek için arz-ı tavassut ve şefâât ideyim dirim diyerek Bağdad Vâlisinin afv-ı cezanı ve ibkâsını imâ ve işrâb imtiye berü tarafdan elçi beyin takdim eylediği tercümeden sonra başka tahrîrat gelmiş midir bu ifâdâtın maksûdu nedir orasını beyân ve izâh itsin bileyim dinildikde mu‘âhharen konsolosumuzdan başka kâğıt gelmemişdir lâkin Hind cânibinden İran’da olan elçinin yerine başka elçi tâyin olunub elçi-yi sâbık Tahrân’dan hareket ve esna-yı râhda Bağdad’ın ihtilâline binâen o tarafdan geçemeyüb başka yoldan gittigini Bağdad Vâlisi tarafında kuvvet olub Hâlet Efendi tarafında ol kadar kuvvet olmadığını ve bu ihtilal memleketi mültezim olacağını İran’da olan elçimiz tahrir ve ol dahi tarafıma yazıyor binâen aleyh Devlet-i ‘Aliyye’ye olan hulûsuma mebni Süleyman Paşa’nın afv-ı cerâyimiyle bir sûret virilmesini ifâde iderim deyüb berü tarafdan cem‘i devlet câri ve müddei olduğu üzre bil-cümle vükelâ ve hademesi ulüemrin emr ve nehyine imtişâl ve mutâva‘at ve i‘fâ-yı merâsim hizmet-güzârı ve sadâkate ikdam ve müsâra‘at eylemek şî‘r-ı ubûdiyetten iken Bağdad Vâlisi müşârünileyh bu dakikalarda ‘adem-i riâyet ve hilâf-ı rızâ hareket ile hakkında zuhur iden irâde hakkında sunûh idüib irâde ol tarafda işâ‘a olunduğu gibi ...gâilesi bertaraf olacağından elçi bey şübhe itmesün dinilüb elçi-yi mersûm yine akvâli sabıkâsını iâde ile müşârünileyhin şimdiden hilâf-ı rızâ hareketi merâmına suhûletle vâsıl olduğundan idi şimdi Devlet-i ‘Aliyye’nin kahr ve gazabını müşâhede itmekde bundan sonra hilâf-ı rızâ hareketinde bulunmamağa ve saltanat-ı seniyyenin matlûbatını te‘diyeye müşâra‘at ider ben Devlet-i ‘Aliyye’nin dost ve ahhâbı olan İngiltere Devleti’nin memuru olmamla müşârünileyhin afvını Devlet-i ‘Aliyye hakkında hayırlı olmak üzre mütâlâ‘a eylediğime binâen dostâne ifâde ve ricâ iderim bundan sonra müşârünileyh sözünde durur demekle berü tarafdan müşârünileyhin gezib durduğu ve sözünde durmadığı nezd-i Devlet-i ‘Aliyye’de ma‘lûm olmağa bundan sonra ânın kul ve taahhüdünü i‘tibar olunmaz...” BOA, HAT 1177/46493- Mustafa Güler, “Bağdat Valisi Süleyman Paşa ve Faaliyetleri (1779-1802)”, *İslam Med. Bağ. Sem I*, (7-9 Kasım 2008), İst., 2011, ss. 691-692

ticaretlerini de Irak topraklarından geçerek idame ettirmeye başladılar. Fakat atanmasından kısa bir süre sonra Paşa İngilizlerin bu faaliyetleri ve Irak'taki nüfuzlarına karşı durmaya başladı. 1821'de Paşanın talimatları doğrultusunda Doğu Hindistan Şirketinin Irak'ta sahip olduğu imtiyazlar elinden alındı²⁰². Vali ile İngiliz temsilcisi Rich arasında gerginlik hâsıl oldu. Nedeni ise İngiltere'nin dolayısıyla Rich'in İstanbul ve Irak'ta sahip olduğu bürokratik bağlantılardan Davud Paşa'nın haberdar olmaması ya da bu bağlantıların ne kadar kuvvetli olduğunu idrak edememesiydi. Irak'ın en önemli iki adamı arasındaki gerginlik kısa sürede tırmandı. Davud Paşa, Rich'in kendisinden daha etkili olmasını kabullenemedi. Yürüttüğü siyasî mücadele de sonuçsuz kalınca temsilciyi tutuklattı. Paşayı tehdit etmek ve gözdağı vermek için şirket, deniz filosunu Şattü'l-Arab'da demirledi ve Basra-Bağdat arası nehir ulaşımını durdurdu. Hint Hükûmeti ve İstanbul'daki İngiliz temsilcilerinin araya girmesi sonucu temsilci kısa süre sonra serbest bırakıldı, ayrıca şirketin imtiyazları iade edildi. Paşanın İngilizlere karşı verdiği mücadele başarısızlıkla sonuçlandı²⁰³.

Rich'le nüfuz mücadelesine girmesine rağmen Davud Paşa'nın İngiliz temsilcisi ile olan bu mücadelesinin tamamen memleket menfaatleri uğruna olduğu kanaatinde değiliz. Zira İngilizler bu mücadelede temsilcilerini desteklediler, fakat Davud Paşa'nın cezalandırılmasına taraftar olmadılar. Şöyleki; İngiltere elçisi tarafından Davud Paşa'nın affı ve para vermesi teklifine dair İstanbul'a gelen yazıda *“İngiltere elçisi tarafından Babîlîlerine irsal olunub beraber takdîm-i atiyeye-i ulyâ-yı şehinşâhileri kılınan müzekkereden müstefad olduğu üzre elçi-yi mersum Davud Paşa haininin afv-ı ferdîsine karışmak istemiş ise de hidmet-i riyâsetten İngiltere elçisine virilen cevabda hain-i merkûm hakkında kisas-ı şer'i icrâsı lâzım gelerek tedâbir-i lâzimeye teşebbüs olunmuş olduğundan terki mümkün olmaz...”*²⁰⁴ denilerek aslında Davud Paşa'nın Rich'le şahsi mücadeleye girdiği İngiltere ile ittifak halinde olduğu açıkça ifade edilmektedir*. Bir diğer önemli nokta ise Davud Paşa'nın valiliği döneminde İngilizler

²⁰² Zaki Saleh, *Britain and Iraq*, El-Maaref Press, Baghdad Iraq, 1966, s. 86-Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yay., İst., 1998, s. 176-177

²⁰³ Saleh, *Britain and Iraq*, s. 88-89- Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, (Çev., Turan Keskin), Yordam Kitap, İst, 2011, s. 70

²⁰⁴ BOA, HAT 389/20702

* Elçiler vatandaşı olduğu ülkenin en yüksek otoritesini görev yaptığı ülkede temsil eder ve bu otoritenin direktifleri doğrultusunda hareket ederler. Elçinin Davud Paşa'nın affı hususunda arabuluculuğa soyunması şahsi bir davranış değil bizzat Britanya İmparatorunun talebidir.

ve Fransızların desteğiyle Irak'ta tarım reformları gerçekleştirildi ve bu devletler tüccarları vasıtasıyla kolayca ticaret yapar hale geldiler²⁰⁵.

Devlet görevlilerinin atanması ya da azillerinde gayet etkili olan İngilizlerin bir diğer politikaları da bölgedeki yetkilileri kazanmak için onlara verdikleri destektir. Örneğin; ülkesinin Irak'ta fiilen fevkalâde komiserliğini icra eden Bağdat Başkonsolosu Felix Jones tarafından aslen Protestanlık Mezhebine mensup yerli halkın zâdegânından olan Musul Konsolosu Rasam'a 03 Nisan 1855 tarihinde gönderilen bir raporda; *"Irak Genel Valisi (Reşit Paşa), asi reislerin grupları ile beraber itaat altına alınmalarından dolayı çok memnun ve güvenliklerinin şimdilik Britanya himayesi ile sağlandığının farkında...onların (asilerin), Sultan'ın ordularına karşı kan dökücü mukavemeti durumunda zât-ı âlileri kendilerini Britanya korumasına bırakmak fikrini de muhafaza ediyor."*²⁰⁶ ifadelerine yer verilerek Irak Genel Valisi Reşit Paşa'nın zaman zaman İngilizlerle anlaşarak asi gruplara karşı işbirliği yaptığı belirtilmektedir. Bu işbirliği yalnızca isyancı gruplara karşı olmadı aynı zamanda İran'ın Irak bölgesinde İngiliz çıkarları ve Reşit Paşa'ya karşı tehdit oluşturabilecek faaliyetleri söz konusu olduğunda bu ülkeye karşı da ortak hareket edildi²⁰⁷.

Aynı Paşa Zaho'da ellerine geçirdikleri Yahudileri ve Hristiyanları katleden isyancı Bohtan Kürtlerine karşı amansız mücadeleye girdi ve Jones'tan aldığı desteğin sayesinde adı geçen isyancıları püskürttü. İdaresindeki bölgeleri zaman zaman kontrol etmekte bir hayli zorlanan hatta isyancıların bu cüretleri karşısında *"adeta felç"* olan Reşit Paşa'nın Bedirhan ve onun yeğeni Mansur'un dehşetli katliamlarını İngiltere konsolosunun yardımı sayesinde önlemekte muvaffak olmayı bildi. Üstelik Reşit Paşa'nın ittifak ettiği yalnızca İngiliz konsolosu değil, aynı zamanda büyük Arap kabileleri idi. Paşa büyük sıkıntılar yaşarken bu kabilelerden bu denli büyük destek göremedi hatta kendileri ile zaman zaman mücadeleye girmek zorunda kaldı, fakat bu isyanın bastırılmasında devletin yanında ve isyancıların karşısında yer aldı²⁰⁸.

Irak'taki faaliyetlerine engel çıkaran devlet görevlilerini azl ettirmek için her zeminde çalışmalar yürüten İngiltere'nin, devletin şahsi menfaatler peşinde olan yetkililerini de yeri geldiğinde desteklediği de aşîkârdır. Vezirlik rütbesi elde etmek için İstanbul'a karşı isyan eden Basra Mütessellimi Selim Ağa'nın yanında olduğu hususunda

²⁰⁵ Abdul Karim Rafiq, *18. ve 19. Yüzyılda Avrupa ve Ortadoğu*, (Haz.: Youssef M. Choueiri), Ortadoğu Tarihi, İnkılap Yay., İst., 2011, s. 279

²⁰⁶ FO 78/1115 No:3 s. 262-266

²⁰⁷ FO 78/1018, No: 37- Ireland, *Iraq a Study in Political Department*, s. 44

²⁰⁸ FO 78/1115, No: 1-FO 78/1115, 22.06.1855

Bağdat baylosu Rich tarafından İstanbul elçisine gönderilen kâğıdın Osmanlıca tercümesinde “...vezâret vâsıl olmak garzını dahi izhâra cesâret idüb bu garzı dahi kuvveden fiile getirmek husûsunu kendüye mâil bir Arab kabilesinin imdâdı ve İngilterelülerin dostluğu ve ezcümle atabe-i seniyyeye kendünün arz ve müracaâtı takribleriyle icrâya muvaffak olmak emelinde idi...”²⁰⁹ ibaresi yer almakta, aslında İngilizler bu yazılarında Osmanlı Devletinin Irak’ta iç işlerine müdahil olduklarını itiraf etmekteydiler. (Bkz **Ekler 5**)

Devlet, Davud Paşa hakkında gösterdiği kararlılığı Selim Ağa vakasında gösteremedi. İstanbul’a olan düşmanca faaliyetlerinde İngilizlerin Selim’e olan desteğini pekâlâ bilmesine rağmen yalnızca isyanı bastırmakla yetindi ve Selim’in Basra’da ikâmet etmesine ses çıkarmadı. Oysa Davud Paşa İngiliz elçisi aracılığıyla İstanbul’a açıktan açığa rüşvet teklif etmekten çekinmemişti. Elçi, Babıâlideki görüşmesinde Davut Paşa adına “ bu kadar akçeler sarf itmekten ise şu vireceği mebâliği almak hayırlı değil midür?...” diyerek rüşvet teklif ediyor fakat kendisine “...hâin-i merkûmun vireceği akçe ind-i şâhânede bir şey demek olmayacağından ve hazâin-i mevcûde-i mülûkâne dahi böyle şeylere sarf olunmak için olduğundan...”²¹⁰ cevabı verilerek Davud Paşa’nın cezasının icrası hususunda kararlılığını gösteriyordu. Vakanüvis Amet Lûtfî Efendi bu hususta şu bilgiyi veriyor: “...Müşârünileyh (Davud Paşa) kendisiyçün tertib olunan harekâta vâkıf oldukda emvâl-i eşyâ-yı nefîse ve nukûd-ı mevcûdesini İngiltere konsolosu mârifetiyle Hindistan’a aşırnak ve başı sıkıldığı halde kendisi dahi savuşmak eşkârında bulunduğu Bâbîâlî’ye mün’akıs olup İngiltere tercümanı Şaber celble keyfiyetin hikâyesiyle bu hal beyne’-d-devleteyn pâydâr olan muvâlâta ve usûl-i düveliyeye münâfî olduğundan tesahhub olunmaması husûsunun sefirine ifâdesi resmen teklif olundukda tesâhub maddesinin sıhhati olmayacağı meczûm olmasıyla berâber mukaddemât-ı iknâiye serdiyle şâyed böyle bir hareket edecek olur ise Basra tarafından başka Hindistan’a makarr olmadığından evvel emirde oranın muhafazasına i’tinâ olunmasını ihtâr ile tercümân hatm-i kelâm eyleyip gitmiştir...”²¹¹.

Selim Ağa’nın yardımcısı yalnızca İngilizler olmayıp aynı zamanda bölgede mütemekkin olan bazı Arap kabileleri idi. Bu hususta bu kabileler üzerinde İngiliz siyasetinin ne kadar etkili olduğuna dair elimizde somut bir kanıt yoktur, fakat söz

²⁰⁹ BOA, HAT 1348/52704

²¹⁰ BOA, HAT 389/20702

²¹¹ Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak’anüvis Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi* 2-3, s. 625

konusu dönemde bölgedeki kabileler üzerinde ne kadar nüfuz sahibi olduğuna dair hem Osmanlı hem de İngiliz arşivlerinde oldukça külliyetli kaynak mevcuttur.

Selim Ağa ve dolaylı yoldan dış müdahale tehlikesinin farkına varan İstanbul, derhal önlemler aldı ve Selim Ağa'nın halli için harekete geçti. Bölgedeki bir kısım Arap kabilesinin de desteği ile isyanı bastırdı ve Basra'nın kontrolünü yeniden sağladı. Fakat İstanbul'un adı geçen şahsı yakalamaya ve gereken cezayı vermeye yönelik herhangi bir faaliyetine dair bir bilgiye rastlayamadık²¹². Oysa, devleti zaafa uğrattığı gerekçesi ile Davud Paşa hakkında kararlılık göstermişti.

2.1. Devletin Irak'ta Kontrolü Sağlamaya Yönelik Çalışmaları

II. Mahmud devletin başına geçtikten sonra ilk iş olarak İstanbul ve çevresinde merkezî otoriteyi sağlamaya yönelik ciddî ve kararlı adımlar attı. Kısa sürede olumlu sonuçlar alınca çalışmalarını arttırdı. Bir yandan da merkezden uzak eyâletlerin kontrolünü elinde bulundurmak ve devlette meydana gelebilecek muhtemel çözümlenin önüne geçmek için ilgili yerlerdeki görevlileri görev yerlerinde adaleti, asayiş ve devletin otoritesini sağlamalarını emretti. Irak da sorunların eksik olmadığı bölgelerden birisi olduğu için buraya da ayrı bir önem attı²¹³. Lakin kısmen de olsa burasının kontrolü Davut Paşa'nın Bağdat Valiliğinden el çektirilmesinden sonra valileri merkezden tayin etmek sûretiyle sağlandı²¹⁴. Atadığı valileri sıkı kontrol altında tutmaya, onları direktifleri doğrultusunda Irak'ı zapt-ı rabt altına almaları için gayret göstermelerini sağladı²¹⁵. Valiler ve onun idaresi altındakiler başına buyruk hareket

²¹² “Fi'l-asl Bağdat Vâlisi kölelerinden olup üç seneden berü paşa-yı müşârünileyh tarafından Basra'da Mütessellimlik emrine me'mur olan Selim Ağa nâm sâbık Basra Mütessellimi ol makama mûkim olalı dimağında mektûm olan makâsıd-ı fitne müzâhirine vesîle-i husûl olmak üzre sükkân ve ahâliyi kendüye celb ve bend itmek kaydıyla takayyud-ı sebkât itmekden nâşi bu def'a azli haberi bayağı isyan sülûk ve Vâli-i müşârünileyh'in taht-ı itâatinden hurûc ile müstakilen hâkim olmak iddiasına kanaat itmiyerek vezâret hâsıl olmak garzını dahi izhâra cesâret idüb bu garzı ise kuvveden fiile getürmek hususunu kendünün arz ve mürâcaâtı takribleriyle icrâya muvaffak emelinde idi...” BOA, HAT 1348/52704

²¹³ A.DVNS.MHM.d., No: 237, Hüküm No: 36, s. 12- A.DVNS.MHM.d., No: 241, Hüküm No: 1636, s. 259-A.DVNS.MHM. d. No: 243, Hüküm No: 56, s. 27

²¹⁴ Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq (1890-1908)*, Routledge, Abingdon, Oxon, 2006, s. 5

²¹⁵ “Musûl Vâlisi Olub Kemâ-kân uhdesinde İbkâ ve Takrîr Kılınan 'Abdülcelîl-zâde Vezîrim Ahmed Paşa İclâlehûya Hüküm... Bundan böyle zabt ü rabt ve memleket ve himâyet ü sıyânet-i fukarâ ve ra'yyet ve tüccâr ve züvvârın emn-ü istirâhatleri esbâbının istihşâline ve dâhilen ve hâricen esbâb-ı muhâfaza ve muhâresesinin istihşâliyle icra-yı levâzımı ve intibâh ve basirete sarf rı'yet ve mürâsele ve cezm ve zabta ri'âyet ve Musul kal'asının istikmâl-ı esbâb-ı takviyye ve istihkâmına ve eşkiyâ-ı makûlesinin bi'l-küllîye def'i mazarratları ve 'Urbân ve sahrâ-nişinin terğiben ve takayyünen ve taltîfen havza-i itâ'atına isticvâblarıyla dâ'imâ hüsn-i sülûk ve mu'âşeret-i levazımına mübâderet ve şer'îatı mutahhara ve evâmîr-i âliyyemin icrasına Fî Evâ'il-i Şevval Sene (1)231 (Ağustos 1816)...” A.DVNS.MHM.d., No: 241, Hüküm

edemiyorlar, kanunların hilâfına icraatlarda bulunmaları halinde kendilerine yaptırım uygulanacağını göz önünde bulundurarak hareket ediyorlardı. Sultanın uyguladığı bu politika kendisinin kısa süre içerisinde Irak'ta olumlu sonuçlar almasını sağladı²¹⁶. Lakin ortaya çıkan bu yeni durum Türk-İngiliz anlaşmazlık ve rekabetinin başlamasına sebep oldu. Zira, İngilizler bölgedeki yöneticileri bir şekilde etkileri altına alabiliyorlardı. Fakat İstanbul'dan atananlar İngilizler için bir nevi tepeden inme görevliler anlamına geliyordu. II. Mahmud'un sağladığı otorite de uzun soluklu olamadı. Devletin içinde bulunduğu sıkıntılar ve uzaklık ister istemez Irak'ın yakından kontrolünü güçleştiriyor, devlet yetkilileri de bir nevi İstanbul'a karşı hesap vermek durumunda kalmıyorlardı. Fakat karşılaştıkları güçlüklerde çoğu zaman devleti arkalarında bulamıyorlardı. Bu durumda da kendilerinden yardımlarını esirgemeyen İngiltere ile dostâne ilişkiler içerisine giriyorlardı. Bu konu ile ilgili güzel bir örnek ise Süleymaniye Sancağı kaymakamı ile Caf Aşireti arasında 1846 senesinde meydana gelen anlaşmazlıktır. Bu anlaşmazlık neticesinde Kaymakam, adı geçen aşiret karşısında zayıf ve çaresiz kalarak İngiltere Konsoloslughuna sığınmak zorunda kaldı. İstanbul'dan atanan mülkî ve idarî amirleri yok hükmünde sayan Caf Aşireti, İngilizlerin yardımı

No: 1636- “Musûl Vâlisi Olub Kemâ-kân ühdende İbkâ ve takrîr kılınan Vezîrim Yahya Paşa İclâlehüya Hüküm...eyâlet-i Musul uhdende ibkâ ve takrir kılınmağla mecbul ve mefzul olduğundan gayret ve sadâkat muktezâsınca kemâkan zabt ve rabt-ı memleket ve def' ve ref'-i şurur ve erbâb-ı mefsedet ile himâyeti fukara ve siyâneti ahâli ve duafa ve merâhiminin istihsâline ve tüccarın emn ve istirahatleri husûsuna dikkat ve dâhilen ve hâricen esbâb-ı muhafaza ve muharesesinin istikmâliyle ale'd-devam levâzımı hezm ve ihtiyatta icr'asına ve Musul Kal'asının istihkâm ve takviesine ve eşkıya makûlesinin bi'l-küllîye def'i mazarratlarıyla taife-i urbâniyan ve sahrânişinin terğiben ve taltîfen ve terhiben itaate isticlab ederek ve daima hüsn-ü sülûk ve muaşeret maddesine sıdkı rû'yet eylemek fermânı olmağın iadeten te'kid me'muriyetini ifhâmen işbu emr-i celil-ül kadrîm isdâr ve ibkâ hükmü münîfime matviyyen [] ile tisyâr olunmuşdur... Fî Evâ'il-i Şevval Sene [1]240 (Mayıs 1825)...” A.DVNS.MHM.d., No: 237, Hüküm No: 36

“Sen ki vezîr-i müşârun-ileyhimsin. Bir müddetden berü İranlı eşkıyâsının hudûd-ı şarkıyyeyi tahattîye cür'et ve Van ve Kars ve Erciş kal'ası taraflarında dürlü dürlü evzâ'ı nâ-marziyye cesâretlerine mebni tâ'ife-i merkûme söz ile iskânı kabul ider makûleden olmayub ikide birde böyle nâ-becâ hareketleri vukû' bulmakta ve Rûm gâvurlarının dahi fesâd ve hıyânetleri zuhur iderek her taraftan uygunsuzluk rû-nümâ olmakda olduğundan taraf-ı saltanat-ı seniyyemden bu bâbda lâzım gelen tedâbir-i lâzîminin icrasıyla hidmet-i...pâdişâhânem ve bâdehû cânib-i seriri izzet olan sükkân-ı memleket ve 'âceze-i ra'yyetin istihsâli ve esbâb-ı hıfz ve siyânetleri mütehattim zimmet himmet-i pâdişâhânem olmakdan naşı mukâbele olmuşdur deyü hudûd-ı İran'a tahatti ve tecâvüz olunmayarak İranlı eşkıyasından berü tarafa tecâvüz iden olursa üzerlerine 'asker sevkiyle def' ve tenkillerine ikdâm ve müsâra'at ve gasb ve gâret vukû'unda istirdâda dikkat olunmak bâbında sedd-i hudûd-ı şarkıyye muhafazasıçün mukaddem ve mu'ahher evâmîr-i celîle-i pâdişâh-ânem isdâr ve tisyâr ve sana dahi sonra ne veçhile emrim var ise ana göre hareket eylemek üze hemân yarın kalkacak gibi müheyyâ eylemek husûsu tavsiye ve iş'âr olunmuş (1)236 (1820)...” A.DVNS.MHM.d., No 240, Hüküm No: 37-A.DVNS.MHM.d., No: 241, Hüküm No: 1636, s. 259- A.DVNS.MHM. d. No: 243, Hüküm No: 56, s. 27

²¹⁶ BOA, A.DVNS.MHM. d. Nr: 250, Hüküm: 463- A.DVNS.MHM. d. No: 243, Hüküm No: 56, s. 27

karşısında kaymakama sesini çıkaramadı²¹⁷ (Bu aşiretin meskun olduğu yer için bkz. **Haritalar ve Krokiler 7**).

Münferit başarılar elde eden devlet adamları da mevcut idi. Bunlardan birisi Ömer Lütfi Paşa'dır*. Paşa, Irak ve Hicaz Orduları Komutanı ve Bağdat Valisi sıfatıyla 1857'de Bağdat'a ulaştı. Göreve başlamasını müteakip tüm Irak'ta asayişin sağlanmasına öncelik verdi. Bu bağlamda 1858 yılında Paşa, devlete itaatsizlik eden ve devletin otoritesini kabul etmeyen yaklaşık bin kişilik Aneze Kabilesini muhasara etmek ve durdurmak için hiç zaman kaybetmedi. Paşanın garnizon şehirleri ve Bağdat'tan toplayarak meydana getirdiği taburlara Müntefik, Zubeyd ve yerleşik bazı kabileler de destek verdiler. Bu desteği de arkasına alan Paşa, Fırat Nehri boyunca ilerleyen Aneze Kabilesine ağır bir darbe indirdi. Gemilerine ansızın taarruz ederek büyük zayıatlar verdiren bir kabileyi sindirdiği için Ömer Lütfi Paşa İngilizlerin takibine alındı²¹⁸. Lütfi Paşa'nın Rumeli Müşirliğine atanması ile Irak'ta gerçekleştirmek istediği reformları hayata geçirmesi mümkün olmadı.

Lütfi Paşa'nın uygulamaya koymakta muvaffak olamadığı bu reformların takipçisi ve icracısı ise Mehmet Namık Paşa oldu. Mehmet Namık Paşa bu hususta müstesna bir örnek teşkil etmektedir. Kendisi yaptığı hizmetler bakımından öne çıkan devlet adamlarından birisidir. Namık Paşa, devlete yetmiş yıl hizmet etti ve şeyh-ül Vüzera yani vezirlerin şeyhi ünvanına layık görüldü²¹⁹.

Mehmet Namık Paşa Bağdat'ta iki defa valilik yaptı. İlki Kasım 1851-Eylül 1852, ikincisi ise 1861-1868 yılları arasındadır. Paşa burada hem valilik hem de Müşirlik görevini üstlendi. Bundan önce de defaatle zikredildiği üzere Bağdat ve Irak bölgesinin diğer yönetim merkezleri özellikle XIX. yüzyıl başlarından itibaren sürgün yerleri olarak kabul edildi. Mehmet Namık Paşa'nın da Sultan Abdülaziz tarafından Bağdat'a sürgün olarak gönderilip gönderilmediği hakkında kesin bilgiye sahip değiliz

²¹⁷ BOA, A.MKT, 18/8- İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler 1*, Birinci Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2000, s. 173

* Avusturya doğumlu olan Paşanın asıl adı Michel Lattas'tır. 1828 yılında Avusturya'dan Osmanlı Devletine iltica etti. Ömer Lütfi Paşa, Yüzbaşı rütbesiyle Osmanlı ordusuna tâbî oldu. Bu meslekte önemli başarılar elde etti ve sürekli yükseldi. Hatta 1852'de Serdar-ı Ekrem yani Başkomutan oldu. Kırım Savaşı'nda Kırım Başkomutanı olarak orduya hizmet etti ve yine bu savaşta önemli başarılar elde etti.

²¹⁸ FO 78/1397-BOA, HAT, 451/22357, 01/C/1251 (M. 24 Eylül 1835)

²¹⁹ Ceylan, "Namık Paşa'nın Bağdat Valilikleri", s. 76-78

fakat Paşanın buradaki her iki valiliği süresince ülkesine ve Irak’a sadakatle hizmet etmiştir²²⁰.

Namık Paşa, Avrupa’da eğitim görmüş, İngilizce, Fransızca, Farsça ve Arapça bilen bir devlet adamıydı. Paşa Irak’ta birçok hizmetlerde bulundu, askerî, mülkî, siyasî, iktisadî ve idarî yararlılıklar göstermesine rağmen halefî olan Mithad Paşa’nın gölgesinde kalmaktan kurtulamadı. Paşa, Kölemenlerin, Celililerin Irak’taki etkinliğinin kırılmasında, Kerbela ve Necef’te Şîî-Sünnî çekişmelerinin yanı sıra kanun kaçaklarının da zapt-ı rabt altına alınmasında büyük gayret sarf etti. Paşa’nın gösterdiği bu gayret başta İngilizler olmak üzere Avrupalıların gözünden kaçmadı. Bağdat’ta göreve devam etmesi durumunda menfaatlerinin sarsılacağı ve çalışmalarında Paşanın çetin muhalefeti ile karşılaşacaklarının farkındaydılar. Bu sebepten kendisini en ağır ifadelerle nitelediler ve itibarsızlaşmaya çalıştılar. Nitekim Namık Paşa’nın Bağdat’taki ilk hizmet süresi yaklaşık on ay sürdü. İkinci kez aynı göreve getirildiğinde de İngilizler ve Fransızlara karşı genellikle olumsuz politika icra etti ama bu görevi ilkinden daha uzun sürdü ve bu sürede Bağdat’a oldukça faydalı hizmetler sundu²²¹. Aleyhinde yürütülen çalışmalar ve karalamalara rağmen Irak’taki görevi boyunca Paşa, İngilizler başta olmak üzere yabancı devletlere karşı ayrıcalık tanımamaya çalıştı. Paşanın bu tutumu başta İngilizler olmak üzere bu coğrafyadan menfaat sağlamaya çalışan Avrupa devletlerinin kendisine cephe almalarına neden oldu. Tüm bu muhalefete rağmen Paşa, Bağdat’ta 1868’e kadar görevine devam etti.

Mehmet Namık Paşa’nın ardından Takiyüddin Paşa aynı göreve getirildi ve 1869’a kadar Paşa bu görevi devam ettirdi. Bu tarihten sonra Mithat Paşa valilik görevini devraldı. Tuna Valiliği başta olmak üzere devletin çeşitli kademelerinde icra ettiği başarılı hizmetler nedeniyle Paşa, Irak’ta nizamı sağlaması için atandı. Paşa’nın göreve başlamasından sonra Irak’ta sosyal ve idarî yapı yeniden organize edildi ve Irak’ın modernleşmesi konusunda büyük ilerlemeler kaydedildi²²².

Paşanın Bağdat’a varır varmaz ilk icraatı vergi sistemini değiştirmek oldu. Eski nizam Bac ve İhtisab vergileri yerine Aşar vergisini getirdi. Çünkü eski vergi sistemi

²²⁰ Ceylan, “Namık Paşa’nın Bağdat Valilikleri”, s. 76- Ebubekir Ceylan, *Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in The Nineteenth Century Middle East*, I.B Tauris Co Ltd, London, 2011, s. 148

²²¹ Ceylan, “Namık Paşa’nın Bağdat Valilikleri”, s. 79

²²² İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yay., İst., 1983, s. 112- Geoff Simons, *Iraq from Sumer to Post-Saddam*, Third Edition, Palgrave Macmillan, New York, 2004, s. 181- Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler 1*, s. 174

Irak halkına ve devlete hizmet etmekten çok uzaktı. Vergilendirme usulünü önce Bağdat hemen akabinde Musul ve Basra'ya da teşmil etti. Halkın mukavemetine rağmen askerlikte kura usulünü uygulamaya koymakta muvaffak oldu. Aşiretleri otoritesi altına almak ve devletin alacaklarını tahsil etmek üzere büyük bir ordu teşkil etti. Müntefik Aşireti, Kürt ve Çeçenlerden de destek alan bu ordu sayesinde Paşa, söz konusu aşiretleri itaat altına aldı ve külliyetli yekün oluşturan devletin alacağını da tahsil etti. Öteden beri Irak'ta sorun olan arazi meselesini çözmek için çalışmalara başladı. Araziyi muhtelif parçalara ayırarak halka dağıttı ve bu arazileri vergiye tâbi tuttu. Fırat ve Dicle nehirlerini ıslah etti. Çünkü Bağdat nehir yolları XIX. yüzyılın ilk yıllarında önem kazanmaya başladı. Lynch Şirketi vasıtasıyla adı geçen nehirlerde taşımacılığı kontrolü altında tutan İngilizlerin üstünlüğünü ortadan kaldırmak ya da en azından ticarete ortak olabilmek için çalışmalar başlattı. Ayrıca Basra ile Süveyş Kanalı arasında Flemenk, Fransız ve İngiliz bandıralı gemiler seferler icra ederken Osmanlı bandıralı bir gemi görmek imkânsızdı. Bu durum Paşayı çok üzüyordu. Bu sebeplerden ötürü Mehmet Namık Paşa tarafından kurulan fakat ıslaha muhtaç olan *Umman-ı Osmanî Şirketi*'ni geliştirerek bu şirket gemilerinin Şattü'l-Arab Nehrinden ziyade denizde de seyr-ü sefâyinini sağladı²²³. Kâzimiye Kasabasının Bağdat ile olan ticaretini arttırmak ve bu kasaba halkının kutsal mekânlara daha rahat ve kısa sürede ulaşmalarını sağlamak üzere tramvay hattı inşa etmek için şirket kurdu. Bu şirket, hattın demirlerini ve arabalarını İngiltere'den temin etti ve kısa süre sonra da Bağdat-Kâzimiye arası tramvay hattı taşımacılığa başladı. Eşeklerle yapılan taşımacılık yerini modern taşımacılığa bıraktı²²⁴. İran Şahı Nasıreddin'in Şîîler için kutsal sayılan Necef, Kerbela, Kâzimiye ve Samarra şehirlerini ziyareti sırasında kendisine refakat etti ve münasebetlerini geliştirdi. Bunun sonucunda Irak'ta özellikle sınır boylarında yaşanan Şîî-Sünnî çatışmasının önüne geçebilmek için Şah ile ikili antlaşma yaptı. Yarı resmi Ez-Zevra Gazetesi'ni çıkardı ve faaliyetlerini bu gazete aracılığıyla Irak halkına duyurdu. Basra'nın havasının insan sağlığına elverişli olmaması ve mevki itibarıyla tüccarlar için uygun olmadığına kanaat

²²³ Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha, a record of his services, political reforms, banishment and judicial murder* (1903), J. Murray (Publisher), London, s. 48-50-Yaşar Yücel, "Midhat Paşa'nın Bağdat Vilâyetindeki Altyapı Yatırımları", *Uluslararası Midhat Paşa Semineri*, Edirne, 1984, s.175-178 –Besim Darkot-M. Tayyip Gökbilgin, "Basra", *İA II*, Bas., 5, M.E.B. Yay., 1997, s. 326- Ebubekir Ceylan, *Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in The Nineteenth Century Middle East*, I.B Tauris Co Ltd, London, 2011, s. 167- Ömer Osman Umar, "Basra ile Müntefikte Aşiretlerin Mücadelesi ve Sadun Paşa", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi II/I*, Elazığ, 2004, s. 11

²²⁴ Ali Haydar Mithat, *Tabsir-ül İbret*, Birinci Kitap, Hilal Matbaası, İst., 1325, s. 93-94- Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha*, s. 51

getirerek Basra kasabasını Şattü'l-Arab sahiline naklettirerek bu şehrin ticaret hacmini arttırmanın yanı sıra stratejik önem kazanmasını da sağladı. Ardından Kuveyt kasabasını bu şehre tâbi hale getirdi. Mithat Paşa'nın çok kısa sürede elde ettiği başarıdan zaten rahatsız olan İngilizlerin, Kuveyt'in bir oldubitti ile Basra'ya bağlanması ile Paşaya olan husûmetleri daha da arttı²²⁵.

Mithat Paşa'nın merkezî otoriteyi körfez kıyılarına kadar yerleştirmeye başlamasıyla birlikte İngilizlerle anlaşmazlık büyümeye başladı. Bu dönemde İngilizler, Hindistan-Bağdat arası posta ve telgraf hattı kurdular. 1865 yılında Hindistan'dan Avrupa'ya uzanan telgraf hattı çekildi fakat bu hat Arap aşiretleri tarafından tahrip edildi. Bu durumu ortadan kaldırmak isteyen Mithat Paşa yedek güvenli bir hat çekti. Kısa sürede ve başarıyla sonuçlandırılan bu proje İngilizler ve İranlılar tarafından daimi sûrette engellenmeye çalışıldı fakat her ikisi de Mithat Paşa'nın projesine rakip olamadılar. Paşa Irak'ın farklı noktalarını telgraf hatları ile birbirine bağladı²²⁶.

Mithat Paşa'nın Bağdat Valiliği (1869-1872) sırasında 6000 nüfusa sahip bir sahil kasabası olan Kuveyt küçük gemileri ile inci avcılığı büyük gemileri ile de Hindistan ile deniz ticareti yapmakta idi. Kuveyt Osmanlı Devletine bağlı olmakla birlikte adeta küçük cumhuriyet görünümünde olup vergi dahi vermezdi. İngilizler başta olmak üzere Avrupalı devletlerin bölgede olan yayılmacı siyaseti sonucunda birçok Kuveyt gemisi İngiliz bayrağı çekmeye başladı. Söz konusu gemilere İngiltere ya da başka bir ülkenin sancağının çekilmesinin yalnızca ticarî maksatlar taşımadığı gâyet açıktı. Bu durumun egemenlik haklarıyla çeliştiğini iyi bilen Mithat Paşa derhal çalışmalara başladı. İstanbul ile başlatılan yoğun yazışmalar neticesinde Kuveyt'e bir takım muafiyetler ve ayrıcalıklar verildi. Kısa süre sonra bu siyaset sonuç verdi ve hem Kuveyt gemilerine tekrar Osmanlı sancağı çekildi hem de Kuveyt Basra'ya bağlandı²²⁷.

²²⁵ Ali Haydar Mithat, *Tabsir-ül İbret*, s. 100-101-Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha*, s. 52-53-Gökhan Çetinsaya, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Irak Politikası", *Devr-i Hamid 3*, Erciyes Üniversitesi Yay., 2011, Kayseri, s. 172, s. 174-Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler 1*, s. 180

²²⁶ Midhat, *The Life of Midhat Pasha*, s. 48-Yücel, "Midhat Paşa'nın Bağdat Vilâyetindeki Altyapı Yatırımları", s. 181-182

²²⁷ "Bunların (Kuveyt halkı) zirâat edecek yerleri olmayub münhasıran ticâret-i bahriye ile me'lûf olduklarından ve sagir ve kebir iki bin kıt'adan mütecâviz gemileri bulunduğundan Bahreyn ve Umman sularında incü saydıyla ve ekser büyük sefineleri Hindistan ve Zengibar taraflarına giderek ticâret-i bahriye meşgul olurlar gemilerinde cem'iyetlerine mahsûs bir sancak ittihâz itmiş olmalarıyla yakın vakte kadar bu sancak altında seyahat ve ticâret itmişler ise de bir müddetten berü âharın ve ecânibin taadiyâtından emin olamadıkları cihetle mücerred seyir ve seyahat-i bahriyelerini te'min için bir takımı filamanın ve ba'zısı İngiliz bandırası çekmeğe mecbûr olarak bu usûle refte refte ülfet olunarak bir himâye-i ecnebiye mukaddemâtı görünmeğe başlamış ve bunun ise Bağdad Vilâyetince ve hususuyla Basra mevkiince mehâzir-i azime-i mülkiyesi zâhir bulunmuş olduğundan Mithat Paşa Basra'da iken

Kuveyt, Osmanlı Devletinin bir kaymakamlığı olarak kabul edilmekle beraber, İngilizler buradan asla vazgeçmediler. Buradaki aile içi çekişmelerden istifade etmek istediler. Bu kaymakamlığa yönelik İngiltere'nin “*tecâvüzkar davranış*” sergilemesi Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında soğuk savaş yaşanmasına sebep oldu²²⁸.

XVIII. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan Vahhabî hareketi İngilizlerin açıktan ve gizli destekleri sayesinde kuvvetlendi. Abdullah b. Faysal'a karşı isyan eden kardeşi Suud bin Faysal, Necid de dahil Ahse ve Riyad gibi yerleri ele geçirdi, lakin Suud'un bu başarısı uzun sürmedi. Mithat Paşa ve bazı aşiretler tarafından desteklenen Abdullah, kardeşi Suud ve maiyyetindekileri bozguna uğrattı ve kaleleri tekrar ele geçirdi. Elde edilen bu başarıya rağmen Bağdat ve çevresinde ortaya çıkan isyan hareketleri ister istemez Mithad Paşa'nın Vahhabi meselesini tamamen ortadan kaldırmasına mani oldu. Suud, İngilizlerin desteği sayesinde aşiretleri egemenliği altına aldı. Böylelikle dolaylı yoldan aşiretler İngilizlerin himayesine girmiş oluyordu. Zaten İngilizlerin politikaları da bu çerçevede işlemekte idi. Eğer Suud engellenmez ise İngilizlerin desteği ile Şattü'l-Arab'a kadar ilerleyeceği ve İngiliz egemenliğinin Basra'dan Maskat'a kadar uzanacağı Mithat Paşa tarafından İstanbul'a bildirildi²²⁹.

Paşanın İstanbul'daki muhalifleri ve kendisinin Irak'taki faaliyetlerinden rahatsız olan İngilizlerin Mithad Paşa aleyhinde yürüttükleri siyaset Paşa ile yönetimin arasının açılmasına neden oldu. Ali Paşa'nın ölümünün akabinde sadrazam olan Mahmud Nedim Paşa ile Mithat Paşa arasında öteden beri bir anlaşmazlık vardı. Aralarındaki çatışma nedeniyle Mithat Paşa, Bağdat Valiliğinden istifa etmek zorunda kaldı²³⁰. İngilizler de bu istifa haberi ile bir hayli rahatladılar.

*ahâli-i merkûme rüesâsını oraya celb iderek ve hal ve zamanın ve mevkilerinin muhataratına dair nesâyih-i lâzımeden sonra ihtiraz eyledikleri gümrük resmi ve virgü misüllü teklifât ile mükellef olmayacaklarını sened i'tâ'sıyla te'min eyleyerek muvafakat ve rızâlarıyla Basra'ya merbûtiyyetleri kararlaştırılmış ve Abdullah el Sabbah'ın Kuveyt kaimimamlığı nâmiyle yine memleketin reisi hükûmetinde kadı ve müfti gibi me'murların kezâlik yerlerinde velhâsıl beynerinde câri olan usûl ve kâide-i hükûmetin hâl-i aslîyesinde ibka'sıyla berâber me'murlariyçün Dersâdet'ten evâmîr-i resmîye camileriyçün berât-ı şerîfe celb olunarak tâbiyet ve merbûtiyyetlerine muktezî olan muâmelât tamamîyle icrâ kılınmış ve gemilerinde olan ecnebi bandıraları derhal terk olunub yerlerine Osmanlı sancağı çekilmiştir.” Ali Haydar Mithat, *Tabsir-ül İbret*, s. 103-104- Midhat, *The Life of Midhat Pasha*, s. 54-55*

²²⁸ Kurşun, *Katar ve Basra'da Osmanlılar*, s. 125

²²⁹ Mithad, *Tabsir-ül İbret*, s. 105-107-Midhat, *The Life of Midhat Pasha*, s. 56-57

²³⁰ M. Tayyib Gökbilgin, “Midhat Paşa”, *İA VIII*, MEB. Yay., İst., 1979, s. 273-274-Midhat, *The Life of Midhat Pasha*, s. 63

2.2. Mehmet Ali Paşa ile İlişkiler

Mehmet Ali Paşa 1769'da Kavala'da doğdu. Bazı eserlerde Arnavut olduğu kayıtlı ise de Mısır Hidiv hânedanı daima Türk olarak telakki edildiği gibi, hânedan fertleri de kendilerinin Türk soyundan geldiklerini ifade etmişlerdir. Bazı kaynaklar Mehmet Ali Paşa'nın ceddinin Konya'dan Kavala'ya göç ettiğini belirtir. Bekçibaşı İbrahim Ağa'nın oğludur. Babası kendisi henüz küçük yaşta iken vefat ettiği için amcası Kavala Mütesellimi Tosun Ağa'nın himayesine verildi fakat bir müddet sonra Tosun Ağa'nın hükûmetin emri ile idam edilmesi üzerine hamisiz kaldı. On sekiz yaşına doğru askerliğe intisab ederek, büyüklerinin dikkatini çekmeye başladı.

Mısır'ı işgal eden Napolyon kuvvetlerini buradan çıkarmak üzere Osmanlıların, İngilizlerin de yardımı ile, gönderdiği ordu birlikleri arasında Kavala hâkiminin hazırladığı askerî bir kıta vardı. Mehmed Ali de bu kıtanın kumandan yardımcısı olarak Mısır'a geldi²³¹. Kumandan, sıhhî durumu dolayısıyla memleketine dönmek mecburiyetinde kalınca Mehmet Ali, Kavala askerinin başı oldu. Bu vesile ile Osmanlı ordusunun Fransızlara karşı yaptığı mücadeleyi gördü ve iki ordu arasındaki farkı anladı. Bu mücadele esnasında edindiği intibalar Mehmet Ali Paşa'yı Avrupa ilim ve tekniğine meylettirirken kendisine Osmanlı Devletinin zaafını da gösterdi. Böylece Paşanın devlete olan bağlılık hisleri kademe kademe azalmaya başladı.

Napolyon'un Mısır seferi neticesinde Kölemenlerin en sebatlı ve iradeli unsurları mahvolmuş idi. Paşa bu durumdan layıkıyla istifade etmesini bildi²³². Kölemenleri Osmanlılara, Arnavutları Kölemenlere karşı kışkırtarak, meydana gelen kargaşalıkları kendi lehine kullandı, halkın muhabbetini kazandı. Zeka ve kudreti sayesinde çevirdiği entrikalar ile Mısır'ın son valileri bulunan muhasımları Hüsrev, Tahir, Ali ve Hurşid Paşaları bertaraf ettikten sonra, halk tarafından desteklendi ve Mısır'da hemen hemen müstakil bir şekilde idareyi eline aldı. Bu vaziyet karşısında

²³¹ “On sekizinci asrı milâdî nihâyetlerinde ve Selim-i Sâlis devri saltanatında Fransa İhtilâl-i kebirinin Avrupa'da tevellüd eylediği günâgun cereyân-ı siyâsilere kapılarak kâh Rusya ve İngiltere ile Fransa ve kâh Fransa ile diğerleri aleyhine ittifak ve hareket eylemekliğimizi istilzam eden vekâyi'in başlangıcında müteğallibe-i memâlikî kaldırub Babîâlî'nin nüfuzunu îade vesile-i savriyesiyle General Bonapart kumandasında Mısır'a müsteavlî olan (1213h.-1798 m.) Fransızları İngiltere'nin muavenetiyle Nil Vadisi'nden tard ve ihrâc etmeye berren Sadrâzam Yusuf Ziya Paşa ve bahren Küçük Hüseyin Paşa memur oldukları vakit (1214h. 1800m.) Kavalalı çorbacısı Hüseyin Ağa dahi Kapudân-ı Deryâ'nın talebi üzerine yeğeni Mehmed Ali'yi Arnavudlardan mürekkeb bir mikdar başıbozuk ile Paşa'nın ma'îyyetinde Mısır'a gönderiyor.” Mustafa Öztürk-Sevda Özkaya Özer-(Yay. Hazırlayanlar) *Bâb-ı âli Hâriciye Nezâreti Mısır Meselesi*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay., No: 22, Tarih Şubesi Yay., No: 18, Elazığ, 2011, s. 5

²³² George Antonius, *The Arab Awakening the Story of the Arap National Movement*, -Great Britain, 1938, s. 21

Babıali, muayyen vergisini vermek ve Hicaz'ı ellerine geçiren Vahhabîleri tenkil etmek şartıyla Mehmet Ali'nin Mısır Valiliğini tasdik etmek mecburiyetinde kaldı²³³.

Mehmet Ali Paşa, Mısır'da hâkimiyetini arttırmak için güçlü bir orduya ihtiyaç duyuyordu. Bu ihtiyacın giderilmesi ve mevcut askerlerin Avrupa tarzında eğitilmesi için başta Fransa olmak üzere Avrupa'nın askerî açıdan üstün ülkelerinden subaylar getirtti modern tarzda okullar kurdu²³⁴. Bu subaylar vasıtasıyla mevcut orduda gözle görülür bir iyileşme oldu. Mısır'da askerî imalathaneler kuruldu. Bu imalathanelerde yılda yaklaşık 36.000 tüfek, 15.000 kantar barut, ayda 3-4 top imal edilebiliyordu. Fakat asker sayısı yetersizdi. Asker ihtiyacını karşılamak üzere yalnızca Mısır'dan değil ele geçirdiği kuzey Sudan'ın yanı sıra Suriye, Irak gibi bölgelerden de asker toplayarak Mısır ordusunun mevcudunu arttırmak istedi²³⁵.

Düvel-i ecnebiyenin Mısır ordusunu güçlendirmek için yardımları karşılıksız değildi. Mehmet Ali Paşa bunun karşılığında Osmanlı Devletinin en başta otoritesinin zayıf olduğu bölgelerde onların siyasî ve ekonomik faaliyetleri hususunda yardımcı olmakta sakınca görmedi²³⁶. Bu hususta bir örnek verecek olursak; İngiliz gemilerinin Fırat Nehri'nde seyr-ü sefâyini için Mehmet Ali Paşa elinden gelen yardımı yaptı²³⁷. Bu yardımına karşılık İngilizlerden destek gördü fakat ecnebilere yardım ettiği için kendisinin en büyük destekçileri de kendisinin karşısında yer aldılar. Mehmet Ali Paşa'nın yakınında yer alanlardan Lübnan Emiri Beşir, Mehmet Ali Paşa'nın Dürzi taifesinden asker toplamak istemesine şiddetle karşı çıktı hemen ardından da yerli halktan bir kısmı aynı tepkiyi verdi. Çünkü İngilizler ya da başka bir yabancı gücün menfaatlerine hizmet etmek istemiyorlardı²³⁸. Fakat bu davranış, Mehmet Ali Paşa'nın

²³³ Şinasi Altundağ, "Mehmed Ali Paşa", *İA VII*, MEB Bas., İst., 1988, s. 566-567

²³⁴ www.notablebiographies.com

²³⁵ William Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev., Mehmet Harmancı), İst., 2008, s. 79-BOA, YEE, 42/144

²³⁶ Mehmet Ali Paşa'nın Fransa'nın Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Fırat Nehri'nde nüfuz kurması hususunda bu devlete yardımları hakkında bak: BOA, YEE, 42/144

²³⁷ John S. Guest, *The Euphrates Expedition*, Kegan Paul Limited, Oxon UK, 2013, s. 70

²³⁸ "Mehmet Ali Paşa Dürzi taifesinden bin ikiyüz nefer tahrir-i birle asâkir-i Mısıriyye'ye ilhak itmek murad idüb ancak Emir Beşir buna razı olmadığından ma'ada cebel-i Lübnan ile cebel-i

سوادین sâkin olan tevâif-i Kasâ'dan dahi Emir Beşir ile bu babda yekdil ve yekcihettir binâen aleyh İbrahim Paşa'dan haber gelüb Bahri Bey, paşa-yı mûmâileyhin emriyle Şam'dan kalkub tahrir-i neferât maslahâtına ...ve maru'z-zikr tevâif-i nasarâyı Emir Beşir'den tefrik için Deyr-ül Kamer cânibine 'azam olmuştur. Mehmed Ali Paşa'nın mikdârı yalnız bin iki yüz nefer olmak nisyâna mahsûs değildir. Öç kanını almak ve bu vechle mûmâileyh hakkında 'adem-i muvâfakat ve raiyyetleri evvel ve âhir mahsûs olmuş Dürzi tabakasının kuvvetlerini celb itmek murad eylediği bir emri gayr-i hakikîdir. Mısır Vâlisi nehr-i Fırat maddesinde İngiltere vapurlarına i'anet itmek va'adini te'kid idüb esnâ bu babda izin ve ruhsat istihsâliyiçün Dersââdet'e tatarları çıkarırum tatarların avdetinde veyâhud üç dört hafta mürûr idüb tatarlar avdet imedikleri sûrette matlûb olan iâneye ibtidar olunur deyu cevap virmişdur. Mehmed

mevcut durumdan da istifade ederek güçlenmesine ve egemenlik sahasını genişletmesine mani olabilecek çapta bir karşı duruş değildi.

Aralarındaki dostâne ilişkilere rağmen zamanla Paşanın menfaatlerine ters olarak kuvvetlendiğini ve kendilerini de kullandığını düşünen İngilizler Paşaya karşı harekete geçmekte gecikmediler ve 1806'da Mısır'a saldırdılar²³⁹. Kölemenlerin de desteğini alacaklarını umut eden İngilizler yanıldılar ve üst üste yenilmekten kurtulamadılar. Bu hezimetin sonunda Mehmet Ali Paşa ile muahede akdetmek durumunda kaldılar. Mısır, Osmanlı Devletine tâbi olmasına rağmen bu antlaşma Mehmet Ali Paşa ile yapılıyor ve kendisinin Mısır'daki bağımsızlığı adeta perçinleniyordu. Paşa, bu olaydan kısa süre sonra da Osmanlı Devleti adına Vahhabîlerin yıkıcı faaliyetlerini engellemek üzere görevlendirildi. Vahhabî gailisi Irak'ı hatta tüm Arap Yarımadasını etkisi altına almıştı. Mehmet Ali'nin işi oldukça zordu fakat bu muharebeyi kazandığı taktirde kazanımları da o derece büyük olacaktı. Uzun bir uğraş sonunda ve yerel aşiretleri de yanına alarak Vahhabîleri sindirmeyi başaran Paşa nüfuzunu iyiden iyiye kuvvetlendirdi. İslam alemi için büyük bir tehdit olarak görülen Vahhabîlere karşı kazandığı bu başarı İslam dünyasında da kendisine sevgi ve muhabbet kazandırdı²⁴⁰. Bu başarı Paşaya yalnızca manevi bir güç kazandırmadı aynı zamanda "...nehr-i Fırat'ın gerek sevâhili ve gerek Basra Körfezine mansıb olduğu memâlik-i havâlisi Mısır Vâlisinin taht-ı nüfuzuna..."²⁴¹ geçerek artık Mısır sınırları dışında da hâkimiyet kurmaya başladı bu da İngiltere'nin Paşaya olan husûmetini arttırdı²⁴².

İngiltere'nin Tahran elçisinin Bağdat Valisi ile İran memuru arasındaki dedikodu ve Mısır Valisinin zuhurunda Bağdat'ı istila için yaptığı teşebbüslerle buna karşı ne yapılması gerektiğine dair yaptırdığı mahrem tebligattaki "...Mısır Vâlisi Bağdat Eyâletine bir vakt-i firsatta meccânen istilâsı mukaddemâtına müteşebbis olmakda ve bu garz ve kasdına muvâsıl olacak mevâki-i mütecâvirenin şimdiden zîr-i nüfuzuna ihrâc ve idhâline çalışmaktadır... Bu sûrette nehr-i Fırat'ın gerek sevâhili ve gerek Basra Körfezine mansıb olduğu memâlik-i havâlisi Mısır Vâlisinin taht-ı nüfuzunda

Ali Paşa hilaf ve 'adem-i nâsın mizâcını yoklamakda ihmal idüb caygırları olan efkâr ve ahvâli adem-i tekâyüd usûlüne müdâvim olur ise saltanat-ı seniyyeme göre mûmâileyhe gâlib gelüb âni müzmahil itmek bir emr-i emânımdır." BOA, HAT 360/20075 A

²³⁹Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, s. 88

²⁴⁰ Altundağ, "Mehmed Ali Paşa", *İA VII*, s. 566-569-Midhat, *The Life of Midhat Pasha*, s. 55 – www.notablebiographies.com

²⁴¹ BOA, HAT, 1176/46442U, 29.Z.1253 (M. 26 Mart 1838)

²⁴² BOA, HAT, 1181/46662-Guest, *The Euphrates Expedition*, s. 140

bulunduğu halde Bağdat Eyâletinin istilâsı sehl-i husûl olacağı derkârdır..."²⁴³ denilmekte ve adı geçen İngiliz nüfuz bölgelerinin Mehmet Ali Paşa'nın tehdidi altında olduğu belirtilmektedir²⁴⁴. Bu tebligatın hemen akabinde de İstanbul tarafından "*Mısır Vâlisine hitâben bir kıta emr-i âli isdârına tedbir ve ihtiyat buyurulmak ehemmi mühimmeden...*"²⁴⁵ görüldü. Gerek İstanbul ve gerek Londra'dan Mısır Valisine yapılan uyarı ve ikazlar Paşa tarafından dikkate alındı.

Halep ve Şam'da bulunan İngiltere memurları tarafından Bağdat Konsolosuna Mısır Valisi Mehmet Ali Paşanın oğlu İbrahim Paşanın Halep'te asker toplayıp Bağdat'a sonra da Anadolu'ya sarkacağına, bu sebepten bu hususta tedbirlerin alınmasına dair yazılar gitti. Osmanlı Devleti ise İbrahim Paşa'nın böyle bir harekete teşebbüsü konusunda "... *Mısır Vâlisi Arabistanlar ile uğraşmaktan bîzâr olarak şimdi bu husûsun vuku'unu pek akıl kesmez ise de kendisinden dahi bir umulmaz şey değildir...*"²⁴⁶ diyerek gerekli önlemlerin bir an evvel alınmasını Bağdat Valisi ve memurlarına emretti.

Mehmet Ali Paşa'nın Irak üzerinde bu denli tehlike oluşturması burada Tanzimat reformlarının uygulanmasını da geciktirdi. Paşa Suriye'yi kontrol altında tutuyor ve Irak'ı da himayesine almak için fırsat kolluyordu²⁴⁷. Bu sebepten öncelik burada Islahatları uygulamak değil Paşaya karşı buranın güvenliğini sağlamaktı. Tanzimat 1839'da ilan edildi fakat 1848'de Musul'da ve 1849'da Bağdat'ta uygulanmaya başlandı. Irak ve Hicaz Ordusu'nun (6. Ordu) 1848'de Bağdat'ta teşkil edilmesinin gerekçesi ise merkezî idarenin korunması ve Mehmet Ali Paşa tehdidine karşı caydırıcı önlemdi²⁴⁸.

İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a göre Mehmet Ali Paşa'nın asıl gayesi "*Arapça konuşulan bütün ülkeleri içine alan bir Arap devleti kurmak...*" idi. Zaten hâkimiyetini Bahreyn Adalarına kadar ulaştırdı, Şattü'l-Arab'da gemi yüzdürmeye başladı, İran ile siyasî münasebetlere girdi, Bağdat ve Basra ile yakından ilgilenmeye başladı²⁴⁹. Bu durumda da ya İngilizlerin Mehmet Ali Paşa ile anlaşmaları

²⁴³ BOA, HAT, 1176/46442 U, 29.Z.1253 (M. 26. Mart 1838)

²⁴⁴ Guest, *The Euphrates Expedition*, s. 141

²⁴⁵ BOA, HAT, 1176/46442 U

²⁴⁶ BOA, HAT, 373/20405 C, 05. L. 1253 (M. 2 Ocak 1838)

²⁴⁷ Guest, *The Euphrates Expedition*, s. 70

²⁴⁸ Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq (1890-1908)*, s. 5-Çetinsaya, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Irak Politikası", s. 172, s. 158-Ceylan, "Namık Paşa'nın Bağdat Valilikleri", s. 77

²⁴⁹ BOA, HAT 1181/46662

gerekli idi ya da Osmanlı Devletini bu gaileden kurtarmaları zarurî idi. Mehmet Ali Paşa İngiltere aleyhtarlığını önceleri ortaya koymuştu. Zaten bölgede güçlü bir yöneticinin bulunması İngilizlerin de işine gelmiyordu. Mehmet Ali Paşa'nın halli için İngilizler Osmanlı Sultanının yanında yer aldılar. Hatta Süveyş Kanalı'nın açılmasını engellediler. Çünkü Mehmet Ali Paşa'nın ve kanalı yapmaya talip olan Fransa'nın kontrolünde bir Süveyş Kanalı İngilizlerin çıkar alanları için oldukça zararlı olurdu. Bu gerekçeden dolayı kanalın açılışı 1869 yılında mümkün olabildi²⁵⁰.

1813 yılında Mısır'da temâyüz eden ve 1844 yılına kadar neredeyse aralıksız olarak devam ederek burasını derinden etkileyen veba hastalığına rağmen Mehmet Ali Paşa halen çok kuvvetli idi²⁵¹. Osmanlı Devleti ile Yunan isyanı hususunda anlaşmazlığa düşünce aldatıldığını ileri sürerek ordusunu Suriye üzerine gönderdi. Mehmet Ali Paşa, Osmanlı Devletinin Mora isyanı ile uğraşmasını, Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilmesini, Navarin'de Osmanlı donanmasının İngilizler ve Fransızlar tarafından yok edilmesini, ülkenin birçok yerinde derin hasarlar bırakan veba salgınını ve iç karışıklıkları da fırsat bilerek istiklal-i devlet gayesiyle ordularını harekete geçirdi. 1789 ihtilali gibi Fransa'da zuhur ederek kısa sürede tüm Avrupa'ya yayılan 1830 İşçi İhtilalleri sebebiyle Avrupalıların valinin bu faaliyetlerini dikkate almamaları faaliyetlerini hayata geçirmesi için imkân verdi.

Suriye'nin ilhakının ardından karşısına çıkan Osmanlı ordularını mağlup eden Mısır ordusu, Kütahya'ya ulaştı. Avrupa'dan yardım göremeyen İstanbul, Rusların yardım teklifini kabul etmek zorunda kaldı. Rus donanması İstanbul'a geldi. Mısır ordusuna karşı hareket planları yapılırken İngiliz donanması İstanbul Boğazında demirledi. İngilizlerle yapılan mülakatlar neticesinde Ruslar ile olan antlaşma iptal edildi. Mısır Paşasına karşı yeni müttefik İngilizlerdi.

Osmanlı Devleti, Mısır ordusuna karşı Avrupa devletlerinden politik destek sağlayınca, Mehmet Ali Paşa Mısır'a dönmek zorunda kaldı. İstanbul, Mehmet Ali Paşa'yı tamamen bertaraf etmek ve Mısır'ı tamamen kendi kontrolü altına almak niyetindeydi fakat İngilizler, Fransızları kışkırtmak istemiyorlardı. İngilizler, babadan oğla geçecek şekilde Mısır Valiliğini Mehmet Ali Paşa'ya ve hânedanına vermeyi teklif ettiler. Fakat Mısır resmen Osmanlı Devletine tâbi olacak ve valiler Osmanlı Sultanının emri altında olacaklardı. İngilizler, Mehmet Ali Paşa'ya bu teklifi kabul etmekten başka

²⁵⁰ Altundağ, "Mehmed Ali Paşa", *İA VII*, s. 571-572

²⁵¹ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1859)*, (Çev.: Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Yay., İst., 2011, s. 62

çare bırakmamışlardı. Aksi taktirde Mısır da elinden gidebilirdi. Paşa, çaresiz kendisine sunulan teklifi kabul etti²⁵².

Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'a çekilmesi ile İngilizler Suriye ve Irak'ta güçlü bir rakipten kurtuldular. Vahhabîlerin etkisizleşmesi ve Körfezdeki şeyhlerle yapılan antlaşmalarla İngilizler bölgede yine rakipsiz oldular hatta Basra Körfezi bir "*Britanya Gölü*" haline geldi²⁵³.

Mehmet Ali Paşa ise 1849 yılına yani ölümüne kadar Mısır'ı vali olarak yönetti. Bu süre içerisinde burasını müstakil devlet ve kendisini de bu ülkenin Sultanı yapmak fikrinden asla vazgeçmedi. Ölümünden sonra da torunu I. Abbas Mısır Valiliğine getirildi²⁵⁴.

2.3. Aşiretler ve Azınlıklar İle İlişkiler

Sanayi İnkılabı sonrası başta İngiltere olmak üzere Avrupa'nın ileri gelen devletleri hızla sanayileştirdiler. Buhar makinelerde kullanılmaya başlandı. Fizik, kimya, elektrik bilimlerinde önemli gelişmeler oldu. Bilimde tezahür eden gelişmeler üretime de yansdı. El emeğinin yerini makina alınca sömürge devletleri gelişen sanayilerine çok daha fazla hammadde ve ürettikleri mamul mallar için de yeni pazarlara olan ihtiyaçları arttı. Bu ihtiyaçları karşılamak için sanayisi gelişmemiş ülkelere yöneldiler. Sanayi İnkılabını ilk gerçekleştiren İngilizler bu girişimlerin öncüsü oldular. İngilizler münasebetlerinin gâyet iyi olduğu Osmanlı Devletinde faaliyetlerine derhal başladılar. Dünyanın en büyük devletlerinden olan Osmanlı Devleti verimli arazilere sahip olmasının yanı sıra mamul mallar için pekâlâ bir pazar da olabilirdi. Elçileri, konsolosları, tüccarları, siyasetçileri ve misyonerleri aracılığıyla kısa sürede ticarî ve siyasî ağlar ördüler, imtiyazlar aldılar ve ahitnameler akdettiler. Ülkenin en ücra köşelerinde dahi konsolosluklar ya da temsilcilikler açarak konumlarını güçlendirdiler ve adeta ülke içinde en etkili yabancı devlet haline geldiler. Etkinlik gösterdikleri bölgelerden birisi de hiç kuşkusuz Irak idi. Irak sahip olduğu verimli arazilerin yanı sıra ticaret yollarının da kavşak noktası durumundaydı. Ayrıca İngilizlerin Hindistan'a kestirmeden ulaşabilmeleri için mevcut karayollarına ve ıslah edildiği taktirde Fırat ve Dicle nehirleri vasıtasıyla Basra Körfezine ulaşan nehir yollarına da sahipti (Bkz. **Haritalar ve Krokiler 1**). Bölgenin bu özelliklerinden dolayı İngilizler bu topraklarda

²⁵² www.notablebiographies.com

²⁵³ Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, s. 88

²⁵⁴ Altundağ, "Mehmed Ali Paşa", s. 572-574 – www.notablebiographies.com

egemen güç olmak arzusundaydılar. Bu hususta İstanbul'dan bazı imtiyazlar dahi aldılar ancak bölgede nüfuz kurabilmeleri için bu imtiyazlar kâfi değildi. Elde edilen ayrıcalıkların yanı sıra bölgede meskûn aşiretler, kabileler, çeşitli etnik ve dinî alt gruplar ile de dostâne ilişkiler geliştirmeleri şarttı. Zira İstanbul'a tâbi olmalarına rağmen, alt grupların dışında aşiretler ve kabileler menfaatleri icabı Osmanlı Devletine itaat etmemeyi şiar edinmişlerdi²⁵⁵. “...Dünyada hiçbir ulus, etnik ve dinî bakımdan mütecanis değildir. Bu itibarla, sömürgeci devletler, yeni dönemde hedef ülke üzerindeki siyasî ve iktisadî emellerinin tahakkuku için etnik ve dinî unsurların tahrik, teşvik edilmesi ve sahiplenilmesi politikasını benimsediler. Aksi halde hedef ülkedeki farklı etnik unsurlar olmasaydı, onlar tahrik ve teşvik edilmeselerdi, sadece askerî güçle oralarda tutunmak mümkün olmayabilirdi...”²⁵⁶. Bu itibarla sömürge devletlerinden olan İngiltere de burasını tekeline almak maksadıyla askerî, siyasî, dinî ve ticarî temsilcileri eliyle bölgenin sahibi Osmanlı Devleti dahil Rusya ve Fransa'yı da etkisizleştirmek için bilhassa bu aşiretler ve kabileler üzerinde faaliyetlerine başlamakta gecikmedi²⁵⁷.

Yürüttükleri bu faaliyetlerden dolayı Osmanlı Devleti için Irak'ta en belirgin tehlike İngilizlerdi. Çalışmalarının karşılığını gören İngilizler Basra Körfezinde önemli bir nüfuz alanı oluşturdular. Buranın ve komşu bölgelerin mahallî idarecileri ile himaye amaçlı saldırmazlık antlaşmaları imzaladılar. Hatta Basra'da ikâmet eden fakat aslen Basralı olmayanlara himaye amaçlı pasaportlar dahi dağıtmak istediler. Örneğin, İngilizler Bahreyn halkı üzerinde kurdukları nüfuzlarını Bahreyn dışında yaşayan Bahreynliler üzerinde de oluşturmak istediler. Basra kendileri için son derece önemli olmasından dolayı burada hatırı sayılır sayıda Bahreynlinin ikâmet ettiğini ve ticaretle iştigal olduğunu hesaba katarak bu kişilere himaye amaçlı pasaportlar dağıtmak istediler. İngilizlerin bu çabaları İstanbul'u son derece rahatsız etti. Bağdat'a gönderilen emirnâmede İngiliz konsolos ve memurlarının bu tür faaliyetlerine müsaade edilmemesi ve en kısa sürede bunlarla görüşülerek bu planlarından vazgeçmeleri yolunda telkinlerde bulunulması emredildi. Bu durumu egemenlik haklarına saldırı olarak

²⁵⁵ FO 78/1115, No: 11- Young, *Return to the Marshes*, Futura Publications Limited, Great Britain, 1978, s. 56-Iraq and Persian Gulf, Geographical Handbook Series, September, 1944, s. 264-Philip Robins, *The Middle East*, Oxford, 2009, s. 3-4-Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler 1*, s. 173

²⁵⁶ Mustafa Öztürk, “Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi”, *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı*, 2010

²⁵⁷ FO 78/1115, No: 11-Robins, *The Middle East*, s. 3-4-Young, *Return to Te Marshes*, s. 56- Iraq and Persian Gulf, s. 264

değerlendiren İstanbul, İngiliz yetkililere yapılan tüm ihtarlara rağmen eyâlet dahilinde dağıtıldığı taktirde bu pasaportların hükümsüz olacağını belirtti²⁵⁸ (Bkz., **Ekler 6**).

Egemenlik haklarına İngilizler tarafından yapılan bir diğer önemli saldırı ise yerel kabile ve aşiretler ile antlaşmalar yapılarak Fırat, Dicle nehirleri, Basra Körfezi ve civarında savaş gemilerinin yüzdürülmesidir. XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren başlayan bu faaliyetlerin bir türlü önüne geçilemedi hatta bu faaliyetler artarak devam etti²⁵⁹.

Yeri gelmişken bölgede meskun aşiret, kabile ve azınlıklar hakkında kısa bilgi verilmesinin gerekli olduğu kanaatindeyiz. (Irak'ta meskun bazı aşiretler ve Araplar için bkz. **Haritalar ve Krokiler 3**)

2.3.1.Şammar Aşireti

Kötülüğü ve yaptığı soygunlardan dolayı kötü bir üne sahip olan aşiret, bilhassa baş düşmanları Aneze Kabilesi ile büyük rekabet ve düşmanlık içerisindeydi²⁶⁰. Ayrıca muhtelif zamanlarda devlete baş kaldırıyor, telgraf, posta ve demiryolu için tehlike arz ediyordu²⁶¹. (Bkz. **Ekler 9**)

Aşiret zaman zaman İngilizlerin istekleri doğrultusunda hareket etti ve bilhassa devletin bölgede kontrolünün zayıfladığı dönemlerde zararlı faaliyetlerini arttırdı. Gavin Young'ın ifadesiyle "...Bu aşiret sürekli olarak Bağdat Paşasına karşı isyan halinde idi..."²⁶². Harford Jones'un ilk İngiliz konsolosu sıfatıyla Bağdat'a atanmasından kısa süre sonra İngiltere için Irak'ın önemi bir kat daha arttı²⁶³. Jones kısa sürede bu aşiret ve Irak üzerinde nüfuz kurdu. Küçük Süleyman ve Davud Paşaları siyaseten geride bırakan ve Irak'ın en etkili adamı haline gelen Jones, siyasî çalışmaları için bu aşireti kullandı

²⁵⁸ "...Bağdat Vikayeti'ne 19 Mayıs 1874 tarihiyle makam-ı âli cenab-ı vekâlet-penâhiye meb'us telgrafnamenin halidir.

Basra'da kâin Bahreyn ahâlîsine İngiltere konsolosu himâye pasaportu vermek üzere isimlerini defter ittirmek de olduğu Basra mutasarrıflığından yazılmağla harekât-ı vakı'anın tamamen hâsıl eyledikde işbu teşebbüsât-ı gayr-i meşru' hükûmetce şayân-ı i'tibâr olmıyacağının ve bu yolda virilecek pasaportlar tanınmayacağının sûret-i resmîyede konsoloshaneyeye bildirilmesi cevâben mutasarrıflığına bildirilmekle arz-ı keyfiyyet ictisâr kılınan ferman" BOA, HR. SYS, 93/20

²⁵⁹ FO 248/34-Young, Return to the Marshes, s. 56-Çetinsaya, Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Irak Politikası, s. 172

²⁶⁰ Aşiretin bazı uygunsuzlukları hakkında ek bilgi için bak.: John Ross, *Notes on Two Journeys From Baghdad to The Ruins of Al Hadhr, in Mesopotamia, in 1836 and 1837*, The Royal Geographical Society, s. 456-458- (Bu aşiretin meskun olduğu bölgeyi gösterir harita için bak.: *Haritalar ve Krokiler Ek 15*)

²⁶¹ FO 78/2195- Hala Mundhir Fattah, *A Brief History of Iraq*, New York, The USA, 2009, s. 145-www.reference.com/browse/Jabal+Shammar

²⁶² Young, Return to the Marshes, s. 56

²⁶³ Ireland, *Iraq a Study in Political Department*, s. 36

hatta aşireti Küçük Süleyman Paşa'yı katletmesi için kışkırttı²⁶⁴. Aşiret her zaman İngiltere Devleti'nin direktifleri doğrultusunda hareket etmedi, zaman zaman da bu ülkenin menfaatlerine aykırı davranmaya hatta zarar vermeye çekinmedi. Örneğin; 1840 yılında Henry Layard* Havaiza'ya gelerek buradaki kabile şeyhleri ile antlaşma yapmak istedi. Maksudı Dicle'de iki adet silahlı gemi (Assyria ve Nitocris) yüzdürmekti. Zira bu aşiretler ile anlaşmadan onların bölgesinde gemi yüzdürmek neredeyse imkânsızdı. Taraflar arasında yapılan görüşme olumluydu. Layard, bu anlaşmaya itimat ederek gemileri Basra Körfezine doğru yönlendirildi fakat kendisine ulaşan haberle hayal kırıklığına uğradı, zira gemiler Şammar Aşireti tarafından Bağdat yakınlarında durdurulmuş ve soyulmuştu. Oysa kendisi Türk otoriteler tarafından uyarılmıştı. Uyarıyı dikkate almamamın bedelini ağır ödeyen Layard meydana gelen bu olaydan ders çıkardı ve bundan sonra bu grupları daha çok dikkate almaya başladı. Bunu yaparken de devletin atadığı resmi görevlileri çoğu zaman göz ardı etti²⁶⁵.

2.3.2. Hemavend Aşireti

“Kötü şöhretli bir Kürt aşireti olup, geçen asrın (XIX. yüzyıl kastediliyor) ikinci yarısında Musul'un cenubunda Dicle sahilleri bunların yağmacılıklarına sahne olmuştur. Bu aşiret Cuinet'ye göre, buralara cenûbî İran'dan hicret etmiştir. Curzon'a göre ise, bu aşiret Kirmanşah'ta sâkin bulunan Kürtlerin küçük bir kısmıdır. Türkler, ancak birkaç seferden sonra, bunları itaat altına alabilmiştir”²⁶⁶.

Yarı resmi bir gazete olan ve Mithad Paşa'nın Bağdat Valiliği zamanında Bağdat'ta yayın yapan ez-Zevra Gazetesi'nde bu aşiret ile ilgili olarak şu bilgilere yer verilmektedir:

“Bir çok senelerden beri Süleymâniye ve Şehrizar taraflarında kat-ı tarık ve katli-i nüfus ve gasp fiili şekâvetiyle ibâdallah-i ızrâr iden Hemâvend taifesi üç dört yüz atlıdan mürekkeb bir cem'iyet olduğu halde bunlar şekâvet yolunda ... yetmiş seksen kadar nüfus-ı habiseden ibâret kalarak İran toprağına geçmiş olmalarıyla merkûmlar Zohab Sancağı dahilinde kâin mahallerde birleşip ve fırsat buldukça yirmişer otuzar

²⁶⁴ Saleh, *Britain and Iraq*, s. 84

* Bu şahıs daha sonra Ninova ve Nemrut'ta kazı yapacak olan Sir Henry Layard'tır.

²⁶⁵ Young, *Return to the Marshes*, s. 56

²⁶⁶ “Hamavend”, *İA VI*, M.E.B. Bas., İst., 1988, s. 179

atlu olarak berü tarafa geçip rast geldikleri âdemleri soyarak yine İran toprağına geçerler..."²⁶⁷

İran, Osmanlı Devletinin toprağı olan Irak'ı öteden beri ele geçirmek için her fırsatı değerlendirdi ve gerek Irak'ta meskun gerekse yarı göçebe hayat sürüp belli mevsimlerde Irak topraklarına geçen aşiretleri ve kabileleri Osmanlı Devletine karşı kıskırttı. Bu aşiret de İran Devletinden her zaman destek gördü ve Irak'ta yaptığı kanunsuzlukların akabinde İran toprağına sığındı.

Bağdat Valiliğı süresince başarılı görevler ifa eden Mithat Paşa, bu aşiretin zararlı faaliyetlerinin önüne geçmek için vakit kaybetmedi. İran Şahı Nasıreddin'in 1871 yılındaki Irak ziyareti sırasında kendisi ile bir antlaşma akdetti. Bu antlaşma ile İran Devleti Hemavend Aşiretinden kendi toprağına sığınmak isteyenler kabul etmeyeceğini, herhangi bir şekilde hududu geçerlerse Osmanlı memurlarına teslim edeceğini garanti ediyordu. Bu antlaşmadan sonra aşiret önemli bir destekten mahrum kaldı²⁶⁸.

2.3.3.Sencabi Kabilesi

Bu Kabile de oldukça kötü bir şöhrete sahipti. Kabile mensupları bilhassa kışın Irak bölgesine geçtiklerinde ve zaman zaman da İran hududundan ansızın saldırarak kamu malına, kervanlara, postalara ve zirai mahsullere zarar veriyorlar, asayişsizliklere, sosyal problemlere neden oluyorlardı. Bu zararlı faaliyetlerinin hemen ardından İran'a kaçtıkları için devlet bu kabilenin mensuplarını kontrol altına almakta çoğu zaman muktedir olamıyordu²⁶⁹. Mithat Paşa'nın İran Şahı ile olan 9 Ocak 1871 tarihli antlaşmasında İran Devleti Hemavend Aşiretinin yanı sıra bu aşiretten de kendi toprağına sığınmak isteyenler olursa kesinlikle kabul etmeyeceğini, fakat tüm engellemelere rağmen hududu geçerlerse kesinlikle himaye edilmeyip Osmanlı

²⁶⁷ Zevra Gazetesi, Numara 6, 10 Rebiülahir 1286 (M. 20 Temmuz 1869)

²⁶⁸ Mithat, *Tabsir-ül İbret*, s. 98-Midhat, *The Life of Midhat Pasha, a record of his services, political reforms, banishment and judicial murder* (1903), J. Murray (Publisher), London, s. 53

²⁶⁹ "İran'a mensup Sencabi Aşiretinin Dalyan fırkasından İran'ın sivâri serbaz (asker) zâbitânından havas ve birâderleri Nur Ali ve zâhir ve Hatim Han oğlu Şivaz Han Dalyan oğlu Nâsır yüz kadar sivâri ve seksan kadar piyade şîşhâne serbazlarıyla (askerleriyle) işbu teşrin-i sâninin ibtidâsı Cumaertesi gecesi Hanikin ile Kızlar(a)bad arasındaki dağa gelip telgraf hatlarını ve top başılarını şikest ve zuemâlarınca zikrolunan top başılar bir daha yapılamamak beraberlerince ahz ile o gece o civarda pusu kurarak Hanikin'den kalkıp Bağdad'a gelmekde bulunan yigirmi beş yük tüccar malını dahi nehb ve gasb itdikleri ... hudûdu öte tarafa geçip canlarını kurtarabilmiş ve bizim athılar ise Devlet-i 'Aliyye ve İran beyninde müna'kid olan muahedât ahkâmına riâyeten hudûdu öte tarafa tecâvüz itmeyip geriye avdetle emvâl-i mütenevvi'âyı kâmilan ve tamamen sahiplerine teslim kılınmış idüğü Hanikin'den yazılıyor..." Zevra Gazetesi, Numro: 23, 12 Şa'ban 1286 (M. 17 Kasım 1869)

memurlarına teslim edeceğini garanti ediyordu. Antlaşmaya İran Devleti tarafından riayet edilince bu aşiret de tıpkı Hemavend Aşireti gibi önemli bir destekten yoksun kaldı ve kaçıp saklanabileceği ikinci bir adres kalmayınca sıkıntılara düşer oldu²⁷⁰.

2.3.4.Aneze Aşireti

Aşiret, XVIII. yüzyılda Arabistan Yarımadasından Suriye Çölüne göç etti. Çölün uç kısımlarında yaşayan Şammar Aşireti ile mücadeleye girerek aynı yüzyılın ortalarında bu aşireti Irak sınırında yer alan Fırat Nehri vadisine göçe zorladı. Hakeza Irak ve Suriye arasında kısa sürede kontrolü eline alarak ticaret, tarım ve hac yolunu tehdit etmeye başladı²⁷¹.

Aneze Aşireti, Fırat Nehri vadisine belirli mevsimlerde göç ediyordu. Zaten düşman olan bu iki kabile birbirlerine ansızın saldırıyor ve ağır zayıat verdiriyorlardı. İki kabile arasındaki bu kanlı mücadeleler hiç eksik olmadı²⁷². Devlet ise zaman zaman aralarındaki bulmak için çaba sarf etti bazen de menfaati doğrultusunda birini destekleyip diğerinin üzerine salarak bu iki kabileyi kontrol altında tutmaya çalıştı²⁷³.

Aşiret, devletin kendi menfaatlerini zedelememesi ya da tamamen kontrol altına almaması için yeri geldiğinde diğer aşiret ya da azınlık grupları ile yeri geldiğinde ise münferit olarak devlete karşı isyan etti. Bunlar arasında Şammar Aşireti ve Yezidi milleti örnek gösterilebilir²⁷⁴.

²⁷⁰Mithat, *Tabsir-ül İbret*, s. 98

²⁷¹ www.reference.com/browse/Jabal+Shammar

²⁷² "...Fırat Nehri'nin batı yakasının içlerine doğru olan bölge kötülüğü ile ün salmış olan Aneze Aşireti tarafından iskan edilmiştir. Bu kabileler için talan bir gelenek haline gelmiştir. Sürekli olarak nehri geçerler ve düşmanları olan Şammar Araplarını soyarlar. Keza Şammar Arapları da karşılık verirler. Uygun bir zaman bulduklarında nehri geçer ve Aneze Aşiretine saldırırlar..." FO 78/2195, 22.11.1871 - www.reference.com/browse/Jabal+Shammar

²⁷³ FO 78/1397-Abdul Karim Rafiq, 18. ve 19 Yüzyılda Avrupa ve Ortadoğu, (Haz.: Youssef M. Choueiri), Ortadoğu Tarihi, İnkılap Yay., İst., 2011, s. 281

²⁷⁴ "Efendim;

Geçen ayın on sekizinde Bağdat'a gelişinden sonra, Ömer Paşa, Muntafik Bölgesi'nde yer alan Fırat Nehri'nin geçtiği yerde ilerleyen (6 numaralı mektubumda belirttiğim gibi) Aneze Kabilesi'ni muhasara etmek ve durdurmak için hiç zaman kaybetmedi. Taburlar Fırat Nehri üzerinde bulunan garnizon şehirleri ve Bağdat'tan toplandı. Bu taburlar kendileri için uygun görülen pozisyonlara yerleşme planını Araplar farketmeden uygulamayı başardılar. 250 atlı, Abdulmuhsin ve Duham bin Faşiyah'ı alarak kordonu yarmalarına karşın halen iki nehir arasında kuşatma altındalar. Akabinde Muntafik, Zubeid ve yerleşik diğer kabilelerin saldırılarına maruz kaldılar. Bu kabilelerin yardımlarına Ömer Paşa tarafından gerek duyulmuştur. Sonuç olarak hükûmetin taktiri ile bu kabileler zayıflatılmıştır." FO 78/1397, 16.03.1858-Zevra Gazetesi Numro: 2, 12 Rebiülevvel 1286, (M. 22 Haziran 1869)

2.3.5.Müntefik Aşireti

Müntefik Aşireti Irak'ın en büyük aşiretlerindendi. Aşiret zaman zaman Devlete bağlılık gösterdi zaman zaman da bilhassa İngilizlerin siyasî çalışmaları sonucu devletin aleyhinde faaliyetlerde bulundu. Devlete bağlılık gösterdiğinde gerek diğer devletler gerekse Irak'taki isyancı aşiret ya da kabilelere karşı devletin yanında yer aldı²⁷⁵. Bağdat Başkonsolosu Rawlinson'un Viskont Stratford de Redcliffe'e gönderdiği istihbarat mektubunda "...devam eden Osmanlı-Rus Harbi dolayısıyla İran ordusunun hazırda beklediği ve uygun bir zamanda Basra'ya saldırı niyetinde olduğu ve bu sebepten dolayı Reşit Paşa'nın Müntefik Arapları ile ittifak kurarak 30.000 kişiden müteşekkil bir ordu kurduğundan..."²⁷⁶ bahsetmektedir. Hem kurulan bu ittifak hem de Majestelerinin Türk tarafında yer alarak Şahı tehdit etmesi İran'ın Basra'ya saldırısını engelledi.

Bu aşiret bilhassa Basra bölgesine hâkim durumdaydı. Mülkî amirler aşiretin tamamen ve her zaman kontrolleri altında olmamasından gâyet rahatsızlardı. Kendisine karşı duyulan bu rahatsızlığa karşın aşiret sürekli devlet aleyhinde davranışlarda bulunmuyor yukarıda da değinildiği gibi yeri geldiğinde vali ve paşalar ile ittifaka girerek büyük yararlılık gösterebiliyordu²⁷⁷. Örneğin 1802 yılında Vahhabîlerin Irak sınırına saldırısı karşısında devletin yanında yer alarak bu saldırıyı durdurmayı başardı. Ayrıca diğer aşiretlerin zararlı faaliyetleri karşısında yine zaman zaman devletle işbirliği yaptı²⁷⁸.

Müntefik Aşireti'nden başka diğer aşiretler ve kabileler arasında öteden beri anlaşmazlıklar hiç eksik olmazdı. Birbirleri ile olan bu anlaşmazlıkları kullanarak İngilizlerin onlar üzerinde egemenlik kurduğu ve söz sahibi olduğu herkesin malûmudur. Plan çok basit olmakla birlikte bir o kadar da başarılı idi. Birbiriyle ihtilafli olan iki taraftan özellikle kuvvetli olan desteklenir ve desteklenen tarafın sempatisi

²⁷⁵ Charles Tripp, *A History of Iraq*, Second Edition, United States of America, 2002, s. 9-Zevra Gazetesi, Numro 21, 21 Teşrin-i evvel 1285 Salı (M. 3. Kaim 1869)-Numro 22, 18 Teşrin-i evvel 1285 Salı (M. 30 Ekim 1869)

²⁷⁶ FO 78/1018, No: 37

²⁷⁷ "...İran konsolosunun birkaç gün önce Şuster ve Dezful Prensinde aldığı mektuplarda H.R.H.'nin Tahran'dan aldığı talimat ile 20. 000 adamdan müteşekkil bir ordu topladığı, Mahamrah ile Ahvaz arasında kamp kurduğu ve yeni talimatlar beklediği ifade ediliyor. Türk tarafında Müntefik Arapları ve onların müttelikleri tarafından İran nümayişine karşı muharebe etmek için enerji sarf ediliyor ve Şuster kuvveti Basra'ya ilerlediği taktirde söz konusu bölgenin savunması için Şûku's-Şuyûh'tan 20-30.000 kişinin hareket edeceği hususunda Reşit Paşa bana teminat veriyor..." FO 78/1018, No: 37

²⁷⁸ Rafiq, 18. ve 19. Yüzyılda Avrupa ve Ortadoğu, s. 281-Tripp, *A History of Iraq*, s. 9- Umar, "Basra ile Müntefikte Aşiretlerin Mücadelesi ve Sadun Paşa", s. 11

kazanılır karşı taraf da bu kuvvetli ittifakın karşısında adeta sinmek durumunda kalırdı. Böylece her iki tarafı da himayesine alır ve her istediğini yaptırabilecek hale getirirdi²⁷⁹.

İngilizler aynı planı Hindistan'da da uyguladılar. Güçlü olan bir Subabı (Vali, Prens) destekler, kazanınca ondan imtiyaz alırlardı.

2.3.6. Ben-i Lam Aşireti

Yirmi iki bin çadırdan oluşan büyük bir aşirettir. Muntefik Aşireti ile birlik olup zaman zaman devlete isyan etmekten çekinmedi. Mithad Paşa'nın Bağdat Valiliği döneminde getirilen askerlikte kura ve vergi usulünü kabullenemedi ve adı geçen aşiret ile Osmanlı Devletine karşı isyan etti²⁸⁰. Mithad Paşa'nın bu aşiretler karşısında dirayetli davranması ve taviz vermeden üzerlerine gitmesi müsbet sonuçlar almasını sağladı. Her iki aşiret de Paşaya boyun eğmek ve yeni düzenlemeleri kabul etmek zorunda kaldı. Hatta zaman zaman İstanbul'un direktifleri doğrultusunda hareket etti ve gerek isyan eden diğer aşiretler gerek İran'a karşı devletin yanında yer alarak büyük yararlık gösterdi²⁸¹.

Yerel otoriteye menfaatine aykırı olan durumlarda çekinmeden baş kaldıran aşiret İngilizler için de güvenilir değildi. Çünkü bu aşiret Sir Henry Layard ile anlaşmayı gözardı ederek İngilizlerin Dicle Nehri'nde seyir halinde olan iki gemisine saldırdı. Gemiler Basra Körfezine yaklaştıklarında ise asıl darbeyi Şammar Aşireti'nden yedi. Aşiret üyeleri iki gemiyi de soydu. Aşiretlerin saldırıları karşısında İngilizler bu kabileye itimat edilmeyeceğinin farkına vardılar²⁸².

2.3.7. Yahudiler

II. Babil hükümdarı Nabukadnezar M.Ö 601 senesinde Kudüs'e saldırdı. Hükümdarın bu saldırısı Yahudilerin mukavemetini kırmak için yeterli değildi. M.Ö 587'de daha hazırlıklı olarak Kudüs'ü kuşattı ve burasını ele geçirdi. Babilliler, Yahudileri esir ederek beraberinde Babil'e (bugün Irak sınırları dahilindeki bölge) götürdüler. Böylece Yahudi nüfusunun önemli bir yekünü (17.000 kişi) Kudüs'ten

²⁷⁹ BOA, HR. MKT, 185/55-Kurşun, Katar ve Basra'da Osmanlılar, s. 112-Umar, Basra ile Muntefikte Aşiretlerin Mücadelesi ve Sadun Paşa, s. 10

²⁸⁰ Zevra Gazetesi, Numro 25, 26 Şa'ban 1286 (M. 1 Aralık 1869)

²⁸¹ Tripp, A History of Irak, s. 9-Hala Mundhir Fattah, A Brief History of Iraq, New York, The USA, 2009, s. 146

²⁸² Young, Return to the Marshes, s. 56

uzaklaştırıldı. Bu uzaklaştırma Yahudilerin Kudüs'ten ilk sürgünleridir. 586'daki ikinci akında ise Kudüs şehri yakılıp yıkılarak tamamen harabeye çevrildi. Bu ikinci sefer sonunda da geride kalan yaklaşık bin kişilik Yahudi Babil'e sevk edildi. Böylece Yahudiler yurtlarından topluca koparıldılar. Nabukadnezar'a esir düşen Yahudiler Babil'de Babil Devleti'ne hizmet etmek zorunda kaldılar. Perslerin Babil'i ele geçirmeleri ile Babil Devleti de ortadan kalkmış oluyordu. Pers Kralı II. Kyros (Keyhüsrev), yetmiş yıllık bir esaretin ardından Yahudileri tekrar Kudüs'e gönderdi. Özerk bir eyâlet haline gelen Kudüs'e gidenler Pers Krallığının egemenliği altında burada meskun edildiler. Esir Yahudilerden bir kısmı anavatanlarına dönmediler ya da dönemediler ve Babil'in yerli azınlıklarından birisini oluşturdular. Çalışma alanımız olan XIX. yüzyılda ise bu dine mensup olanlar genellikle Irak'ın kuzey kesimlerinde Bitlis ile Musul arasındaki bölgede yaşamaktaydılar. Yahudiler, Hristiyanlarla birlikte bölgede meskun ve bir hayli de etkin olan Kürtler'in tehdidi altındaydılar. Kürt reisi Bedirhan'ın 1855 yılında başlattığı ve Yahudiler ile Hristiyanları da hedef alan isyanda bu dinlere mensup pek çok kişi katledildi. İngiltere'nin Bağdat Başkonsolosunun raporuna göre "... bu isyan karşısında Türk memurlar Kürtlerin bu cüretleri karşısında tamamen felç oldular. Bu memurlar isyana karşı durmak, kendilerini sorumluluk altına sokmak yerine koltuklarına çekilerek..."²⁸³ olayları izlemekle yetindiler. Konsolosun bu iddiasını yine kendisi yalanlamaktadır zira aynı raporun devamında "...Reşit Paşa'nın büyük Arap kabileleri ile anlaşarak ve piyade alaylarını teşkil ederek isyancı Kürtlere boyun eğdirmek için İstanbul'dan emir beklediği..."²⁸⁴ hususunda bilgi yer almaktadır. (Bkz., **Ekler 14-15**)

Kürtler Irak'ta muhtelif zamanlarda pek çok kez Osmanlı Devleti'ne karşı isyan ettiler ve bu isyanlar devleti bir hayli uğraştırdı. İngilizler bu isyanları desteklemekten geri durmadılar hatta kimi zaman isyancıların ileri gelenlerini korumakta ve himaye etmekte tereddüt etmediler²⁸⁵. Lakin katledilen Hristiyanlar ve Yahudiler olunca bu

²⁸³ FO 78/1115, No: 1

²⁸⁴ FO 78/1115, No: 1, s. 210-213

²⁸⁵ "Geçen ayın 21'indeki yazışmamızdan bu yana bu Paşalıkta kaydadeğer bir şey gelişmedi ve aşağı Dicle'de büyük Albu Muhammed Kabilesi meskûn hale getirildi. Bu kabilenin sadakatini kazanmak için her şeyin tertip edildiğini yetkililerden öğrendim. Bölgede Britanya'nın ticarî gemilerinin yedi aydan beri süregelen seyr-ü seferden men'i ile ilgili engellerin kaldırıldığını buradaki yetkililerden öğrendim.

Kürdistan'ın güvenliğini sağlamak için alınan önlemler rapor eden resmi mektuplar dün Musul'dan tarafıma ulaştı.

İstanbul'dan yeni emirler bekleyen büyük asi şefler, oradaki İngiliz ve Fransız konsoloslarının teminatı altında İngiliz Konsolosluğunda bekliyorlar. Silahları ve paraları kendilerinden alındı. Onları tekrar mukavemet etmekten alıkoyacağı umulan tedbirler alındı. Nevar ki Kürtler özellikle Türk

isyancılara karşı İstanbul'un sessiz kaldığından ve memurların cereyan eden bu olayları izlemekle yetindiğinden yakınır oldular. İster İngiltere'nin baskıları sonucu ister devletin isyancılara karşı kararlılığı sonucunda olsun bahsedilen isyan bastırıldı ve sorumlular cezalandırıldı. XIX. yüzyılda Irak bölgesinde cereyan eden bu ve benzeri olaylar incelendiğinde Hristiyanlar ve Yahudilerin en az zarar gören gruplar olduğu görülür. Oysa bu iki grubun bilhassa Hristiyanların meydana gelen olaylarda sorumluluklarının olmadığını söylemek mümkün değildir.

I. Dünya Savaşı sonrası Irak'ta oluşan yeni düzen ve Dünyanın içinde bulunduğu ekonomik ve siyasî buhranlar neticesinde Kudüs'e göç ettirilene kadar Yahudiler burasının yerli azınlıklarından birisini oluşturdular²⁸⁶. Yusuf Besasel Mart 1914 tarihinde Bağdat'ta meskun Yahudi nüfusunu 45.000 olarak vermektedir²⁸⁷.

Stefanos Yerasimos, Irak'taki Yahudilerden bir kısmının yine burada meskun Hristiyanlar ile karışarak yaklaşık 40.000 kişiden müteşekkil Aziz Yuhanna Hristiyanları (Mandeenler)'nı meydana getirdikleri görüşünü savunmaktadır²⁸⁸.

2.3.8. Hristiyanlar

Hristiyanlar Irak'ın birçok şehrinde bulunmakla birlikte yoğun olarak Musul ve çevresinde yaşamaktaydılar. Yakubî, Roman Katolik, Keldanî mezheplerine tâbi idiler. Buckingham, Musul'da 14 adet kilisenin varlığından bahsederek bu kiliselerden beşinin Keldânîlere, üçünün Suriye Hristiyanlarına, birinin Yakubîler ve birinin ise Roman Katoliklere ait olduğu bilgisini veriyor²⁸⁹. Hristiyanların çoğu Irak'ın yerlisi olup bazıları da ticarî amaçlı olarak bölgeye gelmişlerdi. Hristiyanlar içerisinde en çok

yönetimine karşı tehlikeli ve öfkeli ve bundan dolayı Musul kendilerinin iskanları için uygun bir yer değildir. Bu Kürt reisler dağ evlerine yakındırlar ve orada Ruslar ile bağlantılıdırlar. Ruslara sempati duyuyorlar ve Ruslardan menfaat umuyorlar. Buna karşın elde edecekleri menfaat geçici olabilir.

Viskonsül Rasam'ın mektuplarından öğrendim ki Musul'daki Türk yetkililer bizim himayemiz altında olup da her gün zorluklar çıkaranların malvarlıklarını korumayı bıraktılar. Bu durum ileride kötü sonuçlar doğuracaktır.

Aslında, Avrupalı temsilciler arasında anlayış olması gerekirken entrika olması fitneyi ortaya çıkaracaktır. Eğer sükûnet için kati kararlar alınmaz ise Musul'daki artan huzursuzluk birçok sıkıntıya belki de daha fazla belaya sebebiyet verecektir.

Mektubumu, Mr. Rasam'ın tedbirler alınması yönündeki tavsiyelerini içeren nüshasını ekleyerek onayınıza sunuyorum." FO 78/1115, No: 11-Eraslan, "Türk-İngiliz Rekabeti", s. 229-230

²⁸⁶Recep Yıldırım, *Eskiçağ'da Anadolu*, Meram Yay., İzmir, 1996, s. 11-Şemsettin Günaltay, *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark Elam ve Mezopotamya*, İkinci Baskı, TTK Bas., Ankara, 1987, s. 588-589- "Yahudilik", *İA XIII*, MEB Yay., 1997, s. 339-340

²⁸⁷Yusuf Besasel, *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, Gözlem Yay., İst., 1999, s. 89

²⁸⁸Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, 6. Baskı, İletişim Yay. İst., 2010, s. 120

²⁸⁹Buckingham, *Travels in Mezopotamia*, London, 1827, s. 288

bilinen ve ileri gelen aileler Rasamlar, Halebiler ve Sayigler'di. Bu aileler Musul'un önde gelen ve sözü geçen Müslüman ailelerinden olan Celili Ailesinin himayesindeydiler²⁹⁰. Celililerin Müslüman bir aile olması himayesindeki Hristiyan tüccarlara avantaj sağlıyordu. Bu aile ile bilhassa ticaretleri münasebetiyle dostâne ilişkiler geliştirerek onların himayesi altında neredeyse hiç güvenlik kaygısına düşmediler ve ticarete de bir hayli ileri gittiler. Hristiyan aileler çoğu zaman Avrupa ve Hint mallarını alıp satarlar yerli emtianın ticaretini yapmazlardı. Hint mallarını Irak üzerinden Halep'e ve oradan da Avrupa'ya, Avrupa mallarını da yine Halep üzerinden tüm Irak'a ulaştırırlardı. Ticaretin yanı sıra maliye ve ekonomi alanlarında da gâyet mâhir oldukları için yerli halktan ticaret erbabı da bunlardan istifade ediyordu. Böylelikle Hristiyanlar kendilerine güçlü himaye ve ortaklar da buluyorlardı. Hristiyanların ticarete bu kadar muktedir olmalarında ve huzur içerisinde yaşamalarında önemli olan unsurlardan birisi de başta İngilizler olmak üzere güçlü Avrupa devletlerinin desteğini arkalarında hissetmeleriydi. Örneğin Rassam Ailesi Britanya İmparatorluğunun Musul'da konsolosluk görevini üstlendi²⁹¹. Konsoloslar Büyükelçinin sorumluluğunda ticarî işler, nikah, boşanma, ölüm, doğum ve miras hukuku ile ilgili hususlarda ülkeleri adına yetkililer iken tıpkı diğer konsoloslar gibi bu aileden konsolosluk görevini üstlenenler de sürekli yetkilerinin dışına çıktılar. Bu durumu Rasamlar hakkında bilgiler ihtiva eden yerli ve yabancı vesikalardan takip etmek mümkündür. Hem kendileri hem de İngilizler için fevkalade önemli başarılarla imza atan Rasam Ailesinin bu faaliyetleri çoğu zaman Osmanlı Devletinin aleyhine idi²⁹². Britanya İmparatorluğunun Irak'ta icra ettiği siyaset, devletin bu duruma müdahale etmesini çoğu zaman men ediyordu.

²⁹⁰ Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq*, s. 4

²⁹¹ Dina Rızk Khoury, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Taşra Toplumu, Musul*, Kültür Yay., İst., 2007, s. 174-175

²⁹² "...Musul Viskonsüllüğü'ne tatar vasıtasıyla 12 numaralı mektubumu gönderdikten sonra Yesdishir Bey ve diğer asi Kürt şeflerine eşlik etmek gayesiyle şehirde olmadığına dair adı geçen konsolostan gizli bir mektup aldım. Bu kişilerin gayesinin İngilizlerin himayesinde kalmak olduğu söyleniyor. Bunun için yardımcı konsolos Rasam, Tuğgeneral Williams'ın emri ile hareket etmektedir. Musul yetkilileri bu şeflerin fikirlerinden korktular. Bu şeflere şehirden sürgün edilen silahlı büyük bir grup yandaşlık ediyor. Bağdat paşası endişelerini dün gece tarafıma bildirdi ve paşanın korkusu da Musul yetkililerinin korkularından az değildir. Aslında bu sabah ziyaretinde de bana durumu açıkça ifade etti. Musul paşasının raporunu okudu ve zihnini meşgul eden bu husus hakkında Musul yardımcı konsolosumuzla irtibata geçmemi rica etti. İsteği üzerine dediğini hemen yaptım ve şimdi bu mektubun bir nüshasını olurlarınızı almak için size gönderiyorum. Halihazırda bu konu ile alakalı olarak Mr. Rasam ile irtibata geçemedim. Bu yüzden kendisinin talimatları alıp almadığını bilmiyorum. Musul'daki anarşiye ve hepsinden öte, otoritenin zayıflığına aşınayım. Bu durumlara istinaden sizin vekâletinizi yerine getirmek maksadıyla Musul'daki viskonsülünüze mektup gönderiyorum..." Bağdat Başkonsolosu Felix Jones, FO 78/1115 No: 9, 17.03.1855-FO 78/1115, No: 1, 06.01.1855

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. İNGİLTERE’NİN IRAK’TAKİ SİYASİ FAALİYETLERİ

“Bizim ezeli ve ebedi dost ve düşmanlarımız yoktur.

İngiltere’nin menfaatleri ebedidir ve vazifemiz bunları gözetmektir.”

PALMERSTON

3.1. Hindistan Yolunun Tahkimi

3.1.1.İngiltere’nin Hindistan’ı Ele Geçirmesi ve Bunun Irak’a Etkileri

Hindistan’a ilk ulaşanlar Portekizliler oldu. Vasco de Gama, Ümit Burnu’nu dolaşarak 1498’de Kalküta’dan Hindistan’a çıktı. XVI. yüzyılın ilk yıllarında Portekizliler burada ticarî koloniler kurdular ve kısa süre sonra Hindistan ile Batı arasındaki ticarete hâkim oldular. Yüzyılın ortalarına doğru bu ülkeyi önce Hollandalılar, Fransızlar sonra İngilizler takip ettiler. İngilizler zamanla Bombay (Günümüzdeki adı Mumbai’dir.), Madras ve Kalküta başta olmak üzere Hindistan’ın birçok eyâletine nüfuz etmeyi başardılar²⁹³.

XVII. yüzyılın başında Kralın emri doğrultusunda Doğu Hint Kumpanyası (The British East India Company) kuruldu ve hızla gelişti. Şirketin güvenliği İngiltere Krallığının teminatı altındaydı²⁹⁴. Devletin gücünü de arkasında hisseden şirket Portekizlilerle askerî, ticarî ve siyasî mücadeleye girişti. Bölgenin güçlü devletlerinden olan Safevîler ile ittifak yaparak Portekiz’i yıprattı. Askerî güce de sahip olan şirket bu devlet ile birlikte 1622 yılında Portekiz’i Hürmüz Boğazı’nda mağlup etti. Bundan sonra kademe kademe Portekizliler önce Hindistan daha sonra da tüm bölgeden çekilmek zorunda kaldılar. Safevîleri de menfaatleri için kullandıktan sonra bu ülkenin bölgedeki etkinliğinin kendi menfaatlerini olumsuz etkileyecek seviyeye ulaşmamasına özen gösterdiler ve bunda da başarılı oldular. Artık Hindistan ve kendilerini buraya bağlayan yolların emniyetini tehdit eden en önemli rakipler Fransa ve Rusya idi. Bu sebepten hem Fransa hem de Rusya ile diplomatik ve askerî mücadele başlattılar ve bu

²⁹³ www.bbc.co.uk - “... Hindistan, tarihe yaptığı fetihlerle değil, kurduğu yüksek felsefi-mistik kültürü ve hoşgörüsü ile temâyüz etmiştir. Zengin kaynakları ve ticareti ile daima hedef ülke olmuş, sömürgecilik tarihinde hiç de hak etmediği acı akıbetlere maruz kalmıştır. Özellikle İngiliz sömürge dönemi, Hindistan’ın en bedbaht ve karanlık dönemi olarak tarihe geçmiştir...” Mustafa Öztürk, Tarih Felsefesi, 2. Baskı, Akçağ Yay., Ankara, 2010, s. 184

²⁹⁴ www.bbc.co.uk

süreç sonunda muvaffak oldular. Zira Rusya ve Fransa bölgede tek güç olmak, diğer güçleri bölgeden uzaklaştırmak istiyorlardı²⁹⁵.

Rusya'nın Safevî Devleti'nin kuzeyini işgal etmesinin ardından Basra'yı da ilerleyen zamanlarda ele geçirerek oradan da Hindistan'a ulaşacağı düşüncesi İngiliz cephesinde kabul görmeye başladı²⁹⁶. Rusya'nın bölgede üstünlüğü eline almak için Bağdat, Buşehr ve Basra'da konsolosluklar açarak hükûmet aleyhinde propagandalara başlaması İngilizleri şüphelerinde haklı çıkardı²⁹⁷. Hatta İngilizler Basra ve diğer bölgelere hem asker sevkettiler hem de ticarî depo görünümünde mühimmat depoları yaparak burada askerî üstünlüğü ellerine almak istediler. Mühimmat yalnızca İngilizler tarafından kullanılmadı, el altından yerel aşiretlere de dağıtılarak Osmanlı Devletinin egemenliği zaafa uğratıldı, aynı zamanda çok stratejik bir bölgede mühimmat deposu bulunduruldu²⁹⁸ (Bkz. Ek 7).

İngiliz Kumpanyası, Hindistan'daki işgalleri sayesinde siyasî bir devlet gibi oldu. Söz konusu dönemde Irak, bu kumpanyanın egemenliği altında dolaylı olarak İngilizler tarafından yönetildi²⁹⁹.

3.1.2. Osmanlı Devletinin Bölgedeki Durumu ve İngilizlerin Burada Etkin Olma Çabaları

XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren devletin birçok kademesinde iyiden iyiye hissedilmeye başlayan ekonomik, askerî ve politik zayıflama ve çürümeye doğru orantılı olarak, Osmanlı Devletinin Irak'taki otoritesi de seneler geçtikçe zayıflamaya başladı. Aynı yüzyılın sonlarında Yeniçeriler güçlerini hemen hemen kaybettiler ve 18. Alay bir kaç birliğini bölgede bırakarak çekildi*. Devletin varlık sebeplerinden olan vergi, zaten bu bölgeden kısmen alınmakta ve yine buraya hizmet için

²⁹⁵ Cezmi Eraslan, "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti (1876-1915)", İstanbul Üni. Edeb. Fak. *Tarih Dergisi* 35, İÜ Edeb. Fak. Bas., İst., 1994, s. 230- www.bbc.co.uk

²⁹⁶ Eraslan, "Türk-İngiliz Rekabeti", s. 231

²⁹⁷ Eraslan, "Türk-İngiliz Rekabeti", s. 231

²⁹⁸ Ali Haydar Mithat, *Tabsir-ül İbret*, Birinci Kitap, Hilal Matbaası, İst., 1325, s. 105-107

²⁹⁹ Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi* (Çev. Turan Keskin), Yordam Yay., İst., 2011, s. 140- Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, 6. Baskı, İletişim Yay. İst., 2010, s. 122

* Bu coğrafya; üzerinde barındırdığı millet, devlet ya da toplulukları askerî nitelikli olmaya zorlar. Bu durum yalnızca Türkler için değil onlardan önce buraya hükmedenler için de geçerli idi. Buraya hükmedenler bu özelliklerini yitirdikleri için de buradaki güçlü konumlarını rakiplerine kaptırdılar. Bu durumun farkında olan İngilizler burada siyasî zafer kazandıktan sonra askerlerini hiç eksik etmediler ve uzun seneler buranın fiili kontrolünü ellerinde bulundurdular.

harcanmaktaydı³⁰⁰. Bu amaçla kullanılmasının yanı sıra bölgedeki otoritesinin de sembolü olan vergi artık toplanamıyordu. Durumdan istifade ile bazı devlet yetkilileri hem keyfi olarak hem de misliyle vergi toplamaya ve hüküm sürmeye başladılar. Bu uygunsuz ve kanunsuz hareketler cezasız kaldı. Böyle olunca yeni usulsüzlükler birbirini takip etti³⁰¹. Irak'ın İstanbul'dan uzak oluşu da burasının zaman zaman sürgün yeri olarak görülmesine sebep oldu. Bu durum da haliyle bazı sorunları beraberinde getirdi. Buraya atanan memurlar görev yerine ulaşırsalar bile İstanbul ile olan bürokratik işlemler bir hayli gecikiyor maaşlar düzensiz ödeniyor ve memurların yetersiz kaldığı durumlarda ise İstanbul'un buraya müdahalesi çok geç oluyor hatta bazen olmuyordu. Bağdat, Basra ve Musul gibi asayiş sorunlarının eksik olmadığı yerlerde koordineli çalışmak, olaylara anında ve kararlılıkla müdahale etmek tek geçerli yoldu. Böyle olmadığı takdirde ise atanan memurların işleri bir hayli güçleşiyor hatta zaman zaman buradaki yetkileri izafî olabiliyordu. Bu durumda da devletin kontrolü zayıf kalıyordu³⁰². Bu olumsuz duruma karşın, devletin otoritesi kısmen de olsa devam ediyordu. Yönetime gelince son dönemde değil, burasının ele geçirilmesinden başlayarak II. Mahmud'un Kölemen iktidarına son vererek (1831) merkezden yönetici atamaya başlamasına kadar, Osmanlı Devleti, Irak'ın yönetimine karışmadı. Devletin kendi egemenliğini tanıyan bölgenin güçlü kişilerini ve zâdegânlarını başa getirdi. Kabileler arasında bitip tükenmeyen mücadelelerden de yararlanan devlet bu sayede bölgede yönetimi elinde tutmayı başardı. İstanbul'u arkasında hissetmek isteyen kabile şeyhleri, reisler ve emirler çıkarları icabı da olsa devlete vergilerini verdiler hatta devlete baş kaldıran diğer unsurlara karşı devletin yanında yer alarak isyanların bastırılmasında yararlılık gösterdiler³⁰³.

Devletin müsaadesi ve desteği ile Irak'ta söz sahibi olan ve 1779'da Büyük Süleyman Paşa'nın Bağdat Valiliği ile başlayarak Davut Paşa'nın 1831'de aynı

³⁰⁰ Zekeriya Kurşun, *Basra Körfezinde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi Katar'da Osmanlılar 1871-1916*, TTK Yay., 2004, s. 47

³⁰¹ M.E. Yapp, *The Making of the Modern Near East 1792-1923*, New York USA, 1987, s. 139

³⁰² "...Yetkililerin kayıtsızlığı çete üyelerinin çoğalmasına ve bunların jandarmayı hiçe saymalarına neden oldu. Dahası bu çete üyeleri umumî yerlere sıkı sık uğrar hale geldiler ve hiç kimse bunlara müdahale etme cesaretini kendisinde bulamadı. Dükkânlarla ve evlere girdiler. Valinin aldığı tek önlem şehir halkının sokaklarda silah taşımalarının önüne geçmek oldu. Bu ise insanları tamamen haydutların insafına bıraktı..." FO 78/2352- Ebubekir Ceylan, "Namık Paşa'nın Bağdat Valilikleri", *Toplumsal Tarih* 186, 2009, s. 78

³⁰³ FO 78/1115, No: 1, s. 210-213-Yapp, *The Making of the Modern Near East*, s. 140- İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler 1*, Birinci Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2000, s. 173

valilikten azline kadar burasının yöneticiliğini üstlenen Memlûk Paşaları³⁰⁴ durumlarını kuvvetlendirmek için Avrupalılardan medet umar hale geldiler. Merkezî otoriteyi yok sayarak Avrupa ülkelerinin temsilcileri ile anlaşma yoluna gitmekten çekinmediler³⁰⁵. Bu temsilciler de devletin burada kontrolü sağlamada bir hayli yetersiz olduğunu çok iyi biliyorlardı. Kendilerinden talep edilenleri büyük bir fırsat görerek eğitim, modern silahlar ve yeri geldiğinde yerel güçlere karşı destek sağladılar. Dahası bu destekleri artarak devam etti. Devletin temsilcilerinin devlet aleyhine olan bu işbirliğine gitmelerindeki gerekçeleri ise İstanbul'un yeterli ve zamanında desteği kendilerine sağlayamaması idi. Kısa vadede yerel yöneticilere nispî menfaatler sağlayan bu ve benzeri işbirliği kendilerine, bölge halkına ve devlete uzun vadede büyük zarar verdi. Büyük güçlerin Irak başta olmak üzere Ortadoğu'ya müdahalesi sonucu barış ve istikrar dönemi sona erdi, savaş ve istikrarsızlıkların hiç durmadığı hatta günümüzde de misliyle devam ettiği bir yer haline geldi. Bölgeyi bu hale getiren devletlerin başında ise İngiltere geliyordu³⁰⁶.

El-Cezire ve Irak bölgesinin Yakınoğu ile Ortadoğu, Doğu Akdeniz ile Hindistan arasında kilit noktada yer alması İngiltere, Rusya, Fransa ve sonraları ise Almanya arasındaki çekişmelerin ana nedenidir. Adı geçen bu devletlerin aralarındaki mücadeleler çok çetin olmakla birlikte özellikle XIX. yüzyıl boyunca İngiltere bölgede en baskın ve en çok sözü geçen devlet olmayı başardı³⁰⁷.

Uluslararası politikada oldukça etkin bir kimse olan Lord Curzon'un ifadesiyle: *"İster resmi bir düzenleme sonucu olsun, ister halen siyasî ve askerî kontrolün ardında*

³⁰⁴ Charles Tripp, *A History of Iraq*, Second Edition, United States of America, 2002, s. 8

³⁰⁵ www.britishempire.co.uk

³⁰⁶ Yapp, *The Making of the Modern Near East*, s. 140

³⁰⁷ Hans J. Nissen-Peter Heine, *From Mesopotamia to Iraq*, (Translated by Hans J. Nissen), Chicago United States of America, 2009, s. 127-128 - Guest, *The Euphrates Expedition*, s. 141- "...Büyük Britanya, uzun yıllardır, toprakları Aden'den Umman'a ve Umman'dan Basra Körfezi ağzına kadar uzanan yerel şeyhlerin dostu ve hamisi olmuştur. Kendileriyle antlaşmalar imzaladık ve ihtiyaç duydukları anda kendilerini koruyacağımızı vaad ettik; onları savaşçı Necid Araplarının uyguladıkları cebri hareketlerden kurtardık; mahkemelerine mahallinde meskûn İngiliz vatandaşları atadık, bütün yabancı politik muhaberât onlar aracılığıyla yapılmakta, bu düzenden de devletleri haberdar ettik. Şeyhler bizi diğer Hristiyanlardan daha çok seviyor, nedeni doğruluk, dürüstlük ve adalet gibi, öteki ülkelerde olmayan bazı erdemlere sahip olmamız. Kendi çıkarımız olmamasına ve herhangi bir kazanç elde etmemimize rağmen, Basra Körfezindeki esir pazarlarını ve esir ticaretini yok etmek için kucaklar dolusu para sarfetmiş olmamız karşısında duydukları hayret hâlâ devam ediyor. Birçok dindar Arapların inancına göre bunun, kâfirliklerini cezalandırmak için İngilizlere ceza olarak verilen bir tür cinnet olduğu sanılıyor. Bismillah! Kendilerine buyurun sizin olsun diye topraklarımızı teklif ettiğimizde, resmen reddediyorlar. Bu diğergamlık aklı başı yerinde olan Araplarda söz konusu değil, öyle veya böyle İngilizler zararsız görülüyor." "Archibald Dunn, Basra Körfezindeki İngiliz Çıkarları", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 3, (Cev.: Zekeriya Kurşun), İst., 2000, s. 308-Philip Willard Ireland, *Iraq a Study in Political Department*, Kegan Paul Limited, London, 2004, s. 36

yatan yerel ticarî çıkarların ihmali yüzünden olsun, Basra Körfezinde tanınacak imtiyazlar Büyük Britanya'nın Uzak Doğu'da denizdeki egemenliğini, Hindistan'daki siyasî konumunu ve her iki yerdeki ticarî çıkarlarını ve Avrasya ile olan imparatorluk bağlarını tehlikeye düşürecektir.”³⁰⁸

Yine Lord Curzon bir başka konuşmasında; “Herhangi bir yabancının Basra Körfezinde bir yer edinmesine razı gelecek herhangi bir İngiliz temsilcisini vatanına ihanet suçuyla suçlamaktan çekinmem” diyerek Körfez bölgesinin İngiltere için ne kadar önem arz ettiğini vurguluyordu³⁰⁹.

Kendileri için bu kadar önemli olmasından dolayı İngilizler Irak'taki faaliyetlerini ilk olarak Basra Körfezine kıyısı olan Basra'da başlattılar. Burası küçük bir yerleşim yeri olmakla birlikte Irak'ı denize bağlayan bir körfeze sahip olması sebebiyle kendileri için büyük önem arz etmekteydi. Ayrıca Körfez, İngiltere Kraliyet Yolunun geçtiği güzergâhta olmasından dolayı son derece stratejik önemi haiz bir konumdaydı³¹⁰. XVIII. Yüzyılın son çeyreğine doğru Basra'da faaliyetlerine başlayan İngilizler burasıyla yetinmeyip Bağdat ve Musul'a da nüfuz ederek Irak'ta siyasî, iktisadî ve hukukî açıdan tek güç olmak ve burayı müstemlekeleri haline getirmek için çalışmalarına derhal başladılar³¹¹. Politik çalışmaları sayesinde istediklerini elde etmeyi başardılar lakin unutulmamalıdır ki İngilizlerin Irak'taki nüfuzu kısa sürede gelişen bir olay değil yıllar süren bir organizasyonun ürünüdür.

İngilizlerin Basra'daki tacirleri ticaret yapıyor, aynı zamanda buranın siyasî, dinî ve iktisadî ehemmiyetini de göz önünde bulundurarak şehri ve bölgede meskun ya da yarı yerleşik kabile ve aşiretleri etkilemek için ellerinden geleni yapıyor, ticaretin

³⁰⁸ Dunn, “Basra Körfezindeki İngiliz Çıkarları”, s. 302

³⁰⁹ Dunn, “Basra Körfezindeki İngiliz Çıkarları”, s. 302

³¹⁰ *The Middle East* (Tenth Edition), CQ Press, Washington, DC, USA, 2005-Mim Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, TDAV Yay., İst., 1987, s. 10-11- www.brtishempire.co.uk - www.wsws.org

³¹¹ “Ticarî davaların hükme bağlanması için bu bölgede kalıcı bir mahkemenin kurulması hususunda Bağdat yönetimi ve Britanya Konsolosluğu arasında gidip gelen yazışmaların nüshalarını size sunmaktan şeref duyarım.

Mahkemenin yargılama usullerinin temeli olarak İslami hukukun formlarını derhal benimseyeceği tahmin edilen, ulemeden birisinin başkan olarak atanması esas itibarıyla, projenin başarısını bir dereceye kadar tehlikeye atmıştır.

Bu mahzuruyla bile, söz konusu mahkeme, ulemanın üst yetkili olduğu sözde belediye yönetiminin üzerinde bir ilerleme katedecektir. Aksi taktirde tek seslilik olur.

Türk ticarî kanununun ilanından sonra, ticarî ilişkilerle alakalı konularda Bağdat'ta katı kanuni prosedürün ortadan kalkacağını umut ediyorum.” Stratford Canning, Bağdat Başkonsolosu. FO 195/334, No: 7- BOA, HR.MKT, 224/39- Philip Willard Ireland, *Iraq a Study in Political Department*, Kegan Paul Limited, London, 2004, s. 44

yanında siyasetle de iştigal olarak adeta siyasî bir kimliğe bürünüyorlardı³¹². Onlara siyasî korumacılık vaad ediyor, para, silah ve çeşitli hediyeler vererek hem onların itimadını kazanıyor hem de merkezî idareye olan bağlılıklarını kademeli olarak ortadan kaldırmaya çalışıyorlardı. Bu işi başarıyla yürütebilmek için de İngiltere ayrıca öğretmen, doktor ve mühendislerini menfaatleri doğrultusunda çalışmaları için bölgeye gönderiyordu³¹³.

İngilizler Basra'nın önemini çok iyi bildiklerinden burada kalıcı olabilmek, burayı diğer devletlerin müdahalesinden uzak tutmak, ticarî, askerî ve siyasî üstünlük sağlayabilmek için çeşitli faaliyetlerde bulundular. Yalnızca ticarî amaçlı olarak başlayan faaliyetler zamanla askerî ve siyasî boyut kazandı. İngilizler ilk konsoloshanelerini 1790'lı yıllarda burada açtılar³¹⁴. Bu konsolosluğun faaliyet alanı ticaretin takipçisi olmak ve doğabilecek sorunları ortadan kaldırmakla sınırlıydı. XIX. yüzyıl başından itibaren özellikle Bağdat Konsolosluğunun açılması ile bu faaliyetler hem siyasî hem de askerî niteliğe bürünerek Osmanlı hukukunu “*tecavüzkâr davranışlarla*” defalarca ihlal etmekten geri durmadı.

Portekizlileri Hint Okyanusu'ndan uzaklaştırarak buralara hâkim olan İngilizler diğer devletleri de burada etkisizleştirmek için çalışmalara başladılar. İlk iş olarak *Basra Körfezinin emniyetini muhafaza etmek ve hakîkatte İngiliz bayrağı olmayan gemileri müşkilâta uğratıp sevâhil halkını bu takrib ile kendülere imâleye mecbûr etmek için masâraf-ı ihtiyâriyle mahsûs vapurlar ve gemiler tayin ederek...*³¹⁵ Kızıldeniz,

³¹² *Iraq and Persian Gulf*, Geographical Handbook Series, 1944, s. 264

³¹³ Mehmet Metin Hülâgü, “Sultan Abdülhamid Dönemi Demiryolu Politikası (1876-1909)”, *Devr-i Hamid 3*, Erciyes Üniversitesi Yay., 2011, Kayseri, s. 130-Kurşun, *Basra'da ve Katar'da Osmanlılar*, s. 65

³¹⁴ Muhtelif tetkik eserlerde Britanya İmparatorluğunun Irak'ta açtığı ilk konsolosluk için farklı farklı tarihler verilmektedir. Bu eserlerden bazıları XVIII. yüzyılın ortalarını bazıları 1810'lu hatta 1840'ları yılları işaret etmektedir. Kanaatimizce bu tespitler yanlıştır. Çünkü hem Başbakanlık Osmanlı Arşivi hem de Britanya Ulusal Arşivleri'nde yer alan vesikalar bahsedilen bu tarihleri doğrulamamaktadır. 30 Mart 1848 tarihli Osmanlı arşiv belgesinde “...*Basra'dan iki saat mesâfe(de) Bağdat tarafında Şat kenarında kâin Kün Franke ta'bir olunur kal'a zeminini* (1)211 (M. 1796) *senesi evânında İngiltere Devleti konsoloslu olarak Basra'da ikâmet iden Mister Minesti tebdil-i hevâ etmek için gelip gitmek üzere iştirâ idiüp bina inşa itmiş...*” *BOA, A.MKT, 117/50* ifadesine yer verilmektedir. Ayrıca Britanya Ulusal Arşivlerinde yaptığımız araştırmalar sonucunda da İngiltere'nin Basra Konsolosluğunun 1798 yılına ait raporlarına ulaşabildik. Bu konsolosluğun 1798 yılından önceki senelere ait herhangi bir raporuna rastlamadık. Zaten Britanyalıların Basra'dan önce ne Bağdat ne de Musul'da konsoloshaneleri mevcut idi. Bağdat'ta Doğu Hint Kumpanyasının temsilcisi Harford Jones'un başkanlığındaki siyasî temsilcilikleri mevcuttu ve bu temsilcilikte 1802'te başkonsolosluğa dönüştürüldü. Her iki arşivde mevcut olan bu belgeler Basra Konsoloshanesinin daha geç dönemlerde açıldığına dair iddiaları doğrudan doğruya yalanlamaktadır. *Bu hususta ayrıca bak.:* www.britishempire.co.uk

³¹⁵ *BOA, İ. MMS, 41/1667-Kurşun, Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, s. 90-91

Basra Körfezi ve nehirlerde ulaşımı kontrolü altına aldılar. Zaten Osmanlı Devletinin buralarda egemenliği neredeyse sembolikti.

Osmanlı Devletinin bölgedeki yönetiminin hakikî değil itibârî olduğuna güzel bir örnek olacağını düşündüğümüz olay Mehmet İnce Bayraktar Paşa'nın Musul Valiliğinin ilk yıllarında meydana geldi. Memlûk Paşalarının 1831 senesinde Irak'ın yönetiminden tamamen el çektilmesinden sonra adı geçen Paşa, Musul Valisi oldu. Paşa, hem ihtiyaç duyduğu asker ihtiyacını kısa ve kolay yoldan temin etmek hem de yöneticiliğini üstlendiği şehrin nüfusunu tespit edebilmek için Musul genelinde nüfus sayımı yaptırmak istedi. Sayımdan rahatsız olan halk valiye ve yetkililere baş kaldırdı. İsyan bastırıldı ve akabinde de şehirde kontrolün elden çıkmasını önlemek için Ordu-yı Hümâyûn'dan yalnızca 800 asker talep edildi. Buna karşın Irak'ın güneyine sirayet eden asayişsizlikten dolayı talep edilen sayının 600'ü Bayraktar Paşa'nın emrine verildi. Çaresiz kalan Paşa asker eksikliğinden dolayı sayımdan vazgeçti. 1851 yılında yapılması planlanan bir başka sayım da yine aynı gerekçeden dolayı gerçekleştirilemedi. İstanbul'dan Musul'a gelen bir emirnâmede sayımın şartların olduğu uygun bir tarihte yapılması emredildi³¹⁶.

Osmanlı Devletinin uygulamaya mecbur olduğu bu politikası da İngilizlerin bir hayli işine yaradı. Bu ve benzeri olayları fırsat olarak gören ve buraları sahipsiz bulan İngilizler bölgeye kademe kademe nüfuz ettiler. Siyasetleri gereği sahipsiz gördükleri yerleri hemen himayelerine almayarak yavaş yavaş kendilerine meylettirerek kendi idarelerine almayı tercih etmekteydiler³¹⁷. Körfezde de aynı siyaseti takip ettiler ve adı geçen yerlere yerleştiler³¹⁸. Namık Paşa ve bilhassa Mithad Paşa'nın Bağdat Valilikleri döneminde İngilizlerin etkinliği hatırı sayılır derecede azalmasına rağmen bu Paşalar döneminde de zaman zaman İngilizlere müsamaha gösterildi, hatta bunların gücendirilmemesi için ülkenin egemenlik haklarına aykırı olan kimi faaliyetleri karşısında sessiz kalındı. Mesela, Irak nehirlerinde ve Basra Körfezinde ticaret yapan Lynch Şirketi, Türklerin Umman-ı Osmanî Şirketi ile amansız bir mücadele içerisindeydi. Bu şirket Irak'ta tek başına iş yapmak istiyor Türk şirketini de batırmak için elinden geleni yapıyordu. Bu durumda iki şirketin arasındaki husûmeti günden güne arttırıyordu. Bu gerginliğin sonunda belki de iki ülke arasında krize neden olabilecek bir olay meydana geldi. Olay kısaca şöyle gelişti: İngiliz şirketinin çalışanları *Umman-ı*

³¹⁶ Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yay., İst., 1998, s. 49-50

³¹⁷ Ali Haydar Mithat, *Tabsir-ül İbret*, Birinci Kitap, Hilal Matbaası, İst., 1325, s. 103-104

³¹⁸ BOA, A.MKT. UM, 254/32

Osmani'nin gemilerinden birisine ansızın saldırarak kavgaya tutuştular ve çalışanlarından bazılarını yanlarına alarak götürdüler. Ülkenin egemenlik haklarına aykırı olan bu davranış karşısında Mithat Paşa, iki ülke arasında gerginliğe sebebiyet vermemek için İngiliz konsolosu ile görüşerek bu konsolosun ülkesi adına özür dilemesini sağladı ve mesele böylece kapatıldı. Adı geçen şirket ve çalışanlarına herhangi bir yaptırım uygulanmadı. Bir diğer önemli örnek ise telgraf istasyonunda görev yapan İngiliz memurunun intikal halindeki Türk askerlerine saldırmasıdır. Olay şöyle gelişti: Türk askeri Fav* (Fao) istikametinden bağlı bulunduğu Necid askerî Kıtasına doğru intikal ederken bu bölgede bulunan telgraf istasyonu çalışanlarından bir İngiliz memur yanlarında komutanları olduğu halde sopa marifetiyle bu askerlere saldırdı hatta darbetti. Komutanların müdahalesi ile memur durduruldu ve askerler de yine komutanlar tarafından güç bela teskin edildi. Mithat Paşa'nın İngiliz konsolos ve İngiliz Hindistan'ı yetkilileri ile olan görüşmeleri ile bu meselenin de üstü kapatıldı³¹⁹. Lakin İngilizler yine rahat durmadılar ve kısa süre sonra zararlı faaliyetlerini icraya koyuldular. Mithat Paşa'nın görevinden el çektilmesi üzerine bu faaliyetlerini kısa sürede arttırdılar hatta Osmanlı Devletinin toprak bütünlüğünü koruma politikasından tamamen vazgeçtikleri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ve sonrasında bu faaliyetleri önü alınamaz şekilde arttı.

İngilizler bölgede bu zararlı politikalarını yürütürken tepki çekmemek ve halkın iltifatını kazanmak için bölge halkı ve ileri gelenleri ile görüşmeler yapıyorlar, nutuklar irad ediyorlardı. Örneğin; Hindistan Hükûmeti Dışişleri Bakanı Lord Gurzon bölgedeki kabile reislerine şöyle hitab ediyordu: *“Bu sulara yakın tarihte ilk biz mevcudiyetimizi gösterdik. Geldiğimizde burada kavga gürültü vardı, şimdi sulh ve sükun var. Bizim ticaretimiz, sizin güvenliğiniz tehlikedeydi, himaye gerekiyordu. Kıyıları boyunca her limanda İngiliz Kralının tebaaları oturmakta ve ticaret yapmakta. Savunma görevini üstlendiğimiz Büyük Hint İmparatorluğu neredeyse kapı komşunuz durumuna geldi. Sizi komşularınız tarafından yok edilmekten kurtardık. Bu denizleri bütün milletlerin gemilerine açtık ve bandralarının barış içinde dalgalanmasını mümkün kıldık. Sizin toprağınızı elinizden almadık, bağımsızlığınıza halel getirmedik. Yüz yıl süren ve pahalıya mal olan başarılı girişimimizi tutup atacak değiliz, tarihteki en bencil olmayan*

* “Irak'ta, Basra Vilâyeti'nde Şattal-‘Arab'ın başlıca kolunun mansabında kâin bir iskele ve aynı ismi taşıyan bir nâhiyenin merkezidir.” İA IV, MEB., 1997, s. 529- (Bkz., Ek 8) (Bkz. **Haritalar ve Krokiler 6**)

³¹⁹ Kurşun, *Basra'da ve Katar'da Osmanlılar*, s. 53-54

sayfayı yırtıp atacak değiliz. Bu sulara barış sürdürülmeli. Bağımsızlığınız korunacak ve İngiliz Hükûmetinin nüfuzu üstün gelecek."³²⁰ Gurzon'un bu konuşması gerçekleri yansıtmaktan bir hayli uzak olmasına karşın halkın bilhassa Körfez bölgesinde yaşayanların birçoğunun üzerinde bir hayli etki bıraktığı ve iltifatını celbettiği kesindir. Böylelikle onları istediği gibi yönlendirdi hatta zaman zaman idarecilerini ya İngilizler seçtiler ya da kendilerinin önerdiği kişileri seçtirdiler³²¹. Örneğin Bahreyn'in eski şeyhini yerinden edip zor kullanarak şeyh İsa bin Ali'yi tayin ettiler. Hatta Bahreyn'in Necid'e ödemekte olduğu vergiyi de kaldırdılar. Adayı doğrudan istila etmek yerine şeyhe bir danışman tayin ettiler. İsa görünürde Bahreyn'in şeyhi iken esas yetki İngilizlerin atadığı danışmanda idi. Tepki çekeceklerini ve sıkıntı yaşayacaklarını bildiklerinden kendilerini hiç riske atmadan danışmanları aracılığıyla fiilen Bahreyn'i idare ettiler³²².

İngilizlerin Bahreyn ile ilgilenmeleri boşuna değildi. Söz konusu yer uzun ve ard bölgesi olan limanlara sahipti. Ayrıca tıpkı Kuveyt gibi Körfezin müstahkem bir mevkiinde bulunuyordu. Burası İngilizlerin Körfezde hâkimiyetlerini tamamen tesis ve ticaretlerini kontrol edebilmeleri için mükemmel bir üs bölgesi olabilirdi. Çünkü İngilizler Basra Körfezi civarındaki ticaretin yaklaşık %84'ünü kontrol altında tutuyorlardı. Bu yüksek ticaret oranının yanı sıra Hint Ticaret Yolunun güvenliği ve tüm Irak bölgesini kontrol altında tutulabilmeleri ve denizden gelecek tehlikelere karşı önlem alabilmeleri için kontrol altında tutulması gereken yerlerden birisi idi. Hiç kuşkusuz İngilizler bu politikalarını uygulamak hususunda çoğu zaman muktedir olmayı bildiler³²³.

İngilizlerden gelen bir diğer önemli girişim ise burada kereste ambarı görünümünde inşa edilen mühimmat deposudur. Kün Franke adıyla 1797 yılında inşa edilen ve "*muzırrât-ı âdiyyesi derkâr olan*" bu depo İngiliz askerî faaliyetlerinin başlangıcını temsil eder³²⁴. Merkezî idarenin buradan uzaklığı İngilizlerin her alanda olduğu gibi askerî alandaki faaliyetleri için de pek sorun teşkil etmedi. Yerel yöneticilerden alınan müsaadeler neticesinde bu bina dönemin İngiltere Basra

³²⁰ Dunn, "Basra Körfezindeki İngiliz Çıkarları", s. 325-Marian Kent, Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu (1900-1923), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, (Edit.: Marian Kent), Alfa Bas. Yay., İst., 2013, s. 264

³²¹ Gareth Stansfield, *Iraq*, Polity Press, Cambridge UK, 2007, s. 31

³²² BOA, BEOAYN, d. s. 46

³²³ Dunn, "Basra Körfezindeki İngiliz Çıkarları", s. 303-304

³²⁴ BOA, İ.HR., 69/3354-BOA, A.MKT, 117/50

Konsolosu Minesti tarafından güya istirahatgâh olarak inşa ettirildi. Bu bina daha sonra aynı ülkenin Bağdat Konsolosu Nilo tarafından kereste ambarına dönüştürüldü. Ambar İngilizlerin mühimmat deposu olarak kullanılmasına rağmen zaman zaman konsoloshane zaman zaman Şat Nehri başta olmak üzere bölgedeki nehirlerde işlemekte olan gemilerin kömürünün depolandığı bir bina olarak tanıtıldı³²⁵ (Bkz. **Ek 7**).

İstanbul'dan Bağdat Valisine gönderilen bir emirnamede bu ambarın sakıncalarından bahsedilerek "...*ecnebilerin elinde bulunmasından ise bedeli ödenerek alınması ve kışlaya çevrilmesi...*"³²⁶ istendi lakin bu mümkün olmadı. Sonraki senelerde "... içinde ba'zı mühimmât-ı harbiye bulunduğ..."³²⁷ İstanbul tarafından sonraları kendilerine gelen ihbarlar sonucu öğrenildi ancak "... bu makûle şeylerin hiç olmaması en hayırlı sûret ise de ne çâre ki havâlî-i Irakiye'nin idâre-i sâbıkında derkâr olan teseyyüb ve teşettüt ve 'adem-i tekayyüd cihetiyle ambar-ı mezkûr bir kere vaz' ve inşa olunmuş..." denilerek bu binaya müdahaleden kaçınıldı ve yalnızca "...*leyle-ü nehâr dikkat olunması ve derûnuna girip çıkan eşyâya ser-riştesizce nezâret olunarak mühimmât-ı harbiye gibi emtia getirilir ise...*"³²⁸ derhal kendilerinin haberdar edilmesi tenbihlendi. Lakin İngilizlerin bu teşebbüsü yalnızca Fransızlar ve Ruslara karşı caydırıcı bir engel olmakla kalmadı aynı zamanda Türklerin bölgedeki varlığına karşı gelen önemli bir tehdit unsuru halini aldı.

Bu konuda bir diğer önemli hadise ise 1822 yılında meydana geldi. İngilizler Maskat İmamı Seyid Sayid ile ittifak ederek külliyetli asker topladılar ve Ca'lan Kalesi'ne saldırarak nüfusun ekserisini katletmekten çekinmediler. Akabinde de Yemen sahili yakınında bir kaptanın katledilmesi dolayısıyla Muha İskeleyi'ne 180 kıt'a filika sevkettiler. Ca'lan Kalesi'nde meydana gelen çatışmada yine birçok kişi katledildi. Kaptanın katilini yaralamalarına karşın ellerinden kaçırdılar³²⁹. Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'un da ifade ettiği gibi "*Nerede bir İngiliz vatandaşı tehlikeye düşse İngiliz savaş gemileri oraya hareket etmeli ve İngiliz çıkarları korunana kadar orada kalmalıdır.*"³³⁰ İngilizlerin bu denli külliyetli asker ve gemi sevki ve buralarda savaşa

³²⁵ BOA, İ.HR., 76/3727- BOA, İ.HR. 80/3913-BOA, A. MKT, 117/50

³²⁶ BOA, A. MKT, 117/50

³²⁷ BOA, A.AMD, 12/6

³²⁸ BOA, A.AMD, 12/6

³²⁹ BOA, HAT, 1176/46442 U

³³⁰ Bayram Soy, *Lord Palmerston'un Osmanlı Topraklarını Koruma Siyaseti*, Türkiyat Araştırmaları, s. 145

tutuşarak sayısız insanı öldürmeleri Osmanlı Devleti ve diğer bölge devletleri için büyük gözdağı idi.

Bu tarihten kısa bir süre sonra meydana gelen diğer bazı olaylar da Osmanlı Devletinin aleyhine İngiltere'nin ise lehine sonuçlar doğurdu. Şöyleki; Süleymaniye, Musul ve Şehrizar (Kerkük)'a sıçrayarak güneye doğru ilerlemesine devam edip 1830-1831 senelerinde de Bağdat'ı vuran bir veba salgını şehri perişan etti³³¹. Basra Körfezinde cereyan eden beyne'l-milel ticaret ve Fırat Nehri'nin bataklık bölgelerinden sirayet eden pek çok salgın hastalık Irak'a sürekli zarar veriyor ölümcül sonuçlar doğuruyordu. Bu durum neredeyse kronikleşmişti lakin bu salgın diğerlerinden bir hayli farklı idi. Salgının etkileri o kadar korkunç idi ki hergün yaklaşık 300 kişi hayatını kaybediyordu³³². Şehirde yaşayan 150.000 nüfustan geriye yalnızca 20.000 kişi kaldı³³³. Anthony Groves Irak'taki veba vakası ile ilgili olarak "...28 Ekim 1830 senesine kadar Bağdat'ta 23.000 kişinin hayatını kaybettiği, bazı yerlerde ölümlerin defnedilmediği ve sokak ortasında kaldığı bunun da felaketin büyümesine sebebiyet verdiği, tarım ve hayvancılığın felç olduğu bundan dolayı kıtlık yaşandığı, ayrıca salgının Bağdat ile sınırlı kalmayıp onu çevreleyen köyleri, kasabaları ve şehirleri de derinden etkilediği..."³³⁴ bilgisini veriyor. Zira Basra'da da durum pek iç açıcı değildi, 80. 000 kişiden 5.000-6.000'i yaşam mücadelesini kazandı. Çok sayıda küçük yerleşim yeri adeta yok oldu. Hayatta kalanlar bu defa da kıtlıkla karşı karşıya kaldılar, çünkü dükkânlar ve imalathanelerde üretim durdu. Bölgede yaşam mücadelesi oldukça çetindi. Salgından askerî birlikler de nasibini aldı ve birliklerdeki askerlerin ekserisi hayatını kaybetti, hayatta kalanlar ise uzunca zaman bu hastalığın olumsuz etkilerini üzerlerinde taşıdılar³³⁵. Salgından önce askerin sokaklara tamamiyle hâkim olduğunu söylemek pek mümkün değildi lakin sokaklardan tamamen çekilmeleri ile meydana gelen boşluğu eşkiya doldurdu. Artık sokakların tek hâkimi haramilerdi. İstanbul ile iletişim kopmuştu. Bölgeye yiyecek ve içecek ikmalı tamamen durdu. Bu musibetin hemen ardından Dicle Nehri taşıtı evler, kamu binaları, camiler ve ürünler kısacası her şey harap oldu. Ardarda gelen bu musibetlerin faturası Davud Paşa'ya çıkarıldı. Gerekli

³³¹ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1859)*, (Çev.: Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Yay., İst., 2011

³³² FO 78/2518, No: 5, 22.02.1876, s. 32-Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, s. 176

³³³ Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, s. 131

³³⁴ *Journal of a Residence at Baghdad During the Years 1830-1831*, (Edit.: Alexander Scott), London, 2009, s. 31

³³⁵ Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, s. 131

tedbirleri almadığı/alamadığı gerekçesiyle (Halbuki Davud Paşa da bu hastalıktan muzdarip idi. Makamına yardımcılarının kucağında getiriliyor ve işi bittikten sonra yine adamlarının kucağında istirahatgâhına götürülüyordu.) Paşayı derdest etmek ve şehri teslim almak gayesiyle aynı yılın Haziran ayında Osmanlı ordusu Halep Valisi Ali Rıza Paşa kumandasında Bağdat havalisine geldi. Bu felaketler silsilesinde hayatta kalmayı başaran Davud Paşa, Ali Rıza Paşa'ya mukavemet göstermedi ve canının bağışlanmasına karşılık orduya teslim oldu³³⁶. İstanbul'da Harem Ağası olarak ölümüne kadar devlete olan hizmetini devam ettirdi. Kendisinin yerine Ali Rıza Paşa atandı. Bağdat ve Basra Eyâletleri de merkeze bağlandı. Böylelikle bu eyâletler doğrudan merkezden atanan Valiler tarafından idare edilmeye başlandı³³⁷.

Şehirde meydana gelen bu olaylar kuşkusuz tüm Irak'ta hissedildi. Irak'ın mevcut durumu ve sahipsizliği İngiliz tüccarları, konsolosları ve misyonerleri için ideal çalışma sahası idi.

Basra Vilâyetine tâbi ve Basra Körfezine hâkim bir bölgede yer alan Necid Bölgesi kendisine egemen olan devlet ya da milletler için avantaj teşkil ediyordu. Osmanlı Devleti buranın gerçek sahibi olmakla birlikte tüm Irak'ta olduğu gibi burada da hâkimiyeti yok denecek kadar azdı. Bunun farkında olan İngiltere burada Osmanlı hukukunu zaafa uğratmaya gayret ediyordu. Mithad Paşa'nın valiliği öncesinde doruk noktasına ulaşan bu yıpratma politikası³³⁸ Paşa için kabul edilemez bir durumdu. Bölge hakkında ayrıntılı bilgi sahibi olabilmek için kendisinin güvenini kazanan birkaç memurunu gizlice Ahsa, Katif ve Bahreyn'e gönderdi. Bu memurlar Bağdat'a son derece önemli istihbari bilgiler ile döndüler. Mithad Paşa'ya verdikleri bilgiler kaygı vericiydi. Memurların iddialarına göre, adı geçen yerlerdeki şeyhler ve reisler birbirleri ile düşman hale gelmişlerdi. Ayrıca İngilizler buralara asker çıkarıp kendilerine muhalefet edenleri sürgün ederek yerlerine kendi güdümlemlerinde kişileri yetkilendirmiş ve İstanbul'dan gelecek emirlere itaat etmemeyi nasihat etmişlerdi³³⁹.

Mithad Paşa bu durum karşısında derhal çalışmalarına başladı. İstanbul'a vaziyet hakkında bilgi vererek kendisine destek istedi. İstanbul'dan koşulsuz destek gelince de

³³⁶ Geoff Simons, *Iraq from Sumer to Post-Saddam*, London, 1994, s. 179- Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq (1890-1908)*, Routledge, Abingdon, Oxon, 2006, s. 5- *Journal of a Residence at Baghdad During the Years 1830-1831*, (Edit.: Alexander Scott), London, 2009, s. 96

³³⁷ Mustafa Sıtkı Bilgin, "Türk-İrak İlişkilerinin Tarihsel Boyutu", *ASAM, Orta Doğu Araştırmaları Dizisi*, 1994, s. 215

³³⁸ *BOA, İ.DH, 492/33349*

³³⁹ Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, s. 88

çalışmalarını hızlandırdı. Söz konusu yerlerin bazı şeyh ve Reisleri ile irtibata geçerek onları kendisinin yanında olmaya ve İstanbul'a itaat etmeye ikna etti. Paşa'nın politikaları kısa sürede sonuç verdi ve eskisine nazaran bölge üzerindeki Osmanlı otoritesi bir hayli arttı. İngilizlerin burada tekrar etkin olabilmeleri için Mithad Paşa'nın Bağdat Valiliğinden ayrılmasını beklemleri gerekecekti. Paşanın Bağdat Valiliğinden istifaen ayrılması hususunda kaynakların birçoğu kendisinin İstanbul'daki üst düzey memurlar ile ters düştüğü ve bu memurların Paşayı çekemediği için Sultana karşı kendisini karaladıkları bilgisi geçmektedir. Bu konu hakkında önemli kaynaklar ittifak halindedir. Lakin Paşanın Türkler lehine Bağdat'ta hayata geçirdiği birçok icraat elbette İngilizlerin aleyhine idi. Bu icraatlardan rahatsızlık duyan İngilizlerin de Paşanın istifasında pay sahibi olduğu kanaatindeyiz.

Basra'dan başlayarak tüm Irak'a kısa sürede yayılan İngiliz faaliyetlerinin en önemli temsilcileri hiç kuşkusuz konsoloslardır. İngiliz konsoloslari bölgenin otoriteden yoksunluğunu kendileri ve İngiltere için kaçırılmayacak bir fırsat olarak gördüler. Bu konsoloslardan bazıları İngiltere'den atanmakla birlikte bazıları da bölgenin yerli halkından olup İngiliz tebaası olan vatandaşlardı. Bu şahıslar bölgeyi ve bürokrasiyi ve konuşulan dili bildikleri için İngilizler tarafından özellikle tercih ediliyorlardı*. Irak'tan İstanbul'a gönderilen raporlarda bu temsilcilerin devlet aleyhine yürüttükleri olumsuz faaliyetler hakkında malûmatlar verildi³⁴⁰. Bu raporlara rağmen İstanbul tarafından bunlara yönelik girişimde bulunulmadı hatta zaman zaman bu kişilerin uygunsuzluklarına karşı ses çıkarılmaması ve kendilerine nazik davranılması tenbih edildi³⁴¹. Bu konsoloslardan bazıları zararlı icraatlarıyla ön plana çıkmaktadırlar. Bunlardan birisi hiç kuşkusuz İngiliz İmparatorluğunun uzun seneler Musul yardımcı

* İngilizler Hindistan'ı işgal ettikten sonra burasını zorlanmadan idare etmeyi bildiler. Bunun için en sadık yardımcıları buranın yerli halkından olan kişilerdi. Bunlar tıpkı koloniyal devletin vatandaşı gibi davranıyor kendi vatandaşlarına zulmediyorlardı. Oysa efendileri Hindistan'ı terkedince aniden ortada kaldılar. Benzeri durum Irak'ta da yaşandı. İngilizler kendilerine yakın ve bölgeyi de çok iyi bilen yerli halktan kişileri himayelerine aldılar. Bu kişiler de menfaatleri için kendi halkına zulmetmek ve İngiliz çıkarlarını bir İngilizden daha fazla savunmaktan çekinmediler. . Bundan sonra bu kesim ile geniş halk tabakası arasında günümüze kadar hiç kapanmayan ileride de kapanması oldukça zor olan derin bir uçurum meydana geldi.

³⁴⁰ FO 78/1768, No: 4-BOA, A/M..., 17/13-BOA, A/M... 18/15-BOA, A.MKT, 23/90-BOA, HAT, 1289/50032-BOA, HAT, 770/36178D- BOA, HR. MKT 115/42

³⁴¹ Musulda mukim İngiltere konsolosunun hareketi gayr-ı lâyikesine dâir mâkâm-ı vâlâ-yı nezâret-i celîle-i hariciyeye meb'ûs behiyyeleriyle Musul Mutasarrıfı Saadetlî Paşanın şukâyı melfûsesi ma lûmu senâverî olmuşdurki vâkıâ me'mureyni ecnebiyeden bulunanların harekâtı vâkıâları hâlen ma lûmeden olup fakat ahvâli câriyenin nezâketi müsemması iktizâsınca bunlar ile hüsn-ü muaşeret olunarak ve zuhûra gelen istid'âlarından imkân ve zamanın müsaadesi derecesinde is'âf ve tesviye ile bir gûne şikâyet tevellid olunmaması lazımeden..."BOA, HR. MKT, 115/42

konsolosluğu ve sonraları başkonsolosluğunu yürüten Rassam'dır. Aslen Musul'un yerlilerinden olup İngiliz tâbiyetine geçen, Malta'da The Church Missionary Society tarafından misyonerlik eğitimine de tâbi tutulan Rassam'ın yapmış olduğu uygunsuzluklardan bazıları hakkında bilgi verelim³⁴².

Bir Hristiyan olan Behnan ile Hüseyin Çelebi adında iki tacirin arasındaki anlaşmazlığı kendisi hâkim, konsoloshanesi de mahkeme gibi mahkeme etmek istedi. Behnan'ı bariz olarak desteklemesine rağmen bu şahsın haksızlığı aşikâr olduğu için tarafsız kalabildi. İşin mahkemeye taşınması ile bu kez de hâkime yönelik baskılarda bulunarak Hristiyan tüccarı haklı çıkarmaya çalıştı.

Yine bir başka belgede ise Rassam'ın bir alacak verecek meselesinden dolayı Musul gümrük memurları ve hamalları ile münazaaya tutuştuğu ve hatta zabtiye memurlarından birisini konsoloshanesine götürerek darbettirdiğinden dahası hapse attırdığından bunun üzerine Musul Valisinin konsolos ile irtibata geçerek memuru güç bela serbest bıraktırdığından bahsedilmektedir³⁴³.

Aynı konsolos altı yaşındaki küçük bir çocuğu kavasına derdest ettirerek konsoloshaneye götürttü, duruma şahit olarak itiraz eden vatandaş da yine tutuklatarak konsoloshanede darbettirdi. Ayrıca gerek Musul gerekse köylerinde adamları vasıtasıyla başta yöneticiler (Muhtar, Aza, vs.) olmak üzere halka istediğini yaptırıyor ve zaman zaman zulmediyordu³⁴⁴.

İngiliz temsilciler yalnızca Müslüman vatandaşlara değil yeri geldiğinde Osmanlı tebaası olan gayrimüslim vatandaşlara da sanki kendi ülkelerinde gibi muamele ediyorlar, yerel otoriteyi hiçe sayarak yeri geldiğinde bu vatandaşlara şiddet uygulamaktan çekinmiyorlardı. Bir örnek verecek olursak; Bedros isimli Ermeni vatandaş İngiltere'nin Bağdat Konsolosluğuna götürülüp ifadesi alındı ifadesinin

³⁴² The Missionary Herald, *Reports from Northern Irak (1833-1870)* 2, Edits.: Kamal Sallabi- Yusuf K. Khoury, Royal Institute for Inter-Faith Studies, Amman 11183, Mediterranean Press, 1997, s. 170

³⁴³ BOA, HR. MKT, 27/64

³⁴⁴ "...geçen gün çarşıdan konsoloshâneye giderken br mahal arasında altı yaşında bir sabî çocuk konsolos konsolos diyerek çağırılmış olmasıyla derhal sabî-i merkûmu tutmak üzre yanında bulunan kavasına emr itmiş ve ol halde sâdâtın birisi bu va kıaya nezâret eylemiş olduğundan sabî-i merkûmun yedi gayr-i müdrik bulunduğundan afv ve kusûrunu ricâ sudûrunda bulunmuş olduğu halde bu çocuğu sen ta'lim ve tahrik itmişsindir diyerek kavas-ı merkûm emr ile seyid-i merkûmu şiddetle darb ittirmiş olduğundan başka cânib-i hükûmet asla cezâ virmeksizin tarafından hapse irsâl ile tevkif ve tazyikini mahbushâne memuruna tavsiye ve tenbih eylemiş olduğundan keyfiyeti mahbushâne-i mezkûre memuru tarafından cânib-i hükûmete ihbâr olunmuş ve seyid-i merkûmun celbiyle inde'l-muayene vücûdunda eser-i cerh dahi rû-nümâ olunmuş olduğuna [] yirmi bir karyenin muhtar ve ihtiyarlarının zihinlerini iknâ' itdirerek konsoloshâneye celbiyle ba'zılarını taltifen muhteliatı iknâ' iderek kurahâ-yı merkûmenin işbu mahsûben bedelât-ı öşriyesiyle virgü mazbadaları kendi tarafından hazineye tavsiye olunmak ..." BOA, A. MKT. UM, 189/56, 19. B. 1271(M. 7 Nisan 1855)

ardından dövüldü. Yani icab ettiğinde İngiltere konsoloslarının konsoloshanelerini karakol gibi kullanmaları, söz konusu dönemde İngilizlerin bölgede ne kadar başına buyruk hareket ettiklerini göstermesi bakımından önemlidir³⁴⁵.

Osmanlı Devleti içte ve dıştaki meselelerle uğraştığı için (içeride meydana gelen isyanlar dışarıda Rusya, Fransa ve İran ile olan savaşlar ve politik mücadeleler) İngiltere ve diğer devletlerin Irak'ta yürüttüğü faaliyetlere müdahil olma olanağını her zaman bulamadı. Söz konusu devletler Osmanlı Devletinin bu durumundan istifade ile Irak bölgesindeki faaliyetlerini arttırarak devam ettirdiler. Ayrıca bir yandan da meydana gelen isyanları desteklemekten geri durmadılar³⁴⁶.

Mevcut durumdan vazife çıkarıp aşiretler arasında kavgalar çıkararak hem bölgedeki otoritesini muhkem hale getirmek hem de menfaat sağlamak isteyen devlet görevlileri de olmuştur. Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi'ye göre; Musul Valisi Davut Paşa devletin kendisine verdiği yetkiyi kötüye kullanarak ihtilal ortamı hazırlamak istedi. Müsebbibi belli olmakla birlikte ihtilal emarelerinin zayıf olması sebebiyle bu faaliyetlerine göz yumuldu³⁴⁷.

Yine Musul Valisi Giridî-zâde Mehmed Paşa kendisine isnad edilen halkı sindirmek ve zulüm etmek suçundan dolayı derhal Balıkesir'de ikâmete mecbur edildi. Başka bir vali, Mehmed Paşa'nın yerine Musul'da görevlendirildi fakat Mehmed Paşa'ya herhangi bir ceza verilmedi³⁴⁸. Giridî-zâde'nin bu ikinci vukuatı olup Silistre

³⁴⁵ BOA, HR. MKT, 49/40

³⁴⁶ “Geçen ayın 21’indeki yazışmamızdan bu yana bu Paşalıkta kaydadeğer bir şey gelişmedi ve aşağı Dicle’de büyük Albu Muhammed Kabilesi meskûn hale getirildi. Bu kabilenin sadakatini kazanmak için her şeyin tertip edildiğini yetkililerden öğrendim. Bölgede Britanya’nın ticarî gemilerinin yedi aydan beri süregelen seyr-ü seferden men’i ile ilgili engellerin kaldırıldığını buradaki yetkililerden öğrendim.

Kürdistan’ın güvenliğini sağlamak için alınan önlemler rapor eden resmi mektuplar dün Musul’dan tarafıma ulaştı.

İstanbul’dan yeni emirler bekleyen büyük asi şefler, oradaki İngiliz ve Fransız konsoloslarının teminatı altında İngiliz Konsolosluğunda bekliyorlar. Silahları ve paraları kendilerinden alındı. Onları tekrar mukavemet etmekten alıkoyacağı umulan tedbirler alındı. Nevar ki Kürtler özellikle Türk yönetimine karşı tehlikeli ve öfkeli ve bundan dolayı Musul kendilerinin iskanları için uygun bir yer değildir. Bu Kürt reisler dağ evlerine yakındırlar ve orada Ruslar ile bağlantılıdırlar. Ruslara sempati duyuyorlar ve onlardan menfaat umuyorlar. Buna rağmen elde edecekleri menfaat geçici olabilir.

Viskonsül Rasam’ın mektuplarından öğrendim ki Musul’daki Türk yetkililer bizim himayemiz altında olupta her gün zorluklar çıkaranların malvarlıklarını korumayı bıraktılar. Bu durum ileride kötü sonuçlar doğuracaktır.

Aslında, Avrupalı temsilciler arasında anlayış olması gerekirken entrika olması fitneyi ortaya çıkaracaktır. Eğer sükûnet için kati kararlar alınmaz ise Musul’daki artan huzursuzluk birçok sıkıntıya belki de daha fazla belaya sebebiyet verecek.

Mektubumu, Mr. Rasam’ın tedbirler alınması yönündeki tavsiyelerini içeren nüshasını ekleyerek onayınıza sunuyorum.” FO 78/1115 No: 11- Eraslan, “Irak’ta Türk-İngiliz Rekabeti”, s. 231

³⁴⁷ Ahmet Lütfi Efendi, *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi I*, s. 172

³⁴⁸ Ahmet Lütfi Efendi, *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi VI-VII-VIII*, s. 1205

Valisi iken de rüşvet aldığı ve halka zulmettiği belirlenmiş ve görevine son verilmişti³⁴⁹. Vukuatlı bir valinin Musul'a tekrar vali olarak görevlendirilmesi Irak'ın sürgün yeri olarak kabul edildiği hatta bazı devlet görevlilerinin buraya gitmemek için görevlerinden dahi istifa ettiği iddiasını kuvvetlendirmektedir.

Irak'ta aşiretler arası sürekli kavgalar vardı bu da yöneticilerin bölgedeki otoritesini ciddî manada zedeliyor Irak'ta iç karışıklıklara sebep oluyordu³⁵⁰. Bu durum en çok İngilizlerin işine geliyor, 50.000 kişi ile 300 milyonluk Hindistan'ı nasıl idare ediyorlarsa Irak'ta da o politikayı uyguluyorlardı. İngiltere, yalnızca Aşiretler arası kavgalardan değil mezhepler arası anlaşmazlıklardan da istifade ediyordu. Örneğin; Necef ve Kerbela bölgesindeki Şiîlerin ibadet şekilleri ve inançlarından dolayı öldürülmelerinin helal olduğunu söyleyen Vahhabîlerin Kerbela'ya saldırarak yaklaşık 2000 kişiyi öldürmeleri üzerine İngiliz elçi, Küçük Süleyman Paşa ile görüştü ve Vahhabîlerin halli konusunda İran ile anlaşılmasını istedi. Bunun için kendisinin ve ülkesinin buna aracı olacağını aksi taktirde İran Şahının önce Vahhabîlere sonra da Bağdat'a saldıracağını belirtti. Paşa ise İngiliz elçisine verdiği cevapta gerekenin en kısa sürede yapılacağını, İran'ın Vahhabîlere saldırması durumunda Osmanlı sınırını ihlal edeceğini bu durumun ise Osmanlı politikasına ters düştüğünü belirtti³⁵¹.

İngilizlerle bu muhaberenin ardından Süleyman Paşa, Vahhabî isyanının bastırılması için İngilizlerden yardım alınmasını talep etti fakat İstanbul bu isteğe de şiddetle karşı çıktı. Osmanlı Devleti, gerek İngiltere gerekse Fransa'nın Irak'ta yönetim işlerine müdahil olmalarını kesinlikle istemiyordu. Devletin maksadı adı geçen ülkeleri ve Rusya'yı anlaşmazlık içerisinde bırakmak ve kendi dahlini kıracak olası tehlikeleri Irak'tan uzak tutmaktı. İngilizlere böyle bir fırsat verildiği taktirde Fransızların bölgede etkin olmasını istemedikleri için kısa süre önce Mısır'da yaptıklarını bu bölgede de faaliyete geçirebilir dahası bölgedeki nüfuzlarını daha da arttırabilirlerdi³⁵².

Devlet bu düşüncede olmasına karşın yabancıların Irak'a müdahalelerinin bir türlü önüne geçemiyordu. Ekim 1849 tarihinde Musul'dan İstanbul'a gönderilen raporda İngiliz ve Fransız konsoloslarının olur olmaz nedenlerle Musul'da anlaşmazlık çıkardıklarından üstelik Musul'un mülkî ve idarî amirlerini bu icraatları ile zor durumda

³⁴⁹ Ahmet Lütfi Efendi, *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi VI-VII-VIII*, s. 122-123

³⁵⁰ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet V*, Üçdal Neş., İst., 1984, s. 1684, s. 2387-2398

³⁵¹ Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet IV*, s. 1684 s. 1835-1840- Meir Litvak, *Shi'i Scholars of Nineteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge, 1998, s. 121-Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, TTK Bas., Ankara, 1983, s. 34

³⁵² Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, s. 33-35

bıktıklarıından ayrıntısı ile bahsedilmektedir³⁵³. Bu tarihte İngiltere'nin Musul Konsolosluğunun yanı sıra fiilen fevkalade komiserliğini ve hâkimliğini de yürüten Rasam'dır. Bu konsolosun Osmanlı Devleti aleyhine tutum ve davranışları yardımcı konsolosluğu ve konsolosluğu zamanlarında süreklilik arz etmektedir. Konsolosun zararlı faaliyetleri İstanbul tarafından yakinen takip edilmekte ise de hem İngiliz nüfuz ve baskıları hem de Osmanlı Devletinin Rusya ile savaşta olduğu (1854) “vakt-i nâzikede” bu konsolos aleyhine kararlar alınması neredeyse imkânsız hale geldi.

Cladious Rich zamanında (1808-1821) ise İngilizler her manada önemli konuma yükseldiler. Rich, Davud Paşa'nın ardından Bağdat'ta ikinci adam olarak anılmaya başlandı. Konsolos Osmanlı otoritesini zaafa uğratmak ve Paşayı sindirmek için İngiliz İmparatorluğunun da desteğini arkasına alarak zararlı çalışmalarını günden güne arttırdı. Aslında Paşa da İngilizlerle zaman zaman münasebette bulunmuş onlardan kimi aşiret ve kabilelere karşı yardım almıştı. Fakat İngilizler hangi zamanda hangi planı uygulamak gerekiyorsa onu icra ediyorlardı. Bu şahıs da idarecilerinin direktifleri doğrultusunda kabileleri ve aşiretleri etkilemek ve otoriteye baş kaldırmalarını sağlamak için çaba sarfetti. Bazı aşiretlere silah ve para yardımı yaptı, aralarında husûmet olan aşiretlerden güçlü olanın yanında yer alarak onun itimadını kazandı zayıf olanı sindirerek üzerinde tahakküm kurdu. Konsoloshanesi bu tür faaliyetler için bir merkez halini aldı. Hatta bunlarla da sınırlı kalmayan konsolos Irak'ın yeraltı zenginliklerinin ülkesine nakli için çalıştı. Irak'a antika aramak için gelen İngilizler ve İngiliz tebaası olan yerli halkı bu hususta destekledi ve icap ettiği zaman konsoloshanesini bu kişilerin istifadesine sundu ³⁵⁴.

Aynı konsolos Bağdat Valisi Said Paşa'nın halkın gözünde itibar kaybetmesi için çabaladı. Arap aşiretlerini birbirine düşürerek valiyi zor durumda bıraktı. Çünkü valinin bu mücadeleleri önleyecek gücü neredeyse yoktu. Aşiretler sürekli birbirleri ile mücadele halindeydi. Konsolos ise güçlü olanın yanında yer alarak onunla dostluk

³⁵³ “Nezâretpenâhîleri buyurulduğu üzere Musul'da Fransa ve İngiltere devleteyn-i fahîmeteynin iki konsolosu olup bunlar dürlü vakitlerde dürlü dürlü lisân kullanarak yollu yolsuz her murâd eyledikleri şeyleri tesviye ve icrâ' itirmeğe alışmış ve bu cihetle menfaât-i zâtiyelerinin tervici emeliyle mülk ve-yâhûd ahâliye muzır olur olmazı mütâlaâ itmeyerek heman akıllarına gelüp ifâde ve istid'a itdikleri maddeleri icrâya çalışmakda olduklarını mebni bende-i mütehasıslarının dahi Musul'a muvâsalât-ı acizânemden şimdide değin ba'zı olmayacak şeyler teklif ve taraf-ı çâkerânemden nâzikâne cevap i'tâsiyla savuşturulmuş ise de çünkü ma'lum-ı âli müşîrâneleri buyurulduğu vechle hasb-el-mecbûriyye mutâbık ahd ve şart olan umûr ve husûsların tesviye ve icrâsında **نظار** itmiyeceğim misüllü hukûk-ı saltanat-ı seniyye iza'â ve kesr-i nüfûzu mûcib olacak mevâddan dahi kabul edemeyeceğim aşîkârdır. BOA, HR. MKT 27/64

³⁵⁴ Iraq and Persian Gulf, s. 264

kuruyor safı da bir anda değişiyordu. Vali bu anlaşmazlık karşısında etkisiz kalınca bu aşiretler ve halk üzerindeki otoritesi iyiden iyiye azalıyordu. Ayrıca söz konusu dönemde ekonomik durum da çok kötüydü. Bağdat halkı Said Paşa'nın bir an önce azledilmesini dört gözle bekler hale geldi. Cladious Rich'in Said Paşa aleyhine politikaları o kadar etkili oldu ki 2 Kasım 1815 tarihinde Musul'dan İstanbul'a gelen tatarın ifadesine göre Bağdat halkı valiyi “*iç kale sabisi*” olarak nitelemeye başladı³⁵⁵.

Konsolos, Kürt Reisleri, hem dinî hem de siyasî açıdan güçlü olduğunu düşündüğü Arap şeyhleri ve Ulema ile anlaşıp onları Osmanlı Devletine karşı kışkırttı. Bunun üzerine dönemin Bağdat Valisi Davut Paşa ile konsolosun arasında tansiyon bir hayli yükseldi³⁵⁶. İkili arasında devamlı sûrette bir gerilim vardı ve birbirlerinin ayağını kaydırmaya çalışıyorlardı. konsolos, Paşanın ifadesi ile “*tebdîl-i ab ve hevâyı vesile*” ederek “...*İngilterelünün sefâyini ba'zân Basra ba'zân semt mahallerine vâsıl olanları geri Hindistan'a gitmek üzere...*”³⁵⁷ yönlendirdi, burada bulunan ve kendi nüfuz dairesindeki yabancı tüccarları etkisi altına alarak ticareti baltaladı. Bunu yaparken cüz'î bir gümrük vergisini bahane etti fakat mesele sadece gümrük vergisi olmayıp ticareti sekteye uğratmak ve şehirde kargaşa ortamı oluşturmaktı. Basra ticaretinin yalnızca Basra için değil aynı zamanda tüm Irak ve Osmanlı Devleti için ne denli önemli olduğunun gâyet iyi farkındaydı. Aslında böyle davranarak Davut Paşa'yı kendisine dolayısıyla İngiltere'ye mecbur etmeye çalışıyordu. Bu ve benzeri faaliyetler Davud Paşa'nın tesir altında kalmasına sebep oldu. Paşa, İngilizlerin ödemekte olduğu vergileri arttırdı, bir süre sonra da konsolosu tutuklattı. Lakin araya giren İngilizler İstanbul'daki siyasî bağlantılarını kullanarak temsilcilerini serbest bıraktırdılar. Ayrıca Paşa aleyhinde yürüttükleri çalışmalar Paşanın elini bir hayli zayıflattı. İlerleyen zamanlarda İstanbul'un Paşa hakkındaki şüpheleri arttı ve güveni azaldı. Bundan önce de ayrıntılı olarak bahsedildiği gibi Bağdat'ta meydana gelen doğal afetlerde de Davud Paşa suçlu bulunmuştu. Bu sebeplerden dolayı 1831 senesinde görevden el çektiler. Davud Paşa'nın bilgisi, devlete olan uzun ve başarılı hizmetleri göz önüne alınarak idamından vazgeçildi. İngilizler de İstanbul'daki elçileri vasıtasıyla Paşanın idam edilmemesi için çok çaba sarfettiler³⁵⁸.

³⁵⁵ BOA, HAT, 791/36812 E

³⁵⁶ Eraslan, “Türk-İngiliz Rekabeti”, s. 229-230

³⁵⁷ BOA, HAT, 770/36178 D

³⁵⁸ BOA, HAT 389/20702-Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi III-IV*, s. 261

Merkezî idareyi kuvvetlendirmek için Davud Paşa'nın azledilerek yerine Halep Valisi Ali Rıza Paşa'nın Bağdat Valisi olarak atanması ile eskiye kıyasla bir müddet için devlet kontrolünün arttığı zamanı hariç tutarsak J. Taylor'un Bağdat Konsolosluğu (1823-1842) dönemini İngilizlerin Irak'ta en rahat faaliyet gösterdikleri dönemlerden birisi olarak niteleyebiliriz. Zira kendilerine mukavemet gösteren Davut Paşa'nın bu mukavemetinin önüne geçtiler. İstanbul'daki bağlantıları sayesinde imtiyazlar aldılar ve daha rahat hareket etme imkânına kavuştular³⁵⁹. Irak'ta 1831'de meydana gelen doğal afetler burasını uzun seneler derinden etkiledi. Irak bu afetlerin verdiği zararlarla uzun seneler mücadele ederken İngilizlerin zararlı faaliyetleri adeta göz ardı edildi. İngiltere 1838'de yapılan Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile bu bölgede en imtiyazlı devlet haline geldi. Devletin Mehmet Ali Paşa gailisi (bu galilenin bertaraf edilmesinde İngiltere'den bir hayli destek görüyordu ve bu desteği göz ardı ederek bu ülkenin Irak'taki faaliyetlerine müdahale etmesi İngiliz desteğinden mahrum kalmasına neden olabilirdi.) ve milliyetçilik isyanlarıyla uğraşarak Irak'taki bu meselelerle alakadar olamaması İngilizlerin rahat hareket etmelerinin altında yatan diğer nedenlerdi³⁶⁰.

Osmanlı Devletine bildirilen ve konsoloshanelerde görev yapan konsolosların yanı sıra bir de gayr-i resmi olarak atanan seyyar konsoloslar İngiliz İmparatorluğunun emirleri doğrultusunda Irak'ta faaliyet gösteriyor ve Osmanlı Devletini bir hayli sıkıntıya sokuyorlardı. Hindistan Şark Mekteplerinden mezun olan bu konsoloslar, Osmanlı Devletinin bölgede olmamasından da istifade ile halkı etkilemeye ve kendilerine meylettirmeye çalışıyorlardı. Onlara kendilerine tâbi oldukları ve Osmanlı Devletine itaat etmeyerek onları buradan uzaklaştırdıkları taktirde kendileri tarafından kısa sürede refah ve huzurun getirileceğini vaad ediyorlardı. Halkı etkilemek için dinin çok önemli olduğunun farkında olan seyyar konsoloslar ya Müslüman gibi davranıyor ya da Müslüman görünümlü bazı yardımcılar ile halk arasında çalışmalar yürütüyorlardı. Bilhassa Osmanlı Devleti merkezî idaresinin bir hayli zayıf olduğu Basra Körfezi çevresindeki Katar, Bahreyn, Kuveyt ve Umman gibi yerleşim yerlerinde yönetici kesim ile ikili antlaşmalar yaparak buraların Osmanlı Devleti ile olan bağlarının zayıflamasında pay sahibi oldular³⁶¹.

³⁵⁹ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, (Sadeleştiren: Enver Koray), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1985, s. 7

³⁶⁰ Eraslan, "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti", s. 230

³⁶¹ BEOAYND, d. s. 46

Bir diğer önemli gelişme ise İngiltere'nin Irak'tan asker toplamasıdır. Bilindiği üzere yabancı devletler nadiren de olsa Osmanlı Devleti tebaasından asker topladılar. Örneğin, İspanya'nın Venedik'e saldırmasına yönelik endişeler ve bu saldırının Osmanlı Devletine olumsuz etkilerine karşı iki ülke arasındaki ahitnameler gereğince bu ülkeye asker ve zahire yardımında bulunuldu³⁶². Bu hususta bir diğer önemli örnek ise *İngiltere Devleti fahîmesi ordusunda bulunmak üzere Musul'dan yazılıb mukaddemâ Beyrut'ta ve mu'ahharen Akka'da hazır bulundurulmak üzere*³⁶³ İngiltere tarafından Irak'ta yapılan tahrirdir. Tahrir sonrasında Musul'dan toplanan toplam 500 asker önce Beyrut sonra Akka'ya gönderildi (Bkz., **Ekler 8**). Araştırmalarımız sonucu ne Başbakanlık Osmanlı Arşivi ne de İngiliz Ulusal Arşivleri'nde İngiltere Devleti'nin Musul'dan asker toplamasına müsaade eden herhangi bir antlaşmaya ulaşamadık. Fakat devletin Rusya ile 4 Ekim 1853-30 Mart 1856 tarihleri arasında harpte olması ve İngiltere ile bu savaşta ittifak etmesi dolayısıyla bölgede Rusları engellemek amacıyla söz konusu askerlerin İngiliz ordusunda istihdam ettirilmeleri ihtimal dahilindedir.

Kırım Savaşı, İngiltere'nin Irak'ta asker bulundurması için önemli bir fırsat oldu. İki ülke arasında savaş vuku bulmadığı, Osmanlı Devletinin İngiltere'den herhangi bir asker talebi olmadığı halde İngilizler Irak'a asker göndermekten çekinmediler. İngiliz askerlerinin Kırım Savaşında Balkanlar, Doğu Anadolu, Kafkaslar ya da Kırım cephelerinde olmaları gerekirken Irak'ta bulunmaları, bu askerlerden bir kısmının Musul'dan Şam'a rahatça intikal etmeleri ve herhangi bir yaptırımla karşılaşmamaları o dönem için son derece normal bir durum haline geldi. Bu ülke askerinin Irak'ta bulunmasının sebeplerinden birisi hiç kuşkusuz Rusya'nın Irak'a sarkması ve hem deniz hem de karadan İstanbul için bir tehdit oluşturmasını engellemekti. İngiltere'nin Bağdat Konsolosu Campbell, Londra'ya gönderdiği raporunda “...Şattü'l-Arab'a 18-20.000 askerden müteşekkil iki fırkateynin ve İngiliz Hindistanından da askerî yardımın gönderilmesi...”³⁶⁴ halinde Osmanlı ordularının Ruslar karşısında rahat nefes alabileceği ve Rusların Irak'a sarkmalarının önüne geçilebileceği belirtiliyordu. Lakin İngilizlerin savaş sonunda da Irak'ta asker ve mühimmat bulundurmaya devam etmeleri yalnızca Ruslara karşı Irak ve İstanbul'un güvenliğini sağlamakla izah edilemezdi. Asıl amaç bölgedeki İngiliz menfaat

³⁶² Mustafa Öztürk-Ahmet Aksın, Venedik Devlet Arşivindeki Bailo Defterlerine Göre Osmanlı Devleti'nin Venedik'e Zahire ve Asker Yardımı (1624-1631), *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara Üniversitesi Bas., Ankara, 2013, s. 151

³⁶³ BOA, İ. HR., 130/6645

³⁶⁴ FO 78/1212, No: 4, 7.01.1856

alanlarının korunması idi³⁶⁵. Lakin XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar olan dönem “sömürgecilik çağı” yani sömürgeci devletin en fazla itibar edilen ve başvurulmuş diploması aracını yani askerî gücü kullanmaktan ziyâde sömürdüğü yerdeki güçlü kişileri kullanarak menfaatlerini uzaktan korudukları dönemde Irak’ta askerî güç bulundurmasının tarihi zemine aykırı düştüğünü düşünüyoruz. Zira başta Britanya İmparatorluğu olmak üzere sömürgeci devletler XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren sömürge bölgelerindeki menfaatlerini ve nüfuz alanlarını muhafaza edemediklerini ve kısa süre sonra ellerinden gideceğini anlayarak askerî birliklerini buralara sevkettiler. Bu dönem “Emperyalizm Çağı” olarak da kabul edilmektedir³⁶⁶.

Mithat Paşa Bağdat Valiliği süresince İngiltere’nin burada uyguladığı bu siyasetten sürekli rahatsız oldu, bu faaliyetleri durdurmak ya da en aza indirmek için mücadele etti. İngilizlerin bölge ile ilgili fasid niyetleri hakkında sürekli olarak raporlar gönderdi ve “...İngiltere’nin Bahreyn, Muhammere ve Maskat’ı himayesi altına almak niyetinde olduğu ve gereken önlemlerin alınması gerektiği...”ni ısrarla talep ediyor ayrıca “İngiltere’nin yalnızca Irak’ta değil Cezire bölgesinde hatta Arap Yarımadasında da hâkimiyet kurmak niyetinde olduğu böylelikle bölgeyi denetim altına alabileceği, ekonomik çıkar alanı oluşturabileceği, yeni yollar açacağı, imar ve iskânı tamamladıktan sonra ise transit ticaretin kolaylaşacağı...”³⁶⁷ bu durumun ise Osmanlı Devletinin buradaki otoritesini bir hayli zayıflatacağı uyarısında bulundu.

Körfez ve Irak’a fiilen sahip olan İngiltere, Süveyş Kanalı’nın hisselerini hile ile Mısır Hıdivinden satın aldı. Ümit Burnu yolu ise zaten öteden beri kendisinin idaresindeydi. Böylelikle 1875 yılına gelindiğinde Hindistan’a giden tüm yollar İngilizlerin kontrolü altına alındı. Bunun üzerine İngiliz Kraliçesi Victoria 1877’de kendisini Hindistan imparatoriçesi ilan etti³⁶⁸.

Öte yandan başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin Irak bölgesini hegemonyalarına almak için birbirleri ile mücadeleye girdiklerinin bilincinde olan Osmanlı Devleti, merkezden uzak ama bir o kadar da önemli olan bu toprağının masuniyeti için elinden geleni yaptı. Devlet, düvel-i ecnebiyenin aşiretler ve gruplar üzerinde nüfuz kurmaya çalıştığının hatta isyan etmeleri durumunda destek verdiğinin

³⁶⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, (Yayınlayan: Cavit Baysun), TTK Bas., Ankara, 1991, s. 42

³⁶⁶ Öztürk, *Tarih Felsefesi*, s.

³⁶⁷ Mithat, *Tabsir-ül İbret*, s. 104-107

³⁶⁸ www.royal.gov.uk-Abdul Karim Rafeq, *18. ve 19. Yüzyılda Avrupa ve Ortadoğu*, (Haz.: Youssef M. Choueiri), İnkılap Yay., İst., 2011, s. 289

de farkındaydı. Lakin Türkler için İngilizlerin ve Avrupalıların bu politikalarını bertaraf etmek hiç kolay değildi.

Doğrudan konuyla ilgili olmasa da Irak'taki İngiliz politikalarını belirleyecek önemli bir yerde olan Körfez Şeyhliklerini tanıtmayı ve buradaki İngiliz siyasetini tespit etmeyi, konumuzla ilgisi dolayısıyla hatırlatmayı uygun gördük.

3.2. Körfez Ülkeleri

Günümüzde körfez ülkeleri olarak bilinen ve Irak'ın Osmanlı Devleti tarafından fethinden bu yana zaman zaman müstakil devletçikler görünümü arz etmelerine karşın Basra Eyâletinin tabiiyetinde olan şeyhlikler ve emirliklere³⁶⁹ ve bunlar ile İngilizlerin XIX. yüzyılda münasebetlerine genel olarak değinelim.

3.2.1.Katar

İngiliz İmparatorluğu bilhassa Hindistan Yolunun güvenliği ve bu yolun düzenli olarak işleyebilmesi için sömürgeciliğin gereği olarak daha 1820'lerden itibaren Körfez kıyılarında ve Arabistan Yarımadasında yer alan şeyhlik ve emirliklerin yerel yöneticileri ve nüfuz sahibi kişileri ile bazı antlaşmalar yaptı*. Bu durum daha sonra emperyalizme evrilecek ve ikili antlaşmaların yerini askerî birlikler alacaktır. Bahsedilen emirliklerden birisi de Katar'dır³⁷⁰.

Katar, Osmanlı Devletine tâbi Necid bölgesinde yer alan ve Basra Körfezine hâkim bir noktadan bakan küçük bir yerleşim yeri idi³⁷¹. Katar halkı da tıpkı Kuveyt

³⁶⁹ 1853 senesinde bu şeyhlikler ve emirliklerin idârecileri Britanya İmparatorluğu ile Denizlerde Kalıcı Ateşkeş Antlaşmasını imzaladılar. Bu antlaşmanın imzalanmasından sonra bu devletlerin adı “*Ateşkes Devletleri*” olarak anılmaya başlandı. Peter Sluglett, *Sömürgecilik, Osmanlılar, Kaçarlar ve Bağımsızlık Mücadelesi*, Ortadoğu Tarihi, (Hazırlayan: Youssef M. Choueiri, İnkılap Yay., İst., 2011, s. 296

*Basra, Kuveyt, Katar, Umman, Bahreyn gibi denize kıyısı olan yerleşim yerleri farklı kültür ve milletlerden insanlarla iletişim halinde olduklarından dolayı buraların kontrolü ve İngiliz nüfuzunun önlenmesi zorlaşıyordu. Ancak Musul ve Bağdat gibi iç kesimlerde ise yukarıda bahsedilen yerlere nazaran yabancı müdahalesi ve etkileşim daha azdı. Bir lider etrafında toplanma ve kollektif yaşam tarzı buraların kontrolünü daha kolay kılıyordu. Zira bir kabileyi ya da aşireti kontrol altında tutmak için bu toplulukların liderlerini itaat altına almak yetiyordu. Kıyı kesimlerde ise durum daha farklıydı. Zira buralarda münferit beceriler ön plana çıkıyor, gruplaşmalar ve bir kişi etrafında toplanmalar asgariye iniyordu. Bu insanların kontrolü iç kesim insanları ile kıyaslandığında zordu. Devlet birincisini daha rahat kontrol altında tuttu fakat inkıza uğraması ile fiili kontrolü kaybetti. Bu kontrol İngilizlerin eline geçti. Kıyı bölgeler halkı ile etkileşime geçen ve münasebetlerini geliştiren İngilizler Irak içlerine de nüfuz ederek kabile ve aşiret liderlerini etkileri altına aldılar. Akabinde de bölgenin kontrolünü kolayca sağladılar.

³⁷⁰ Sluglett, *Sömürgecilik, Osmanlılar, Kaçarlar ve Bağımsızlık Mücadelesi*, Ortadoğu Tarihi, s. 296-Philip Robins, *The Middle East*, Oxford, 2009, s. 3-4-Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, s. 200

³⁷¹ BOA, HR.SYS, 91/2

halkı gibi Kızıldeniz’de inci avcılığı yapar ve büyük gemilerle de Hindistan-Basra Körfezine kıyısı olan yerleşim yerleri arasında ticaretle uğraşırdı. Öteden beri Irak’tan yani Osmanlı Devletinden bağımsız bir yerleşim yeri olduğu ısrarla iddia edilse de bu iddialar gerçekleri yansıtmaktan uzaktır. Katar, İstanbul tarafından müdür olarak atanan bölgenin ileri gelen ve nüfuzlu kişileri tarafından idare edilirdi³⁷². Diğer Körfez bölgesi şehirlerinde olduğu gibi XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren burada Osmanlı idaresi oldukça zayıflamıştı. Zaten gelirleri az olduğu için halk geçimini sağlamakta zaman zaman bir hayli sıkıntı yaşıyordu. Bundan dolayı devlete tâbi olup maddî sıkıntılar yaşayan diğer yerleşim yerlerine olduğu gibi İstanbul’dan Katar’a da maddi yardımlar yapıldı. Hâkimiyetin sembollerinden birisi olan verginin buradan toplanmamasının gerekçesi budur. Burada Osmanlı hâkimiyetini vergi dışındaki alametlerde aramak gerekir. Örneğin her Cuma, Katar’ın büyük camilerinde Osmanlı Sultanı adına hutbe irad edilir, burası devletin görevlendirdiği kişiler tarafından idare edilirdi. Dahası Osmanlı garnizonları burada konuşlandırılmıştı. Ancak XIX. yüzyılda Osmanlı Devletinde meydana gelen olumsuz gelişmeler Katar’da da ziyâdesiyle kendisini hissettirdi. Bu yüzyıl içinde İngilizler burada her sene ağırlıklarını biraz daha fazla hissettirir hale geldiler. Bölgenin ileri gelenleri ve nüfuzlu kişileri ile 1820-1835-1852 yıllarında önceleri gizli gizli, yüzyılın ikinci yarısından itibaren açıktan açığa antlaşmalar yaptılar. Bu antlaşmalar görünürde ticaret ve korunma, hakîkatte ise İngiliz hâkimiyetini tescile yönelik antlaşmalardı³⁷³. Akdedilen bu antlaşmalar sayesinde Katar’ın İstanbul ile olan bağları bir hayli zayıflatıldı. Önceleri Fransa ve Rusya’yı, yüzyılın son çeyreğinde demiryolları ve deniz ticaretini vesile ederek buraya sarmaya çalışan Almanya’yı politik, askerî ve ticarî manevralarla etkisizleştirmeyi başaran İngiltere yüzyıl sonlarına doğru burada tartışmasız en etkili devlet haline geldi.

3.2.2. Bahreyn

Bahreyn’in coğrafî olarak Irak’tan tamamen farklı olduğu ileri sürülmektedir. Oysa burası öteden beri Basra’ya bağlı Necid bölgesinde bir yerdir³⁷⁴. 1558 senesinde Bahreyn Hâkimi Murad Şah’a gönderilen bir hükümde, idaresinde olan Bahreyn’e diğer mülkî ve idarî amirlerin tasallut etmemeleri hususunda uyarıldıkları bildirilmekte ve

³⁷² BOA, İ. MMS 41/1667-Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, s. 174

³⁷³ BOA, HR. SYS, 91/2-Robins, *The Middle East*, s. 3-4- Gareth Stansfield, *Iraq*, Polity Press, Cambridge UK, 2007, s. 31

³⁷⁴ BOA, HR. SYS, 91/2-BOA, İ.DH, 492/33349

hem ecneblerin hem de bu yöneticilerin tecavüzlerine karşı tedbir alması, toprağını koruması emredilmektedir³⁷⁵. Zekeriya Kurşun, eski Necid Mutasarrıfı Said Paşa'dan alıntı yaparak Bahreyn hakkında şu önemli bilgileri verir:

“...Osmanlı Devletinden maaş alan; aynı zamanda Bahreyn'deki şeyhlerin emlaklarında da yarı yarıya pay sahibi olan Nâsır el Mübarek, Samed el Abdullah ve Ali el Nasır'ın ataları olan Muhammed bin Halife'dir. Muhammed b. Halife'nin ölümü üzerine yerine geçen oğlu Şeyh Ahmed Halife, babasının ölümünden üç yıl sonra Necid'in bir parçası sayılan Bahreyn Adası'nı almıştır...”³⁷⁶.

Osmanlı Devletinin gelişine kadar Bahreyn'de Portekiz vardı. Bundan sonra Portekiz buradan yavaş yavaş uzaklaşmak zorunda kaldı. Böyle olmakla birlikte diğer Körfez bölgesi yerleşim yerlerinde olduğu gibi burada da Osmanlı idaresi zayıftı. Devletin çöküş sürecine girmesi ve Irak'tan bîhaber olması ecnebi işgalini kolaylaştırdı. İngiltere'nin Bahreyn'e olan ilgisi XIX. yüzyılda başladı. Bu ilgi zamanla arttı ve görüşmeler, baskılar ve antlaşmalar birbirini takip etti³⁷⁷.

Bahreyn 1820'den itibaren İngiltere'nin etki alanına girmeye başladı. İngilizler, köle ticaretini ve korsanlığı men eden antlaşmaya uymamalarını gerekçe göstererek buraların yöneticileri üzerinde baskı kuruyorlardı. Baskıları sonuç verdi ve bu kişiler ile ikili antlaşmalar imzalayarak burada söz sahibi oldular. Ayrıca kendi tebaası olan pek çok tacir burada ticaretle meşguldü ve bu tacirler bu sayede sahip oldukları ayrıcalıkları daha da arttırdılar³⁷⁸. İstanbul'un merkezî idareyi güçlendirme ve kontrolü sağlama girişimleri bir türlü tam olarak hayata geçirilemedi.

1861'de İngiltere ile Bahreyn arasında dış saldırılara karşı Bahreyn'i müdafaa etmeyi öngören bir antlaşma imzalandı. İngilizler, Bahreyn ümerasından el-Halifelerin evlerinin yanına karakollar inşa ederek hem onların güvenliğini sağladılar hem de

³⁷⁵ “ Bundan akdem atabe-i ulyâma nice def'a âdemin vârid olup Asitâne-i devlet âşiyân ve südde-i seniyye-i sidre-mekânıma arz-ı ubûdiyyet-i ihlâs ve fart-ı rıkkat-u ihtisâs eylediğin ecilden senin hakkında avâtıf-ı âliyye-i şâhânem huzura gelip memleket-i vilâyetin sancak tarikiyle inâyet olunup berât-ı saâdet âyât-ı hüsrevânem ihsan olunup ol cevânibde olan beylerbeyiler ve beyler kullardan ve sâir asâkir-i zafer-meâsire tenbih-ü te'kid olmuştu ki min ba'd senin memleket-i vilâyet ve reâyâ ve berâyâna dahl-i tecavüz olunmayıp sâir dergâh-ı muallâma arz-ı ubûdiyyet edenlerin eyyâm-ı saltanat-ı hümâyûnumda asûde hal olmak emrim olmuşdu. Hâliyâ Lahsa Beylerbeyisi olan Mustafa Paşa, Südde-i Saâdetime arz-ı i'lam itmeden fuzûlî bazı ümerâ ve askerle taht-ı tasarrufunda olan Ceziretü'l- Bahreyn'e geçip dahl-i tecavüz edip sen dahi def'i mazarratları için üzre olup ve küffâr tarafından dahi beri cânibden alıp gittikleri kadırgalar ve sâir sefâyın alınıp...” BOA, A.DVNS.MHM, No: 3/75

³⁷⁶ Kurşun, Katar ve Basra'da Osmanlılar, s. 109

³⁷⁷ BEOAYN. d. s. 46

³⁷⁸ Robins, The Middle East, s. 3-4-Lutskiy, Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi, s. 88- Yılmaz Karadeniz-Hidayet Kara, “Bağdat, Basra, Bahreyn ve Necid Bölgelerinde Osmanlı-İngiliz Nüfuz Mücadelesine Dair Layiha”, History Studies Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s. 172

himayelerine aldılar. Depolar ve limanlar yaptılar, memurlarını burada meskûn hale getirdiler. Hem Bahreyn’de hem de Körfez civarında meskun Bahreynlilere pasaport dağıtmayı ve böylelikle bunlar üzerinde nüfuz kurmayı amaçladılar. Gerekçeleri ise hazırdı, deniz korsanlığını, bölgedeki bir takım asayişsizlikleri önlemek ve Bahreyn’in refah seviyesini arttırmak. “*Bu antlaşma aslında Bahreyn’i dış saldırılardan koruma amacından çok burasının İngiliz himayesine girmesini sağlamak ve siyasal kazanımlar elde etmektir. Aynı sene içerisinde Bahreyn Körfeze yönelik politikalarında İngilizler tarafından bir sıçrama tahtası olarak kullanılmaya başlandı*”³⁷⁹. Osmanlı Devleti ise İngilizlerin bilhassa İran sefiri vasıtasıyla bu tür çalışmalarda bulunmalarından bir hayli rahatsızdı. Devlet, İngilizlerin Bahreyn’i nüfuzu altına almalarını engellemek için Bağdat Vilâyetine bağlamayı ve böylelikle nispeten de olsa burada kontrolü sağlamayı istiyordu³⁸⁰. Osmanlı Devleti bu siyasetini kuvveden fiile dönüştüremedi. İngilizler, bölgede Osmanlı Devleti aleyhine gelişen olaylardan da istifade ile üstelik bölge üzerindeki hukukî haklarını da inkâr ederek burasını kontrol ve himayelerine almak istiyorlardı. Türklerin buradaki otoritesinin zayıflığından ve mahallî idarecilerin işlerine geldiği gibi davranmalarından da istifade ederek mevcut durumlarını kuvvetlendirmek için diplomatik çalışmalar yürüttüler³⁸¹. XIX. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde İngilizler tıpkı Irak’ın diğer bölgelerinde olduğu gibi burada da kendi çıkarlarına uyan ve Osmanlı Devletinin aleyhine olan politikalarını artırdılar. Bu tarihten itibaren bölge halkının Osmanlı Devletine olan sadakati bir hayli zayıfladı hatta Sultana karşı korkusuzca davranmaya başladılar ve onun yetkilendirdiği kişilere karşı saygısızlığa varan davranışlarda bulunmaktan çekinmediler. Bölgede seyreden Osmanlı gemilerine müdahale ve onları taciz etmeye, kaptanlardan ruhsat talep etmeye başladılar. Böyle

³⁷⁹ Robins, *The Middle East*, s. 3-4- BOA, HR. SYS, 93/20-Ömer Turan, *Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta Ortadoğu*, İst., 2003, s. 364-Karadeniz-Kara, “Bağdat, Basra, Bahreyn ve Necid Bölgelerinde Osmanlı-İngiliz Nüfuz Mücadelesine Dair Layiha”, s. 178

³⁸⁰ BOA, A. MKT. UM, 426/63

³⁸¹ “*Necid mülhkâtından olan Bahreyn İngilizler tarafından vukû’a gelen müdâhalâtın derecâtı mukaddem ve muahher telgraf ve tahrirât ile arz ve ihtar kılınmışdı. İngilizlerin bir hayli vakitten berü göz dikmiş oldukları Maskat imâmı Azan(ı) ele alarak orasının zabt ve tasarrufunu kuvve-i karîbeye getirdikten sonra geçen de Bahreyn’e gelerek Bahreyn şeyhi sâbık ve l-hak Mehmet ibn Halife ve Mehmet ibn Abdullah İngiliz tabî’iyetini teklif itdikleri halde muvâfakat itmemelerinden dolayı kendüleri ahz ve habs ile Bombay’a gönderilmiş ve yirine İngilizlerin meclûbu olan İsa nâmında birisi cezireye hâkim ta’yîn kılınmıştır...” BOA, İ.MMS 41/1667 –“Fi 10 Kanun-ı Sâni sene 86 tarihli ve şifreli telgrafta-i sermiyeleri cevâbıdır. Suud’a muavenet edenler İngilizlerdir Bahreyn’den maâda yerlerde fiilen muavenetleri aşikâr değil ise de akça ve silah tedbir ile muavenetleri muhakkaktır bizce olunacak tedbir Katif ve taraflarına asker çıkarıp ve Abdullah’ın taraftarlarını ele alıp hisımlarını Lahsa küt’asından kaçırmak ve oralarını taht-ı zabtiye almaktır...” BOA, İ.MMS 41/1667- BOA, İ.DH, 492/33349-Kurşun, Katar ve Basra’da Osmanlılar, s. 81*

davranmalarına gerekçe olarak İngilizlerden aldıkları emirleri gösterdiler³⁸². Bu hareket aslında hem bölge şeyhleri hem de İngilizler tarafından Osmanlı Devletine karşı savaş ilanı idi. Ancak bu fiiliyatın zamanlaması gâyet manidardı. Zira söz konusu dönemde devlet içerisinde cereyan eden birçok olumsuz hadise mevcuttu.

3.2.3. Umman

Diğer emirlikler ve şeyhliklerde olduğu gibi Umman'da da İngilizler yerel yöneticiler ile çeşitli antlaşmalar akdettiler ve bu yöneticiler İngilizlerin etki alanından çıkmadılar. İngilizler, Umman'ın iç meselelerine müdahale etmek için her zaman bir bahane bulabiliyorlardı. Ayrıca tüccarları da en ziyâde müsaadeye mazhar milletin tebaasıydılar. Günümüzde Umman'a sahip olan Said Hanedanı 1891'de İngiltere ile anlaşmaya vararak Zanzibar* karşılığında Dofar'ı Umman topraklarına kattı ve bu ülkeyi günümüz sınırlarına ulaştırdı³⁸³.

3.2.4. Kuveyt

Abdul Karim Rafeq, Kuveyt'in kurulmasını doğrudan doğruya Vahhabî saldırılarına ve İngilizleri'in Sabah Ailesine yardımına bağlıyor ve bu iddiasını şöyle ifade ediyor:

*“18. yüzyılın ikinci yarısında Orta ve Doğu Arabistan'a iyice yerleşen Vahhabî-Suudların etkinliği, pek çok kabileyi Basra Körfezinin batı kıyılarına sürükledi. Bunlar burada İngilizlerin yardımıyla birtakım Beylikler kurdular. Sabah Kabilesi, Körfez'in girişini kontrol eden bir noktada Kuveyt Emirliği'ni kurdu...”*³⁸⁴

³⁸² “... oraya (Bahreyn) vusûlümüzde mezkûr şeyhler bizzat bizim vapura gelip Bahreyn şeyhi ruhsat virmedikçe buraya yolcu ve eşya çıkarmanıza ruhsat virmez deyu beyân eyledikten başka içlerinden birisi sefinelere gidip mezkûr sefineleri iki kısım idip nısfını vapur önüne ve nısfını arkasına getirip bizi ortalarına alarak lengerendaz ve ikâmet eylemişlerdir. Bu sûretle sefineleri etrafımıza getirmenizin sebebi nedir muradınız bizimle muharebe mi etmektir veyâhud vapurun buradan avdetinimi itmektir deyu şeyhlere sual eylediğimde biz İngilizin emriyle beş aydan beri Katif'in muhasarasıyçün devlet ve hazâin sarf ediyoruz sâir mahalden bunlara bir kimesne zehâir getirip virmelerini men' ediyoruz eskârımız Katif ahâlisiyle muhârebe eylemekdir burada bir sene kalmış olsanız Katif ahâlisinden bir kimesnenin gelip sizden zehâyir almasına ruhsat ve cevap veremeyiz şu halde burada kalmakdan ise hareket eylemeniz daha güzel olur deyu nasihat eyleriz Katif Bahreyn iskelesinde İngiliz beylik vapurunun kapudanı Donik kapudan haber gönderüp ne güne bize emir ider ise âna göre hareket ideriz deyu cevap virmiştir...”BOA, İ. MMS 41/1667-BOA, HR. SYS, 91/2- Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha, a record of his services, political reforms, banishment and judicial murder* (1903), J. Murray (Publisher), London, s. 57

* Şiraz'dan gelen İran'lı göçmenler tarafından kurulmuştur. Zencilerin sahili anlamındaki Farsça “Zangi bar”dan gelir. Günümüzde Tanzanya'ya bağlı özerk bir bölgedir.

³⁸³ Turan, *Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta Ortadoğu*, s. 364

³⁸⁴ Rafiq, *18. ve 19. Yüzyılda Avrupa ve Ortadoğu*, s. 281

Türkler, Arap Yarımadasını ele geçirmiş olmakla birlikte Kuveyt'teki kontrolleri izafî idi. Hatta Mehmet Namık Paşa tarafından burada doğrudan bir Osmanlı idaresi sağlanmak istendi ise de, Mithad Paşanın Bağdat Valiliğine kadar bu mümkün olmadı. Kuveyt, Türk yetkililer tarafından hiç yönetilmedi. İstanbul'un kanunu burada geçerli değildi. Irak ve Suriye gibi Arap ülkelerinde olduğu şekilde Kuveyt'e bir idareciyi doğrudan atamadı. Burası İstanbul'dan bir hayli uzak mesafede idi. Kuveyt Arap Yarımadasındadır ancak Irak ile coğrafi bağlantısı yoktur. Burası adeta ayrı bir cumhuriyet görünümünde idi³⁸⁵ (Bkz. **Haritalar ve Krokiler 6**). Tabi bunda da İngilizlerin oynadığı rol çok büyüktü. İngilizlerin burasını tamamen kendi nüfuz alanlarına katmalarından korkan Mithat Paşa, yürüttüğü akıllı politika sayesinde Kuveyt'i Basra'ya bağlamayı başardı. İngilizlerin Kuveyt gemilerine kendi sancaklarını çekmeleri³⁸⁶ ve buranın yerel yöneticileri ile ikili antlaşmalar imzalamaları üzerine Mithad Paşa, Kuveyt'i Basra'ya bağlanması şartına karşılık her türlü vergiden muaf tutmayı, İstanbul'un otoritesini kabul etmek karşılığında kendi kendilerini yönetmeyi teklif etti ve bu teklif kabul edildi³⁸⁷. Mithat Paşa'nın Kuveyt üzerinde yürüttüğü etkin siyaset sebebiyle İngilizler burada amaçlarına ulaşamadılar. Paşanın 1872'deki istifasının akabinde faaliyetlerine tekrar başladılar. Neredeyse XVIII. yüzyılın başından beri bu küçük yerleşim yerini idaresinde bulunduran Arabistan kökenli Sabah Ailesiyle

³⁸⁵ Nasser Ibrahim Rashid-Esber Ibrahim Shaheen, *Saudi Arabia and Gulf War, USA*, 1992, s. 88-89-
“...Basra'ya bahren altmış mil mesâfede ve Necid Kıt'ası sâhilinde vaki' Kuveyt nâm kasaba tahminen altı bin hâneyle müştemil bir memleket olup ahâlisi kâmilten İslam olduğu halde hiçbir tarafa merbût olmadıkları cihetle Vâli-yi esbak Namık Paşa tarafından bunların Basra'ya ilhak olunmak üzere himâye ve idârelerine niyet ve teşebbüs olunmuş ise de ahâlî-yi merkûme her dürlü teklîfattan müstesnâ bir hal ve idâreye alışmış olduklarından virgü ve rûsûmat-ı gümrük misillü teklîfattan ihtirâza mebni muvâfakat itmemiş oldukları cihetle hâl-i aslilerinde kalmışlardır...” Mithat, *Tabsir-ül İbret*, s. 102

³⁸⁶ “...ve İngilizler ise bahr-ı muhit-i Hindiyenin sahibi olduktan sonra hasbe'z zâhir Basra Körfezinin emniyetini muhafaza etmek ve hakîkatte İngiliz bayrağı olmıyan gemileri müşkilâta uğrutup sevâhil halkını bu takrib ile kendülere imâleye mecbûr etmek için masârif-ı ihtiyârîyle mahsûs vapurlar ve gemiler tâyin etmiş olduklarından...” BOA, İ. MMS, 41/1667-“...Gemilerinde cemiyetlerine mahsûs bir sancak ittihaz etmişler ise de bir müddetten beri âharın ve ecânibin ta'adiyâtından emin olmadıkları cihetle mücerred seyr-ü seyahati bahriyelerini te'min için bir takımı Flemenk ve ba'zısı İngiliz bandrası çekmeye mecbûr olarak ve bu usûle refte refte ülfet olunarak bir himâye-i ecnebiye mukaddemâtı görünmeye başlamış ve bunun ise Bağdat Vilâyetince ve hususıyla Basra mevkiince mezâhir-i âzime-i mülkiyesi zâhir bulunmuş olduğundan Mithat Paşa Basra'da iken ahâlî-i merkûme-i rüesâsını oraya celb iderek ve hâl ve zamânın ve mevkilerinin muhatarâtına dâir nesâyih-i lâzımeden sonra ihtiraz eyledikleri gümrük rûsûmu ve virgü misillü teklîfât ile mükellef olmayacaklarını sen'ed i'tâsıyla te'min eyleyerek muvâfakat ve rızâlarıyla Basra'ya merbâtiyetleri kararlaştırılmış ve Abdullah el Sabah'ın Kuveyt kaimimamlığı nâmiyle yine memleketin reis-i hükûmetinde ve kadı ve müfti gibi memurların kezâlik yerlerinde ve l-hâsıl beyenlerinde câri olan usûl ve kâide-i hükûmetin hâl-i aslîyesinde ibkâsıyla berâber memurlariyçün Dersaâdet'ten evâmir-i resmiye ve câmleri için berât-ı şerîfe celb olunarak tabi'iyet ve merbûtiyetlerine muktezî olan muamelât tamamıyla icrâ kılınmış ve gemilerinde olan ecnebi bandıraları derhal terk olunup yerlerine Osmanlı sancağı çekilmiştir...” Mithat, *Tabsir-ül İbret*, s. 103-104

³⁸⁷ Ortaylı, 1, s. 180

görüşme trafiği başlattılar. Bu görüşmelerin sonunda gizli bir antlaşma imzaladılar (1899)³⁸⁸. Varılan antlaşmaya göre İngiltere Kuveyt'e dolayısıyla bu aileye para ve siyasî destek sağlayarak Kuveyt'in Osmanlılar, diğer kabileler ve aşiretlerin aleyhine güçlenmesini sağlayacaktı. Bu desteğe karşılık burada İngiliz menfaatleri korunacaktı. İngilizler bu antlaşma ile hem Körfezin en önemli mevkielelerinden birinde nüfuzlarını arttırıyor hem de Osmanlı Devletinin buradaki hâkimiyetini sonlandırmak için çok önemli bir adım atıyorlardı³⁸⁹.

3.2.4.1. Küçük Karakol Kuveyt

Kuveyt'i himayelerine almak ya da en azından burada menfaatlerine zarar gelmesini engellemek için İngilizlerin yerel yöneticiler olan Sabah Ailesini himaye altına almak istemeleri ve bunda da muvaffak olmaları Kuveyt üzerindeki Türk-İngiliz anlaşmazlığının başlıca nedenidir. İngilizler alakadar olmaya başlamadan evvel Kuveyt, büyük gemileri ile Hindistan-Körfez arası ticaret, küçük gemileri ile inci avcılığı ve balıkçılık ile uğraşan küçük bir Arap nüfusu barındıran yerleşim yerlerinin bulunduğu kurak, son derece verimsiz ve yalnızca kum tepeleriyle çevrili idi. Kuveyt'i önemli kılan husus ise Basra Körfezine hâkim bir noktada bulunması ve hem bu Körfez için hem de Hindistan Ticaret Yolu için güvenlik noktası görünümü arz etmesi idi. Buna ilave olarak doğal bir limana sahip olması da burasını İngilizler için önemli kılan diğer gerekçe idi. Kontrollerine aldıkları taktirde burasını ikmal merkezi olarak kullanabilirlerdi³⁹⁰.

Almanların Osmanlı Devletinden imtiyaz alarak Berlin-Bağdat-Basra tren yolu için çalışmalarına başlamaları Kuveyt için son derece önemlidir. Çünkü bu antlaşma ile Almanlar Basra'ya kadar uzanacaklar ve buradan da Kuveyt'e sarkacaklardı. Bu imtiyazın hemen ardından Almanlar Basra Körfezine buharlı gemi seferleri başlattılar. Ticaret limanına sahip olan Kuveyt'in Almanlara kapılarını açmasını önlemek İngiliz çıkarları için son derece önemli idi. Bu yüzden İngilizler, Kuveyt Şeyhi ile temasa geçerek olası bu girişimi derhal önlediler ve burasının Irak'tan bağımsız bir devlet haline gelmesi için düğmeye bastılar. Güçlü ve bölgenin en çok sözü geçen devleti tarafından tanınmak ve finanse edilmek burasının yönetici kesimi için çok büyük avantaj teşkil ediyordu. Varılan bu antlaşmalar sayesinde bu zümrenin otoritesi kısa

³⁸⁸ Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, s. 181

³⁸⁹ Robins, *The Middle East*, s. 3-4-Turan, *Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta Ortadoğu*, s. 364

³⁹⁰ Turan, *Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta Ortadoğu*, s. 364- www.britishempire.co.uk

sürede arttı. Bunlara ilave olarak İngiltere tarafından tanınmalarının sonucu olarak günümüze kadar otoritelerini korudular. El-Sabah Ailesinin burada hâkim güç olmasının sebebi işte bu antlaşmaların bir sonucudur. Bu politika sayesinde ise İngiliz menfaatlerine uygun olarak Kuveyt, Irak ve Basra Körfezi şişesinin “*mantar*”ı oluyordu. Mantara herhangi bir müdahaleyi önlemek, bölgedeki ülke menfaatlerinin korunması için adeta ilke haline getirildi³⁹¹. Gurzon 1911’de Lordlar Kamarasında bu hususta şunları ifade ediyordu: “...Körfez, Hindistan’ın deniz sınırının bir parçasıdır... sadece yerel itibarımızı zedeleyeceği için değil, binlerce mil öteye uzanacak etkiye sahip olacağı için de Körfez sularında herhangi bir rakip ya da üstün siyasal çıkarların gelişmesine izin vermemek Britanya politikasının temel ilkesidir...”³⁹².

İngilizler baştan sona bu ilkeye sadık kaldılar ve ne Körfez ne Irak ne de Hindistan’da ikinci bir ülkenin güçlenmesine ve kendi menfaatlerine zarar vermesine müsaade etmediler.

3.3. Misyonerlik Faaliyetleri

İngiltere’nin Irak’ta yürüttüğü misyonerlik faaliyetlerine geçmeden önce misyonerliği genel olarak açıklamakta yarar vardır.

3.3.1. Misyonerlik

Misyoner, Latince “*missio*” teriminden gelmekte olan “*misyon*”, sözlük anlamı itibariyle “görev, yetki,” bundan türetilmiş olan “*misyoner*” terimi ise “görevli olan kişi” anlamına gelmektedir. Ayrıca “İncili vaaz eden kişi” anlamında da kullanılır. Bu deyim 1660’lardan itibaren özel görevli Hristiyan din adamı anlamında kullanılmaya başlanmıştır³⁹³. Hristiyanlık dininde ilk misyoner Aziz Pavlus, Protestanlık mezhebinde ise Saint Paul’dür.

Misyonerlik ise Hristiyanlık dinine mensup olmayanlara bu dinin misyonerler tarafından anlatılmasıdır. 1517 yılında Alman Martin Luther’in kiliseye isyan etmesi ve hem kilise hem de Hristiyan din adamlarının Hristiyanlar üzerindeki otoritesinin kırılmasını müteakiben Hristiyanlık içerisinde farklı mezhepler zuhur etti. Bu olaydan çok kısa bir süre sonra da bu mezhepler arasında önemli farklılıklar meydana geldi. Kendi mezhebine mensup olmayanların Hristiyanlığı yanlış yaşadığını düşünen diğer

³⁹¹ William Polk, *Irak’ı Anlamak*, 2. Baskı, NTV Yay., İst., 2007, s. 73-Robins, *The Middle East*, s. 3-4

³⁹² Kent, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler*, s. 264-265

³⁹³ Bayram Küçüköğlu, *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri*, IQ Kültür-Sanat Yay., İst., 2003, s. 27

mezhebe mensup misyonerler bu Hristiyanlar arasında da misyonerlik faaliyetlerini arttırarak sürdürdüler. Özellikle Protestanlar bu konuda bir hayli ilerleme katettiler.

Hristiyanlık inancına göre misyonerlik Hz İsa tarafından emredilmiştir. Misyonerler bu faaliyetleri yürütürken kendileri için en büyük dayanağın Hz. İsa olduğunu ileri sürmektedirler.

1792 senesinde William Carrey adlı İngiliz tarafından kurulan “Baptist Missionary Society”nin Hindistan’da yürüttüğü faaliyetler modern misyonerliğin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.

İslamiyeti, onun mensubu olmayanlara anlatmak yani İslamı tebliğ etmek dinî bir vazifedir. Misyonerlik ile tebliğ kıyaslandığında her ikisi arasında fark olmadığı görülmektedir. Fakat tarihsel süreç içerisinde yapılan misyonerlik faaliyetlerine bakıldığında misyonerlerin yürüttüğü bu dinî faaliyetlerin misyonerliğin özü ile çeliştiği, bu kişilerin asıl maksatlarının Hristiyanlığa hizmet olmadığı anlaşılır. İslam dininde gaye Allah’ın peygambere vahiy ettiği dini bu dine mensup olmayanlara eğmeden bükmeden anlatmak dinî bir yükümlülüktür. İslamın tebliğinde siyasî ve ekonomik menfaat gütmek kesinlikle men edilmiştir. Amaç yalnızca Allah’ın dinini insanlara anlatmak onların Müslüman olmalarını sağlamaktır oysa Hristiyanların hedefledikleri yalnızca insanları Hristiyanlaştırmak değildir.

Dinin insanlar üzerindeki etkisinin çok büyük olduğunu gâyet iyi bilen Hristiyan devletler bu etkiyi siyasî, dinî ve ekonomik menfaatleri için kullanmak maksadıyla Dünyanın dört bir tarafına gönderdikleri misyonerleri vasıtasıyla dinî propaganda yaptırılar ve yaptırmaya da devam etmektedirler. Bu hal ise misyonerliğin masumiyetini gölgelemektedir. Fakat ekonomik ve siyasî çıkarlarının bir gereği olarak yürüttükleri bu politikayı gizleyerek bu faaliyetlerini yalnızca dine hizmet olarak sunmakta bunda da gâyet başarılı olmaktadırlar. Çünkü Hristiyanların yürüttüğü bu politikaya Dünyadan tepkiler az olup bu tepkiler de Dünyada sözü geçen Hristiyan devletler tarafından bertaraf edilmektedir.

3.3.2. Osmanlı Devletinde Misyonerlik Faaliyetleri

Osmanlı Devleti sınırları içerisinde başta İngilizler ve Amerikalılar olmak üzere birçok Gayrimüslim devlet misyonerlik faaliyetleri yürüttüler. Amerikalıların Osmanlı Devleti üzerindeki faaliyetleri XIX. yüzyıl başlarında başlamış olup bu faaliyetleri American Board üyeleri üstlendiler. Bu üyeler Müslüman tebaa arasında genelde dinî

propagandalar yaptılar fakat muvaffak olamayınca Yahudiler ve Protestan olmayan Hristiyanlar üzerinde yoğunlaştılar ve bir hayli başarı elde ettiler. XVI. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren çeşitli alanlarda başlayan Türk-İngiliz münasebetleri ise gelişerek devam etti. Siyasî, iktisadî, kültürel ve dinî alanda başlayan bu münasebetler I. Dünya Savaşı sonuna yani Osmanlı Devletinin yıkılışına kadar devam etti.

İngilizlerin vatan dahilinde yürüttükleri faaliyetlerden birisi de misyonerlik idi. Bu faaliyetlere ne zaman başladıklarına dair kesin bir kayıt ya da belge bulunmamakla birlikte ilk Protestan kurumunun İstanbul'da 1804 tarihinde açılan "Bible Society" olduğu kuvvetle muhtemeldir³⁹⁴. İzmir'de meskûn İngiliz tebaası Rumlar tarafından 1733'te açılan ve İngiliz elçiliği tarafından himaye edilen ilk okul "Ecole Evangelique"tir. Fakat bu okul açılışından çok geç bir tarihte yani 7 Şubat 1895'te Babiâlî tarafından resmen tanındı³⁹⁵.

Bir diğer önemli kurum ise Protestan Cemaati'dir. Bu cemaatin kuruluşu da XIX. yüzyıldadır. İngiliz ve Amerikalı misyonerler gayrimüslim tebaa arasında Protestanlık mezhebini teşmil etmek amacıyla faaliyetlere giriştiler. Siyasî alanda etkinlik kazanmak ve toplumlar üzerinde nüfuz kazanmak için dine hizmet etmenin ve onu korumanın önemini kavrayan İngilizler 1840 yılında Kudüs'te bir Protestan kilisesi kurulması için İstanbul'a müracaat ettiler. Fakat bu müracaatları ülkede Protestan bulunmadığı ve bu yüzden herhangi bir yerleşim yerinde bu mezhep için bir kilise kurulmasına müsaade edilmeyeceği gerekçesiyle Osmanlı Devleti tarafından reddedildi. Devletin bu kararlılığına karşın İngilizler bu taleplerinden vazgeçmediler. İstanbul'daki siyasî ağırlıklarını da çok iyi kullanan İngilizler Kudüs'te bir Protestan kilisesi kurulmasını onaylayan fermanı 1845 tarihinde Babiâlî'den almaya muvaffak oldular.

15 Kasım 1850'ye gelindiğinde ise yüzyılın başından beri olduğu gibi İngilizler başta olmak üzere Avrupanın önde gelen ülkelerinin elçilerinin baskıları sonucu Protestan Cemaati kuruldu ve bu cemaat Osmanlı Devleti tarafından tanındı³⁹⁶. Bu topluluğa Ermeniler, Rumlar ve Suriyeliler de katıldılar. Aldıkları ferman ve kurdukları bu cemaat sayesinde kiliseler, okullar ve hastaneler açtılar, misyonerlik faaliyetlerini yoğunlaştırarak devam ettirdiler³⁹⁷.

³⁹⁴ Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Bilimevi Yay., İst., 2004, s. 235

³⁹⁵ Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, s. 236

³⁹⁶ Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Vatandaşlarının Durumu (1839-1914)*, TTK Yay., Ankara, 1996, s. 178

³⁹⁷ Bozkurt, *Alman ve İngiliz Belgelerinde Gayrimüslimler*, s. 179

İngiliz ticarî hayatında önemli bir yeri olan Levant Company'nin Osmanlı Devletinde yürüttüğü ticarî faaliyetlerde kendisine uhrevî yardımcı olan Church Missionary Society'nin Osmanlı Devleti toprakları içerisinde yürüttüğü misyonerlik faaliyetlerini unutmamak gerekir. Bu kurumun Papazları 1815'te Osmanlı Devletine gelerek faaliyetlerine başladılar. (Misyonerlik ile ilgili olarak geniş bilgi için bkz. Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Msiyonerlik Faaliyetleri*, TTK Bas. Ankara, 2003-İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ocak Yay., Ankara, 1990-Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, İmge Kitabevi)

3.3.3. Irak'ta İlk Misyoner Faaliyetleri

İngilizlerin Irak'ta ilk hangi tarihte misyonerlik faaliyetleri yürütmeye başladıklarına dair kesin bir kayda ulaşamadık fakat bu bölgenin stratejik ve ekonomik öneminin Avrupalılar tarafından farkına varılmasını müteakip bu faaliyetlere de başladılar³⁹⁸.

İngilizlerin bölgede 1830'lu yıllarda yürüttükleri misyonerlik faaliyetleri hakkında bilgi veren klasik eserler mevcuttur³⁹⁹. Bilindiği gibi, Napolyon'un Mısır'ı işgali ile Hindistan'a ulaşan deniz yolu için adeta bir karakol noktası olan Irak'ın da Fransızların kontrolüne geçmesinden korkan İngilizler derhal siyasî faaliyetlere başlamışlardı⁴⁰⁰. Fransızları bölgeden uzak tutmakta muvaffak olan İngilizler, Irak'ın yalnızca Kraliyet Yolu için güvenlik noktası olmaktan ziyâde kestirme yollara ve verimli topraklara sahip olduğunun farkına varmakta gecikmediler. Siyasî ve askerî faaliyetlere yüzyılın ilk yıllarından itibaren başlayan İngilizler 1830'lu yıllardan itibaren sömürgeciliğin olmazsa olmazlarından misyonerliği Irak'a gönderdiği tecrübeli misyonerleri vasıtasıyla icraya başladılar⁴⁰¹.

Misyoner Herald'ın ve diğer misyonerlerin Irak'ın kuzeyinde yürüttükleri misyonerlik faaliyetleri ile ilgili önemli bilgiler ihtiva eden ve yine aynı kişi tarafından Irak'ta bulunduğu süre içerisinde kaleme alınan klasik eserde Wright ve Breath adındaki iki misyoner arkadaşının faaliyetlerine başlamadan önce bölgenin önde gelen Kürt aşiret liderlerinden Bedirhan ve Nur Ali Han ile görüştiklerinden ve şahısların asıl amacının

³⁹⁸ Polk, *Irak'ı Anlamak*, s. 71

³⁹⁹ *Journal of a Residence at Baghdad During the Years 1830-1831- The Missionary Herald, Reports from Northern Irak*

⁴⁰⁰ Geoff Simons, *Iraq from Sumer to Post-Saddam*, Third Edition, Palgrave Macmillan, New York, 2004, s. 182-Litvak, *Shi'i Scholars of Nineteenth Century*, s. 117

⁴⁰¹ *Journal of a Residence at Baghdad During the Years 1830-1831*, s. 32-36, 46

dağlı Nastûrîler arasında çalışmalar yürütebilmek için zemin hazırlamak olduğundan bahsediliyor. Ayrıca Bedirhan'ın bu çalışmalara ılımlı yaklaştığı fakat Nur Ali Han'ın mesafeli durduğu bilgisine yer veriliyor. Adı geçen bu şahısların Irak'ın kuzeyinde bilhassa Kürtler ve Nastûrîlerin yaşadıkları yerlerde faaliyetlerde bulundukları muhakkaktır. Hatta devletin mülkî ve askerî amirlerini bir hayli sıkıntıya soktukları ve büyük isyanları tertipledikleri malumdur. Bedirhan ve Nur Ali'nin bu etkin pozisyonları sebebiyle adı geçen misyonerler kendileri ile görüşme tertiplediler. Bu kişilerin misyonerlere çalışmaları için müsaade ettikleri ya da karşı çıktıklarına dair herhangi bir bilgiye ulaşamadık lakin bu görüşmeden çok kısa bir süre sonra Nastûrîler arasında faaliyetlere başladıklarına göre iki ihtimal ön plana çıkmaktadır. Birincisi; faaliyetlerini icra edebilmeleri için kendilerine müsaade edildiği ikincisi ise; misyonerlerin faaliyetlerini gizli gizli yürüttükleridir⁴⁰².

Herald, Bay Stoddard isimli misyonerin günlük defterinden alıntı yaparak yürütülen misyonerlik faaliyetlerinden birisi ile ilgili şu bilgileri veriyor: “...Bay Stoddard'ın günlük defterinde, geçen kış bir okuldaki ilginç bir canlanma bir dirilişten haber veriliyor. Şöyle ki, Gavar'dan bir dağlı iş için geldi. Papaz yardımcısı Temo tarafından burada kalması için ikna edildi. Bunda amaç ise şahsın fikrini değiştirmektir. Hristiyan arkadaşları tarafından canı gönülden dua edildi, vaaz verildi. Şahıs derhal etkilendi ve kısa süre sonra da İsa'nın dizlerinin dibine çöktü...⁴⁰³.”

Yine aynı eserde Irak'ın kuzeyine yapılan seyahat esnasında uğradıkları Gavar adında Nastûrî köyünde yaşananlar şöyle izah ediliyor: “...Papaz yardımcısı Temo'nun köyüne yaklaşıyorlar iken köyün erkek halkı ellerini açmışlar en samimi duygularla onları karşılıyorlardı. Misyonerlerin söyledikleri büyük bir istekle dinlendi. Köylülerin zahiri görünümündeki değişiklik şayan-ı dikkat idi. Dokuz on kişide değişiklik hâsıl oldu...⁴⁰⁴.”

İngilizlerin Irak'ta yürüttükleri misyonerlik faaliyetleri hakkında oldukça mühim bilgiler ihtiva eden bir başka eserde de misyonerlerin yerli halkın İncil'i okuyup anlayabilmeleri için İngilizce dersleri verdikleri, burada kutsal kitaplarını büyük bir gayretle dağıttıkları hatta burası ile sınırlı kalmayıp ayrıca çevre şehirlere mesela Şiraz, Tebriz, Halep, Şam ve Diyarbakır'a da İncil gönderdikleri bilgisine yer veriliyor⁴⁰⁵.

⁴⁰² The Missionary Herald, Reports from Northern Irak, s. 1

⁴⁰³ The Missionary Herald, Reports from Northern Iraq, s. 13

⁴⁰⁴ The Missionary Herald, Reports from Northern Iraq, s. 2

⁴⁰⁵ Journal of a Residence at Baghdad During the Years 1830-1831, s. 36

Aynı eserde yer alan bilgiler sayesinde misyonerlerin kutsal davalarını devam ettirmek ve ülkelerinin burada nüfuz kurması için ne kadar mücadele verdiklerini, canlarını dahi ortaya koymaktan çekinmediklerini görüyoruz. Şöyleki, 1830-1831 senelerinde meydana gelen veba salgını ve büyük sel felaketi sonrasında başta Bağdat olmak üzere onu çevreleyen köy kasaba ve şehirlerde yaşayan binlerce insan hayatını kaybetti. Hayatta kalanların büyük bir kısmı yerleşim yerlerinden uzak yerlere kaçarak hayatta kalmaya çalıştılar fakat misyonerler burada kalarak kutsal saydıkları misyonlarını icra etmeye devam ettiler çünkü bu musibet kutsal davalarını burada kalıcı hale getirebilmeleri ve menfaat sağlayabilmeleri için fırsat olabiliirdi⁴⁰⁶.

Kısacası Misyonerler burada etkin olabilmek için her yolu denediler fakat işleri bir hayli zordu, zaten Müslümanları İslamiyetten döndürmek neredeyse imkânsızdı. Diğer milletlere gelince yukarıda da bahsedildiği gibi misyonerler Nastûrîler arasında kısmen de olsa başarılı olabildiler. Bunlardan başka Ermeniler, Yahudiler, Katolik Hristiyanlar, Yezidîler ve Keldânîler ile münasebet kurdular bunlara İncil dağıttılar, İngilizce öğretiler ve bunlar arasında Hristiyanlığı anlattılar ama hedefledikleri başarıyı bir türlü sağlayamadılar⁴⁰⁷.

3.3.4. Anglikan Kilisesi'nin Irak'taki Misyoner Faaliyetlerini Desteklemesi

Anglikan Kilisesi, Dr. George Percy Badger'i Canterbury Başpiskoposluğu ve Londra Piskoposluğu temsilcisi olarak 1843'te Musul'a Nastûrîlere gönderdi. Badger, Nastûrîlerin patriği ile görüştü ve kendisinin Nastûrî halkının eğitimi hususunda yardım etmek için gönderildiğini bildirdi. Badger'in amacı yalnızca Nasturilere yardımcı olmak değil aynı zamanda onlarla sıkı münasebetler geliştirmek, Katolik Hristiyan misyonerlerinin çalışmalarını önlemek ve Protestanlığın Nastûrîler ve diğer milletler arasında yayılmasını sağlamaktı. Misyonerin Musul'da kaldığı süre içerisinde kendisine en büyük tepki Kürtlerden geldi. Çünkü bu şahıs şartların müsait olmasından da istifade ederek yalnızca Nastûrîler değil diğer gruplar ve milletler arasında da çalışmalar yürütüyordu. Fakat pek başarılı olduğu söylenemez. Badger, Kürtler ile Nastûrîler arasındaki anlaşmazlıkta Nastûrîler'i gizli gizli destekledi. Kürtler, Nastûrî Patriğine saldırınca Patrik ikâmet ettiği köyü terk ederek Dr. Badger'in evine sığındı. Misyonerin patriğe yardımı ikisinin arasındaki münasebetlerin daha da gelişmesine yardımcı oldu.

⁴⁰⁶ *Journal of a Residence at Baghdad During the Years 1830-1831*, s. 46

⁴⁰⁷ Sarah Searight, *The British in The Middle East*, London, 1979, s. 165- *Journal of a Residence at Baghdad During the Years 1830-1831*, s. 32

İkilinin arasındaki yakın münasebet Anglikan Kilisesi ile Nastûrîler arasındaki ilişkilerin de gelişmesine yardımcı oldu⁴⁰⁸.

3.3.5. İngiliz İmparatorluğu'nun Irak'ta Yürütülen Misyonerlik Faaliyetlerine Olan Desteği

İngiliz misyonerlik faaliyetlerinin en büyük destekçileri genelde vakıflar, çeşitli hayır kurumları, dinî cemaatler ve kilise olarak kabul görse de bu genel kabul gerçekleri tam olarak yansıtmamaktadır. Aslında bu faaliyetlerin en büyük destekçisi İngiliz İmparatorluğu idi. Çoğu zaman elçiler ve konsoloslar vasıtasıyla bu faaliyetler himaye ve finanse edilirdi*. Musul'da misyonerlik faaliyeti yürüten ve civar köylerde İncil ve Hristiyanlığı anlatan kitaplar ve risaleler dağıtan Papazlar İncil cemiyetinin mensupları idiler. Bu cemiyetlere "...Fransa, Rusya ve İngiltere Hükûmetleri zâhiren hiçbir vechle müdâhale etmemekte ise de bâtinen muâvenette bulundukları..."⁴⁰⁹ herkesin malûmu idi.

Misyonerler, öncelikle, kendilerini organize eden örgütlerle bağlantılı olarak çalıştılar. Bu örgütler misyonerlerin hangi ülkelere ve o ülkelerin hangi yörelerine,

⁴⁰⁸Bülent Özdemir, "II. Abdülhamit Döneminde Süryaniler", *Devr-i Hamid I*, Erciyes Üniversitesi Yay., 2011, Kayseri, s. 407- www.everyculture.com

* Doğu Hint Kumpanyası Hindistan'daki ekonomik çıkarları için Church Missionary Society'den istifade ediyordu. Kumpanyanın ticarî faaliyetlerini destekleyen İngiliz Hükûmeti bu derneğin Hindistan'da eğitim, sağlık ve uhrevî alanda yürüttüğü çalışmalarda yardımını esirgemiyordu. İngiltere ile Çin arasında 1834'te cereyan eden Afyon Savaşı İncil'e Çin'in kapılarını açtı. Bu savaş sonunda hem İngiliz hem de diğer batılı misyonerler Çin'de faaliyetlerine başladılar. Japonya XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren Cizvit Hristiyanlarına sınırlarını kapatmıştı. Bu yasak yaklaşık iki yüz yıl sürdü. 1850 yılında Amerika Birleşik Devletleri ticarî gemileri için liman talep etti. 1859 yılına gelindiğinde Amerikalı misyonerler Adaya ayak bastılar. Bunları beraberlerinde £ 4000 ile İngiliz misyonerler takip ettiler. İngilizler, misyoner merkezleri açmayı talep ediyorlardı. 1873'te beş liman şehrinde merkez açmakta muktedir oldular. Sir Bantle Frere, İngiliz Hükûmeti tarafından 1855'te Kenya'ya Kenya ile Zanzibar arasında köle ticaretini kaldırmayı öngören anlaşmalarda arabulucu olması için gönderildi. Frere, Church Missionary Society'yi Mombasa yakınlarında yerleşim yeri kurması için teşvik ediyordu. Yerleşim yeri kurulursa buraya Arap akıncıların esaretinden kurtulan köleler yerleştirilecekti. Frere'nin isteği yerine getirildi ve Frere Town adında yeni bir şehir ortaya çıktı. Burası kısa süre sonra tam bir endüstri şehri ve aynı zamanda Kenya'daki İngiliz misyoner teşkilatının iki önemli merkezinden birisi oldu. Tanzanya'daki misyon ise zaten Kenya misyonunun güdümündeydi. Nijerya'da faaliyetlerine 1830'larda başlayan misyoner heyetinin gayesi batı Afrika'da faaliyet gösteren İngiliz tüccarının ticaret alanını genişletmekti. Sierra Leone'de dinî propagandaya 1807'de başlayan misyonerlerin destekçileri koloni hükûmeti idi. Musul konsolosu Rasam, Malta'da bu dernek tarafından sıkı bir eğitimden geçirilmiş ve hem Hristiyanlığa hem de tebaası olduğu İngiltere'ye hizmet etmesi için doğup büyüdüğü yer olan Musul'a gönderilmişti. Konsolos kendisine biçilen görevi uzun seneler ve başarıyla icra etti. 1882'de Mısır İngilizler tarafından işgal edildi. Dernek, İngiliz Hükûmeti'nin bilgisi ve izni dahilinde derhal çalışmalarına başladı. Okullar, hastaneler, çeşitli yardım kuruluşları vs. bir bir faaliyete geçti. Bu çalışmaların en büyük destekçi yine İngiliz Hükûmeti'ydi. İngiliz misyonerlerinin Avusturalya'daki ilk faaliyetleri çok eskilere dayanıyordu. 1786'da ilk kiliselerini açtılar. Aborjinlerle münasebet kurmaları ise biraz zaman aldı. 1830'da koloni hükûmetinin talepleri doğrultusunda dernek bunlar arasında dinî propagandaya başladı ve faaliyetlerini başarıyla uzun seneler devam ettirdi. www.ampltd.co.uk

⁴⁰⁹ TTK Kütüphanesi, Yıldız Saray-ı Hümayunu Baş Kitabete Dairesi, No: 6975

oralardaki hangi etnik ve dinî azınlık üzerine çalışacaklarına karar verir ve onların misyoner faaliyetlerini yönlendirir, yaptıkları çalışmalar hakkında düzenli raporlar isterlerdi. Böylece yalnız dinî propaganda icra edilmekle kalmıyordu aynı zamanda İngiliz siyasî faaliyetleri için uygun zemin hazırlanmış olurdu⁴¹⁰. Bu genel çerçeve içerisinde misyonerler çalışmalarını sürdürürken zaman zaman sıkıntılarla ve bazı sorunlarla karşılaştılar. İşte tam bu noktada bağlı bulundukları ülkenin veya aynı değerlere destek veren diğer ülkelerin diplomatları yardım ellerini uzattılar ve onlara gerekli desteği sağladılar⁴¹¹. Hatta, Londra’da bulunan Protestan Misyoner Merkezi tarafından Osmanlı Devleti yönetim kademesinde yer almak ve casusluk faaliyetlerinde bulunmak üzere sıkı casusluk eğitiminden geçmiş ve kafi seviyeye ulaşmış küçük yaşta casus misyonerler İstanbul’a gönderildiler⁴¹².

Çalışma alanımız olan Irak bölgesinde de yürütülen bu faaliyetlerin yine en büyük destekçisi İngiltere’nin resmi ve seyyar konsoloslarıdır⁴¹³. Osmanlı (Başbakanlık) Arşivleri’nin yanı sıra Londra’da bulunan Ulusal Arşivlerdeki Dışişleri Bakanlığı Konsolosluk raporları Irak’ta yürütülen misyonerlik faaliyetleri ve bu faaliyetleri destekleyen konsoloslar ile ilgili malûmatları ihtiva eder.

Buraya kadar verilen izahattan da anlaşılacağı üzere Hristiyan devletler menfaatleri icabı Osmanlı Devletinin en ücra köşelerine nüfuz ettiler ve dinî propagandalar yaptılar. Devlet bu propagandaları engellemek için gayret sarfetse de başaramadı. İstanbul ve çevrelerinde bile bu faaliyetleri çoğu zama siyasî kaygılar nedeniyle engelleyemeyen devletin Musul, Bağdat ve Basra’da yürütülen bu çalışmalara müdahale etmesi neredeyse imkansızdı. XIX yüzyıla gelindiğinde adı geçen eyâletlerde devlet kontrolü, II. Mahmud’un merkezileştirme politikası kapsamında kısa süre de olsa sağladığı nisbi istikrarı hariç tutarsak, neredeyse yoktu. Bu kontrolsüz ortamda misyonerlik faaliyetlerinde İngilizler bir hayli ileri gittiler. Yukarıda da bahsedildiği gibi Irak bölgesi İngilizler için vazgeçilemeyecek kadar önemli idi. Burasını kontrol altında tutmak ve siyasî çıkarlarını korumak için misyonerlik faaliyetlerinden de ziyadesiyle istifade etmeyi bildiler. İngiliz misyon temsilcileri Irak’ta bu faaliyetleri icra

⁴¹⁰ İngiltere Devleti’nin misyonerleri vâsıtasıyla Hristiyanlığı kullanarak Irak da dahil dünyanın muhtelif yerlerinde siyasî ve ekonomik menfaatler elde ettiği hakkında bak.: TTK Kütüphanesi, aynı belge.

⁴¹¹ Mustafa Erdem, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, Ensar Neş., İst., 2004, s. 284-285- Missionary Herald, *Reports from Northern Iraq*, s. 170

⁴¹² Küçüköğlü, *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri*, s. 70

⁴¹³ Missionary Herald, *Reports from Northern Iraq*, s. 171

ederlerken muhtelif aralıklarla meydana gelen doğal afetlerde bile burasını terk etmeyerek ülkelerinin menfaatleri için canlarını ortaya koydular. Lakin İngilizler dinleri için Irak'ta canlarını ortaya koyarlarken Tacikistan, Kırgızistan, Moğolistan,Romanya, Sırbistan gibi coğrafi ve ekonomik değeri kısıtlı olan yerlerde çalışmalarını son derece sınırlı tuttular. Arabistan Yarımadasında da, özellikle petrolün önem kazanmasına kadar, bu çalışmaları Irak ile kıyaslanğında bir hayli gerilerdeydi. İngilizler bu yarımada da misyonerlikten ziyade burada ortaya çıkan Vahhabilik gibi devletin kontrolüne karşı çıkan unsurlarla siyasi münasetler kurmayı daha çok tercih ediyorlardı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. BAYINDIRLIK FAALİYETLERİ

4.1. Nehir Islahı ve Ulaşımı

Bundan önceki konularda da sıkça bahsedildiği üzere İngiltere için Hindistan ticareti ve bu ülkeye ulaşan yollar oldukça önemli idi. İngilizler Hindistan'a ulaşmak için Ümit Burnunu dolaşmak zorundaydılar. Bu yolculuk hem masraflı hem de çoğu zaman tehlikeli oluyordu. Hindistan ile ticaretin başlamasını müteakip İngilizler bu ülkeye ulaşan alternatif yollar aradılar. Misyonerleri ve tüccarları vasıtasıyla Yakın ve Ortadoğu'da araştırmalar yaptırdılar. Bu sebeptendir ki Irak'ın coğrafi mevkii ve ulaşım imkânlarının avantajlarını bölgede bulunan temsilcileri vasıtasıyla öğrenmekte gecikmediler. XIX. yüzyılın ilk yıllarından itibaren bu bölgeden Hindistan'a ulaşılacak alternatif yollar için çalışmalar başlattılar. Bu çalışmalar neticesinde Dicle ve Fırat nehirleri ile ulaşımın hem mevcut Ümit Burnu deniz yolu hem de açılması muhtemel Süveyş Kanalı-Kızıldeniz hattından daha kısa ve ekonomik olduğunu öğrenen İngilizler derhal İstanbul'da diplomatik çalışmalar yürütmeye başladılar⁴¹⁴. Philip Willard Ireland'ın ifadesiyle “İngiltere Irak'ı Hint yolu için ileri bir karakol, Fırat ve Dicle nehirlerini ise en kısa ve ekonomik güzergâh...”⁴¹⁵ olarak belirledi.

Üç asırdan fazla zamandan beri toprağı olan Irak'ın coğrafi ve ekonomik değerini gâyet iyi bilen Osmanlı Devleti ya Mısır'da devam eden ve kendisi için çok büyük tehlike arz eden Mehmet Ali Paşa gailesini bertaraf etmek için mücadele verecek ya da Irak topraklarında ve nehirlerinde İngilizler tarafından icra edilmek istenilen ve ileride devletin başını çok ağrıtabilecek olan çalışmalara engel olacaktı. Devlet, Mısır'da cereyan eden ve doğrudan kendisini hedef aldığını düşündüğü Mehmet Ali Paşa meselesini bertaraf etmek için neredeyse tüm dikkatini bu meseleye verdi. Böyle olunca

⁴¹⁴Sarah Searight, *The British in The Middle East*, London, 1979, s. 151- Hans J. Nissen-Peter Heine, *From Mezopotamia to Iraq*, (Translated by Hans J. Nissen), Chicago United States of America, 2009, s. 128- Fahrettin Tızlak, “İngiltere'nin Fırat Nehrinde Vapur İşletme Girişimi Hakkında Yeni Bilgiler(1834-1836)”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi VI*, Samsun, s. 293-294

⁴¹⁵ Philip Willard Ireland, *Iraq a Study in Political Department*, Kegan Paul Limited, London, 2004, s. 39

da İngilizlerin Irak'ta kendi egemenlik haklarına ve ekonomik çıkarlarına uymayan çalışmalar yürütmelerine müsaade etmek zorunda kaldı⁴¹⁶.

1815 Viyana Kongresi ile Avrupa devletleri sınırları içerisinde akan seyr-ü sefâyine uygun nehirlerin hukukî statüleri hususunda Avrupa devletleri arasında senet imzalandı. Bu tarihten sonra birden fazla ülkenin topraklarından geçen nehirlerin üzerinde diğer ülkelerin gemilerinin bu nehirler üzerinde seyredebilmesine imkân sağlayan 108. ve 109. maddeleri⁴¹⁷ hükme bağlandı. Bu karar yalnızca Avrupa devletleri arasında geçerli olup Osmanlı Devletini bağlamamakta idi. 1856 Paris Kongresi ile Osmanlı Devleti Avrupa devleti statüsü kazandı ve bu tarihten sonra Viyana Kongresi kararlarının ilgili maddeleri Osmanlı toprakları içerisindeki nehirler için de uygulanmaya başlandı. Bu kararlar ilk olarak Tuna Nehri daha sonraları ise kademeli olarak diğer nehirler için uygulandı. Kararların uygulanması yani yabancı devletlerin gemilerinin Osmanlı Devleti sınırları dahilinde yer alan nehirlerde seyr-ü sefâyininin serbestiyet kazanması 1856 yılından sonra mümkün olmakla birlikte (Oysa Fırat ve Dicle nehirleri yalnızca Osmanlı Devleti sınırları dahilinde akmakta idi. Avrupa Devletleri söz konusu bu iki nehri stratejik ve ekonomik önemlerinden dolayı ve İngiltere'nin hegemonyasından kurtarmak için kongre kararlarına dahil ettiler.) ilerleyen bölümlerde de anlatılacağı üzere İngilizler bu tarihten çok önce Fırat, Dicle ve Şattü'l-Arab nehirlerinde ıslah çalışmaları yaparak bu nehirleri seyr-ü sefâyine uygun hale getirerek gemilerini rahatça yüzdürdüler⁴¹⁸ (Bkz. **Haritalar ve Krokiler 1**). Osmanlı Devletinden imtiyaz alarak şirket kurup ticaret, hatta tersaneler inşa ederek gemi imal ve montajı yaptılar. Oysa Osmanlı hukukunda kabotaj hakkı yalnız yerli tebaaya verilmekte idi. İngilizler bu imtiyazı çok iyi değerlendirdiler ve nehirlerde çok kuvvetlendiler⁴¹⁹.

İngilizlerin Dicle ve Fırat nehirlerinde ticaret gayesiyle kurdukları Lynch Şirketi Osmanlı Devletinin kurduğu *Umman-ı Osmanî*yi uzun bir ticarî rekabetin sonunda iflas

⁴¹⁶ Cezmi Eraslan, "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti (1876-1915)", İstanbul Üni. Edeb. Fak. *Tarih Dergisi* 35, İÜ Edeb. Fak. Bas., İst., 1994, s. 231

⁴¹⁷ *Memleketleri içinden seyr-ü sefâyine uygun bir nehir geçen veya memleketleri böyle bir nehirle ayrılmış bulunan devletlerin bu nehirde seyr-ü sefâyini ilgilendiren hususları ittifakla kararlaştırmayı taahhüt ettikleri; bunun için komiserler tayin ederek nehrin ağzından seyr-ü sefere imkân olan noktaya kadar tamamıyla serbest olarak ticaret hususunda kimseye egel olunmaması için tek nizamla bağlamaları, her milletin ticaretine açık bir bir sürette güvenlik nizamnameleri ve kaideleri getirmeye çalışacakları ve aralarında bu nehirlerin serbestleştirilmesi için özel antlaşmalar yapacakları kararlaştırılmıştır.* İlhan Ekinci, "Osmanlı Devleti'nde Bazı Nehir ve Göllerde Vapur İşletme Teşebbüsleri I", *Arayışlar* 1/2, 1999/2, s. 68-69

⁴¹⁸ FO 78/1212, No: 4

⁴¹⁹ Ekinci, "Nehir ve Göllerde Vapur İşletmesi", s. 84

ettirmeyi dahi başardı⁴²⁰. Bu durumu Osmanlı Devleti sadece izlemekle yetindi. Burada, sözünü ettiğimiz bu iki şirket hakkında bilgi vermemizin uygun olacağı kanaatindeyiz. (Bkz., Tozlu Selahattin- Gazel, Ahmet Ali, Cezîretü'l-Arap'ta Bayındırlık Faaliyetlerine Dair Kaynak Yazılar II, *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi* IV/2, Elazığ, 2006, s. 179-202)

4.1.1. Lynch Şirketi

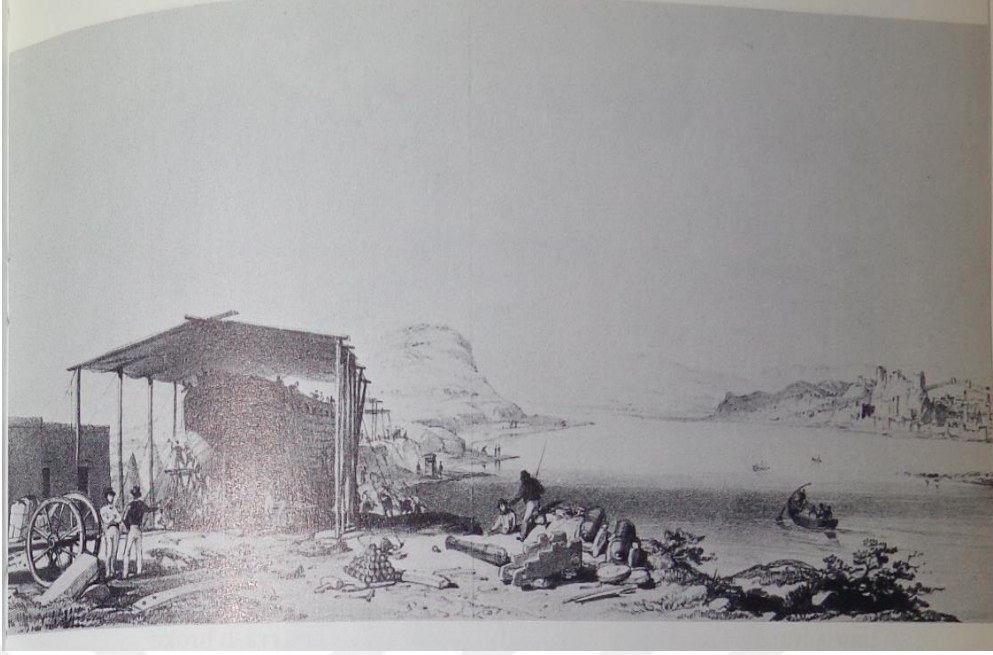
Fırat ve Dicle nehirlerinin seyr-ü sefâyine uygun olup olmadığı hususunda fizibilite çalışmaları yapmak üzere 1835'te bölgeye gönderilen Chesney ilk araştırmalarının sonucunda Fırat Nehrinin ıslah edildikten sonra ulaşım için uygun hale geleceğine dair bir rapor hazırladı ve bu raporu Londra'ya arz etti⁴²¹(Bkz. **Haritalar ve Krokiler 3**). Chesney'nin raporu olumlu gelince İngiliz Hükûmeti gerekli iznin verilmesi hususunda Osmanlı Devletine müracaat etti. Devlet yetkilileri arasında istişare edildikten sonra söz konusu hattın kullanıma açılması için aynı sene gerekli izin İngiliz Hükûmetine verildi⁴²². Osmanlı Devletini ruhsatı vermeye zorlamak gayesiyle devlet yetkilileri henüz istişare halindeyken İngilizler nehirde yüzdürmeyi planladıkları Tigris (Dicle) ve Euphrates (Fırat) adındaki gemilerinin parçalarını Birecik'e nakletmeye başlamışlardı bile. Alınan iznin hemen akabinde Chesney ve ekibi tarafından montaj işlemleri hızlandırıldı. İki gemi 1836 yılında Fırat Nehri ve Basra Körfezinde yüzdürüldü. Fakat gemilerden biri aynı senenin yazında Fırat Nehri'nde battı diğer gemiden ise umulan sonuç elde edilemediği için seferlerine son verildi. İlk denemeler Henry Blossse Lynch'in de içinde bulunduğu İngilizler için olumsuzdu. Lynch, Euphrates Vapuru'nun kaptanı idi. İngilizler ilk denemeleri olumsuzlukla sonuçlanmasına karşın mücadeleye son vermediler⁴²³.

⁴²⁰ Ekinci, "Nehir ve Göllerde Vapur İşletmesi", s. 84

⁴²¹ Fahrettin Tızlak, "İngiltere'nin Fırat Nehrinde Vapur İşletme Girişimi Hakkında Yeni Bilgiler(1834-1836)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi VI*, Samsun, s. 295-Zaki Saleh, *Britain and Iraq*, El-Maaref Press, Baghdad Iraq, 1966, s. 103-J. Harvard Godfrey, *Iraq and Persian Gulf*, 1944, s. 264- Ebubekir Ceylan, *Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in The Nineteenth Century Middle East*, I.B Tauris Co Ltd, London, 2011, s. 190

⁴²² Tızlak, "İngiltere'nin Fırat Nehrinde Vapur İşletme Girişimi Hakkında Yeni Bilgiler", s. 299-300

⁴²³ Saleh, *Britain and Iraq*, s. 104-108- Ceylan, *Ottoman Origins of Modern Iraq*, s. 190-Cengiz Orhonlu-Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar, Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *TD (Tarih Dergisi)*, İst., 1963, s. 101-İlhan Ekinci, *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapur İdaresi)*, Asis Yay., Ankara, 2007, s. 29-30- "...Mısır güzergâhının başarısı, uzun yıllardan beri tartışılan ve oldukça popüler olan Fırat Vadisi güzergâhının başarısızlıkla sonuçlanmasıyla anlaşıldı. Fırat yolunun, nehir gemileri ile daha kısa ve güvenli olacağı düşünülmüştü. Thomas Love Peacock (Doğu Hint Şirketi çalışanı) Hindistan ve Britanya arasında hızlı haberleşme (mektup)yi sağlayan Fırat yolu hakkında bir çalışma raporu hazırlamıştı. 1829'da Chesney (topçu

Chesney ve ekibi tarafından Birecik'te Fırat Nehri kenarında kurulan tersaneyi tasvir eden bir resim. Sarah Searight, The British in The Middle East, London, 1979

memuru) Mısır karayolu ve Fırat güzergâhını araştırıp karşılaştırma yapması için gönderildi. 1835'te Chesney ve ekibi Samandağ'a ulaştı. Fırat ve Dicle arasında iki gemi Bir (Birecik)'e karadan taşındı. Bu gemileri taşımak için özel taşıyıcılar yapıldı. Bilhassa kazanları taşımak çok güçlü. Her bir kazan 40 öküz ve 100 adam tarafından çekildi. Omurgalar çok uzun olduğundan bunları tepelerden aşmakta zorlanılıyordu. Çapa birkaç fit çamura battı. Chesney'nin kendisi dahi ölümden döndü. Gemiler Port William'a ulaştıklarında ise Basra'ya doğru seyretmek için iklim uygun değildi çünkü kıştı. Mart ayına kadar bölgenin keşfi yapıldı ve bu ay içinde Birecikliğin de bakışları önünde demir canavarlar suya indirildi. Yakıt her zaman azdı. Kömür ile gemiler yüzdürülüyordu. Bu gemilere Araplar saldırdılar tekrar Birecik'e dönüldü. Hit'te katran ve toprak karışımından yakıt elde edilerek geminin çalıştırılması denendi. Seyr-ü sefâin oldukça güçlü. Nehrin iki yakasındaki Araplar saldırganlardı. Fırat ve Dicle gemilerindeki yolcuları kaçııyorlardı. Kurallar çok katı idi. Kahvaltı şafak vaktinde, akşam yemeği 5:30'da ve çay da yemeğin akabindeydi. Işıklar 9:30'da kapatılıyor ve kesinlikle sigara güvertenin içinde içiliyordu. Mürettebat, gemi yavaş ilerlerken sosyal aktiviteler yapıyordu. Bir fırtınada Dicle ansızın battı. 19 kişi boğuldu (Yolculuğun geri kalanında kayda değer bir şey olmadı. Bağdat'ta veba olduğu için karaya inilmedi. Yakıt ikmali açık deniz (Basra)'de yapıldı. Bundan sonraki altı ay içinde denemeler yapıldı. Sefer heyeti Karun'dan Ahvaz'a Dicle'den (Dicle Nehri ile) Bağdat'a ve tekrar Fırat Nehri ile Bir'e dönme ve keşfi tamamlama umuduyla seyr-ü sefere başlandı ancak bataklık nedeniyle motor bozulduğu için yollarına devam edemediler. Hayal kırıklığına uğrayan Chesney Buşehr ve sonra da Bombay'a dönmek zorunda kaldı.

Güzergâhın kullanılabilirliği ispatlanmış oldu lakin eli sıkı hükûmet ve Doğu Hint Şirketi için çok pahalı idi ve kâr getirecek gibi gelmiyordu. İkinci amir Lynch İngiltere'ye dönmeyerek Bağdat'ta kaldı ve sonra Fırat ve Dicle'de gemi yüzdürmeye başladı. Kardeşleri Thomas ve Stephen, Fırat nehir taşımacılığı şirketini kurdular ve bu şirket Dicle ve Hindistan arasında postacılık, Hint ordusu için atlar, İngiliz-Hint memurları ve Britanya ajanlarını görev yerlerine götürüp getiriyordu..." Searight, *The British in The Middle East*, s. 164 – Chesney'nin hükûmeti adına gösterdiği çaba ve katettiği mesafe İngiliz Hükûmeti'nin taktirini kazandı. Hizmetlerinden dolayı Ticaret Bakanlığı Chesney'ye altın kılıç hediye etmeyi öngören bir karar aldı. Lakin Chesney, Tigris gemisinde hayatını kaybeden arkadaşlarının hakkına geçeceğini öne sürerek bu hediyeyi kibarca reddetti. Bunun üzerine Hindistan Hükûmeti kazada ölenlerin anısına Basra yakınlarında bulunan Makil'de bir anıt dikti ve ölenlerin yakınlarına £500 aylık bağlamayı öngören bir kanun çıkardı. Bundan sonra Chesney ödülü kabul etti. John S. Guest, *The Euphrates Expedition*, Kegan Paul Limited, Oxon UK, 2013, s. 138-138

İngiliz İmparatorluğu tarafından ticaret yapmaları ve Osmanlı Devletinden imtiyazlar koparabilmeleri için 1840'lı yıllarda H.B. Lynch, kardeşleri ile beraber tekrar Basra'ya gönderildiler. Lynch kardeşler burada İngiliz sömürgeciliğinin adeta temsilcileri oldular⁴²⁴. Gerek Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu siyasî ve ekonomik zorluklar gerekse İngilizlerin İstanbul'da uyguladığı baskı politikalarını gâyet iyi değerlendiren Lynch kardeşler yüzyılın ikinci çeyreği boyunca özellikle Bağdat-Basra arası bölgede nehir ticaretini tekellerine aldılar. İngiliz kardeşler, İstanbul'daki siyasî konjunktürden de istifade ederek kendilerine tanınan iki gemi işletebilme imtiyazını genişleterek yeni gemileri de sefere koymak istediler. Fakat bu isteğin kabul görmesi ihtimal dahilinde değildi. Çünkü söz konusu yerde yalnızca Lynch Şirketi gemi yüzdürmüyor aynı zamanda bir Osmanlı şirketi olan *Umman-ı Osmanî* de ticaret yapıyordu. Lynch kardeşlere ilave gemi yüzdürme imtiyazı verildiği takdirde zaten iflasın eşiğinde olan Türk şirketinin kısa sürede ortadan kalkması kuvvetle muhtemel idi. Ayrıca başta Hollanda olmak üzere burada ticaret yapmak isteyen Avrupa devletleri de İngiltere'ye tanınan imtiyazları kendi lehlerine genişletilmesini ısrarla talep ediyorlardı.

Türk şirketinin ekonomik iflasının ve diğer devletlerin imtiyaz koparmak için ısrarlarının önüne geçmek istemenin yanı sıra Lynch kardeşlerin nüfuz kazanmasını önlemek maksadıyla İstanbul, şirketin bu talebini reddetti. Devletin tüm bu çabaları İngilizleri bir süre frenleyebildi. Muhtelif zamanlarda ve fırsat buldukça imtiyaz taleplerini yinelediler ve siyasî baskılarını devletleri aracılığıyla sürdürmeye devam ettiler⁴²⁵. İngiliz İmparatorluğunun bu baskılarının amacı da yalnızca ekonomik menfaatle sınırlı değildi. Zira savaş gemilerinin barış ortamında dahi Basra'dan içerilere kadar girdiğine dair bilgiler mevcuttur⁴²⁶.

Şüphesiz İngilizlerin bu baskıları her zaman kendi lehlerine sonuçlanmadı. Özellikle Redif Paşa, Namık Paşa ve Mithat Paşaların valilikleri döneminde bu valilerin İngiliz şirketinin zararlı faaliyetlerine müsamaha göstermemeleri, aşiretlerin gemiler ve Lynch Şirketi'nin binalarına saldırıları⁴²⁷ ve II. Abdülhamid'in İngilizlerle politik

⁴²⁴ Searight, *The British in The Middle East*, s. 164

⁴²⁵ İkinci, "Nehir ve Göllerde Vapur İşletmesi", s. 84-86

⁴²⁶ "Basra Körfezinde ticaret yapan Britanya gemilerinin güvenliğini sağlamak maksadıyla zât-ı âlilerinizin komutamdaki gemisi *Africanic*'e Sir Amiral Samuel Mood'un talimatlarına uyarak geldiğimi tarafınıza bildirmekten onur duyarım." FO 248/34-Gavin Young, *Return to the Marshes*, Futura Publications Limited, Great Britain, 1978, s. 53

⁴²⁷ FO 78/2299, 20. 03. 1873, s. 128- Aynı belge, s. 140

mücadelesi süresince bu şirketin hareket alanı son derece kısıtlandı hatta şirket iflasın eşiğine geldi. Tüm bu olumsuzluklara rağmen I. Dünya Savaşı sonuna kadar şirket Irak'tan vazgeçmedi⁴²⁸.

4.1.2. Umman-ı Osmanî Şirketi

Lynch Şirketi ve İngiliz temsilcilerinin bölgede yürüttükleri siyasî ve iktisadî faaliyetleri yakından takip eden İstanbul, bölgenin önemini daha iyi anlamaya başladı. Sonuçta, İngilizleri burada yalnız ve rakipsiz bırakmamak için çalışmalarını I. Dünya Savaşı sonuna yani savaşta mağlup olarak Irak'tan çekilene kadar devam ettirdi. Bu çalışmalardan birisi de Bağdat Valisi Mehmet Namık Paşa tarafından kurulan Umman-ı Osmani Şirketi'dir⁴²⁹.

Şirket yalnızca Bağdat-Basra arasında işliyordu. Hedefleri arasında Basra Körfezi ile Kızıldeniz'e kıyısı olan yerlere ticarî emtia ve yolcu taşımacılığı yapmakta vardı. Böylelikle Irak'ın kendisine yakın yerlerle olan irtibatı ve ticareti hem daha güçlenecek hem de şirket olarak büyük ekonomik çıkar sağlanacaktı. Bu vesileyle İngilizler de burada rakipsiz kalmayacaktı. Şirket bu hedefini ilerleyen zamanlarda gerçekleştirdi⁴³⁰.

Şirket Mehmet Namık Paşa zamanında kuruldu, yeni vapurlar ilave edilerek filosu nispeten güçlendirildi⁴³¹. Şirketin asıl gelişimi ise Mithat Paşa zamanında oldu. Mithat Paşa, şirketin filosuna yeni vapurlar kattı, yakıt masraflarını azaltmak için Basra'ya yakın yerlerde kömür madenleri açtı, önceden mevcut olan fakat âtıl vaziyetteki bir fabrikayı da tamir ettirerek bir çeşit tersane haline getirtti, seferleri sıklaştırdı, Fırat-Dicle-Şattü'l-Arab nehirlerinde ıslah çalışmaları yaptırdı, şirketin ticaret yapma alanını genişletti⁴³² ve bu şirketin kontrol mekânizması olarak *İdare-i Nehriye*'yi kurdu. Şirket önceki dönemlere nazaran Mithat Paşa zamanında gâyet iyi durumda idi lakin Paşadan sonra gelen Osmanlı mülkî amirleri deniz taşımacılığına gereken önemi vermediler. Lynch Şirketi gibi tecrübeli ve güçlü bir kumpanya

⁴²⁸ FO 78/2352, 13.05.1874-Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi IV*, TTK, İst., s. 33

⁴²⁹ Besim Darkot-M. Tayyip Gökbilgin, "Basra", *İA II*, Bas., 5, M.E.B. Yay., 1997, 326

⁴³⁰ Darkot-Gökbilgin, Basra, *İA II*, Bas., 5, s. 326- Ömer Osman Umar, Basra ile Muntefikte Aşiretlerin Mücadelesi ve Sadun Paşa, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi II/I*, Elazığ, 2004, s. 9-10

⁴³¹ İlber Ortaylı bu şirketin Mithat Paşa tarafından kurulduğunu belirtmektedir. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, Birinci Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2000, s. 173

⁴³² Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha, a record of his services, political reforms, banishment and judicial murder (1903)*, J. Murray (Publisher), London, s. 50

karşısında mücadele vermek zorunda kalan şirket bir de yetkililerin umursamaz tavırları ve bu yetkililerin şirket hakkında İstanbul'a gönderdikleri olumsuz raporlar, işleri daha da zorlaştırdı. Oysa İngilizler bu şirketin faaliyetlerinden son derece rahatsızlardı⁴³³. Şirketin iflasının Irak'taki İngilizlerin elini güçlendireceğinin ve kendilerine karşı siyasi mücadelelerinde daha rahat hareket imkânı bulacaklarının farkında olmayan Osmanlı idarecileri şirketin iflasına kayıtsız kaldılar.

Şirketin iflas etmesinin diğer önemli nedeni ise devletin buradaki otoritesinin izâfi olması dolayısıyla Bağdat, Basra ve Musul'daki memurlarının başına buyruk hareket etmeleri ve kimi zaman meydana gelen hadiseler sessiz kalmalarıdır*. Bu durum her iki şirketin gemilerini yağmalayan, mürettebatı yaralamak ya da öldürmekten çekinmeyen yerel güçlerin, çetelerin ve kabilelerin arazi üzerinde nüfuzlarının artmasına, başına buyruk kalan bu grupların nehir ulaşımını ve taşımacılığını ciddi manada aksatmalarına sebep oldu⁴³⁵. Saldırıları önlenemedi ve bu saldırılar sonunda her iki şirket de zarara uğradı lakin Lynch Şirketi bu zararları telefî etmeyi ve Umman-ı Osmanînin iflası sonunda bu gruplarla anlaşarak onların saldırılarını nispeten azaltmayı bildi. İngiliz şirket tüm bu olumsuzluklara karşın ısrarla seferlerine devam etti. Bunda yalnızca ticarî kaygı gütmemesinin yanı sıra buradaki mevcudiyetinin ülkesine sağladığı menfaat en önemli etkeni. İngiliz temsilcilerin bölgede yürüttükleri siyasi faaliyetlerin yanı sıra Türk şirketinin uğradığı zararın telafi edilmemesi ve Türk yetkililerin umursamaz davranışları şirketi iflas sürecine soktu⁴³⁶.

⁴³³ Lynch Şirketi, Türk şirketinin faaliyetlerinden ve kendisine rakip olarak belirmesinden o kadar rahatsızdı ki bu şirketin bazı kaptan ve personeli önemsiz bir meseleyi bahane ederek Türk vapuruna saldırdılar ve kaptan dahil mürettebatı kaçırdılar. Mithat Paşa zamanında cereyan eden bu olay iki ülke arasında gerginlik olmaması için İngiliz konsolosunun özür dilemesi ile halloldu. Zekeriya Kurşun, *Basra Körfezinde Osmanlı-İngiliz Çekişmesi Katar'da Osmanlılar 1871-1916*, TTK Bas., 2004, Ankara, s. 53

* Reformlar doğrultusunda 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın lağvedilerek yerine düzenli ordunun kurulması ve Irak'ın telgraf ağı içine alınması burada nispeten asayiş ortamının oluşmasını sağladı. Bu durum sorun çıkaran kabile ve aşiretleri zor durumda bıraktı. Kendilerinin menfaatine aykırı olan bu durumu ortadan kaldırmak için ise bu kabileler telgraf hatlarına, vapurlara ve kervanlara zarar vermek için de ellerinden geleni yaptılar. -FO 7878/2352-Tarbush, *The Role of the Military in Politics*, s.22

⁴³⁵ "12/13 Haziran 1872'de geceleyin posta gemisi Cashmere nehir kıyısından gelen haydutlar tarafından Buşehr'de yağmalandı. Bir kazancı öldürüldü yedi kabin görevlisi yaralandı....

Cashmere'i yağmalayanlar, bir zaman önce Buşehr'i istila eden harami çetesinin üyeleridir. Bir önceki kış boyunca yetkililerin kayıtsızlığı bu çete üyelerinin sayısının artmasına ve jandarmayı hiçe saymalarına zemin hazırladı..."FO 78/2352- FO 78/2299, 20. 03.1873, s. 128- FO 78/2299, 10.01.1873, s. 140-141- Guest, *The Euphrates Expedition*, s. 63-64

⁴³⁶ FO 78/2352- "...Samandağ'dan Basra Körfezine kadar olan hattın güvenliğini alabiliriz ancak iklimin elverişsizliği bu hat için dezavantaj teşkil ediyor. Ayrıca bölgedeki aşiretler hat için tehlikelidirler. Buradaki Türk yetkililer kanunları uygulamaktan bihaber. Bölgede olası İngiliz-Avrupalı savaşında özellikle Ruslar ve Fransızlar bölge halkını bize karşı yani demiryolu ve telgraf hattını sabote etmeleri

13 Mayıs 1874 tarihinde Irak'tan İngiliz Dışişleri Bakanlığına gönderilen rapor Buşehr'deki asayişsizliğin hangi boyutlara ulaştığını ve devletin mülkî amirinin şehirdeki nüfuzunun izaflı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. “...yetkililerin kayıtsızlığı çete üyelerinin sayısının artmasına ve jandarmayı hiçe saymalarına olanak verdi. Üstelik bu çete üyeleri şehir halkına ve polise yabancı olmamalarına karşın kahvehanelere ve diğer umumî yerlere sıklıkla uğradılar ve kimse bunlara mani olmaya cüret edemedi. Gece 40-50 kişi bir araya geldi, dükkanlara ve evlere girdiler. Vali tarafından alınan tek önlem şehir halkının sokaklarda silah taşımamasını yasaklamak oldu. Alınan bu önlem insanları tamamen haramilerin insafına bıraktı...⁴³⁷”. Meydana gelen bu tür asayişsizlikler nedeniyle Irak, Avrupalılar tarafından “Türk Sibiryası” olarak adlandırılır hale geldi⁴³⁸. Ülkelerinin temsilcileri ya da seyahat amaçlı olarak gelen Avrupalılar Irak hususunda yazdıkları yazılarında ya da ülkelerinin yetkililerine arz ettikleri raporlarında sürekli devletin mülkî, askerî yetkililerini, yerel Aşiret ve Kabile reislerini eleştirmekten zaman zaman da aşılamaktan çekinmezler, lakin söz konusu kişiler ile kendileri ve ülkelerinin münasebetlerinden ve bu münasebetlerin Irak’a ne kadar zarar verdiğinden neredeyse hiç bahsetmezler.

4.2. Ulaşım İçin Planlanan Muhtemel Güzergâhlar

El-Cezire bölgesi yalnızca XIX. yüzyılda değil XVI., XVII. ve XVIII. yüzyıllarda ulaşım, ticaret ve iletişim açısından önemli idi. Basra-Bağdat-Anadolu ya da Basra-Bağdat-Şam üzerinden karayolu ile hem ticaret hem de postacılık yapılmaktaydı. Bu güzergâhların bakımı ve güvenliğine devlet azamî derecede önem veriyordu⁴³⁹. Coğrafi konumu ve nehir ulaşımı imkânları dolayısıyla XIX. yüzyılda başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletlerinin sömürgecilik faaliyetlerine ağırlık vermeleri bu bölgeye olan ilgiyi daha da arttırdı. 1860'lara gelindiğinde Irak'ın ithalat ve ihrâcatı İngiltere ve İngiliz Hindistan'ı ileydi. 1864-1866 tarihleri arasında Irak'ın söz konusu devletlerle olan ithâlatı %83'e ihrâcat'ı ise %99'a tekabül ediyordu⁴⁴⁰.

için kıskırtması hiç de zor değil... ”(İngiliz-Hint Hükûmeti’nden Londra’ya gönderilen ve 24 Temmuz 1868 tarihli Pall Mall Gazetesi’nde yayınlanan muhaberat)

⁴³⁷ FO, 78/2352

⁴³⁸ Tarbush, *The Role of the Military in Politics*, s. 21

⁴³⁹ Godfrey, *Irak and Persian Gulf*, s. 264- *A.DVNS.MHM.d. No: 241, Hüküm No: 1636*, s. 259

⁴⁴⁰ Mustafa Sıtkı Bilgin, *Türk-Irak İlişkilerinin Tarihsel Boyutu, ASAM, Orta Doğu Araştırmaları Dizisi*, 1994, s. 215

İngiltere ve İngiliz Hindistan'ı Irak'tan tarımsal meta ithal ve işlenmiş mal ihraç ediyordu. Ticaretin bu denli yüksek olduğu Irak ile ulaşımın en kısa ve ekonomik yollardan sağlanması İngiltere için hayatî derecede önemli idi⁴⁴¹. Bunun yanı sıra Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde ticaret ve bu nehirler vasıtasıyla Basra'ya, oradan da Hindistan'a ulaşım olanaklarının İngiltere için önemi sebebiyle İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerston bölgeye bir keşif heyeti gönderdi. Osmanlı Devleti ise Mısır Meselesi sebebiyle Irak ile ilgilenemedi. İngilizler bu fırsatı değerlendirmek için faaliyetlerini hızlandırdılar⁴⁴². Bunun için de yapılması gereken en mühim şey yeni yollar inşa etmektir. Böylelikle bölgede daha hızlı ve rahat hareket edeceklerini kontrolü daha kolay sağlayacaklarını ve en önemlisi de Hindistan'a ulaşan daha ekonomik, kısa ve emniyetli güzergâhlara sahip olabileceklerini gâyet iyi biliyorlardı.

Açmayı planladıkları yollar ise şöyle idi:

Birinci yol; İskenderun limanından Birecik'e oradan da Basra ve Hindistan'a ulaşacak olan hat olup ki bu tasarı Süveyş Kanalı'nın açılması ile suya düştü⁴⁴³.

İkinci yol İskenderun-Birecik arası kanal açma girişimidir. Projenin hayat bulması halinde Akdeniz ile Basra Körfezi arasında doğrudan bağlantı kurulacaktı⁴⁴⁴. Çok arzu edilmesine rağmen, İskenderun ile Birecik arasındaki kot farkından dolayı bu projeden vazgeçildi.

Üçüncü yol; Süveydiye yani günümüzde Hatay sınırları dahilinde kalan Samandağ'da bulunan limandan başlayıp Asi Nehri ile Suriye içlerine girilip kervanlar vasıtasıyla Halep ve Fırat Nehrine, buradan da Şattü'l-Arab Nehri ve Basra Körfezine ulaşılacaktı⁴⁴⁵.

4.3. Telgraf Hattı

Telgraf hattının hızlı haberleşme ve merkezî idare için kolaylıklar sağlayacağını bilen Osmanlı Devleti hattın teşkili için komisyonlar kurarak çeşitli ülkelerle bu hususta görüşmeler yaptı ve ülkenin telgraf ağlarıyla örülmesi için özel çaba sarf etti.

⁴⁴¹ Gökhan Çetinsaya, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devleti'nin Irak Politikası", *Devr-i Hamid III*, Erciyes Üniversitesi Yay., 2011, Kayseri, s. 172, aynı eser, s. 160

⁴⁴² Eraslan, "Türk-İngiliz Rekabeti", s. 227-228

⁴⁴³ Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi II*, s. 257

⁴⁴⁴ Borisoviç Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi* (Çev. Turan Keskin), Yordam Yay., İst., 2011, s. 108

⁴⁴⁵ Ekinci, *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti*, s. 80-81

Telgraf ağı içine alınması düşünülen bölgelerden birisi de hiç kuşkusuz merkezi idarenin çok zayıf olduğu Irak idi⁴⁴⁶. (Bkz., **Ekler 1-16**) Bu hususta İngilizler de oldukça istekliydiler. Çünkü can damarlarından birisini teşkil eden Hindistan ile en pratik yoldan haberleşebilmeleri telgraf hattı ile mümkündü. Bunun için de Anadolu üzerinden döşenecek hat en uygun olandı⁴⁴⁷.

Londra ile Anadolu ve Hindistan arasında muhaberatı teshil için telgraf hattı döşenmesi hem İngilizler hem de Türkler için zaruriyet teşkil ediyordu. Ulaştığımız belgelere göre İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında bu hat hususunda ikili görüşmelerin 1850'lerde başlatıldığı söylenebilir.⁴⁴⁸ Bu projenin de fikir babası yine İngiltere Devleti idi. En önemli sömürgesi olan Hindistan ile iletişimini sağlayacak ve çıkarlarına hizmet edecek olan bu hattın hayata geçirilmesi İngiltere için hayatî önem arz ediyordu. Zira Hindistan'da Sepoy (Hint askeri) ayaklanması çıkmış, Londra bu isyandan 40 gün sonra haberdar olabilmmişti. İngilizler bu ve benzeri nedenlerden dolayı hat için çalışmalara derhal başladılar⁴⁴⁹.

Söz konusu hat İstanbul'dan başlayarak Boğazı geçecek Anadolu üzerinden Suriye'ye ulaşacak ve burada mevcut olan İskenderun-Bağdat arası hat ile birleşerek Bağdat'a uzanacak sonraları ise fasılalı olarak bütün Irak bölgesi telgraf ağı içerisine alınacaktı. (Bkz., **Ekler 1**)

Bağdat ile Basra arasında yağmacı Kürt ve Arap Aşiretlerinin hatta zarar verme ihtimali göz önüne alınarak hat Dicle Nehri'nin altından Basra Körfezine ulaştırılacaktı. Zira bu Aşiretlerin kontrolü bir hayli güç oluyor hatta bazen mümkün olmuyor neticede kamu mallarına ciddi zararlar veriyorlardı⁴⁵⁰. Bağdat-Basra arasındaki bölgede meskun ve göçebe aşiretlerle yapılan görüşmelerde de hattın güvenliği için tatmin edici bir sonuç alınamamıştı. Hat su yolundan döşendiği taktirde bu mesele ortadan kalkacaktı⁴⁵¹.

1859 yılında Osmanlı Devleti ile İngiltere Devleti arasında varılan mutabakat neticesinde İstanbul ile Basra arasına döşenecek tegrat hattının ön çalışmasını yürütmek

⁴⁴⁶ FO 78/1451, No: 8

⁴⁴⁷ Mustafa Öztürk, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı*, 2010, s. 16-FO 78/1451, No: 8-Geoff Simons, *Iraq from Sumer to Post-Saddam*, Third Edition, Palgrave Macmillan, New York, 2004, s. 181

⁴⁴⁸ FO 78/1536, No: 18- 1860 -Ceylan, *Ottoman Origins of Modern Iraq*, s. 187

⁴⁴⁹ Ceylan, *Ottoman Origins of Modern Iraq*, s. 188

⁴⁵⁰ Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler I*, s. 176

⁴⁵¹ Yaşar Yücel, "Mithat Paşa'nın Bağdat Vilâyetindeki Altyapı Yatırımları", *Uluslararası Mithat Paşa Semineri*, Edirne, 1984, s. 181-182

üzere bir İngiliz uzman ekip 1860 yılında Bağdat'a ulaştı⁴⁵². (Bkz., **Ekler 16**) Yapılan incelemeler ve ön çalışmalar sonunda derhal çalışmalar başladı. Valinin direktifleri doğrultusunda hat Fırat Vadisi üzerinden Sûku's-Şuyûh-Kuttü'l-amare-Şattü'l-hiye istikametinde döşenmeye başlandı fakat en güvenli bölgelerden olan Bağdat yakınlarında bile telgraf telleri defalarca kesildi. Bunun üzerine hattın yüzeyden değil de su altından döşenmesi fikri tartışmaya açıldı. İstanbul, Basra-Bağdat arası hattın Fırat Nehri yatağına döşenmesinde ısrar etti fakat İngiliz ekip bu nehirde seyreden gemilerin tellere ciddî zararlar vereceği ve arızalanan tellerin tamirinin fevkalade güç hatta bazen imkânsız olacağını ısrarla hükûmetine bildirdi. Ekip yaptığı çalışmalar neticesinde Fırat Nehrinden ziyâde Dicle Nehrinin yatağının bu iş için daha uygun olacağı hususunda diretiyordu. Üzerinde çok durulmasına karşın hattın nehir yatağına döşenmesi mümkün olmadı ve tekrar yer üstünde çalışmalara başlandı⁴⁵³ (Bkz **Ek 11**).

1863 yılında yapımına başlanılan ve 1865 senesinde bitirilen Bağdat-Basra arası hat Anadolu'dan gelen hatla birleştirildi ve İstanbul ile haberleşme başladı⁴⁵⁴. İngilizler Hint Okyanusunun altından döşedikleri bir hatla Anadolu'dan gelen hat birleştirildi ve İstanbul-Hindistan arası iletişim sağlanmış oldu. Toplam beş istasyonun biri Karaçi'de diğer dördü ise Gwader, Masandam, Buşehr ve Şattü'l-Arab bölgesindeki Fav (Fao)'da kuruldu. Karaçi'deki istasyon genel merkez idi. Bu hattın da mülkiyeti ve geliri Osmanlı Devletine, kullanım hakkı da her iki devlete aitti⁴⁵⁵.

⁴⁵² FO 78/1451, No: 8-FO 78/1536, No: 2-BOA, İ.DH, 443/29259

⁴⁵³ FO78/1536, No: 2, 01.02.1860, s. 68-FO 78/1768, No: 6-Ceylan, *Ottoman Origins of Modern Iraq*, s. 188

⁴⁵⁴ FO 78/1768, No: 8

⁴⁵⁵ FO 78/1768, No: 6, 29.04.1863-Searight, *The British in The Middle East*, s. 168- Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, s. 134

Telgraf hattının inşasını temsil eden bir resim. Sarah Searight, The British in The Middle East, London, 1979

Tegraf hattı yüzünden denetim altına alındıkları için birçok aşiret ve kabile Bağdat-Basra arası hatta daimi sûrette zarar veriyordu. Bu yüzden Mithat Paşa bölgeye yedek bir hat çekti. Hatta bu Aşiret ve Kabileler ile anlaşmaya vararak hatların inşasında kendilerini istihdam etti. Ücret karşılığında hatların güvenliğini kendileri sağlıyor, tamirinde de yine kendileri amele olarak çalışıyorlardı. Uyguladığı akıllı politika sayesinde Paşa, haberleşmenin kesintiye uğramasının önüne geçti. Böylelikle bu gruplar üzerinde devlet kontrolü daha da arttı⁴⁵⁶. Bununla da yetinmeyen Paşa, İran üzerinden Hindistan'a bir hat döşetti. Ekonomik sebepler ve Arapların sık sık saldırıları nedeniyle bu hat akim kaldı.

İngilizlerin Orta Doğu ve Hindistan'da yürüttüğü siyasetten ve buralarda oldukça etkin olmalarından Rusların rahatsız olmamaları imkânsızdı. Ruslar,

⁴⁵⁶Tarbush, *The Role of the Military in Politics*, s. 122- Ceylan, *Ottoman Origins of Modern Iraq*, s. 189

İngilizlerin Irak'ta yürüttüğü hemen tüm çalışmalara gösterdikleri muhalefeti telgraf hattı için de gösterdiler. Lakin İngilizler ve Türklerin kararlılığı ve işbirliği içerisinde olmaları Rus muhalefetini bertaraf etmeye yetti⁴⁵⁷. Telgraf hattını engellemekte muktedir olamayan Ruslar bu hatta alternatif olarak İran üzerinden Hindistan'a ulaşan bir telgraf hattı döşediler. Fakat bu hat güvenilir olmadığı ve Aşiretler tarafından sık sık tahrip edildiği için Türkler ve İngilizlerin döşediği hatta rakip olamadı⁴⁵⁸.

4.4. Demiryolu Hattı

“Memleketime demiryolu yapılınsın da isterse sırtımdan geçsin, razıyım.”

Sultan Abdülaziz

Sanayi Devrimi sonrasında en önemli buluşlardan birisi kuşkusuz lokomotif oldu. Başlangıçta kısa mesafelerde istifade edilmiş olmakla birlikte XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren uluslararası kullanımda yararlanılmaya başlandı. Ayrıca çok yüksek tonajlı vagonlarla o günkü şartlarda olağanüstü miktarlarda taşımacılık gerçekleştirildi. Üstelik bir önceki yüzyıl ile kıyaslanamayacak ölçüde kısa zaman zarfında ve düşük maliyetlerle bu taşımacılık gerçekleştirilir oldu*.

Ekonominin yanı sıra askerî ve politik açıdan da oldukça önemli olan demiryolu, bu yüzyılda ekonomisi zayıflamış, özellikle iç ve uzak bölgelere ulaşımında gâyet sıkıntı çeken Osmanlı Devleti için kayıtsız kalınamayacak bir yenilikti. Tüm ülke demiryolu ağı ile örüldüğü taktirde en ücra köşelere dahi kısa sürede intikal edilerek merkezî idare kuvvetlendirilebilir, savaş durumunda da kâfi miktarda asker ve teçhizat nakli demiryolu sayesinde gerçekleştirilebilirdi. Ayrıca ticarî ve tarımsal emtia demiryolu sayesinde ülkenin muhtelif yerlerinden istenilen şehirlere kısa sürede ve daha ucuza

⁴⁵⁷ Gareth Stansfield, *Iraq*, Polity Press, Cambridge UK, 2007, s. 30

⁴⁵⁸ Yücel, “Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği”, s. 182

*İngiltere'nin Wylam kentinde yaşayan ve kömür ocağında çalışan George Stephenson bu madendeki tulumba motoru ile yakından ilgilenmeye başladı. Kısa süre sonra madenin yetkilileri tarafından işletmenin mühendislik işleri için görevlendirildi. Henüz çok küçük yaşta olmasına rağmen önemli işler başarmaya başladı. Bu da patronlarının gözünden kaçmadı. Bu madenin sahipleri çıkardıkları kömürü Stockton'dan Darlington'a ve diğer pazar alanlarına nakledebilmek için tren hattı döşemesine karar verdiler. Bu hattın döşenmesi için de Stephenson'ı görevlendirdiler. 1821'de yapımına başlanılan hat 1825'te tamamlanarak taşımacılığa başlandı. 21 kömür vagonu ile iki lokomotif saatte 8 mil (12.874 km) mesafe katediyordu. Bu hız ve taşınan yük o dönem için oldukça önemliydi. Çünkü demiryolu taşımacılığında benzer çalışmalar bundan çok kısa süre önce de yapılmıştı ancak çalışmalar Stephenson'un kine kıyasla bir hayli geri kalıyorlardı. Şirket kısa sürede kâra geçti ama asıl başarıyı Stephenson yakaladı çünkü hayata geçirmeyi başardığı bu hat Dünya tarihinde demiryolu çağının başlangıcı olarak kabul edilmektedir. *Demiryolunun geçmişten günümüze tarihi ve gelişimi hakkında ayrıntılı bilgi için bak., www.trainhistory.net - www.historylearningsite.co.uk – www.historic-uk.com*

taşınabilir ve Osmanlı iç pazarı hem ülkenin diğer şehirleri hem de Avrupa pazarları ile buluşabilirdi. Tarımsal vergiler ve gümrük vergileri de artabilirdi. Buna ilave olarak vatandaşlar kendilerinin hizmetine ve istifadesine sunulan mevcut demiryolu hatları sayesinde istedikleri yerlere daha kısa sürede ve emniyet içinde intikal edebilirlerdi.

Sultan Abdülmecid ve onun yöneticileri Mustafa Reşit, Âli ve Fuad Paşalar tüm Osmanlı ülkesine demiryolu döşenmesi için çok çaba sarfettiler⁴⁵⁹.

Yukarıda ifade edilmeye çalışılan nedenlerden ve adı geçen Paşaların çalışmaları ve gayretlerinden dolayı demiryolu yapımı için Avrupa devletleri ile görüşüldü ve demiryolu döşenmesi hususunda kendilerine imtiyazlar verildi. Başta İngilizler olmak üzere Ruslar, Fransızlar ve Almanlar bu imtiyazları elde etmek için birbirleri ile rekabete giriştiler.

Devletin demiryolu yapımı için sermaye ve teknik personel eksikliği nedeniyle imtiyaz hakkını elde eden devletler ciddî menfaatler sağladılar. Zira bu devletler yapımını üstlendikleri hatların işletim hakkını da alıyorlar ve bu sayede demiryolunun ulaştığı yerlere nüfuzlarını da götürüyorlardı. Bu olumsuzluklarına karşın demiryolu yapımı için çalışmalar XIX. yüzyılın ikinci yarısında başladı ve kademe kademe ülkenin her tarafına yayıldı. İlk demiryolu hattı ise 50 yıllık işletme hakkını elinde bulunduran İngilizler tarafından 1866'da tamamlanan İzmir-Aydın hattıdır. Bu hat İzmir-Buca-Aydın-Sarayköy-Dinar-Eğirdir'i birbirine bağlıyordu. Yine 1869'da İzmir-Turgutlu-Alaşehir-Uşak-Afyon ve İzmir-Bandırma arası ulaşımı sağlayan hat İngilizler tarafından yapıldı ve hem yük hem de yolcu taşımacılığı için hizmete sunuldu⁴⁶⁰. Tamamlanan bu hattı müteakip İngilizlerin yanı sıra Fransızlar ve Almanlar da ülkenin farklı bölgelerinde hatlar döşediler. Bu tarih Avrupa'nın diğer ülkeleri ile kıyaslandığında bir hayli erkendir, çünkü demiryolu taşımacılığının öncüsü İngiltere 1850 yılında 25.000^{km} yüzyılın sonlarında yaklaşık 35.000^{km} hatta sahipti. Almanya'nın toplam hattının uzunluğu ise 1850'lerde yaklaşık 4.000^{km} idi⁴⁶¹.

⁴⁵⁹ Murat Özyüksel, *Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişim Sürecinde Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, Arba Yay., İst., 1988, s. 10-11

⁴⁶⁰ *Osmanlı Devleti sınırları dahilinde muhtelif zamanlarda hayata geçirilen demiryolları hakkında ayrıntılı bilgi için bak., www.trainsofturkey.com*

⁴⁶¹ Mehmet Metin Hülagu, "Sultan Abdülhamid Dönemi Demiryolu Politikası (1876-1909)", *Devr-i Hamid III*, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri, 2011, s. 136-141-Mustafa Öztürk, *Batılı Devletlerin Osmanlı Üzerindeki Politikaları ve Bunun Osmanlı Dış Politikasına Etkisi (19. Yüzyıl)*, *Türk Dış Politikası Osmanlı Dönemi II* (Ed.: Mustafa Bıyıklı), Gökkuşbu Yay., İst., 2008, s. 350-www.historylearningsite.co.uk

İngiltere imtiyazlı devlet olmakla birlikte II. Wilhelm'in Almanya Kralı olmasıyla Osmanlı-Alman münasebetleri bir anda gelişti. Bunda şüphesiz iki ülkenin de menfaatleri söz konusu idi. Almanlar sömürgecilik yarışına geç katıldılar. Sömürge alanları büyük devletler arasında pay edildiği için Almanlar yeni sömürge alanları bulmaya ve ele geçirmeye ihtiyaçları vardı. Zira, büyüyüp güçlenebilmeleri için bunu yapmaları şarttı. Batıda ve Afrika'da bunun mümkün olmadığını bilen imparator II. Wilhelm doğuya yani Osmanlı Devletine yöneldi. Böylelikle hem Osmanlı Devleti gibi geniş ve sanayisi gelişmemiş bir pazara sahip olabilecek hem de İngilizlerin Osmanlı üzerindeki nüfuzunu kırabilecekti.

Osmanlı Devleti de İngiltere'nin son zamanlarda Rusya ve Fransa'ya yakınlaşmasından ve kendi toprakları üzerinde yürüttüğü yıkıcı faaliyetlerden son derece rahatsızdı. İki devlet anlaşınca Osmanlı Devletinin en büyük demiryolu projesi olan Bağdat demiryolu projesini II. Abdülhamid, İngilizlere değil de Almanlara verdi⁴⁶². Oysa İngilizler Osmanlı toprakları üzerinde en etkili güç olduklarını ve bu tür imar faaliyetlerinin içinde kendilerinin bulunacaklarını iddia ediyorlardı. Fakat bu büyük imtiyazı mevcut fizibilite çalışmalarının mevcudiyeti ve İngilizlerin bölgedeki büyük deneyimlerine karşın İngilizler değil Almanlar aldılar. I. Dünya Savaşı sonuna kadar sürecek olan Türk-Alman ittifakının belki de temelini oluşturan bu proje tüm engellemelerine ve siyasî baskılarına karşın İngilizlerin elinden kaçtı. Oysa kendileri II. Abdülhamid tahta geçmeden önce defalarca demiryolu projelerini gündeme getirmişler fakat yine kendileri vazgeçmişlerdi⁴⁶³. Şimdi, hayata geçiremedikleri bu projelerden bahsedelim.

4.4.1. Fırat Vadisi-Basra Körfezi Demiryolu Hattı

İngiliz araştırma ekibinin 1820-1840 yılları arasında kanal ve demiryolu döşenmesi için yaptığı çalışmalar olumlu sonuç verip de el-Cezire bölgesinin hem demiryolu döşenmesine hem de Akdeniz'i Fırat Nehri vasıtasıyla Basra Körfezi ile birleştirmeye imkân vermesi buranın önemini daha da arttırdı (Bkz. **Haritalar ve Krokiler 5**). Çalışmaları Chesney yürütürken Alman Moltke de bölgenin topoğrafyasını

⁴⁶²Searight, *The British in The Middle East*, s. 157-165-Wiliam Polk, *Irak'ı Anlamak*, 2. Baskı, NTV Yay., İst., 2007, s. 70-72- www.encyclopedia.com

⁴⁶³ Özyüksel, *Bağdat Demiryolları*, s. 7-8-Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, 6. Baskı, İletişim Yay. İst., 2010, s. 201- www.wsws.org

çıkarmakta ve bu hususta ayrıntılı raporları ülkesine sunmaktaydı⁴⁶⁴. Moltke, Almanlar tarafından bir demiryolu yapılarak Irak'ın Basra Körfezinden itibaren Almanya ile bağlanması durumunda tüm Irak bölgesinin zenginliklerinden ziyâdesiyle istifade edilebileceğini savunuyordu. Ona göre Irak Almanlar için çok kısa süre sonra yani Alman birliği sağlanır sağlanmaz vazgeçilmez olacaktı. Afrika ve Amerika'da sömürgeler sömürge devletleri tarafından parsellenmişti. Osmanlı Devleti kademe kademe sömürgeleştirilmeliydi. Bu devlet içerisinde hem stratejik hem ekonomik açıdan en önemli yerlerden birisi de hiç kuşkusuz Irak idi. Bu bölge; İngiliz, Fransız ve Ruslara karşı önemli bir üs ileri bir karakol vazifesi görebilirdi. Lakin Almanların önceliği Alman Birliğinin yanı sıra, iktisadî ve sosyal bütünlüklerini sağlamaktı. Bunun gerçekleşmesi ise 1871 yılını bulacaktı. İngilizler de Almanların bu durumunun farkında oldukları için onlara çok fazla önem atfetmediler. 1841 yılında imzalanan Londra Antlaşması ile Yakın ve Orta Doğu nispeten durgunlaştı ve İngilizler için burada Rusya ile Fransa'yı kontrol etmek kolaylaştı. Lakin bir yandan Rusya'nın hem Türkiye hem de İran'da etkinleşmeye başlaması bir yandan da Fransa'nın politik manevraları İngilizlerin Fırat ve Dicle vadisi ile Basra'ya oradan da Hindistan'a ulaşan demiryolu projelerini 1850'de tekrar gündeme getirdi. Lord Palmerston'un projeleri finanse etmek için verdiği sözler Fransızları gücendirmemek ve düşman Rusların husûmetini arttırmamak için yerine getirilmedi. Zira Ruslar, İngilizlerin hem demiryolu hem de Irak'ta yürüttükleri faaliyetlerden son derece rahatsızlardı ve bu rahatsızlıklarını her fırsatta belli etmekten çekinmiyorlardı⁴⁶⁵. Fransızlar da Rusların politikasına benzer politika güdüyor ve onlar da rahatsızlıklarını İngilizlere ziyâdesiyle hissettiriyorlardı. Avrupa'da mevcut olan gerilim ve İngilizlere olan husûmet Rus-Fransız ittifakını meydana getirebilirdi. Bunlar projenin askıya alınmasının ana nedenleri olmakla beraber, 1857'de Palmerston'un hükûmetten desteğini çekmesi ve İngiliz kamuoyunun da projeye taraftar olmaması diğer önemli gerekçe olarak gösterilebilir⁴⁶⁶.

Bazı tetkik eserlerde İngilizlerin bu projeyi ortaya koymalarının ana gerekçelerinin Irak petrolünü buradan kolayca nakletmek olduğu ve bu amaçla 1857'de

⁴⁶⁴Edward Mead Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Milliyet Yay., I. Bas., İst., 1972, s. 189- Ireland, *Iraq a Study in Political Department*, s. 45-M. Streck, "Birecik", *İA II*, Bas., 5, , MEB. Yay., 1997, s. 632

⁴⁶⁵ Gareth Stansfield, *Iraq*, Polity Press, Cambridge UK, 2007, s. 30

⁴⁶⁶ Ireland, *Iraq a Study in Political Department*, s. 46-Searight, *The British in The Middle East*, s. 157-165

hat için çalışmalara başlandığı iddia edilmektedir⁴⁶⁷. Lakin söz konusu dönemde petrolden ısınma, aydınlatma ve taşımacılıkta yakıt olarak istifade edilmiyordu. Petrolün bu amaçla kullanımı için bir süre daha beklemek gerekecekti. Irak'taki petrolün bolluğu ve kalitesi o dönemde henüz bilinmiyordu. Dahası yukarıda da izah edildiği gibi bu proje Chesney tarafından politik ve ekonomik çıkarlar elde etmek gayesiyle 1830'lu yıllarda gündeme getirildi fakat 1857 yılında yine aynı sebeplerden dolayı askıya alındı. Hızlı değişen siyasî ve ekonomik dengeler İngilizleri de harekete geçmeye zorladı. Süveyş Kanalı Fransızlar tarafından ulaşım açılmadan önce Lord Palmerston Fransa ile ilişkilerini iyi tutmak ya da en azından çatışmadan uzak durmak ve başta Rusya olmak üzere diğer devletlerle ittifak kurmasına mani olmak istiyordu. Bu sebepten projenin hayata geçirilmesinin uygun olmayacağı kanaatini taşıyordu. Nitekim öyle de oldu ve bu önemli proje ilerde tekrar ele alınmak üzere askıya alındı. Fakat Fransızların 1869 yılında kanalı faaliyete geçirmeleri, Rusların Anadolu ve Irak'ta etkin olma çabaları İngilizleri aynı yıl projeyi hayata geçirmeye zorladı⁴⁶⁸.

4.4.2. Calais-Basra Demiryolu Hattı

İngiliz politikacılar arasında hem de kamuoyunda tartışma ve büyük heyecan yaratan bir başka proje ise Calais-İstanbul-Anadolu-Basra-Hindistan arası döşenmesi planlanan demiryolu projesidir. Bu çalışma 1848 yılında Pave adında bir İngiliz tarafından gündeme getirildi. Pave'e göre İngiltere'ye yaklaşık 30^{km} mesafedeki bir Fransız kıyı şehri olan Calais'den başlayan hat daha sonra Pekin'e kadar uzatılabilirdi. Hayata geçirildiği taktirde İngiltere'ye tartışmasız büyük menfaat sağlayacağı muhakkaktı, fakat bu projenin o dönemde hayata geçirilmesi imkânsızdı. Demiryolu yapımı ve işletiminde İngilizler öncü olmalarına karşın dönemin teknik imkânları bu denli büyük bir proje için yeterli değildi⁴⁶⁹.

4.4.3. Akdeniz-Birecik Demiryolu Hattı

Musul Konsolosu Rasam'ın 1871 yılında gündeme getirdiği güzergâhlar ise şunlardır: Fırat Vadisi boyunca devam eden yol ve el-Cezire'den Bağdat ve Kurna'ya doğru uzanan diğer yol. Her iki yolun da İskenderun ya da Samandağ'dan başlatılması

⁴⁶⁷ Yılmaz Karadeniz-Hidayet Kara, "Bağdat, Basra, Bahreyn ve Necid Bölgelerinde Osmanlı-İngiliz Nüfuz Mücadelesine Dair Layiha", *History Studies*, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s. 166-167

⁴⁶⁸ Saleh, *Britain and Iraq*, s. 111- Cengiz Orhonlu-Turgut Işıksal, "Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar, Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat", *TD (Tarih Dergisi)*, İst., 1963, s. 100-102

⁴⁶⁹ Özyürek, *Osmanlı-Alman İlişkileri*, s. 8

öngörülüyordu. Rasam'a göre hat İngiltere Hükûmeti için hem ekonomik hem kısa hem de daha kullanışlı olacaktı. Üstelik bu hat için gerekli olan emtia hattın geçtiği güzergâhlardan temin edilebilecek ayrıca bölge halkı da bu hattın inşaatında istihdam edilebilecekti.⁴⁷⁰ (bkz: **Ek 9**)

Akdeniz'den Birecik'e bir demiryolu döşenmesi halinde Akdeniz'e gemiler aracılığıyla getirilen emtia, mühimmat ya da asker karaya çıkacak ve buradan Birecik'e tren ile nakledilecek ve oradan da gemiler ile Fırat Nehri üzerinden Basra'ya ulaşılacaktı⁴⁷¹. Aynı şekilde, münbit hale getirilecek olan el-Cezire bölgesinin 12.000.000 dönüm arazisinden hasat edilen bol mahsûlat buradan İngiltere'ye nakledilebilecekti⁴⁷². İngilizler çok istekli olmalarına rağmen bu hattı hayata geçirmeyi başaramadılar.

4.4.4. Üsküdar-Basra Demiryolu Hattı

İngilizler tarafından gündeme getirilen ve İstanbul'un da bir hayli istekli olduğu bir diğer güzergâh ise Üsküdar'dan Basra'ya ulaşacak olan yoldur. Projenin planı ile ilgili olarak İngiliz Hint Hükûmetinden Londra'ya gönderilen rapor 24 Temmuz 1868 tarihli Pall Mall Gazetesinde de “*muhaberat*” başlığı altında neşredilmiştir⁴⁷³. (Bkz., **Ekler 10**)

Gazetede Fırat ve Dicle vadileri üzerinden döşenmesi planlanan hattın ayrıntısı ile bahsedilmekte, Üsküdar'dan vadiye kadar olan hat ile ilgili bilgi verilmemektedir. Fakat Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden ulaştığımız belgede söz konusu hat ile ilgili ayrıntılı bilgiler mevcuttur⁴⁷⁴ (Bkz. **Ekler 2**). Belgenin ihtiva ettiği bilgiler

⁴⁷⁰ FO 78/2195, 22.11.1871

⁴⁷¹ Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, s. 189-190- Zevra Gazetesi, 26 Rebiülevvel 1286 (M. 6 Temmuz 1869)

⁴⁷² “...ameliyât-ı fenniyye yapılırsa Cezîretü'l-Arab dünyânın en münbit kıt'alarından biri olacak ve aç Avrupa'yı doyurmak için Asya'da pek mühim ve cesîm bir erzâk anbarı haline gelecektir. Çünkü toprak fevkalâde münbit olup, yalnız muntazaman ırvâ ve iskâ olunması iktizâ ider. Bundan başka Cezîretü'l-Arab, Mısır gibi sırf bir çöl olmayıp sed sed birer park hâlinde bulunduğu cihetle pek güzel mevâşî beslenir. Burada kâbil-i fellâhat 12.000.000 dönüm arâzî vardır ki, muntazam surette ırvâ olunması lâzımdır. Fakat bir şeye daha ihtiyaç vardır: O da Bahr-i Sefîd'e doğrudan doğruya bir şimendüfer inşasıdır. Çünkü iskâ edilecek arâzinin mahsûlü için en mühim bazar-ı revâc şark değil garbdır...” Selahattin Tozlu-Ahmet Ali Gazel, “Cezîretü'l-Arap'ta Bayındırlık Faaliyetlerine Dair Kaynak Yazılar II”, *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi IV/2*, Elazığ, 2006, s. 180

⁴⁷³ Pall Mall Gazette, “*Muhaberat*”, 24.07.1868

⁴⁷⁴ “Üsküdardan Basra Körfezine kadar bir temur yolu inşâ'sı imtiyâzını istihsâl için ba'zı zevât-ı mu'tebere taraflarından bi'l-vükelâ bu kere Dersaâdet'e gelmiş olan İngilterelü Möşyö İstovart (Steward) ile hadd-ı esâsiyyesi huzûr-ı âli cenâb-ı dâverilerinde kararlaştırılmış olan mevâdd-ı meclîs-i meâbir'de dahi müzâkere ve tetkik olunarak bir mukaddeme-i mukâvele şekline konulmuş ve tercümesi manzûr-ı aleyh vekâletpenâhileri buyurulmak üzere leffen takdîmi pişkâh-ı sâmi kılınmış olmağla ve mumâileyh

doğrultusunda hattın yapımına başlanması için Sultanın hemen onay verdiği anlaşılıyor ancak alınan bu onaya ve her iki devletin bu hususta oldukça istekli olmalarına karşın bu proje de hayata geçirilemedi. Süveyş Kanalına alternatif olarak düşünülen demiryolu projesinin hayat bulamamasının yegâne sebebi ise yine Süveyş Kanalıdır. Kanalin açılışından sonra Mısır Hidivi İsmail Paşa ekonomik açıdan sıkıntıya girince kendisine ve Osmanlı Devletine ait kanal hisselerini İngilizlere sattı. İngiltere Başbakanı Disraeli demiryolu projesine harcanacak para ile kanal hisselerini alınca kanala alternatif olarak düşünülen demiryolu projesinden vazgeçildi ya da ileri bir tarihe ertelendi⁴⁷⁵. Fasilalarla bu tren yolu projeleri İngiltere gündemine gelse de fazla revaç bulmadı. Fakat birliğini sağlayan Almanya'nın ekonomisini düzeltmek, yeni çıkar ve nüfuz alanları elde etmek için doğuya yöneleceği tahmin edilmekte idi. Zira Almanların böyle davranmaları menfaatlerinin gereği idi. Nitekim öyle de oldu ve Türk-Alman münasebetleri hızla gelişti. İngilizler önceleri Almanlara fazla önem atfetmediler ve İstanbul'daki siyasî çalışmalarında Almanların takipçisi olmadılar. Bu siyasî hata 1903 yılında Almanların demiryolu imtiyazını almalarına olanak sağladı. Bu hamle iki ülke arasında diplomatik gerginliği bir anda arttırdı. Almanlar İngilizlere, İngilizler de Almanlara içten içe kin duymaya başladılar. I. Dünya Savaşına giden yolda Alman-İngiliz çekişmesinin odak noktalarından birisini teşkil eden bu proje Almanlar tarafından hayata geçirildi. Alman diplomasisi İngiliz diplomasisine üstün geldi⁴⁷⁶.

4.5. Hindistan Posta Sistemi (Indian Postal System)

Irak'ın jeopolitik ve jeostratejik özelliklerinin Avrupalılar tarafından farkedilmesinin ardından burada siyasî, iktisadî ve dinî nüfuz alanları oluşturmak için özellikle İngilizler, Fransızlar, Ruslar ve XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Almanlar burası için birbirleri ile amansız mücadeleye tutuştular. Uzun soluklu olan bu mücadelenin en fazla kazananı hiç kuşkusuz İngilizlerdi⁴⁷⁷.

mukâvelenâme-i mezkûru olub bir an evvel Viyana'ya avdet emelinde bulunmağla muvâfık irâde-i 'âliyye-i dâverileri buyurulacağı mezkûr mukâvelenâmenin hasb-el me'muriye taraf-ı kemterânemden imzâ olunarak mûmâileyh yedine i'tâsına ibtidâr olunacağı... BOA, I.MMS, 35/1444

⁴⁷⁵ Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, s. 189-193

⁴⁷⁶ Earle, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, s. 189-193

⁴⁷⁷ "...Avrupalılar, geri kalmışlığına rağmen Irak'ın stratejik önemini kavradılar. Britanya bölgeyi zaten kontrol ediyordu ve şimdi de burasını Hindistan için geçit olarak görüyordu. İstanbul'u Irak'ın büyük şehirlerine bağlayan telgraf ve posta servisi hususunda Osmanlı Devletinin yardımcısı oldu. Tabi bu hatları da Körfez ve Hindistan'a bağladı. Zamanla da Mezopotamya'yı çıkar alanı haline getirdi. Aynı zamanlarda da Fransa kuzeydeki Musul'a, Rusya ise Basra Körfezine göz dikmişti. Almanya Osmanlı Devleti ile ittifak kurmuştu..." Geoff Simons, *Iraq from Sumer to Post-Saddam*, Third Edition, Palgrave

Doğal zenginliklerinin yanı sıra Hindistan'a ulaşım için son derece önemli kara ve nehir taşımacılığına uygun güzergâhlara sahip olan bu bölge için İngilizler çalışmalara başladılar. Bu çalışmalardan birisi de Londra'nın Hindistan ile iletişimini sağlayacak olan Hindistan Posta Sistemidir (Indian Postal System). İngilizler geçmişte Moğollar, Fatımiler ve İranlıların kullandığı deve postasını faaliyete geçirdiler⁴⁷⁸. Yani gemilerle Suveydiye* iskelesine gelen posta buradan develere yüklenerek Basra Körfezine ve buradan da Hindistan'a ulaşmakta idi. Bu sistem sayesinde Londra-Bombay arası haberleşme okyanus üzerinden ve Afrika Kıtası dolaşarak yapılan diğer sistemle kıyaslanamayacak derecede kısa ve ekonomik idi⁴⁷⁹.

Doğu Hint Kumpanyası, posta sisteminin güvenliğini sağlamak ve yeni yeni hayata geçmeye başlayan Basra ticaretini kontrol altında tutmak amacıyla 1764-1766 yılları arasında Basra'da, XIX. yüzyılın başlarında da Bağdat'ta temsilcilikler açtılar. Bu sistem İngilizlerin Irak üzerindeki faaliyetlerinin ilkidir. İngilizlerin bu sistem ile Irak'ta başlayan faaliyetleri sürekli ve artarak devam etti⁴⁸⁰.

Sistem diğerine göre oldukça avantajlı idi fakat halen aksiliklerin, gecikmelerin ve bazı aşiretlerin saldırılarının önüne geçmek tam olarak mümkün olamıyordu. Bu aksilikleri ortadan kaldırmak ve nüfuz alanlarını daha da arttırabilmek maksadıyla 1834'te gemilerini Irak'ı boydan boya katederek Basra Körfezine akan Fırat ve Dicle nehirlerinde yüzdürmeye başladılar. Güvenliği sağlamak maksadıyla savaş gemileri bu gemilere eşlik ediyordu. Böylece bahsedilen aksilikleri bir hayli azaltmakta muvaffak oldular⁴⁸¹. Fırat ve Dicle nehirlerinin nehir taşımacılığı için uygunluğunu araştırmak maksadıyla Chesney'nin ekibinde yer alan Henry Blosse Lynch İngiliz ekibi ile İngiltere'ye dönmeyerek Irak'ta kaldı. Lynch kardeşler burada taşımacılık şirketi

Macmillan, New York, 2004, s. 181-182-Iraq, Visual Geography Series, www.vgsbooks.com, s. 24-25-Saleh, *Britain and Iraq*, s. 95-Ireland, *Iraq a Study in Political Department*, s. 38-39

⁴⁷⁸Godfrey, *Iraq and Persian Gulf*, s. 264- İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi VI*, Dördüncü Baskı, İst., 1997, s. 71-72

* Bugün Hatay ili sınırları içerisinde kalan Samandağ İlçesi.

⁴⁷⁹ Lutskiy, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, s. 62-63- www.postalheritage.org.uk

⁴⁸⁰ www.postalheritage.org.uk - Simons, *Iraq from Sumer to Post Saddam*, s. 183-184

⁴⁸¹ Guest, *The Euphrates Expedition*, s. 141- "Efendim;

Basra Körfezinde ticaret yapan Britanya gemilerinin güvenliği ve korumasını sağlamak maksadıyla zât-ı âlilerinizin komutamdaki gemisi Africanic'e Sir Amiral Samuel Mood'un talimatlarına uyarak geldiğimi tarafınıza bildirmekten onur duyarım." FO 248/34-Polk, *Irak'ı Anlamak*, s. 71-72

kurdular ve yük taşımacılığının yanı sıra Anadolu üzerinden Hindistan-Britanya posta sisteminin Hindistan-İrak arasındaki muhaberâtını sağladılar⁴⁸².

Madras'tan Londra'ya 1830'da gönderilen bir mektup. The British Postal Museum & Archive

⁴⁸² Searight, *The British in The Middle East*, s. 164-Orhonlu-Işıksal, *Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar*, Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat, s. 101-Bilgin, "Türk-İrak İlişkilerinin Tarihsel Boyutu", s. 215 - Guest, *The Euphrates Expedition*, s. 141

Hindistan'dan Edinburg'a gönderilen bir başka mektup. The British Postal Museum & Archive

4.6. Karayolu (Şose)

El-Cezire XVI. ve XVII. yüzyıllarda ulaşım ve iletişim açısından önem arz etmekteydi. Basra-Bağdat-Anadolu ya da Basra-Bağdat-Şam arasında karayolları mevcuttu⁴⁸³. Uzun seneler bu güzergâhlar önemlerini korudular ve ticaretin yanı sıra iletişim amaçlı olarak azamî derecede istifade edildiler. Bu güzergâhlar yalnızca Türklerin ya da Arapların kullanımı için değil, izin alan ve gümrük vergilerini ödeyen her ülke ve millete açıktı. Ayrıca kendi can ve mal güvenlikleri de devletin koruması altında idi. Muhtelif mesafelerde kurulan hanlar ve kervansaraylar bu yollara canlılık kazandırıyordu.

Anadolu üzerinden Musul, Bağdat, Basra, Basra Körfezi ve buradan da Hindistan'a ulaşan yol İngilizler için oldukça önemli idi. Böylelikle hem Irak içlerine kadar nüfuz edebilir hem de sömürgelerine giden kısa ve ekonomik alternatif bir yola

⁴⁸³ Godfrey, *Iraq and Persian Gulf*, 1944, s. 264-Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, s. 70-71

sahip olabilirlerdi. Tüccarlar ve seyyahlar böyle bir yol için hükûmetlerine başvuruyorlardı. Çünkü Ümit Burnunu takip ederek gidilen yol kendilerine yaklaşık üç aya mal oluyordu. Bu yola alternatif güzergâhlar ise Süveyş Kanalı ve İskenderun'dan Fırat Nehri'ne ve buradan gemilerle Basra'ya oradan da Hindistan'a giden yoldu. Diğer güzergâh ise Basra'ya ulaşmadan Bağdat'a oradan da İran'ı geçerek Hindistan'a ulaşan yoldu⁴⁸⁴.

İngilizler sömürmesine ulaşmak için Irak'ı muhakkak sûrette göz önünde bulundurmak ve burasını bayındır hale getirmek ve güvenliğini sağlamak için ellerinden geleni yaptılar. Mevcut yolları ıslah ettiler ve yeni yolları hayata geçirdiler. Bunların güvenliğini sağlamak için hem yerel yöneticiler hem de bölge aşiret ve kabile reisleri ile antlaşmalar yaptılar. İngilizler bu yollar sayesinde hem ticaretlerini arttırdılar hem de bölge içerisinde daha hızlı hareket etme imkânı buldular⁴⁸⁵.

4.7. Eğitim ve Sağlık Kurumları

Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu ekonomik, siyasî ve sosyal çıkmazdan en çok etkilenen bölgelerden birisi de hiç şüphesiz Irak idi. Merkezden uzaklığı ve idaresinin zorluğu belirgin bir otorite boşluğu doğurdu. Bu durum kamu hizmetlerinin buraya ulaşmasına mani oldu.

XIX. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti birçok batılı devletin de yaptığı gibi sosyal ve iktisadî hayatın işleyişi için bir bütçe ayırmadı bunu vakıflar ve bazı hayır kurumlarına havale etti. Sanayi İnkılabı ve değişen Dünya düzeni, devletleri bu politikalarını değiştirmeye zorladı. Osmanlı Devleti bu tarihten itibaren kademe kademe merkez ve çevresi ile sınırlı kalan sosyal çalışmalar yürüttü, bu çalışmalar için sınırlı da olsa bütçe ayırdı. Bu çalışmalar içerisinde yeni yolların inşası ve mevcut olanların ıslahı, köprüler ve viyadükler, ibadethaneler, okullar ve hastaneler sayılabilir⁴⁸⁶. Fakat yukarıda da değinildiği gibi bu faaliyetler merkez ve çevresi ile sınırlı kaldı. Örneğin tüm Irak'ta okullaşma oranı çok düşük seviyede kaldı. Osmanlı genelinde de eğitim düzeyi oldukça düşük olmasına karşın Irak'ta bu oran İstanbul ve İstanbul'a yakın şehirlerle kıyaslandığında bir hayli gerilerdeydi. Bir yerleşim yerinin olmazsa olmazlarından olan sağlık kuruluşları ise yok denecek kadar azdı. Basit hastalıklar dahi

⁴⁸⁴ Searight, *The British in the Middle East*, s. 51

⁴⁸⁵ Guest, *The Euphrates Expedition*, s. 241

⁴⁸⁶ Mustafa Öztürk, *Tarih Felsefesi*, 2. Baskı, Akçağ Yay., Ankara, 2010, s. 285-286

ölümlere sebep olabiliyordu. Dahası ilaç bulmak imkânsızdı⁴⁸⁷. Karantina hizmetleri son derece kısıtlıydı. Nitekim 1831’de tüm Irak’ı sarmalayan bir veba salgını ve hemen ardından meydana gelen sel felaketi halkı perişan etti. Felaketin meydana geldiği senede Bağdat’ta günde ortalama 200-300 kişi hayatını kaybediyordu⁴⁸⁸. Basra ve Musul’da da neredeyse aynı durum söz konusuydu. Irak’ın bu hassas durumu yabancı, bilhassa İngiliz, müdahalesi ve nüfuzu için davetiye çıkarıyordu. Zira bu devletler siyasetleri icabı bu durumdaki yerlere önce yardım elini uzatıyorlar ardından da öğretmenleri, mühendisleri ve doktorları burada ülkelerinin menfaatleri doğrultusunda her türlü faaliyeti icra ediyorlardı. Bu kişiler mesleklerini icra etmelerinin yanı sıra kimi zaman misyoner, kimi zaman antikacı kimi zaman da özgürlükleri ve demokrasiyi anlatan bir vaiz olabiliyorlardı. Bu durum da Irak’ın dini, kültürü ve ekonomisi üzerinde olumsuz etkiler meydana getiriyordu.

İngilizlerin bu faaliyetleri 1830’lu yıllarla sınırlı kalmadı tam aksine artarak devam etti. Merkezî idarenin bu kadar zayıf olması İngilizlerin elini oldukça kuvvetlendirdi. Yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde İngiltere Irak’a fiilen hâkim hale geldi. Bu dönemde Milliyetçi propagandaya da ağırlık verilerek Irak halklarının Osmanlı Devletine olan bağlılığı zayıflatıldı. I. Dünya Savaşına giden yolda Osmanlı Devleti gözden çıkarıldı ve toprakları gizli antlaşmalarla paylaşıldı. Bu antlaşmalar neticesinde Irak İngilizlere düştü. Yüzyıl boyunca Irak’tan ziyâdesiyle istifade eden İngilizler için burasının kendileri tarafından işgali zamanı gelmişti. Uzun zamandır uyguladığı şeyh ve emir gibi nüfuz sahibi kişileri himayesine alma ve bunları otoriteye karşı kışkırtma politikasını savaş öncesi ve savaş esnasında da devam ettirdiler. Bu siyasetleri sayesinde İngilizler Irak’ın İstanbul ile bir hayli zayıflayan bağlarını politik manevralarla koparmakta ve Türkleri buradan uzaklaştırmakta zorlanmadılar.

⁴⁸⁷ “...gurebâ hastalarının tedâvisine mahsûs hastane şöyle dursun koca memleketin tabip ve eczacısı bile olmadığından haste-gân hastalık hakkında tesirât-ı külliyesi şer’an ve aklen müsbet ve müsellemler olan müdâvât-ı tıbbiyeden mahrum oldukdan başka bir takım gurebâ ve fukârâ hastaları bakacak kimseler olmamasıyla şurada ve burada ve harab medreselerde ve han köşelerinde ve hatta ekser def’a sokak ortalarında sürünerek halleri ve bu takımının âvâze-i âh ve ityanları görenlerin ve işidenlerin yüreklerini paralamaktadır...” Zevra Gazetesi, Numro: 7, 1 Cemaziyelahir 1286 (M. 8 Eylül 1869), s. 14

⁴⁸⁸ Simons, *Iraq from Sumer to Post-Saddam*, s. 179

SONUÇ VE ÖNERİLER

Çalışmada Britanya İmparatorluğunun 1798-1876 yılları arasında Irak'ta yürüttüğü siyasî, iktisadî, kültürel ve dinî politikalar ve bunun hem Irak hem de Osmanlı Devletine yansımaları hakkında bilgi verilmeye gayret edildi.

Varılan sonuçları şöyle sıralayabiliriz:

Amerika Kıtasından büyük kayıplar vererek çekilmek zorunda kalan İngilizler, anavatanı besleyecek ve zenginleştirecek başka zengin ve birlikten yoksun yerler aramaya koyuldular. İngilizlerin yeni sömürgesinin Hindistan olması gerektiği hususunda İngiliz politikacılar görüş birliğine vardılar. Zenginliğine karşın siyasî ve dinî yönden parçalanmış olan bu memleket, İngiltere'den önce birçok devlet tarafından istila edilmekten kurtulamamıştı. Hindistan'ın bu hassas durumu İngilizler tarafından iyi değerlendirildi ve kısa sürede burası işgal edildi.

İşgalden sonra Hindistan ve buraya ulaşan yol ya da yolların emniyet altına alınması Sömürge Bakanlığının en önemli görevlerinden biri oldu. İngiliz İmparatorluğu için Irak bölgesinin jeopolitik ve jeostratejik konumu işte bu güvenlik kaygılarından dolayı ehemmiyet kazandı. İngiltere, Irak'a egemen olduğu taktirde burası Hindistan Ticaret Yolu emniyeti için adeta ileri bir karakol vazifesi görebilirdi. Ayrıca bu yola alternatif nehir, demiryolu ve şose (karayolu) aracılığıyla Irak üzerinden daha kısa ve ekonomik güzergâhlara sahip olunabilir, Irak'ın kontrol altında tutulmasıyla Ortadoğuda Rusya ve İran'ın İngiltere aleyhtarı politikalarına set çekilebilirdi. Bu amaçla İngiltere Osmanlı Devleti ile ittifak halinde oldu ve kurduğu dostluk sayesinde bu devletten Irak'ta yapacağı çalışmalar için çoğu zaman müsaade almaya mazhar oldu.

XVIII. yüzyılın son çeyreğinde Basra'da temsilcilik açan İngilizler aynı yüzyılın sonunda burada konsolosluk açmayı başardılar. Bundan çok kısa bir zaman sonra Bağdat ve Musul'da da konsolosluklar açarak Osmanlı Devleti aleyhine olan faaliyetlerini yüzyıl boyunca hatta I. Dünya Savaşı sonuna kadar icra ettiler. Bunun için de başta konsolosları olmak üzere, ajanları, temsilcileri, memurları, tüccarları ve misyonerleri aracılığıyla devletin mülkî ve idarî yetkilileri, kabile ve aşiret şeyhleri, ulema ve nüfuzlu kişileri ile sıkı münasebete girerek bunlar üzerinde nüfuz kurmaya çalıştılar ve bunu da çoğu zaman başardılar. Devletin içinde bulunduğu siyasî ve ekonomik çıkmazı iyi değerlendiren İngilizler Irak'ta istediklerini elde etmekte

zorlanmadılar. Irak'ı fiilen kontrolleri altında tutarlarken burada Osmanlı Devletinin egemenliğini göstermek de olsa kayıtsız şartsız desteklediler. Çünkü zayıf ama kendi kendine yetebilen Osmanlı Devletinin varlığını devam ettirmesi ve Irak'ın resmen sahibi olması İngilizlerin çıkarlarına hizmet ediyordu. Bu siyaset Osmanlı Devletinin sürekli zayıflaması ile zaman içerisinde akâmete uğradı. İngilizler XIX. yüzyılın son çeyreğine doğru bu politikalarını değiştirmeye başladılar ve artık Osmanlı Devletinin düşmanları ile işbirliğine yöneldiler. Devletin iyiden iyiye yok olma yoluna girdiği hususunda Ruslar ile hemfikir oldular. 93 Harbi olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi öncesinde Osmanlı Devletini desteklemekten vazgeçtiler, dahası bu safhadan sonra devleti yıkmak, mümkünse topraklarına tamamen sahip olmak ya da diğer devletlerle paylaşmak için politikalar geliştirmeye ve açıktan ya da gizli antlaşmalar yapmaya başladılar. Bu çerçevede önce Ruslar sonra da Fransızlar ile anlaştılar.

I. Dünya Savaşı patlak vermeden yıllar önce muhasım devletler birbirlerine karşı bloklar oluşturmaya ve stratejiler geliştirmeye başladılar. İngiltere; Almanya, Avusturya Macaristan ve İtalya'ya karşı Rusya ve Fransa ile İtilaf Devletleri blokunu oluşturdu. Osmanlı Devleti ise bu blok içerisinde yer almak ve İngiltere ile dostluğunu tazelemek taraftarıydı lakin İngiltere, İtilaf Devletleri ile gizli antlaşmalar yaparak Osmanlı Devletini masa üstünde paylaşmıştı bile. Bundan sonra Osmanlı Devleti kendisini İttifak Devletleri arasında buldu. Harp sırasında İngiltere ve müttefikleri aralarında yapmış oldukları antlaşmaları hayata geçirmek için harekete geçtiler ve Osmanlı Devletinin topraklarını bir bir işgal etmeye başladılar. Bu yerlerden birisi de hiç şüphesiz Irak idi. Yüzyılı aşkın süredir oluşturduğu çıkar alanını İngiltere ne Rusya ne de Fransa'ya kaptırmak niyetinde idi. İngiltere, Osmanlı Devletine karşı verdiği mücadelede başarılı oldu ve burasını ele geçirdi. Misâk-ı Millî sınırları içerisinde kalan Musul ise Türkiye Cumhuriyetinin tüm çabalarına karşın İtilaf Devletleri tarafından çizilen sun'î sınırın diğer tarafında kaldı. İngiltere'nin Irak'ta sabırla, yılmadan ve kararlılıkla uyguladığı uzun soluklu siyaset böylelikle başarıya ulaştı ve Irak, Osmanlı Devletinden kopararak İngiltere mandası haline getirildi. Bunun temelleri çalışmamızda gizlidir. 1921'de monarşik bir Krallık kuruldu ve Faysal bin Hüseyin Irak'ın ilk Kralı oldu. Manda rejimi yerini Krallığa bıraktıysa da İngiltere'nin tahakkümü devam etti. 1958 senesinde ise Abdülkerim Kasım'ın Başbakan olması ile bağımsız bir Irak Devleti kuruldu fakat bu devlet de yine İngiltere'nin uydusu olmaktan kurtulamadı. İngilizlerin direktifleri doğrultusunda hareket eden Iraklı politikacılar ülkeyi İngiltere'nin etki alanından

kurtarmaktan bir hayli uzaktılar. Buna teşebbüs edenler ise darbelerle derhal bertaraf edildiler.

İstikrarsızlaştırılan Irak'ta savaşlar, uyuşmazlıklar, kabile ve aşiretler arası kavgalar hiç eksik olmadı. İç ve dış meseleler aslında petrol ve doğalgaz zengini olan Irak'ı güçsüz ve fakir düşürdü. İran ile girilen ve 9, 5 yıl süren kazananı belirsiz savaş sıkıntıları daha da arttırdı. Fakat Irak petrolü ve doğalgazı halen Irak'ın yeraltı zenginliği olarak varlığını sürdürüyor ve petrolü Dünya rezervinin 1/10'una tekabül ediyordu. Dönemin Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin ülkesinde kimyasal silah bulundurmak, diktatörce ülkesini yönetmek ve halkına zulmetmekle suçlanarak Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere tarafından 1990 ve 2003 yıllarında iki defa yenilgiye uğratıldı ve ülkesi yine bu devletler tarafından işgal edildi. Tarihte bugün, geçmişin yekünüdür. Günümüz olayları, geçmişten devam edegelen olaylardır. Tarih süreklilik arz etmektedir. Günümüzde Irak'ın işgali, Şii-Sünnî çatışması geçmişten gelen olaylardır. Kısa süre önce ortaya çıkarak Irak ve Suriye'nin politik ve stratejik noktalarını ele geçirerek kendinden olmayanları katleden Işid terör örgütü yaptıkları ve hedefleri dikkate alınırsa Vahhabi örgütü ile aralarındaki benzerlik daha iyi anlaşılacaktır. İngilizler, Vahhabileri bertaraf etmeyi başaramayınca bu örgüt ile anlaşma yoluna gitmiş ve bundan sonra Vahhabiler sürekli kuvvet kazanmışlardı. Günümüzde İngilizlerin Irak'ta bu kadar etkin olmalarına muhalif olarak terör örgütlerinin vücuda gelmesi ve bu kadar etkili olmaları dinî ve millî gerekçelerle açıklanamaz. Ayrıntısıyla anlatılmaya çalışıldığı üzere İngilizler Irak'ta etkin olmaya başlayınca buranın idarecileri, aşiretlerin önde gelenleri ile münasebetler kurmaşlar zamanla bu münasebetler İngiliz himayesine dönüşmüştü. Bu durum doğal olarak İngilizlerin burada kontrolü ellerine almalarını bir hayli kolaylaştırmıştı. Günümüzde de bu durum pek değişiklik göstermez. İngilizlerin bilgisi ve izni dışında Iraklı yöneticilerin kararlar alması neredeyse imkansızdır. İngiltere-ABD ittifakı ile Irak arasında meydana gelen iki büyük savaşın Irak üzerindeki yıkıcı etkileri halen devam ederken Irak'ın en yakın dost ve müttefik ülkerinden birisi yine İngiltere'dir. Irak'ın öz kaynakları İngiltere'nin kontrolünde olmasına rağmen bu durumdan rahatsızlığını ifade eden Iraklı yönetici sayısı bir hayli azdır. İngilizler Basra Körfezinde hakim güç haline gelince günümüzde Körfez ülkeleri olarak adlandırılan Katar, Kuveyt, Umman ve Bahreyn gibi şeyhlikleri tek tek himayelerine aldılar. Bu şeyhlikler günümüzde

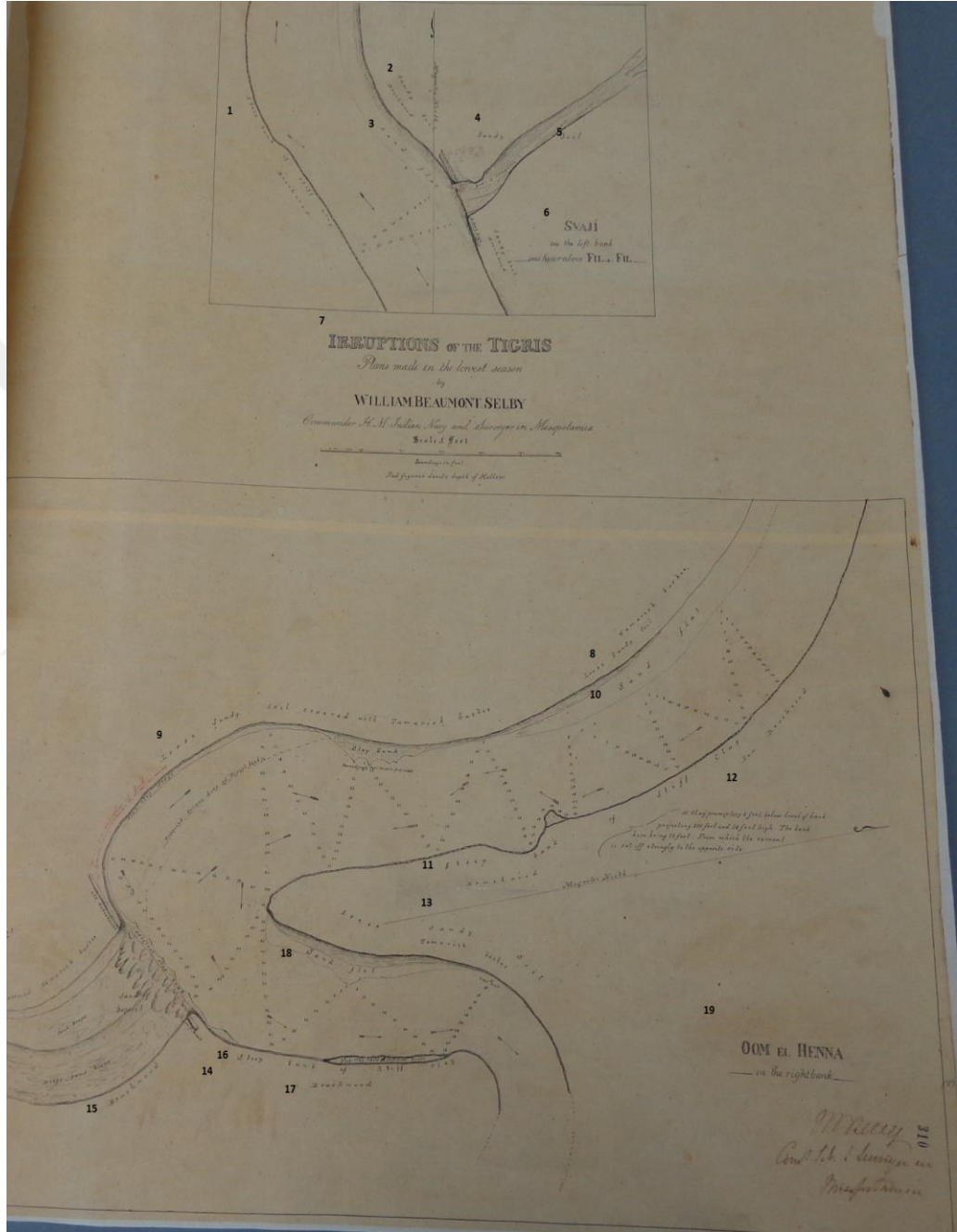
bağımsız devletler görünümü arz etseler de üzerlerinde İngiliz himayesi aynen devam etmektedir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Irak bölgesinin siyasî, hukukî, sosyal ve ekonomik durumu, yabancı devletlerin müdahaleleri ve bunun Irak, Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyetine yansımalarının konunun uzmanları, araştırmacılar ve ihtisas yapmak isteyen öğrenciler tarafından araştırılması ve değerlendirilmesi, Irak tarihi hakkında Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Londra’da bulunan The National Archives’ta yer alan sayısız ana kaynaktan elde edilen bilgi ve belgelerin bilim dünyasının istifadesine sunulması hem Irak tarihi hem de Türk tarihi için son derece önemlidir. Bu konuda yapılacak olan çalışmalar Irak tarihinin aydınlatılmasına ve günümüzde Irak’ta meydana gelen ve ülkemizin de içinde bulunduğu Ortadoğuyu yakından etkileyen olayların görünürde olmayan gizli yanlarını daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

EKLER

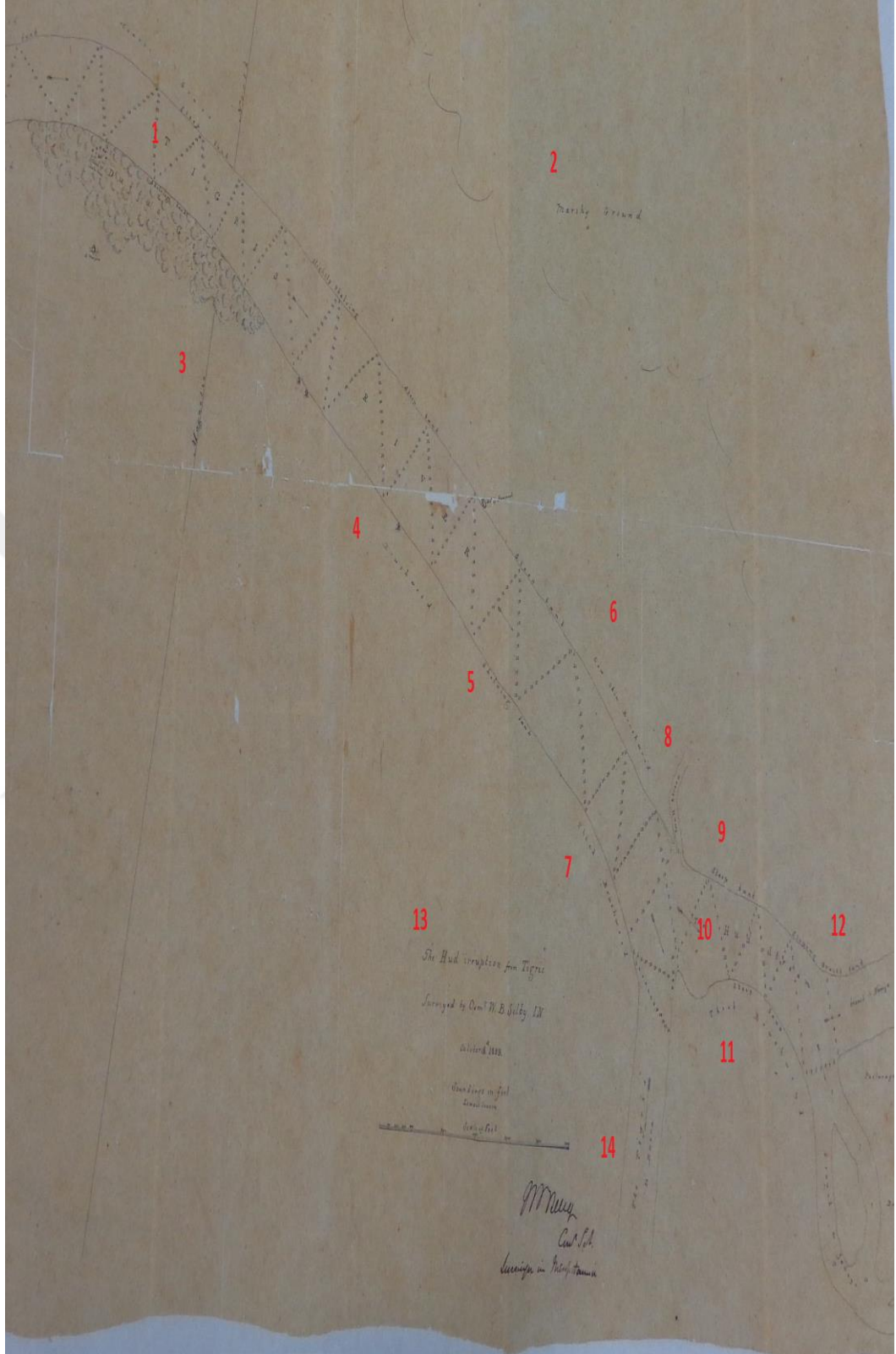
HARİTALAR VE KROKİLER

Ek 1: MFQ, 1/1302 (Birinci Kısım) İngiliz kumandan Selby tarafından hazırlanan Dicle Nehrinin taşkınlarını gösterir kroki.

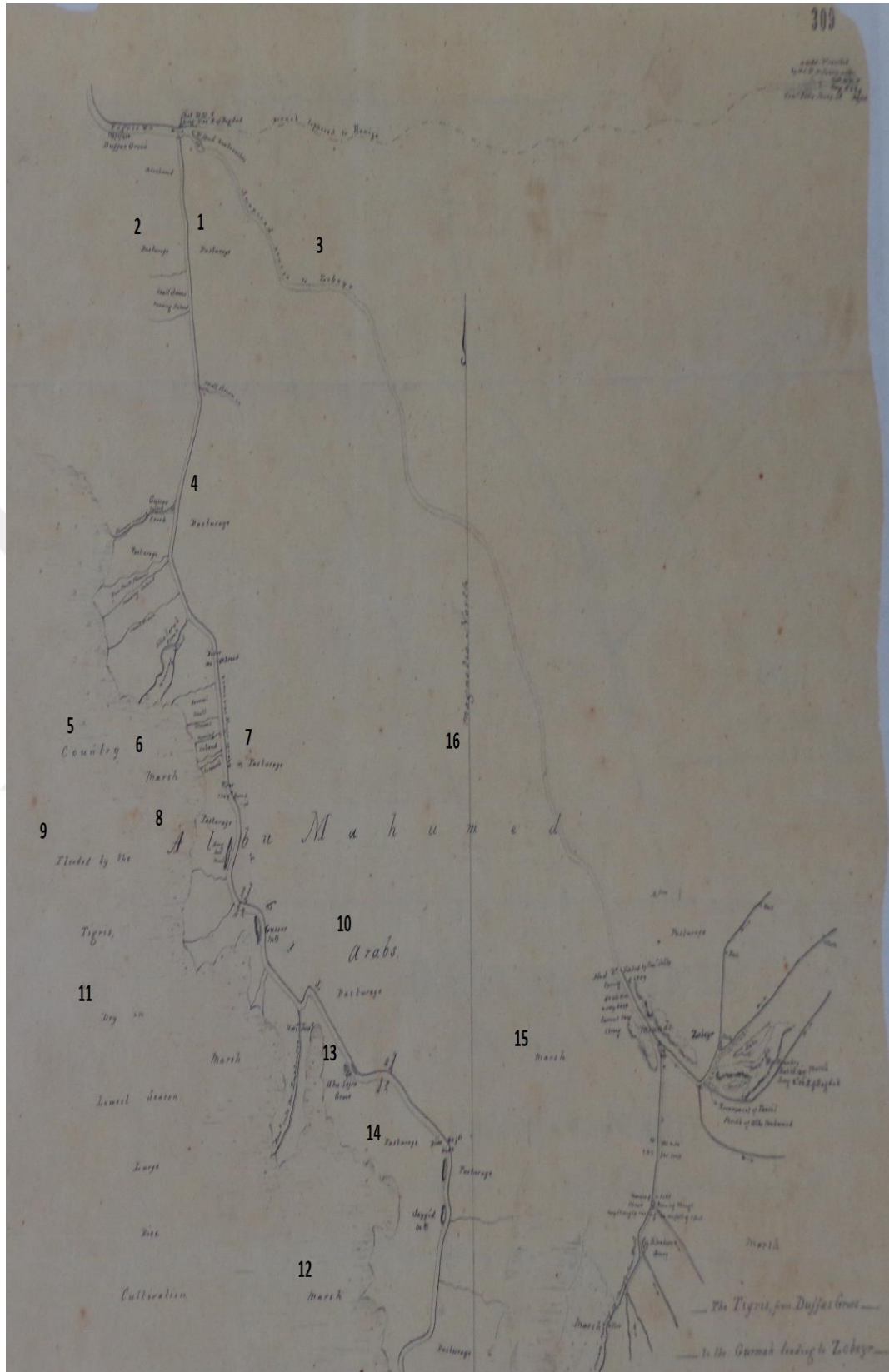
1) Sert balçıklı dik kıyı 2) Kumlu toprak 3) Kum düzlük 4) Kumsal 5) arazi 6) Fil-a-Fil'in bir saat mesafe yukarısında nehrin sol kıyısında bulunan Svaji 7) Majestelerinin Hindistan donanması komutanı ve Mezopotamya müfettişi William Beaumont Selby tarafından Dicle Nehri taşkını hususunda suyun en düşük olduğu mevsimde hazırlanan plan 8) Çalılık 9) Çalılıkla kaplı geniş kumluk arazi 10) Kum düzlük 11) Dik kıyı 12) Sert balçık 13) Kumluk arazi 14) 15) Çalılık 16) Sert balçıklı dik kıyı 17) Çalılık 18) Kum düzlük 19) Nehrin sol tarafında bulunan Oom el Henna

(İkinci Kısım)

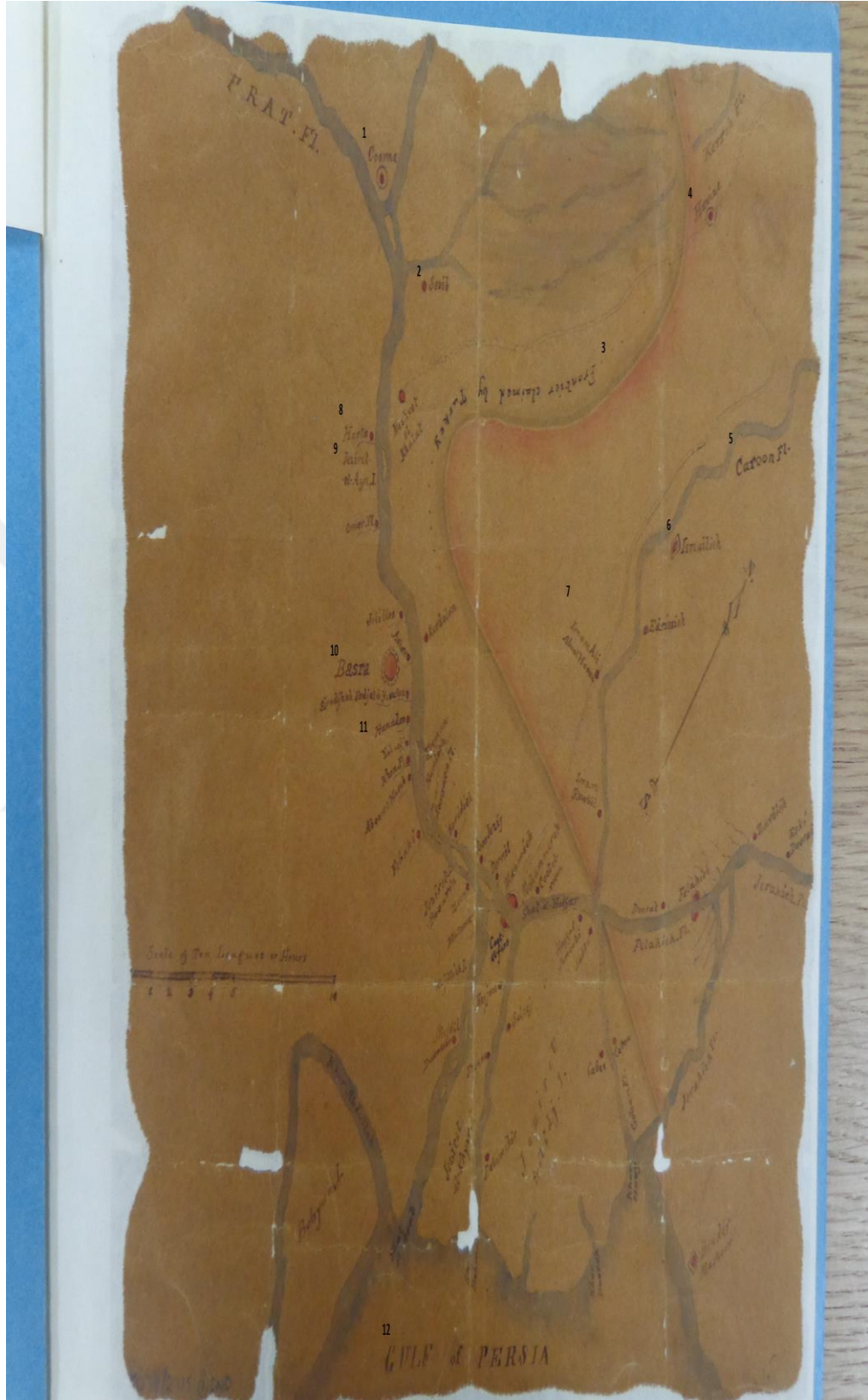
- 1) Dicle Nehri 2) Bataklık 3) Magnezit 4) Çalılık 5) meyilli kıyı 6) Kısa seyrek çalılık 7) Sık çalılık 8) ... 9) Dik kıyı 10) Hud Çayı 11) Sık çalılık 12) ... 13) Ekim 1869 tarihinde Kumandan Selby tarafından çizilen Dicle Nehrinden Hud Çayı baskını 14) Basra Körfezine doğru Dicle Nehri

(Üçüncü Kısım)

1)Otlak 2) Otlak 3) Zubeyr 4) Otlak 5) Kırsal Alan 6) Bataklık 7) Bataklık 8) Albu Muhammed 9) Dicle Nehrinin taşkın yaptığı yer 10) Araplar 11) Nehir suyunun en alçak olduğu dönemdeki kuraklıkta büyük çeltik hasadı 12) Bataklık 13) Ebu Sejra 14) Manyetik kuzey

Ek 2: MFQ, 336 Basra Körfezi ve Civarı Krokisi.

1) Kurna 2) Seviz 3) Türkiye tarafından iddia edilen sınır 4) Havize 5) Karun 6) İsmailiye 7) İmam Ali Ebu Hasan 8) Horta 9) Ceziretü'l-Ayn 10) Basra 11) Hamedan 12) Basra Körfezi

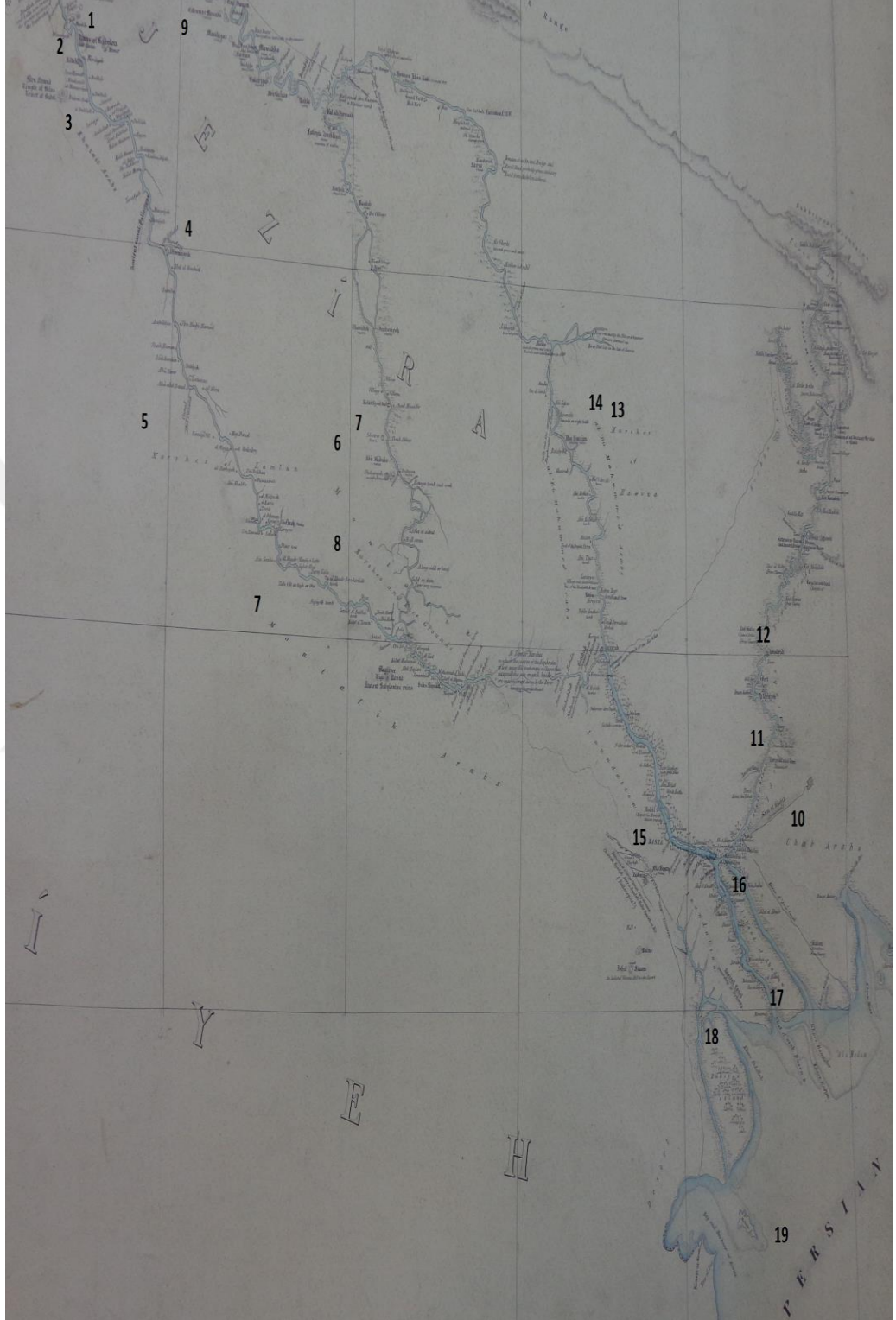
Ek 3: MR, 1/647

H. Blosse Lynch'in başkanlığındaki keşif ekibi tarafından "Fırat-Dicle-Kurna nehirleri hattındaki Akdeniz ve Basra Körfezi arasındaki yerleşim yerleri ve burada meskun aşiretleri ve kabileleri gösterir harita. (birinci Kısım)

- 1) Mezopotamya ya da el-Cezire 2) Düleym Arapları 3) Düleym Arapları 4) Medyan Seddi (Nemrud Seddi) 5) Ambar 6) Bağdat 7) Şammar Arapları 8) Zubeyd Arapları 9) Kerbela 10) Luristan 11) Hamrin bölgesi 13) Dulahu 14) Kirmanşah 15) Karadağ 16) Halepçe 17) Konda

(İkinci Kısım)

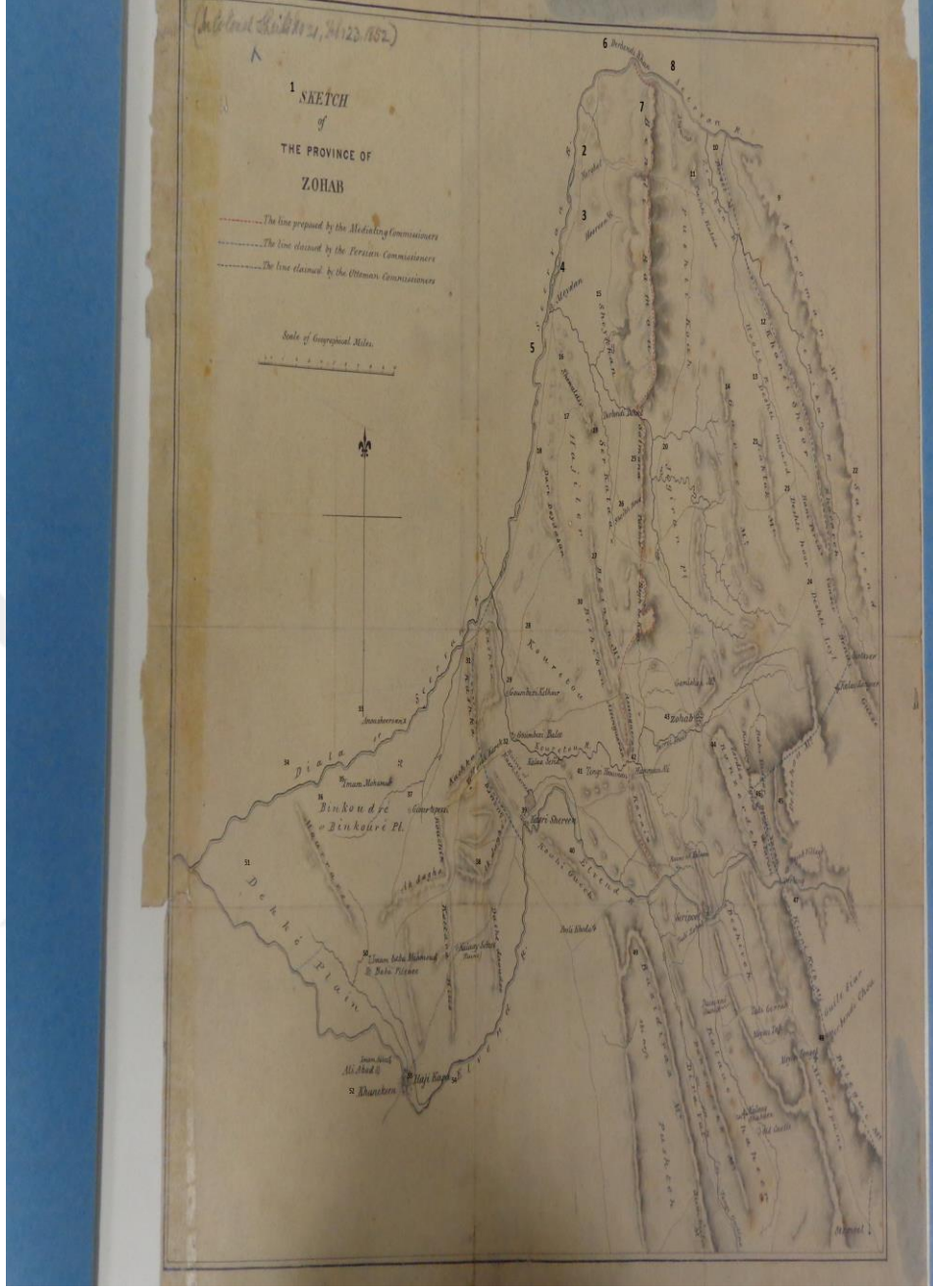
- 1)Babil Kalıntıları 2) Hille 3) Hazail Arapları 4) Divaniye 5) Lamlun Bataklıkları 6) Muntafik
 7) Muntafik Arapları 8) Bataklıklar ve Çeltik sahası 9) el-Cezire 10) Chab Arapları 11) Karun 12) İsmailiye
 13) Haviza Bataklıkları 14) Albu Muhammed Arapları 15) Basra 16) Abadan Adası 17) Şattü'l-Arap 18)Bubiyan Adası
 19) Basra Körfezi

(Üçüncü Kısım)

1) Mezopotamya 2) Suriye 3) Kürt Bölgesi 4) İskenderun 5) Halep 6) Velda Arapları 7) Velda Arapları 8) Has Dağ 9) Daiza Arapları 10) Manakhur Dağı 11) Çöl Saha 12) Bagyarah Arapları 13) Agadath Arapları 14) Dicle 15) Musul

Ek 4 MFQ 203 Zohab Eyaleti Haritası

1) Zohab Eyâleti haritası

.....Aracı komiserler tarafından önerilen hat

.....İranlı komiserler tarafından iddia edilen hat

.....Osmanlı komiserleri tarafından iddia edilen hat

2) Hershel 3) Hooren 4) Meydan 5) Seervan 6) Derkendi 7) Bend Bamou 8) Seervan 9) Avroman 10) Hoyzel 11) Pusht-i Kala'a 12) Hancı Sor 13) Dest-i Mour 14) Garee 15) Şeyhan 16) Shevaldir 17) Hacılar 18) Dari Deydaban 19) Serkala'a 20) Jogiran 21) Laklak 22) Saravend 23) Deşt-i Hor 24) Deşt-i Leyl 25) Salmana 26) Şeyhruz 27) Bezinan 28) Kouretton 29) Goumbezi 30) Beşikhan 31) Kashka 32) Kasr-ı Şirin Harabeleri 33) Anuşirvan 34) Diyala ya da Seervan 35) İmam Muhammed 36) Bin Koudre 37) Giour Tepesi 38) Akdağ 39) Kasr-ı Şirin 40) Elvend 41) Tengi Hamman 42) Hamman Ali 43) Zohab 44) Banzerdeh 45) Dulahu 46) Bend-i Yaran 47) Kiani Kelb Ali 48) Derbed-i Chou 49) Badiraz 50) İmam Ali Mahmud Baba Pilavcı 51) Dekke plain 52) Hanikin 53) Hacı Kapa 54) Elvend

Ek 5: BOA, HRT 1614

Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki vadide işletilmesi planlanan demiryolu hatlarını gösterir harita.

1)Dicle Nehri 2) Samarra 3) Sindia 4) Sadia 5) Fırat Nehri 6) Ramadi 7) Felluce 8) Bağdat 9) Ctesiphon (Medayin) 10) Aziziye 11) Kerbela 12) Tuareg 13) Hille 14) Kifıl 15) Neced 16) Çöl 17) Kûfe 18) Şâmiye 19) Divaniye 20) Hit 21) Semaveh 22) Bağdat Demiryolu 23) Muhtemel Demiryolları 24) A-B Dicle Nehri Boyunca 25) B-C Eski Melca Nehri üzeri 26) C-D Hai Nehri kolunun sağ kıyısı boyunca 27) D-E Fırat Vadisini geçerek 28) C-F Dicle Nehrinin pek çok taşma alanını geçerek 29) F-G Dicle Nehri boyunca 30)A-B Önerilen sağ Dicle Kanalı 31) Melca Kanalı 32) Bağdat'tan Basra'ya tahmini uzaklıklar

Bağdat-Demiryolu 560 km ya da 350 Mil

Kut ve Nasiriye üzerinden 560 Km ya da 350 Mil

Kut-Amara-Kurna üzeri520 Km ya da 325 Mil

Nehir yoluyla Bağdat-Basra 785 Km ya da 490 Mil

Hai Nehri üzerindeki Şatra'dan Baida Nehri üzerinden Kurna'ya bir demiryolunun yapılıp yapılamayacağı hususunda bir etüd çalışması yapılmadı.

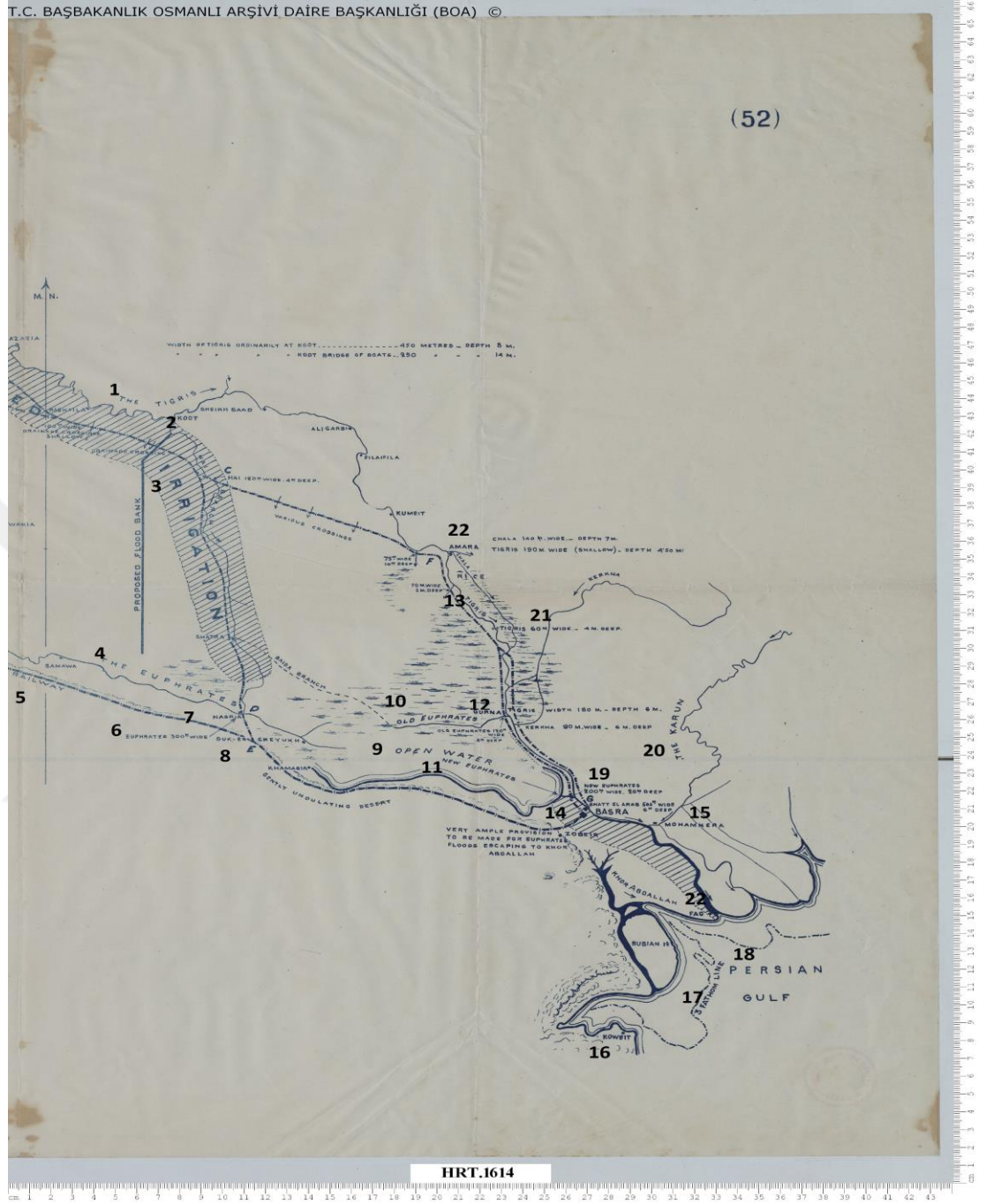
Çizim No: 52

W. Wilcocks

Ek 6: BOA, HRT 1614

El-Cezire'yi gösterir kroki

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA) ©

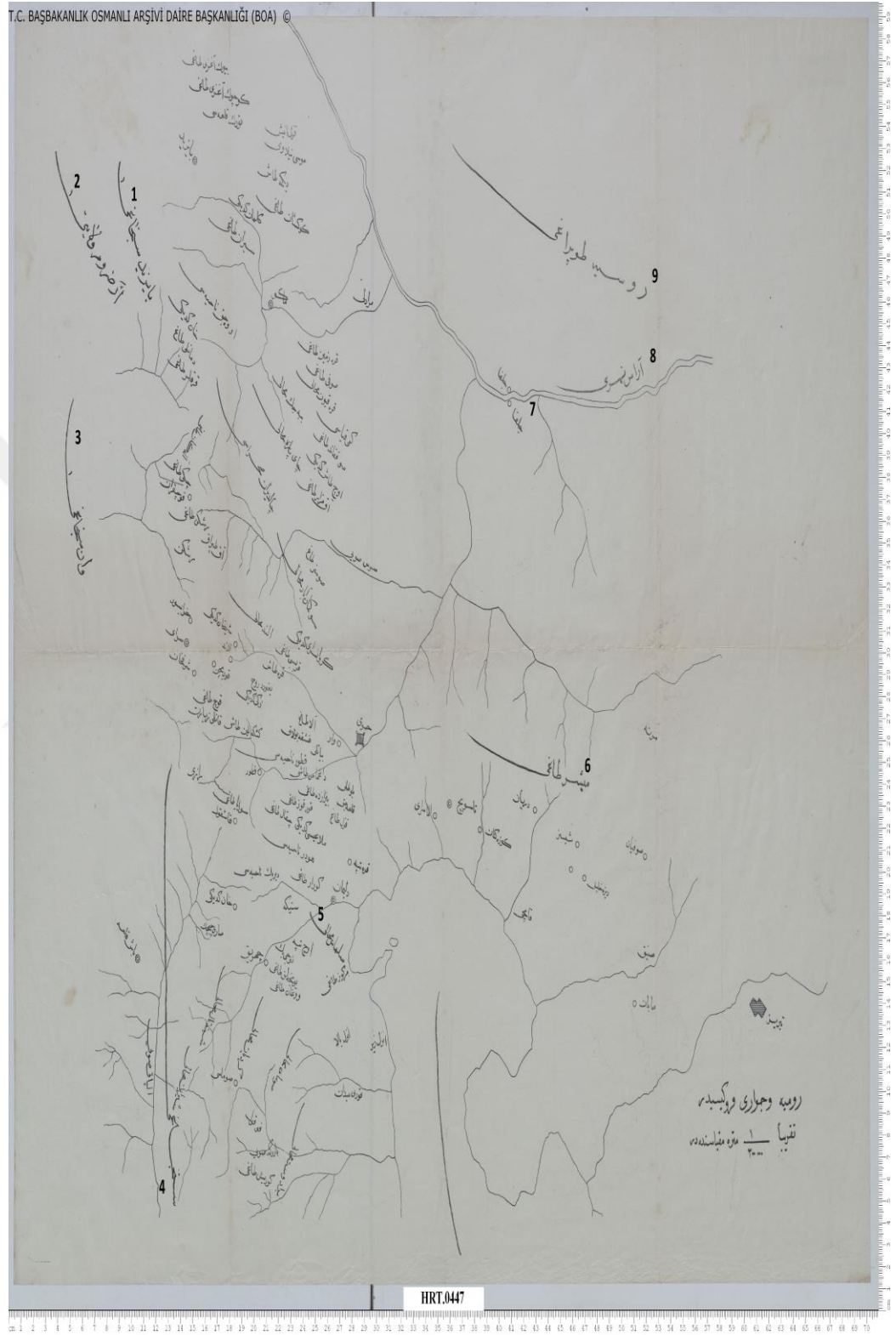

- 1) Dicle 2) Kut 3) Sulak arazi 4) Fırat Nehri 5) Demiryolu 6) Fırat 30^m genişlik 7) Nâsiriye 8) Şûku's-Şuyûh 9) Açık su 10) Eski Fırat 11) Yeni Fırat 12) Kurna 13) Dicle 60^m genişlik 4^m derinlik 14) Şattü'l-Arab 500^m genişlik 6^m derinlik 15) Mahmere 16) Kuveyt 17) derinliği 3^m olan bölge 18) Basra Körfezi 19) Yeni Fırat 200^m genişlik 20^m derinlik* 20) Karun Nehri 21) Dicle Nehri 60^m genişlik 4^m derinlik 22) Fav (Fao)

* Buckingham, Travels in Mesopotamia adlı seyahatnamesinde Raowolf'tan alıntı yaparak 1575 senesinde Fırat Nehrinin Birecik'teki genişliğinin 1 mil (1 mil 1609^{km} dir) olduğu bilgisini verir. J.S. Buckingham, *Travels in Mesopotamia*, London, 1827, s. 28

Ek 7: BOA, HRT, 0447

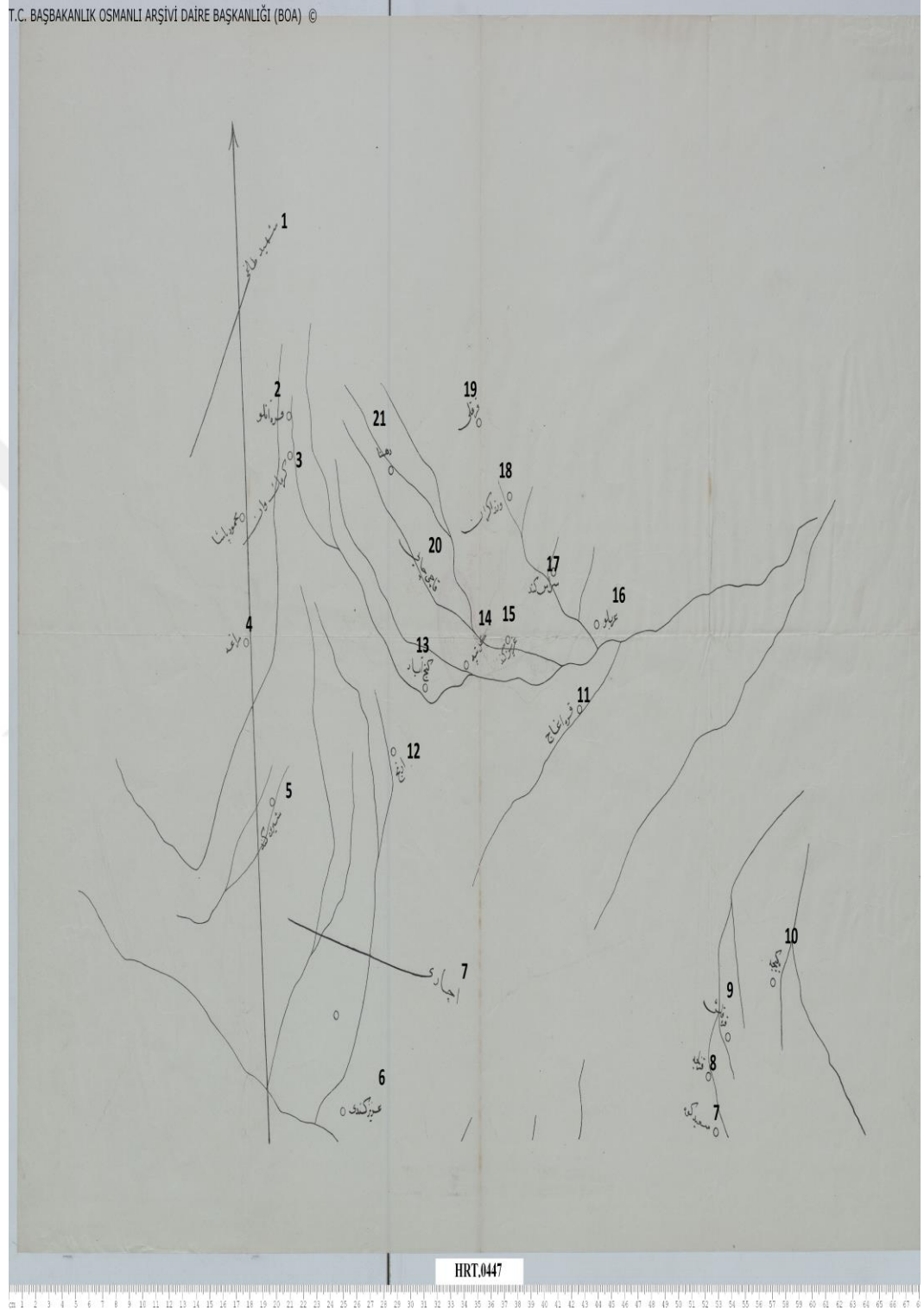
Rumiye ve civarı krokisi

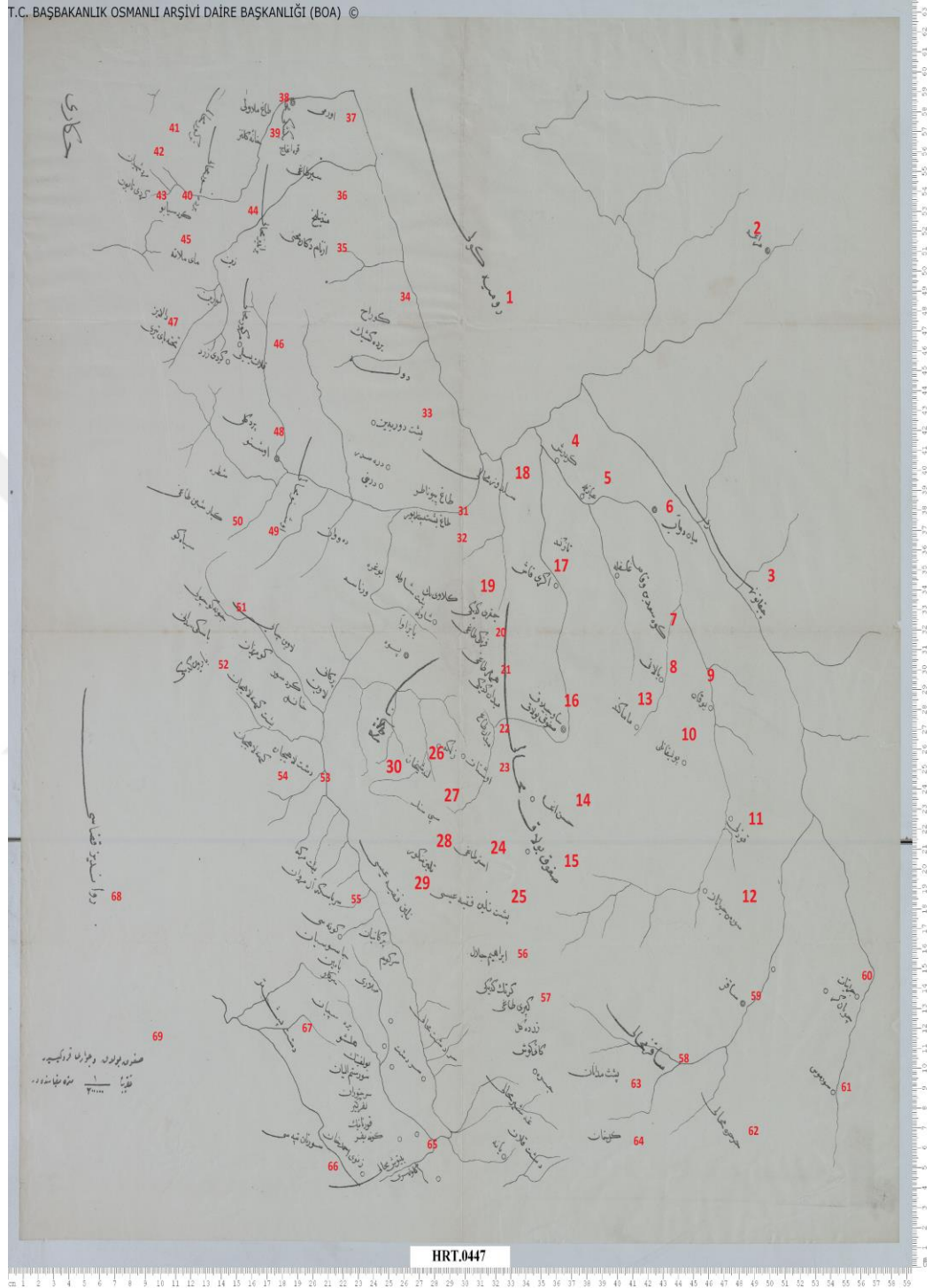

1)Bâyezid Sancağı 2) Erzurum Vilâyeti 3) Van Sancağı 4) Musul Sancağı 5) Selmas Mahalli 6) Mişir Dağı 7) Caf 8) Aras Nehri 9) Rusya Toprağı

Ek 8: BOA, HRT 0447

Irak'ı gösterir bir kroki

Ek 9: BOA HRT 0447*Soğuk Bulak ve civarı krokisi*

1)Rumiye Gölü 2) Mera' 3) Çıkato Nehri 4) Gerderiş 5) İyazile 6) Meyandevvab 7) Suud bin Vakkas 8)Yalanı 9) Yukan 10) Polikanlı 11) Kozlu 12) Sorman Cevatan 13) Mamakend 14) Hasan Ağa 15) Soğuk Bulak Mahalli 16) Savcılık Soğuk Bulak 17) Eğri Kaş 18) Seldüz Mahalli 19) Çakır Gedigi 20) Frengi Dağı 21) Himar Dağı 22) ... 23) ... 24) Ester Dağı 25) ... 26) Lend Şeyhan 27) ... 30) Lahican 38) Dağ Molla Veli 53) Deşt-i Hicab 54) Köhne'l-Hicab 56) İbrahim Celal 57) Kipri Dağı 58) Kipri Mahalli 64) Gülhen 66) Sorman Tepesi 67) Deşt Pister 68) Revandız Kazası 69) Soğuk Bulak ve Cıvırı Krokisidir. Takriben 1/300.000 mikyasındadır.

EKLER

Ek 1 Mahmud Mesud Paşa, *Muahedat-ı Umumiye Mecmuası I/I*, s. 290-295, Marmara Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı Dijital Nadir Eserler Koleksiyonu

İskenderun'dan Bağdat'a kadar mevcut olan telgraf hattının Şatt'ül-Arap'a ve Benderbuşehr'e kadar uzatılması, bu hattın kullanımı, muhafazası ve tamirâtı hususunda Hariciye Nazırı Mehmed Ali Paşa ile İngiltere Büyükelçisi Henry Lian arasında İstanbul'da 20. 09.1864 tarihinde imza edilen muahede.

İskenderun-Benderbuşehr Telgraf Hattı Muahedesi

İşbu muahede 1281 sene-i hicriyesi şehr-i Rebiülahirinin ikinci ve 1864 sene-i ... alafranga Eylülünün üçüncü gününde Hariciye Nâzırı Mehmed Ali Paşa ve İngiltere Devleti tarafından nezd-i Saltanat-ı Seniyyede mûkim büyükelçisi Sir Henry Lian tarafından memuriyetleriyle Dersaâdet'te akd ve tanzim olunub fi 18 Rebiülahir sene 1281 tarihinde tasdik buyurulmuşdur.

1. Madde: Devlet-i 'Aliyye masârıfı vakıâsı kendisine aid olmak üzere İskenderun'dan Bağdat'a kadar el hâlet-i hâzihî mevcut olan büyük hatt-ı telgrâfiyi Şatt'ül-Arab Boğazı'na kadar temdid ile Hanikin tarafından işbu hatt-ı kebîri Benderbuşehr hatt-ı bahriyesine merbut olan İran hudûdu berriyesine rabt ve ...buyuracak ve zikr olunan Osmanlı hududlarının muhafaza ve tamirâtı Devlet-i Aliyye telgraf idâresine râci' olunur.

2. Madde: Hindistan idâresi dahi masârıf-ı vakıâsı kendise aid olmak üzere bir hatt-ı bahrî vaz' ve inşa idecek ve işbu hatt-ı bahrî Hindistan'ın bir mahallinden Beda' ve Benderbuşehr'den mürûr iderek Şattü'l-Arab Boğazında Devlet-i 'Aliyye hudûd-ı berriyesinde rabt olunacak ve bu hattın muhafaza ve tâmirâtı Hindistan idâresine aid olacaktır.

3. Madde: Zât-ı şevketsem'an Hazret-i Pâdişâhi Devlet-i 'Aliyye toprağında Şattü'l-Arab Boğazı'nda bir İngiliz telgrafhânesi vaz'ına ruhsat buyurur. İşbu telgrafhânenin müstahdemeyn münhasıran bir İngiliz merkez müdiri mâiyyetinde bulunacaktır. İşbu telgrafhânenin masârıfı vâkıasıyla hatt-ı

tahte'l-bahriyenin işlemlerine lâzım olan kâfe-i âlât ve edavat İngiltere Devleti'ne aid olacaktır.

4. Madde: Muhaberât-ı muhtelite-i telgrâfiyenin teshîl-i ceryânı için zikr olunan Şattü'l-Arab Boğazı'nda Devlet-i 'Aliyye telgrafhânesinin bulunduğu mahalde vaz' ve inşa kılınacaktır. İşbu merkez-i muhtelitın gerek Türkçe ve gerek İngilizce muhaberâtı âlâtı birbirine gayr-i muttasıl ve fakat yakın dairelerde vaz' olunacak vürud iden telgrafnâmeler bir pencere vasıtasıyla tarafeyn-i memurlar beyninde elden ele derhal teâtî kılınacak ve işbu iki odanın hidmet-i muhaberesi daimi olacaktır. İşbu muhtelit merkezin icâre ve idâresi masârıfı Devlet-i 'Aliyye ve İngiltere Devleti telgraf idâreleri taraflarından ber-vech-i münâkasa tesviye kılınacaktır.

5. Madde: Şurası mukarrerdir ki İngiliz telgraf kaleminin Devlet-i 'Aliyye toprağında işi hatt-ı tahte'l-bahr ile Hindistan'dan gelen telgrafnâmeleri olub elden ele Osmanlı telgraf kalemine i'tâ ve teslim ve mezkûr kalemden i'tâ kılacak tahriratı imrar ile Şattü'l-Arab Boğazıyla Hindistan beyninde muhaberât-ı telgrâfiyenin temâdi ceryânına nezâret itmekten ibâret olacaktır. Mezkûr merkez-i muhtelitın nezâret-i umumiyesi Devlet-i 'Aliyye telgraf idâresine aid olup ancak idâre-i mezkûrenin İngiliz kaleminin umûr-ı dâhiliyesine müdâhaleye hakkı olamayacaktır.

6. Madde: Devlet-i 'Aliyye Hindistan ve Avrupa'dan irsal kılınan telgrafnâmelerin sür'at-i teâtisini ve bir sûret-i muntazamada ahz ve imrar olunmalarını te'min etmek için Bağdat ve Basra'da ve Dersaâdet ile Basra beyninde bulunan hatt-ı kebîr üzerinde vâkî merâkiz-i telgrâfiyede bir muhabere-i dâimiye hidmet-i bulundurmağa ve bu hidmet-i mühimmenin hüsn-i ifâsiyçün derece-i kifâyede İngiliz lisânına âşinâ memurlar tayinine himmet buyuracaktır. Bir de Devlet-i 'Aliyye kendi memâlikinden Hindistan ve Avrupa telgrafnâmelerinin daha bir sûret-i matlûbede sür'at-i nakl ve emrarını arzu buyurduğundan Hindistan'dan gelecek ve Hindistan'a geçirilecek telgrafnâme hidmetine münhâsı olmak üzre Dersaâdet'te bir muhabere kalemi tesisi ve teşkilini taahhüd buyurur. İşbu kaleminin müstahdemeyni ve hususiyle müdiri Devlet-i 'Aliyye telgraf memurlarının İngiliz lîsânına gereği gibi âşinâ olanlarından intihab olunacaktır.

7. **Madde:** Devlet-i 'Aliyye Dersaâdet'ten Basra'ya kadar olan hatt-ı kebîrin bir sülûsü münhasıran Hindistan ve Avrupa telgrafnâmelerinin nakline tahsis buyuracaktır. İşbu telde sakatlık vuku bulduğu veyâhud telgrafnâmelerin kesretle vürûdu taktirde Hindistan ve Avrupa'nın tahrîrât-ı resmiyesi Devlet-i 'Aliyye muhaberât-ı resmiyesinden sonra olmak üzere muhaberât-ı dahiliyeye mahsûs olan tellerin biriyle nakil ve imrar idilebilecektir. Efrâda müteallik Hindistan ve Avrupa telgrafnâmeleri tarihi vürudları her ne olur ise olsun telgrafhâneye tevârid itmiş olan sâir ehad (?) telgrafnâmeleri ile birlikte ve mütesâviyen nakil ve imrar olunacaktır.

8. **Madde:** Müfredât-ı umûr-ı telgrâfiye hakkında fi 30 Haziran 1858 tarihiyle bir mukâvelenâmesinin işbu mukâvelenâme mantûkuna muhalif olmayan ahkâmına devleteyn-i muahedeteyn tarafından riâyet olunacaktır.

9. **Madde:** Hindistan ve Avrupa telgrafnâmelerinin Dersaâdet'ten Basra'ya veyâhud Hanikin cihetinden hudûd-ı İraniye ve Basra'dan veyâhud Hanikin cihetinden hudûd-ı İraniyeden Dersaâdet'e kadar Anadolu hatt-ı telgrâfiyesi vasıtasıyla Dersaâdet'ten karaya ve karadan Dersaâdet'e olmak üzere imrar olunan âdi telgrafnâmelerin beherinden alınacak ücret-i nakliye yirmi yedi Frank elli santimi tecâvüz itmiyeceği misüllü Dersaâdet'ten Hanikin ve Hanikin'den Dersaâdet'e irsal kılınacak âdi telgrafnâmelerin beheri yirmi iki Frank elli santim ve kezâlik hatt-ı taht'el-bahr vasıtasıyla Hindistan'dan karaya ve karadan Hindistan'a imrar kılınacak telgrafnâmeden altmış iki Frank elli iki santim ve Hindistan'dan Benderbuşehr'e ve Benderbuşehr'den Hindistan'a nakil olunacak telgrafnâmelerden elli Frank'dan ziyâde ücreti nakliye alınmaması tarafeyn-i müteahideyn beyinde mukarrerdir.

10. **Madde:** Devleteyn-i müteahideyn telgraf idâreleri merâkiz ve hudûd-ı telgrâfiyelerinin Hindistan ve Avrupa miyânesinde hatt-ı telgrafi ta'yin olunan Basra'ya nisbetle olan ücûrât-ı nakliye tarifelerini mümkün mertebe az müddet zarfında birbirlerine tebliğ edeceklerdir. Mezkûr Basra hatt-ı telgrâfiyesi vasıtasıyla iki idâre beyinde teâtî kılınacak telgrafnâmelerin ücret-i nakliyeleri zikr olunan tarife mücebince şehriye muhasebat defterlerine kayd ve idhal kılınacaktır.

11. Madde: Tarafeynin ücürât-ı telgrâfiyesine ve posta ve postacı masârifina dair hesap defteri beher mah hitâmında tanzim ve her üç ayda bir kere tanzim ve tesviye kılınacağından muhasebâtın katiyen rü'yet tesviyesiyle sâlif-üz-zikr idârelerden birinin veyâhud diğerine i'tâ'sı iktizâ idecek fazla her üç mah nihâyetinde te'diye kılınacak ve zikr olunan idârelerin defterleri yalnız ücürât-ı mezkûreden dolayı olan zimmeti hâvî olacaktır. Devlet-i 'Aliyye telgraf idâresi işbu defter-i Frank ve santim hesabıyla tanzim-i birle yekûnünü Şilin ve Pense tahvil idecek ve İngiliz telgraf idâresinin tanzim ideceği defter dahi Şilin ve Pens hesabı üzerine tanzim kılınıp mebâliği yekûn Frank ve santim olarak terkim olunacaktır. Bu hesaplardan bir Lira İsterlin yirmi beş Frank ve bir Şilin bir Frank yirmi beş santim ve birini on Santim ad ve itibar kılınacaktır.

12. Madde: Her üç mahda bir kere rü'yet-i muhasebat olunarak zikr olunan idârelerin birbirlerine i'ta idecekleri fazla gerek Osmanlı altunu ve gerek Lira İsterlin veya yirmi Franklık Fransız altunu olarak te'diye olunabilecektir. Mezkûr fazla Hindistan idâresine i'tâsı lazım geldiği taktirde taraf-ı Devlet-i 'Aliyyeden idâre-i mezkûrenin Dersaâdet'te bulunacak me'muru yedine taraf-ı Devlet-i 'Aliyyeye i'tası iktizâ itdiği halde dahi me'mur-ı mûmâileyh tarafından Devlet-i 'Aliyye telgraf idâresine te'diye ve teslim kılınacaktır.

13. Madde: Hindistan idâresi Devleti 'Aliyye telgraf idâresiyle beher üç ayda bir kere muhasebât-ı vakîâlarının rü'yet ve tesviyesi muamelatının teshil ve tesri' maksadıyla idâre-i mezkûrenin merkezi olan Dersaâdet'te bir me'mur-ı mahsûs bulundurulacak ve kezâlik ve Devleti 'Aliyye dâhi şu maksatla Hindistan telgraf idâresi nezdine memur-ı mahsûs nasb ve tâyin buyurabilecektir. Memureyn-i mûmâileyhim meb'us oldukları idârelerden kendülerince muktezî olacak bilcümle ma'lumat ve i'zahatı istihsâl idebileceklerdir.

14. Madde: Hindistan'a irsâl kılınacak veyâhud Hindistan'dan tevârid idecek bilcümle muharrerâtı telgrâfiye icâb-ı hale göre bilâfark gerek Basra ve gerek Hanikin hatlarından imrar olunabilecektir.

15. Madde: Şurası dahi mukarrerdir ki gerek Basra ve gerek Hanikin hudûd-ı telgrâfiyesi vâsıtasıyla bilâfark imrar olunacak kâfe-i muharrerât-ı telgrâfiyeden dolayı Devlet-i 'Aliyye'nin Hindistan idâresiyle daimi

muhasese ve idârece doğrudan doğruya münâsebâtı câri olacak ve bu taktirde devleteyn-i müteahideynin Hindistan ve Avrupa telgrafnâmelerinin Hanikin'den Benderbuşehr'e kadar İran hattından imrarı mülasebesiyle İran Devletine aid olacak ücürât-ı telgrâfiyenin gayri hiçbir şeyden dolayı devlet-i müşârünileyhâ ile muhasese ve idârece münâsebeti ceryan etmeyecektir.

16. Madde: İşbu mukavelenâme hatt-ı tahte'l-bahriyenin Osmanlı ve Hindistan hudûd-ı berriyesi rabt icrâ-yı muhaberâta dair bedi'î olunduğu tarihten itibaren üç sene müddetle câri ve mu'teber olacaktır. Mamafih devleteyn-i müteahideteyn işbu mukâvelenâmeye bi'l-ittifak kaideli ve lâzımeden add idecekleri tâdilâtı icrâ eyleyebileceklerdir. Zikr olunan üç sene müddetin inkızâsından sonra işbu mukâvelenâme gayre'l-nihâye bir müddetle veyâhud devleteyn-i müşârünileyhâdan biri tarafından ta'dilat-ı mezkûrenin lüzûm-ı icrâsı haber virileceği tarihten itibaren altı mah müddetin hitâmına değin mer'îl icrâ olacaktır.

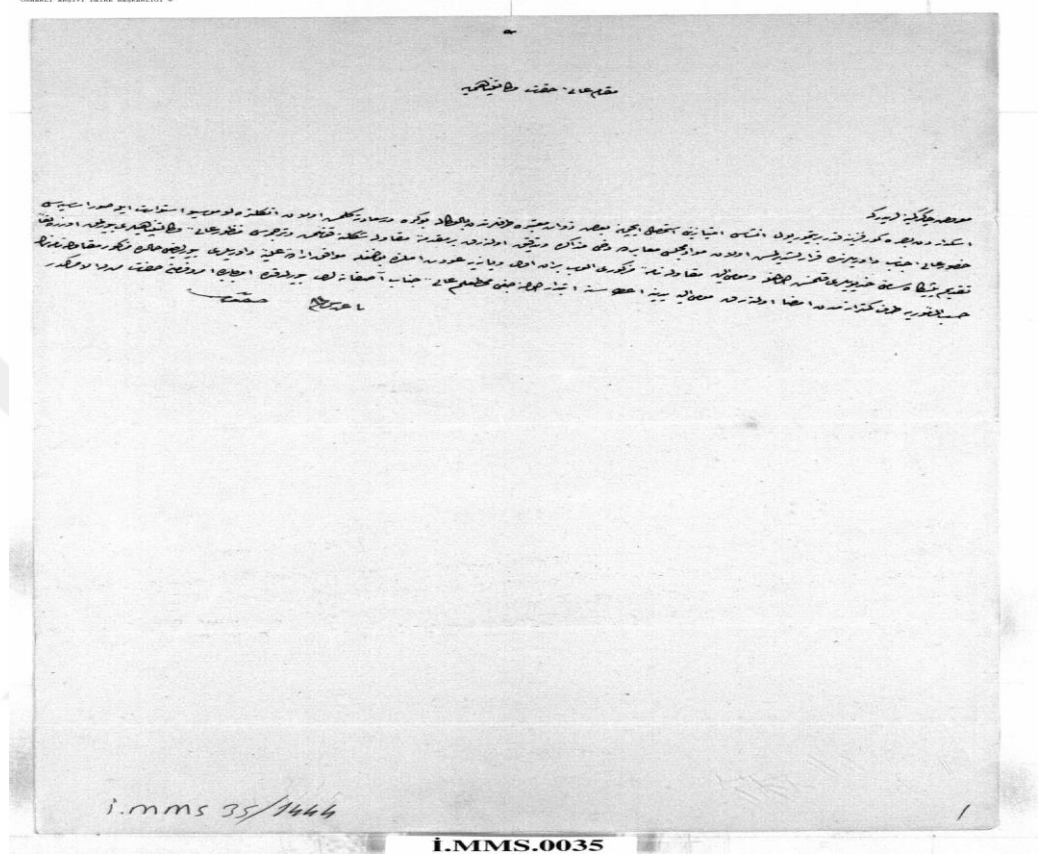
17. Madde: İşbu mukavelenâme tasdik olunacak ve tasdiknâmeleri bir an evvel Dersaâdet'te teâtî kılınacaktır.

Hatime

Mevâdd-ı mezkûre taraf-ı eşref-i şâhânemizden dahi tasdik kılınmış olduğunu mâbeyn-i devlet-i müşârünileyhâ tarafına işbu tasdiknâme-i hümayunum i'ta kılındı.

Ek 2: BOA, İ.MMS 35/1444

Üsküdar'dan Bara Körfezi'ne kadar döşenmesi planlanan demiryolu hakkında irade.

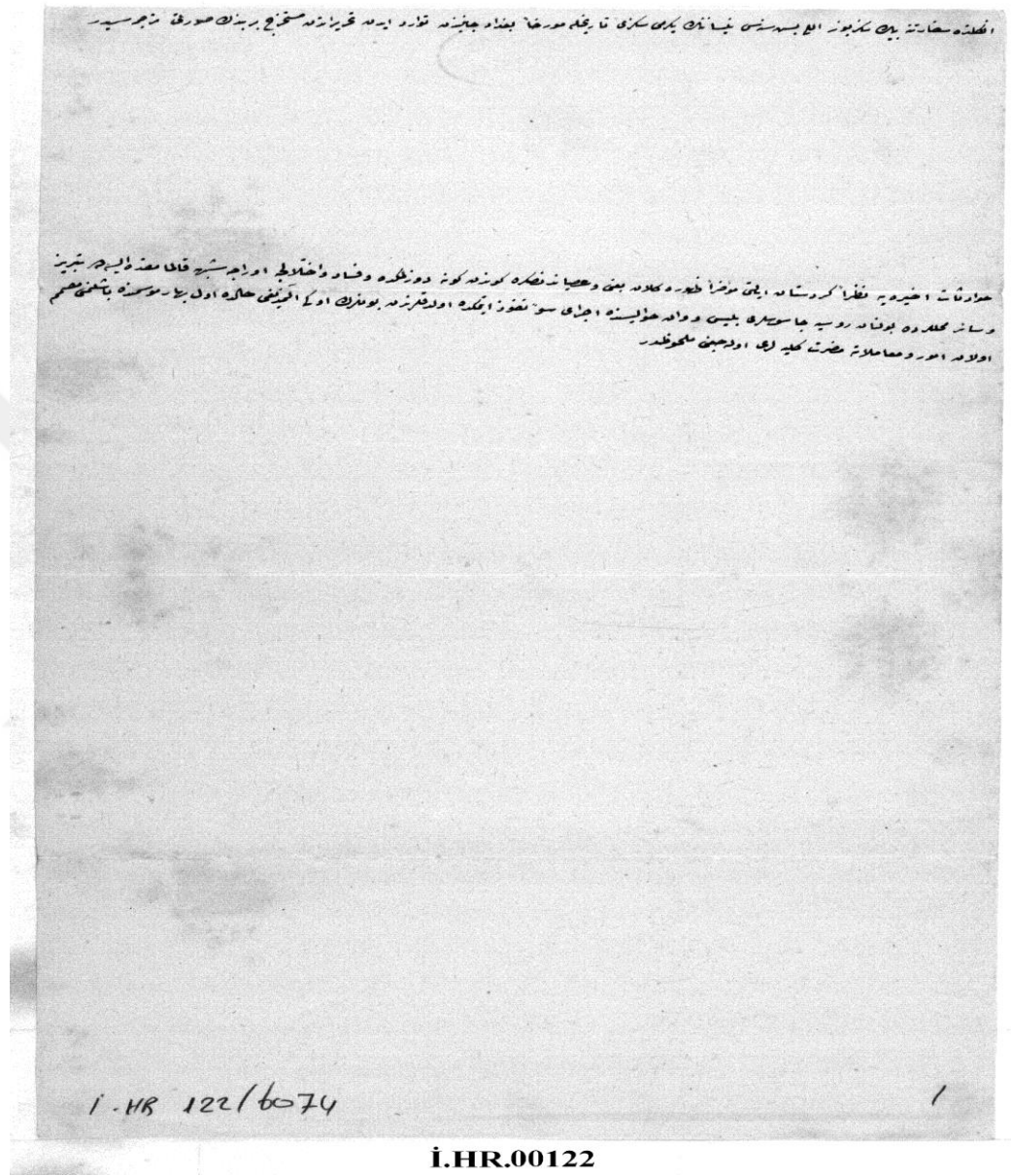

Maruz-ı çakerkemineleridirki

Üsküdar'dan Basra Körfezine kadar bir temur yolu inşâ'sı imtiyâzını istihsâl için ba'zı zevât-ı mu'tebere taraflarından bi'l-vükelâ bu kere Dersaâdet'e gelmiş olan İngilterelü Mösyö İstovart (Steward) ile hadd-ı esâsiyyesi huzûr-ı âli cenâb-ı dâverilerinde kararlaştırılmış olan mevâdd-ı meclis-i maâberde dahi müzâkere ve tetkik olunarak bir mukaddeme-i mukâvele şekline konulmuş ve tercümesi manzûr-ı aleyh vekâletpenâhileri buyurulmak üzere leffen takdîmi pişkâh-ı sâmi kılınmış olmağla ve mûmâileyh mukâvelenâme-i mezkûru olub bir an evvel Viyana'ya avdet emelinde bulunmağla muvâfık irâde-i 'aliyye-i dâverîleri buyurulacağı mezkûr mukâvelenâmenin hasb-el me'muriye taraf-ı kemterânemden imzâ olunarak mûmâileyh yedine i'tâ'sına ibtidâr olunacağını mebni muhataallim-i âli cenabı asifaneleri buyuruldukda ol babda emr ve ferman hazreti men lehül emrindir.

Ek 3: BOA, İ.HR 122/6074

Tebriz, Bitlis, Van vesâir bölgelerde Rus casuslarının zararlı faaliyetler icra ettikleri ve bu faaliyetlerin önlenmesi gerektiği hakkında

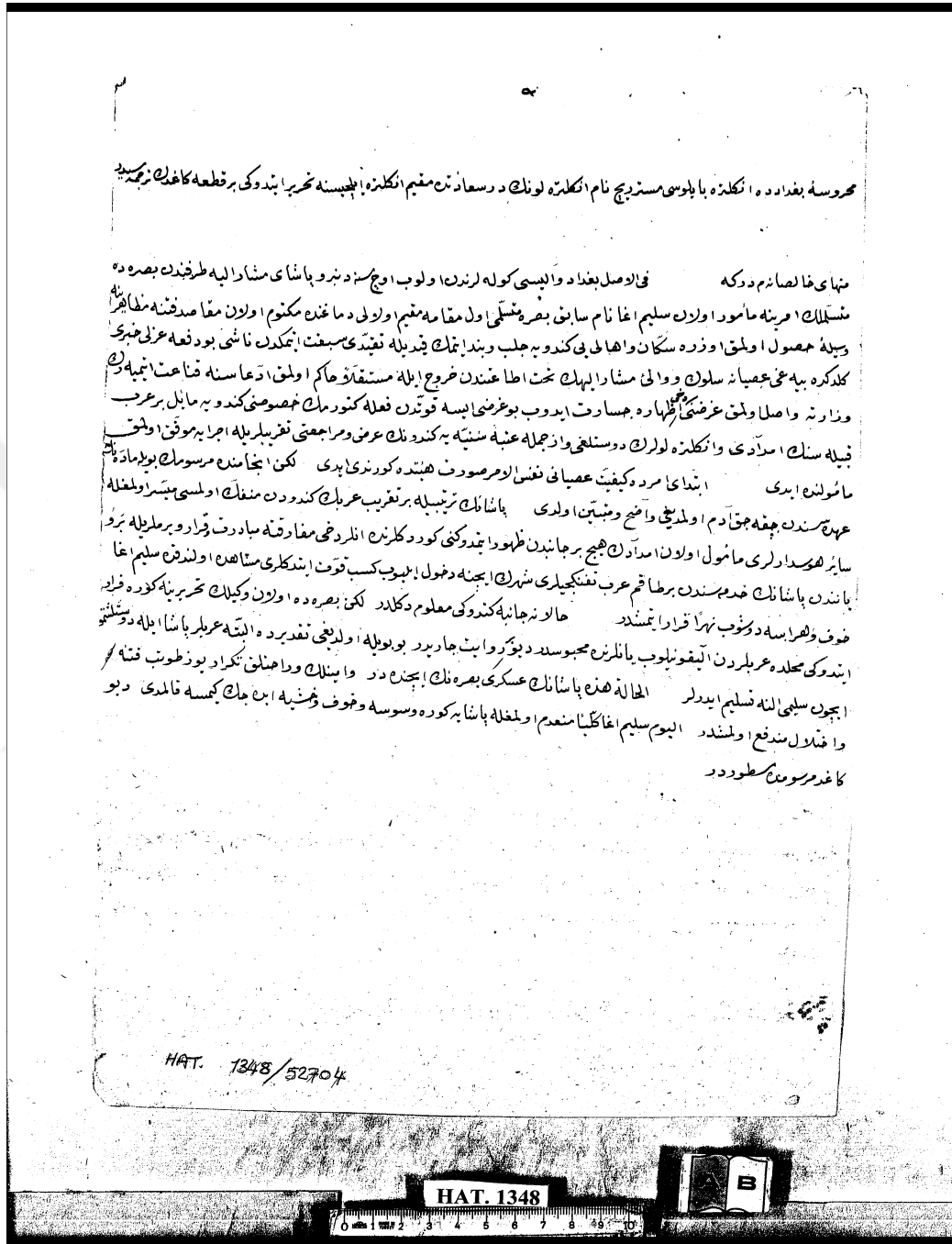

Havâdisât-ı ahireye nazaran Kürdistan Eyâleti mu'ahharen zuhur iden isyandan sonra günden güne düzelmekte ve fesad ve ihtilalce oraca şübhe kalmamakda ise de Tebriz ve sâir mahallerde bulunan Rusya casusları Bitlis ve Van havalisinde icrâ-yı sui nüfuz itmekde olduklarından bunların önü alınmadığı halde evvel-i bahar mevsiminde başlanması mesmum olan umur ve muamelatı-ı muzırrat-ı külliyesi olacağı melhuzdur.

Şahâmetlü İran Şâhı bir seneden beri Herat'ın teshîrine sa'y ve kûşeş itmekde ise de el'ân dest-res olmayub dûçar müzâyaka ve ıstırap olmuş olduğundan ve Şâh-ı müşârünileyhin bu vechle hareketi Rusya Devleti'nin tahrikiyle olmak hasebiyle İngiltere Devleti dahi Kâbil ve Kandehar hâkimlerini Herat hâkimleri ile birleştirip Şiraz'ın iskelesi pişkâhında vâki Hariç ve Hariko (?) nam iki kıt'a cezireyi zabt ve istilâ itmiş idigünden ve Herat tarafında bulunan İngiltere konsolosunun Bağdat'a geleceği ifâde kılındığından bahisle devlet-i müşârünileyhimâ beyninde bir husûmet-i aleniyye vukuundan ne vechle muamele olunması istizânına dâir bu def'a başvekâlet mesned-i celîline meb'us bir kıt'a kaime-i 'alileri meal ve mezâyası rehin-i ikazı 'acizi olmuş ve huzûr faiz alınur hazreti kâtib-i sâniye arz ve takdim ile meşmûl-ülhaz şevket ifâde-i Cenâb-ı Hilâfet-penâhî buyurulmuşdur. Devlet-i müşârünileyhimâ meyânında olvecihle harekât-ı husûmet vukuunda hasbe'l-vakt velhal bîtaraflık usûlüne teşebbüs olunmak lâzım gelüp fakat İngiltere konsolosunun Bağdat'a vürûdu takrîrinde hakkında lâıkiyla hareket ve ikram ve sâirlerden ziyâde hüsnü muamele ile ihtiram kılınması ve İngiltere şâyed Basra Körfezi tarafından ba'zı zehâyir mübâyaa itmek murâd eylediği halde dahi güya zât-ı âsifânelerinin haberi olmayarak ahâli cânibinden mücerred ticâret arzıyla virilmesi Rusyalu tarafından oralara gelen olur ise ayde'l-devam ile Rusya Devleti beyninde derkâr olan hubb ve vifâk ve mez'd-i dostu ve ittifaktan iktizâsı vechle bahis ve beyân buyurularak muâmele-i cemîle izhar olunması ve'l-hâsıl gerek İranlu ve gerek İngiltere ve Rusyaludan birini kuşkulandırmayacak sûrette üslûb-ı hekimâne ve idâre kılınması hususlarına irâde-i seniyye Hazreti Mülûkâne müteallik buyurulmuş olmağla müşîrâneleri olan şeymâyı behiyye-i Kemal-i Muhammedâni ve 'atıfet-i 'alileri üzre gerek İranlu ve gerek İngiltere ve Rusyalunun ber-minvâl-i meşruh hüsnü idâreleri hususunu ...'alileri derkâr buyurulmak lâzım geleceği beyânıyla kaime.

Ek 5: BOA, HAT, 1348/52704

İngiltere Baylosu Rich'ten Basra Mütessellimi Selim Ağa'nın isyana kalkıştığına dair İstanbul'da bulunan aynı ülkenin elçisine gönderilen mektup.

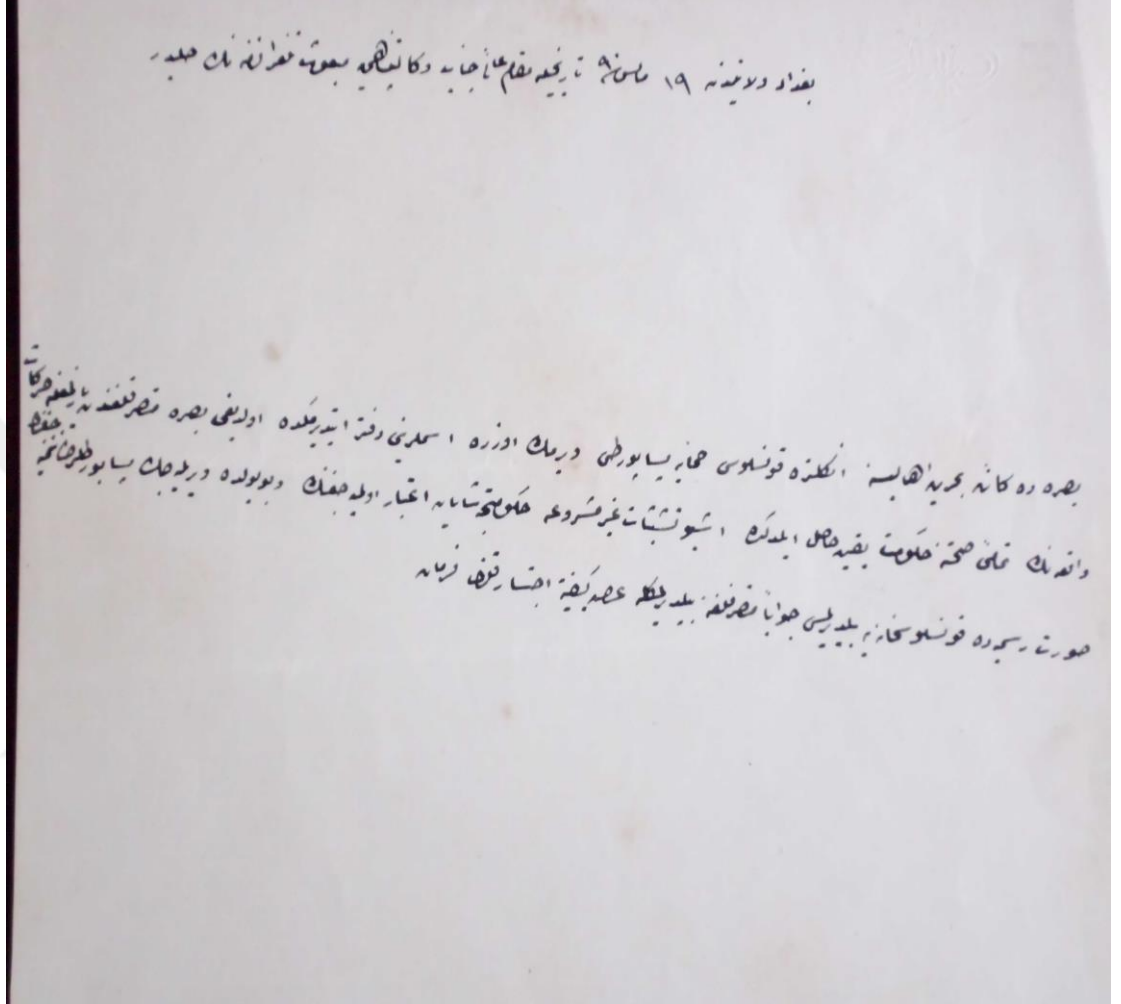
Mahrûse-i Bağdat'ta İngiltere Baylosu Mister Rich nam İngilterelünün Dersaadet'te mûkim İngiltere elçisine tahrir itdüğü bir kıt'a kağıdın tercümesidir.

Münhâyı hâlisânemdirki fi'l-asl Bağdad Vâlisi kölelerinden olup üç seneden berü paşa-yı müşârûnileyh tarafından Basra'da Mütessellimlik emrine me'mur olan

Selim Ağa nâm sâbık Basra Mütessilimi ol makama mûkim olalı dimağında mektûm olan makâsıd-ı fitne müzâhirine vesîle-i husûl olmak üzre sükkân ve ahâliyi kendüye celb ve bend itmek kaydıyla takayyud-ı sebkât itmekden nâşi bu def'a azli haberi bayağı isyan sülûk ve Vâli-i müşârünileyhin taht-ı itâatinden huruc ile müstakilen hâkim olmak iddiasına kanaat itmiyerek vezâret hâsıl olmak garzını dahi izhâra cesâret idüb bu garzı ise kuvveden fiile getürmek hususunu kendüye mâil bir Arab kabilesinin imdâdı ve İngilterelünün dostluğu ve ez-cümle 'âtebe-i seniyyeye kendünün arz ve mürâcaâtı takribleriyle icrâya muvaffak emelinde idi. İbtidayı emrde keyfiyyeti isyanı nefsi'l-emr sûret-i hey'ette göründü idi. Lâkin encâmında mersûmun böyle maddenin uhdesinden çıkacak âdem olmadığı vâzıh ve mütebeyyin oldu. Paşanın tertibiyle bir takrib Arabın kendüden müttefik olması müyesser olmağla sâir hevesdarları me'mul olan emrâdın hiçbir cânibden zuhur itmediğini gördüklerinde anlar dahi mufârakâta mübâderet ve karar vermeleriyle berü yanından Paşanın hademesinden bir takım Arap tüfenkçileri şehrin içine duhul eyleyip kesb-i kuvvet itdikleri müşâhede olundukda Selim Ağa havf ve hasara düşüp nehren firar itmiştir. Hâlâ ne canibe gitdiği malum değildir lâkin Basra'da olan vekilin tahririne göre firar itdüğü mahalde Araplardan alıkonulup yanlarında mahbusdur diye rivâyet câridir. Bu böyle olduğu takdirde elbette Araplar Paşa ile dostlaşmak için Selim'i eline teslim iderler. El hâlet-i hazihi Paşanın askeri Basra'nın içindedir ve esenlik ve rahatlık tekrar yüz tutub fitne ve ihtilal mündef' olmuştur. Elyevm Selim Ağa külliye mün'edim olmağla Paşaya göre vesvese ve havf idecek kimesne kalmadı deyu kağıdı mersumun mesturdur.

Ek 6: BOA, HR, SYS, 93/20

İngiltere Konsolosluğunun Basra'da meskun Bahreynlilere kendi ülkesinin pasaportunu dağıtmak istemesi ve bu İstanbul'un bu faaliyet karşısında ne yapılması gerektiğine dair ilgili Bağdat Valisine gönderdiği ferman.

Bağdat Vilâyetine 19 .. sene 90 tarihiyle makamı ali cenabı vekâlet-penâhîye mebhûs telgrafnamenin halidir.

Basra'da kâin Bahreyn ahâlisine İngiltere konsolosu himâye pasaportu virmek üzere isimlerini defter itdirmekde olduğu Basra Mutasarrıflığından bi'l-mukâbele harekât-ı vakı'anın tamamen sıhhati hükûmet-bakiyye ... eyledikde işbu teşebbüsâtı gayrimeşru hükûmetçe şâyân-ı i'tibar olmayacağından ve bu yolda virilecek pasaportların tanınmayacağını sûreti resmiyede konsoloshaneye bildirilmesi cevaben Mutasarrıflığa bildirilmekle arz-I keyfiyyeti ictisar kılınan ferman.

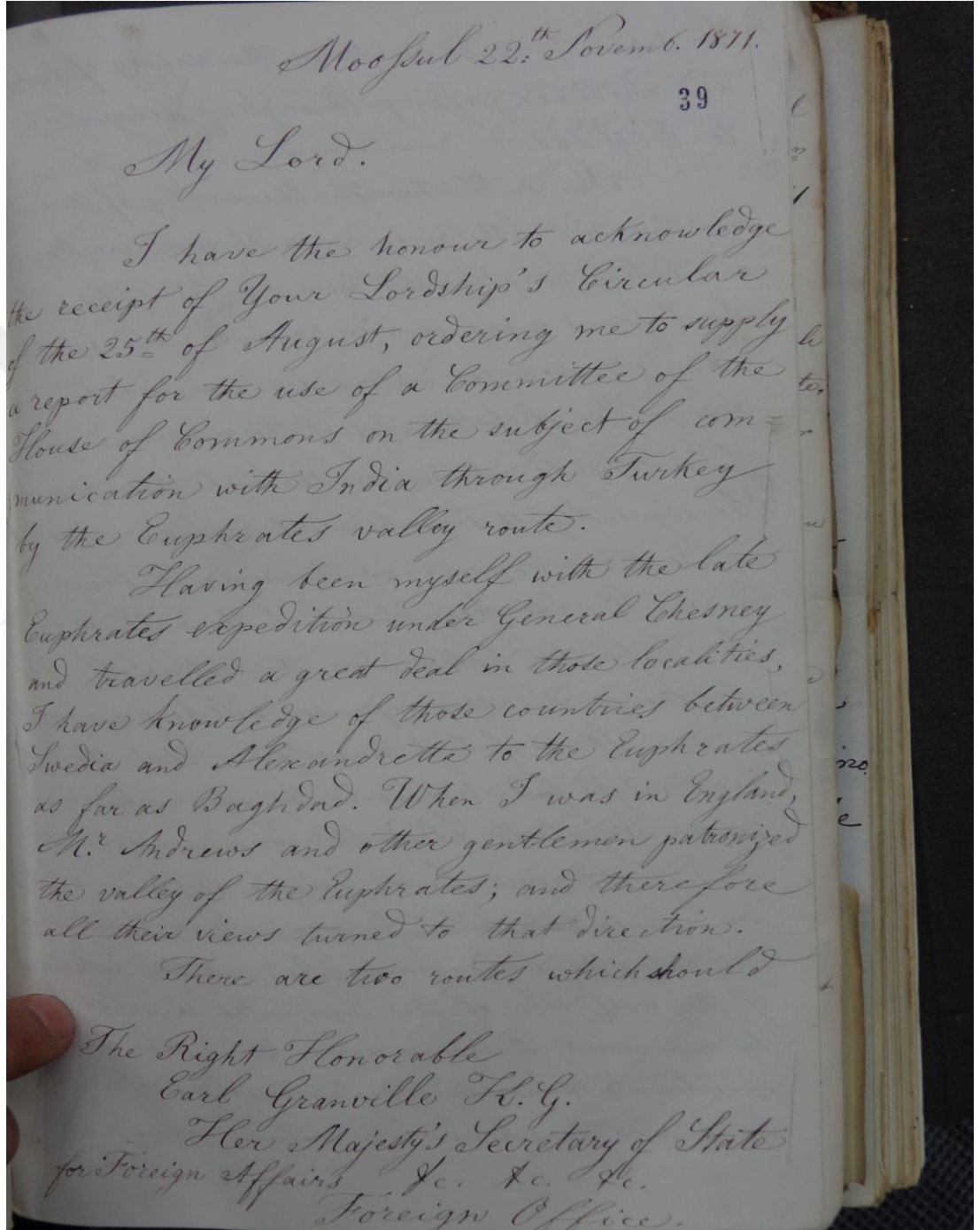
İngiltere Devleti'nin Basra'da bir kereste ambarı ve derûnunda ba'zı mühimmât olduğu ve aralıkta oraya ba'zen sefâyin-i harbiye gelüb gitmekde bulunduğu istihbârıyla keyfiyât-ı sahîhesi Bağdat Valisi Devletli Paşa Hazretleri tarafından lede'l-isti'lam zikrolunan mahal konsoloshânedan ibâret ve derûnunda mühimmât olmadığı cevaben işaret olduğu bahs-i âlisiyle bundan böyle yeniden böyle şeyler ihdas olmamasıyla hareket ve mişvârlarına ve gelüb gidenlerine dikkat olunarak öyle bir vukuat olur ise vaktiyle arz ve inhâ kılınması idâresini şâmil mübâhen ihtirâyı heman tefhim olan bir kıt'a fermannâme-i sâmi vekâletpenâhi meali âlisi.... olmuş ve filhakika derûnu Basra'da olan konsoloshânedan maâda olarak belde-i mezkûrun yarım saat yukarı cânibinde kalınca kerpiç divarıyla mahdud olmak üzere tarihi halden kırk sene mikdâr-ı evvel Bağdat Valisi müteveffa Saadet Paşa zamanında Kün Franke namıyla bina eyledikleri ve ol vecihle bir mahalleri olub ba'zı mertebe cebehâne dahi olacağı rivâyet kılınmakda ise de Basra'dan Bağdat'a ve Bağdat'tan Basra'ya işlemekte bulunan devlet-i müşârünileyhânın vapuru kömürünü getirüp ve mekâtib-i postayı alıp götüren sefineler ve zikrolunan vapur mahall-i mezkûr pişkâhına lengerendaz oldukları misüllü irâde tevârid iden devlet-i müşârünileyhâ tüccarı teknelerde dahi maruz-zikr mahalle gidüb emtia ve eşyayı mahmûlesine ihraç itmekde ve Bağdat (?) oraya mahalli mezkûrdan Bağdat'a vapur-ı mezburun getirip götürdüğü sefinelerin ... ihraç ve tahmil eylediği eşya ve emtia-yı mütenevvianın başka ... esas olunmadığı ve anın dahi önü kesdirilmesi babında ... esbâbı teşebbüs olunmak iktizâ ider ise keyfiyetin taraf-ı bendegâneme emr ve ferman buyurulmak teferruatıyla ba'demâ yeniden ...ihdas olunmasına ve gelüb gidenlerüne dikkat olunarak öyle bir vukuatın zuhûrunda der'akıb arz ve ibtidar ve mübâderet olunacağı ol-babda emr ve irâde Efendim Hazretlerindir.

Devletlü Efendim Hazretleri

İngiltere Devleti fahîmesi ordusunda bulunmak üzere Musul'dan yazılıb mukaddemâ Beyrut'da ve mu'ahharen Akka'da ikâmet itdirilmiş olan başıbozuk sivâri alayı bu def'a Akka'da ba'zı muamelâtı serriştesiyle oradan firar sûretiyle cümleten huruç ve Şam Eyâletine duhul itmeleri üzerine bunların öyle hey'eti mecmua veyâhut müteferrikan dahil-i eyâlette gezinmeleri uygunsuzluğu intaç ideceği ve dağılıp yerlerine gitmek istedikleri sûrette dahi devlet-i müşârünileyhânın memurların Hâkipay-ı Âliye tasadd'i iderek masraflarını heba itmemek isteyecekleri derkâr olmasıyla bunların hey'etiyle dağılmaksızın ele geçirilmesi ve şerlerinden serali-i devlet-i ebed müddetin ve eyâletin muhafazası tedbiri seriine ibtidar ile beraber icabı Şam'da mukim İngiltere konsolosu cânibleriyle dahi şöyleşilerek celblerine teşebbüs olundukda ... kerim alay-ı mezkûr külfetsizce zâbitânıyla Şam'a celb olunmuş ve kendilerine gösterilen vaad-ü vâid mülâbesesiyle mecmu' sivâri asâkiri Hazreti Mülûkâne kışlasına idhal ve eyâlette firarileri bulunduğu halde anların celblerine dahi ibtidar kılınmıştır. Bu asâkirin zâbitan ve neferâtı da'valarını dine hasaret derecesinde tutarak memleket-i Şam'da içiçe mesâhib ve sahib bularak kışlaya girinceye kadar hayli hareketlerde bulunmuş ve göz doldurulup korkutulmuş ise de avn-ı hakk ve muvaffakiyeti Celile-i Hazret-i Halife-i Resul'ül-hakk Efendimiz tesyir-i umur itmesiyle bu maslahat dahi emniyet-i eyâlet ve memleket hamdolsun bir hâlel getürmiyerek mezkûr alay cümleten kışlaya dâhil ve matlub hâsıl olmuştur. Akd-ı mukâvele olunduğu vechle bunlar serian iskeleye i'sal olunur ise asla endişe idecek şey kalmayub bu mukâveleden nükûl iderler ise artık hükûmetten bir iddiaları kalmayacağı derkâr idüğü muhataallim-i âli cenâbı buyuruldukda herhalde emr ve ferman hazreti menlehül enmrindir.

Ek 9: FO 78/2195, s. 39, Britanya Musul Konsolosluğu

Akdeniz ile Basra Körfezi arasında bir demiryolu hattı döşenmesi hususunda İngiltere'nin Musul Konsolosu tarafından Londra'ya 22.11.1871 tarihinde gönderilen rapor.

be taken in consideration, the valley of ^{the} Euphrates and another passing through Mesopotamia to Baghdad.

The route through the valley of the Euphrates on either side of the river, runs through incessantly undulating country, and in every few miles the land forms a gap or wide ravine; and in the rainy season the waters are accumulated in the interior of both sides of the river and form large torrents which run through those ravines. Consequently this route will require constant viaducts. Moreover as the river in flowing down does not keep straight, if the rail-way be constructed by the river, the route will be lengthened, and the expenses will be preponderant.

It is of high importance that the rail way might find traffic in the country through which it passes. Now the countries on both sides of the river from Berajic as far as Hillah are thinly inhabited by poor Arab tribes, who cultivate the land sparingly; and the interior of the west side of the Euphrates is inhabited by numerous Aniza nomade tribes, who are much addicted to plunder. They continually cross the Euphrates to plunder the Shammar Arabs.

to whom they have an unabated enmity: ⁴⁰ The Shammar Arabs likewise reciprocate; and when they have a convenient time, they cross the Euphrates and attack the Ariza. And so both tribes by crossing the river in several places to and fro with their camels, might damage the line.

The route which I propose, will be of great utility to the country where it runs, and profitable to the Company, as it will be shown by the following statements.

The line commences from either station of Alexandretta or Swedenia, crosses the river Orontes at Guzal Burge, and passes through the plain of Alammuk leaving the Hammam to the right; then passes through that plain and crosses the Aphreen river. From thence the line should keep on in that plain country and leave the village Genderiz to the left and Akhtariv to the right about forty five miles east of Aleppo, and run in that plain until it reaches Bales.

Then the line crosses the river Euphrates below Bales, and runs through the country of Baleckh south of Orfa. From thence it runs

through the country of Ayyubel-Tamer until it reaches Selebeon about thirty five miles south-east of Mardaan. From Selebeon the line goes on straight in that level country until it reaches Moosul. The line then crosses the Tigris, and runs through that level country and crosses the rivers Khazir and Zab about twenty miles west of Arbela, then passes through the level country of Shamer and crosses the little Zab west of Herkook, and passes through the level country of Bagat. From thence the line passes through the level country of Cochaim or Cozaim until it reaches Bagdad.

And if it is desirable that the rail-way should be extended to Gurna, the line will go on through the west side of the Tigris, and cross the river Dheyala, and from thence it will continue going on until it reaches the land of Benglam, where there are some marshes which could be avoided by keeping the line towards the upland country for short distance until it reaches a village opposite Gurna.

The whole countries which I have described are either plain or level and void of mountains and hills; and there are several commercial

along on the way; beside there are numerous villages whose inhabitants are very industrious.

The whole countries from the plain of Antioch to Baghdad are void of timber either oak or fir for sleepers for the construction of the rails. There are poplar trees in some places, but they are very scanty. The oak-trees of these countries are stumpy and notted, unfit for sleepers. Therefore the timbers must be transported on the rail-way from the sea.

There is a rich ironmine in Borsary country, about 70 miles from Mosul, that could be worked for rails, and there is a very extensive forest near the mines.

There is no lack of labourers here. The Company could employ as many hands as they want with moderate wages.

A great tract of the countries which I have described, are waste; the soil is very rich; but on account of want of security and encouragement that fine soil has never been put to plough. If the rail-way is constructed in those plains which are now considered as wildernesses, even every yard shall be actively cultivated, and the production

of wheat will be prodigious.
 I have the honour
 to be with the greatest respect,
 My Lord,
 Your Lordship's
 Most Obedient and
 Humble Servant
 C. A. Russell

Efendim;

Fırat Vadisi ile Türkiye üzerinden Hindistan ile bağlantı hususunda Avam Kamarası komisyonunun kullanımı için genelge raporunuzun ilmuhaberini aldım.

General Chesney'nin son Fırat keşif seferine katılarak o bölgelerin pek çoğunu dolaştım. Bağdat'ın yanı sıra Fırat Nehri'ne kadar Samandağ ve İskenderun arasındaki tüm bölgeyi bilirim. İngiltere'de iken bay Andrews ve diğer beyefendi Fırat Vadisini benimsediler ve bu sebepten o yol için tüm görüşler tamamen değişti.

İncelenmesi gereken iki güzergâh var, Fırat Vadisi ve Bağdat'a doğru Mezopotamya'dan geçen diğer yol.

Nehrin diğer yakasındaki vadi boyunca uzanan yol devamlı sûrette inişli çıkışlıdır ve birkaç mil ara ile nehir ya genişler (derinlik azalır) ya da açıklıklar (adacıklar) oluşur. Yağmurlu mevsimde sular çoğalır ve oluşan sel darboğazlardan taşar. Bu sebepten viyadükler yapılması zorunludur. Dahası, nehir doğrudan akmaz kıvrılır. Eğer demiryolu bu güzergâhı takip edecek ise hat uzar ve masraf artar.

Demiryolunun ehemmiyetinden dolayı geçtiği yerler şenlenecektir. Şu anda Hille'den Birecik'e nehrin iki tarafı fakir Arap kabileleri tarafından meskundur ve bu kabileler arazinin küçük bir kısmını ekip biçerler. Fırat'ın batı yakasının içlerine doğru olan bölge ise kötülüğü ile ün salmış olan göçebe Aneze Aşireti tarafından iskan edilmiştir. Bu aşiret için talan bir gelenek haline gelmiştir. Sürekli olarak nehri geçerler ve düşmanları olan Şammar Araplarını soyarlar.

Keza, Şammar Arapları da karşılık verirler. Uygun bir an bulduklarında ırmağı geçer ve Anezeye saldırırlar. Her iki kabile de muhtelif yerlerden nehri develeri ile geçerek hatta zarar verebilirler.

Teklif ettiğim yol geçtiği yerlere menfaat, şirkete kazanç sağlar. Güzergâh ise aşağıdaki beyânatta gösterildiği gibidir.

Rota ya İskenderun ya da Samandağ'dan başlar, Orantes Irmağı'nı geçer ve sağa doğru Hammam'dan ayrılarak Alamuck Ovası'nı geçer, ardından Aphreen Irmağı'nı geçer. Oradan düzlük araziye takip ederek Genderiş Köyü'nden sola ayrılrve Halep'in yaklaşık 45 mil sağındaki Akhterin'e gider ve Bales'e ulaşana kadar o ovada işler sonra aşağı Bales'te Fırat Nehri'ni geçer ve Urfa'nın güneyindendeki Birecik kırsalından devam eder . Oradan Mardin'in yaklaşık 35 mil güneydoğusundaki Nusaybin'e ulaşana dek Ayqoobel kırsalını takip eder. Nusaybin'den Musul'a araziden dümdüz devam eder, Dicle'yi geçer, Erbil'in yaklaşık 20 mil batısındaki Kazir ve Zap nehirlerini, Şammar arazisini, Kerkük'ün batısındaki Küçük Zap'ı ve Bayat'ı geçer. Oradan Bağdat'a ulaşana kadar Quazim arazisini geçer ve eğer istenir ise demiryolu, Dicle'nin batı yakasına doğru devam ederek Kurna'ya uzatılabilir. Diyala Irmağı'nı geçer, oradan bataklık arazilerin olduğu Banglam'a ulaşana kadar devam eder.

Ağaçlık araziler mevcut olduğu için kereste buradan temin idilebilir. Ayrıca halk da demiryolu inşaatında istihdam edilebilir.”

Hindistan'a giden ve oradan gelen askerî birliklerin nakilleri hususunda izne tâbi olan bu iki yol için birkaç söz söylememe müsaade edin.

İlk olarak: Samandağ'dan Fırat Nehri vadisi üzerinden demiryolu ile Dicle ve Fırat'ın birleştiği Kurna'ya giden güzergâh.

1. Mevcut Hindistan yolu ile kıyaslandığında daha kısadır.
2. Doğudaki zenginliklerimize giden ilave yoldur.

Planlanan demiryolu hattının döşendiğini ve düzen içinde çalıştığını tasavvur edin, hiç şüphesiz, Hindistan'a giden yol kısalmış olur. Ama kesinlikle uzaması düşünülemez. Aşağıdaki tabloda görüleceği gibi:

Planlanan Fırat güzergâhı aşağıdaki gibidir.

Marsilya-Samandağ	7 Gün
Samandağ-Beles	1 Gün
Beles-Kurna	2 ½ Gün
Kurna-Bonbay	7 ½ Gün
	18 Gün

Not: Samandağ-Beles-Kurna demiryolu ile yaklaşık 800 mil olacaktır.

Kurna'dan Karaçi'ye bu hat iki gün daha az olabilir.

Marsilya'dan Bonbay'a mevcut hat:

Marsilya-İskenderiye	6 Gün
İskenderiye-Süveyş	1 Gün
Süveyş-Aden	6 Gün
Aden-Bonbay	<u>7 Gün</u>
	20 Gün

Ek 11: FO 78/1536, No: 2, Bağdat Başkonsolosluğu

İstanbul'u Basra Körfezine bağlayacak olan telgraf hattının döşenmesi sırasında ortaya çıkan olumsuzluklar, hattın döşenmesi için Osmanlı Devletinin hizmetine verilen İngiliz ekibinin yerel yönetim ile ihtilafa düşmesi hakkında bilgileri havi Britanya Bağdat Konsolosluğunun 01.02.1860 tarihli raporu.

My forwarded
B. M. Embassy
Constantinople

8th 2 of 1860.

68

British Consulate Genl
Baghdad 1st February
1860

My Lord,

In the beginning of July last
an English Engineer, with four assistants
in the service of the Ottoman Gov^t arrived
here for the purpose of laying down a portion
of the Electric Telegraph now in the course
of construction between Constantinople and
Basorah.

It was decided by Amer Pasha that in
the first place the line should be carried to
Soog-esh-Shiukh on the Euphrates and that
the safest route would be on the left bank of
the Tigris as far as Koot-al-Amarah and
thence down the Shat-al-Hye. It was not
till the beginning of October that operations
To all the ... were

were commenced and so remiss have been the local Authorities in supplying wooden posts that only sixty miles of the line have as yet been completed -

The wires have been repeatedly cut and as this has happened in the most peaceable and least disturbed part of the Country and in some instances close to the walls of Baghdad there are but faint hopes of an over-ground line being kept in working order -

Mr Garthwaite, the Engineer, reported to Constantinople that it would be advisable to lay the wire in the bed of the river from Koot-al-Amarah to Bussorah, and he has now received orders to survey the proposed line and make an estimate of the quantity of cable requisite for this purpose -

If the Turkish Government adhere to its determination of carrying the line by way of Sook-esth Shinkh much difficulty will be experienced in submerging the cable, owing to the impossibility of Steamers navigating the Tigris and Euphrates and, supposing that it were laid by this route, there would again be difficulties

difficulties to contend with, in case of
 accident to the wire - 69

The best and easiest plan of establishing
 Telegraphic communication between
 Baghdad and Bussorah, would be to lay
 the wire in the bed of the Tigris all the
 way from Baghdad - By this route the
 difficulties of laying on the cable would
 be few and, from the constant passage of
 Steamers up and down the river, there would
 be less risk to the line and greater facilities
 of repairing it when damaged -

The Turkish Government have at
 present one Steam Vessel navigating the
 Tigris, and another smaller vessel is being
 built at Bussorah - This latter will
 probably be completed before the cable
 arrives (for at present there are only five
 miles of subfluvial wire here) and the
 two vessels thus available ought to be
 sufficient for the purpose of laying
 this portion of the line, but they are so
 deficient in Officers and Engineers
 and the management generally is so

bad

bad, that I have little hopes of their
 being able to accomplish this work -

I have the honor to be

My Lord,

With the utmost respect,

Your Lordship's

Most Obedt^h humble Servant

J. M. S. P. S.

His Off^{ce} Consul General
 at Baghdad

Geçen Temmuz'un başında Osmanlı Devletinin hizmetinde olan bir mühendis dört yardımcısı ile birlikte İstanbul ve Basra arasında telgraf hattı döşemek için buraya geldi.

Ömer Paşa, hattın Fırat Vadisi ile Sûku's- Şuyuh'a doğru döşenmesi ve en güvenli hattın Kut-ul Amara'nın uzağında kalan Dicle Nehri'nin sol yakası olduğuna ve telgraf hattının Shat-el-Hye'ye kadar döşenmesine karar verdi. Telgraf telleri defalarca kesildi. Bu olay ülkenin en az sorunlu, en barışçıl bölgesinde meydana geldi ve bazı kerelerde Bağdat surlarına çok yakın bölgelerde meydana geldi. Yüzeyde çalışmanın sağlıklı olarak devam edeceğine dair umutlar çok zayıf.

Bay Charter, mühendis, Kut-ul Amara'dan Basra'ya nehir yatağına telgraf hattının döşenmesinin akıllıca olacağını İstanbul'a bildirdi ve şimdi hattın tetkikini yapmak ve bu çalışma için gerekli kablo ve kalitesi hakkında (tahmini) bilgi vermesi için emir aldı. Türk Hükûmetinin Sook-esh-Shiukh yoluyla kabloların alttan döşenmesi için kararlılığı pek çok güçlüğü yaşanmasına neden olacak çünkü Hije ve Fırat ve Fırat'ta seyreden gemilerin hatta zarar verme ihtimali vardır.

Bağdat ve Basra arasında telgraf bağlantısı için en iyi ve en kolay yol Dicle Nehri'nin yatağıdır. Bu yatak zeminine kablo döşenmesi durumunda nehir üzerinde seyreden gemilerden doğacak risk çok az olacak ve arızalandığı zaman da tamiri mümkün olacaktır.

Türk Hükûmetinin Dicle üzerinde seyreden bir gemisi var. Diğer küçük gemi ise Basra'da inşa ediliyor. Söz konusu gemi hat gelmeden muhtemelen tamamlanmış olacak ve bu iki gemi hattın bir kısmını döşemek için yeterli ve hazır olacaktır. Ama mühendisler ve memurlar için bu gemiler çok yetersiz ve işletmesi genel olarak o kadar kötüki bu işi bitirebileceklerine dair yeteneklerine olan umudum çok azdır.

Ek 12: FO 78/1018, No: 37

Britanya Bağdat Başkonsolosu Rawlinson'un Osmanlı Devletinin Irak'taki askerî durumu, İran'ın bölgeye yönelik hasmane tutumunu sürdürmesi halinde ne yapılacağı ve Arap kabileleri ile yerel yöneticiler hakkında İstanbul elçisi Stratford de Redcliffe'e gönderdiği 28.12.1853 tarihli rapor.

Copy *Nº 37 of 1853.* *27*

British consulate Genl
Baghdad 28th Decr 1853.

My Lord,

Little has transpired
at Baghdad during the last
fortnight, worthy of report, but
I may note the following
items for Your Lordships'
information.

Abdoolah Pasha of
Sulimanieh has arrived

To, The Right Honble and
Viscount Stratford de Redcliffe
H. His Ambassador at
Constantinople

and is about to proceed to his hereditary Gov^{mt} of Southern Kurdistan. —

232
Rusool Pasha of Rewanduz has established himself at Kerkook and is already at the head of 1,000 or 1,500 horse — during the winter he will increase his force to 2,500 or 3,000 Men. —

The Regular troops lately employed to the Southward have for the most part returned to Baghdad, and Shakir Pasha, who has been acting

as Governor of Hillah since ²³
 the Spring, and who has some
 reputation as a skilful and
 experienced officer, has
 come in, in order to take
 command of a field force,
 should a hostile attitude
 be resumed by Persia. —

Selim Pasha in the
 mean time remains in
 command on the Euphrates,
 where his measures have
 been hitherto most success-
 ful in pacificating the
 Arab tribes and restoring
 general tranquillity to the
 country.

country. —

Letters were received a few days ago by the Persian Consul from the Prince Govr of Shuster and Dezfool, stating that G. R. G. had assembled an Army of 20,000 men under instructions from Teheran, and was now encamped between Ahwaz & Mohamrah, waiting for further orders. —

On the Turkish side much energy has been displayed by the Muntefik Arabs and their allies to meet

met this Persian demonstra-
 tion, and Reshid Pasha -
 assures me that if the
 Shuster force were to advance
 on Bussorah, between 20 and
 30,000 men would march
 from Suk-ess Shiook to the
 defence of the place. -

From Kermanshah
 I learn that all military
 preparations have been
 suspended, and that the
 Prince Gowrd has been advised
 of the determination of
 H. M. the Shah to remain
 completely neutral during
 the

the present struggle between
Russia and the Porte -

Nothing direct, however, has
reached me from Teheran
since the date of my last
despatch. -

I have the honor &c
Wm. H. Rawlinson
Consul Genl at Baghdad

(True copy)
H. Rawlinson
H. H. Consul Genl at
Baghdad

Lordum;

Geçen iki hafta süresince Bağdat'ta rapor edilebilir çok az şey meydana geldi. Fakat aşağıdaki maddeleri bilgilerinize sunuyorum.

Süleymaniye'den Abdullah Paşa Kerkük'te konumunu güçlendirdi ve neredeyse 1000-1500 kişiden oluşan süvari birliği kendi kontrolünde, kış boyunca gücünü 2500-3000'e çıkaracak.

Güneye yerleştirilen düzenli birliklerin pek çoğu Bağdat'a döndü ve bahardan bu yana Hille Vali vekili olarak görev yapan yetenekli ve tecrübeli Şakir Paşa, İran'ın düşmanca tutumunu sürdürmesi durumunda sahra kuvvetlerini kumanda etmek için geldi.

Arap kabilelerini şu ana kadar çok başarılı şekilde pasifize eden ve Fırat bölgesinde asayişini yeniden tesis eden Selim Paşa şu anda emir bekliyor.

İran konsolosunun birkaç gün önce Şuster ve Dezful Mirzalarında aldığı mektuplarda H.R.H.'nin Tahran'dan aldığı talimat ile 20.000 adamdan müteşekkil bir ordu topladığı, Mahmere ile Ahvaz arasında kamp kurduğu ve yeni talimatlar beklediği ifade ediliyor.

Türk tarafında Müntefik Arapları ve onların müttefikleri tarafından İran nümayişine karşı muharebe etmek için enerji sarf ediyor ve Şuster kuvveti Bussarah'a ilerlediği taktirde söz konusu bölgenin savunması için Sûku'-Şuyuh'tan 20-30.000 kişinin hareket edeceği hususunda Reşit Paşa bana teminat veriyor.

Tüm askerî hazırlıkların askıya alındığını ve Osmanlı-Rus mücadelesi süresince Şahın tamamen tarafsız kalması hususunda Majestelerinin kararından Mirzanın haberdar edildiğini Kirmanşah'tan öğrendim.

Son raporumdan bu yana tarafıma herhangi bir şey ulaşmadı.

Ek 13: FO 78/957, No: 18, s. 31-37

Mirza Abbas'ın eğitim amacıyla İngiltere'de bir müddet ikâmet etmek amacıyla Bağdat Başkonsolosuna müracaatı, Mirza'nın siyasi durumu hakkında verdiği bilgileri muhteva eden 04.01.1853 tarihli rapor.

Baghdad 31
January 4. 1853

No: 18

My Lord,

The Mother of the Naib-i-Sultench, who as Your Lordship is aware, is now residing here, has expressed the strongest desire, that her son should pass a few years in England and receive an English education. The young Prince participates in his Mother's wish, and he is such an interesting boy, so full of promise, so popular throughout Persia, and may in the sequel play such an important

The Earl of Malmesbury

important part in the history of his country, that I have thought it my duty to bring the question of his visit to England under Your Lordship's consideration.

In the present state of the East the advantages we might derive from the possible succession to the throne of Persia of a Prince, imbued with English ideas and instructed in European knowledge, are almost incalculable. as an immediate result also the presence of Abbas Mirza in London would be an admirable counterpoise to the continued residence of Bahman Mirza under Russian

Russian protection in Georgia.

32

On the other hand it is to be considered that the Shah would naturally look with dissatisfaction on our connection with a Prince, whose popularity has always given uneasiness, and who has been obliged indeed to retire from Persia in order to escape his brother's jealousy; that His Majesty might thus become unfriendly and intractable; and that ~~the~~ Russia, taking alarm, might further meet our indication of interest in Abbas Mirza's behalf by drawing more closely the links which bind her to her own protégé in Georgia, and by interfering more actively in support of that Prince's

claim to the Regency, or even to the succession, in the event of His present Majesty's demise.

The principal difficulty however to be encountered is that which regards the expence of Abbas Mirza's visit. His Royal Highness enjoys at present an allowance of 1500 £ per annum from the Persian Government, and this would be amply sufficient for his maintenance in England - but the allowance is entirely dependent on His Majesty's will and pleasure, and it would of course be suspended if the Prince were to proceed to England * without obtaining in the first

first instance the Shah's permission.
 In the event then of Your Lordship
 being inclined to regard the
 proposition with favour, there are
 two courses open for consideration.

Firstly the invitation for Abbas
 Mirza to proceed to England might
 be tendered directly by the British
 Minister to the Shah, and our
 reason for thus inviting him might
 be referred to the expressed unwillingness
 of the Porte to permit compromised
 Persian subjects to reside at Baghdad,
 or to our anxiety to afford stability to
 the present Government in Persia
 by removing to a distant country a

Prince, on whom (as His Majesty has officially declared) the eyes of disaffected parties continue to be fixed. On such an explanation being offered, His Majesty might perhaps be persuaded to give his consent to the visit, and to engage that the allowance of 1500£ per annum should be continued to the boy during his residence in England.

Or on the other hand, if it were thought more dignified to act independently of the Persian Govt, measures might be taken for relieving ourselves from the pension of 2000£ per annum which we pay to the exiled Princes of Shiraz and

and that amount might be devoted to Abbas Mirza's support and education.³⁴
 We have only promised to continue this pension until such time as the Shah may restore the confiscated lands and revenues of his relatives of Shiraz, and it would not require probably any great amount of pressure to cause the restitution to be effected.

As far moreover as general considerations are concerned, and apart from all question of obligation, the propriety of pensioning the Shiraz Princes who are absolutely without influence, either in their own country or anywhere else, is not to be brought into comparison with the appropriation of a sum of money for the
 honourable

honourable and enlightened purpose of educating a Prince, who is the reigning Shah's own brother and who, if he were ever to ascend the throne of Persia, with the sentiments and habits of an English Gentleman, might be the means of humanizing his subjects and bringing the country which he governed into a community of thought and feeling with ~ European Nations.

In conclusion I have only to state that Colonel Sheil is, I believe, equally with myself impressed with the great advantages to be derived from Abbas Mirza's visit

visit to England, and that if all
 preliminaries were arranged, I 35
 might be able to take charge of
 him and bring him to London
 with me in the autumn, when
 I may perhaps retire from the
 Political Agency of Turkish Arabia.
 I have the honour to be
 With the highest respect
 My Lord
 Your Lordship's
 Most obedient
 humble servant
 Ali Pasha
 Consul-General at Baghdad

Lordum;

Sizin de bilginiz olduğu üzere saltanat naibinin annesi, oğlunun İngiltere’de birkaç yıl kalması ve İngilizce eğitim almasını çok arzu ettiğini bildirdi. Mirza annesinin bu isteğine katılıyor. Naib dikkate değer, gelecek vaad eden ve İran’ın genelinde çok popüler birisidir. Ülkesinin tarihinde de önemli bir role sahip olabileceği düşüncesiyle gözden geçirmeniz için Mirza’nın İngiltere’ye gelmesi mevzuunu size bildirmenin görevim olduğunu düşündüm.

Doğu’nun şu anki durumunda, İngiliz fikirleri ile donanmış ve Avrupa kültürü ile eğitilmiş Mirzanın tahta çıkmasından elde edeceğimiz menfaat çok büyüktür. Abbas Mirza’nın Londra’da bulunması Gürcistan’da Rus hamiliğinde ikâmet eden Behmen Mirza’ya karşı denge unsuru teşkil eder. Öte yandan popüleritesi her zaman rahatsızlık verici olan Mirza (aslında kardeşinin kıskançlığından kurtulmak için İran’dan ayrılmak zorunda kalmıştı) ile irtibat halinde olmamızın Şahı rahatsız ettiği göz önünde bulundurulmalıdır.

Rusya Abbas Mirza adına Gürcistan'da himayesinde tuttuğu İran Mirzası ile yakın bağlantılar kuracağımızdan korkarak söz konusu Mirza ile görüşülmesini yasakladı.

Şu anki Şahın ölmesi durumunda Mirza naiplik hatta tahta çıkmaya yönelik taleplerini daha aktif desteklemeye başladı. Karşılaşılacak asıl mesele Abbas Mirza'nın ziyaretinin masraflarının üstlenilmesidir. Mirza, İran Hükûmetinden yıllık 1.500 Pound ödenek almaktadır ve bu miktar İngiltere'deki bakımı için ziyâdesi ile yeterli ama ödenek tamamen Şahın istek ve idaresine bağlı ve tabî ki ilk önce Şahtan müsaade almadan İngiltere'ye gider ise bu ödenek askıya alınabilir.

Uygun bulmanız durumunda, göz önünde bulundurulması gereken iki açık yol var:

İlk olarak Mirzanın İngiltere'ye daveti için gerekçemiz İngiliz bakan tarafından doğrudan Şaha iletilebilir ve Osmanlı Devletinin ihtilafı tebaanın Bağdat'ta ikâmet ettirilmesi hususundaki gönülsüzlüğü ile ilişkilendirilebilir. Ya da İran'daki mevcut hükûmetin istikrarını sağlamak arzumuzdan dolayı Mirzayı uzak bir ülkeye naklettik denilebilir. Eğer böyle teklifler yapılır ise Şah, Mirzanın ziyaretine muvafakat verebilir ve delikanlının İngiltere'deki ikâmeti boyunca yıllık 1500 Pound'un gönderilmesini kabul eder. Ya da diğer taraftan İran'a bağımsız olarak hareket ettiği düşüncesi oluşturulursa Şiraz'ın sürgün Mirzalarına ödediğimiz 2000 Pound yıllık külfeti azaltır ve o meblağ Abbas Mirza'nın destek ve eğitimi için verilebilir. Mirza'nın İngiliz centilmeni olarak yetiştirilmesi, tahta çıkma ihtimali göz önünde bulundurulduğunda bizim için çok önemlidir.

Uygun bulduğunuz taktirde Türk Arabistan (*Irak*)'ından dönüşümde Şehzâdeyi de beraberimde getireceğim.

Ek 14: FO 78/1115, No: 1

Bağdat Başkonsolosunun Irak'ın kuzeyinde Kürt grupların gayrimüslim azınlıkların canına kastederek onlara saldırıları ve bu saldırılar karşısında Osmanlı yöneticilerinin durumu hakkında malumatların yer aldığı 06.01.1855 tarihli rapor.

No 1 of 1855
210

British Consulate Genl.
Baghdad 6th Jan^{ry} 1855

My Lord,

The Bohtan Kurds,
who remain in complete
possession of the country
intervening between Betlis
and Mosul, have been com-
mitting the most horrible
barbarities on all the Jewish
and Christian families which
have fallen into their hands. -

The Right Honble
The Earl of Clarendon K. G.
H. M. Principal Secy of State
for Foreign Affairs
Foreign Office

At yakho, where the inhabitants are principally of these two faiths, the men, after being subjected to the most dreadful tortures, in order to compel them to surrender whatever little property they possessed, have been for the most part massacred, while the women delivered over to the brutality of the Kurdish soldiery, have also perished in great numbers under the inhuman treatment they have received. I am assured, indeed, that wherever the Christians or

Jews have fallen into the hands
 of the Kurds, the most revolt-²¹¹
 ing atrocities have been com-
 mitted on them; and that
 at Zakhko, in particular, the
 horrors of Beder Khan Bey's
 massacre of the Nestorians
 have been more than equal-
 led by the young chief, -
 Munsoor Bey, who is a
 nephew of that celebrated
 leader, and who now heads
 the Southern insurrection -

The Turkish officers in the
 neighbourhood of the scene
 of revolt seem to have been
 completely paralyzed by the
 Audacity

audacity of the Kurds, and instead of attempting to unite their forces, or to make head against the insurgents, each Pasha has now retired to his seat of Government, consoling himself with the idea that no personal responsibility attaches to him...

A further significant feature in this movement is that the leaders of the Mosul summer riots, who were exiled by orders of the Porte, have been rescued from the hands of the Turks by Yezdashir Bey, and have

been placed by him in posi-
 tions, where they can give ²¹²
 full vent to their fanatical
 spirit against the Christians,
 and their rancorous enmi-
 ty against the Ottoman
 Government.

The only favorable &
 circumstance which I
 have to report to your Lord-
 ship, is that an unexpect-
 ed improvement having
 taken place in Rushid &
 Pasha's relations with the
 great Arab tribes, His Co^{ty}
 has been enabled, within
 these few days, to detach a
 Regiment

Regiment of Regular
 Infantry with guns, to
 aid in the defence of Mosul,
 and that His Excellency
 is further employed at
 present in reducing his
 garrison on the Euphrates,
 and calling in his outlying
 troops so as to concentrate
 a considerable force at Baghdad,
 with which he hopes to find
 himself prepared in the
 course of the month to march
 to the Northward, should he
 be instructed by the Porte
 to undertake an expedition
 against the rebels. - His Excellency

will at any rate return to
 Baghdad in the course of ²¹³
 the current week & will then
 give his serious attention
 to the best means of reducing
 the Kurds to obedience. —

I have the honor to be
 With the Utmost respect
 Your Lordships
 Most Obedt^h Humble Servt

Alfred Russell
 H. M. Consul Genl at Baghdad

Musul ve Bitlis arasındaki tüm araziyi kontrol eden Bohtan Kürtleri, Zaho'da ellerine düşmüş olan Yahudiler ve Hristiyanları hunharca katletmektedirler. Söz konusu bölgede ise zaten çoğunluklu bu iki inanca sahip insanlar yaşamaktadır.

İnsanların sahip oldukları mülkleri ne kadar küçük olsa da, onları çekilmeye zorlamak için en dehşetli işkencelere tâbi tuttuktan sonra ekseriyetle katlettiler. Kadınlar Kürt askerlerin insanlık dışı muamelelerine maruz kaldılar.

Eminim, Zaho'nun yanı sıra Kürtlerin elinde her nerede Yahudi ve Hristiyan varsa en dehşetli şekilde katledildiler. Bedirhan Bey'in dehşetli katliamı şu anda güneydeki ihtilali yöneten yeğeni Mansur Bey'in katliamından daha beterdir.

İsyanın çevresinde bulunan Türk memurlar Kürtlerin bu cüretleri karşısında tamamen felç oldular. Güçlerini birleştirmek ya da isyana karşı durmak yerine her Paşa kendisini sorumluluk altına sokmamak için kendi koltuğuna çekildi.

Bu eylemin en önemli özelliği İstanbul'un emri ile sürgün edilen Musul isyanının liderlerinin Yesdishir Bey tarafından Türklerin elinden kurtarılmasıdır. Yine

aynı kişi bu isyancıları Türk Devleti ve Hıristiyanlar'a karşı amansız düşmanlıklarını hayata geçirmeleri için yine aynı yere yerleştirmişti.

Size rapor edeceğim tek hayırlı şey, Reşit Paşa'nın büyük Arap kabileleri ile gerçekleştirmiş olduğu görüşmelerdeki beklenmedik ilerlemedir. Zât-ı âlileri řu birkaç gün içinde, Musul'un savunmasına yardım için silahlı ve düzenli piyade alayını teşkil etmeye muktedir oldu. Paşa, Fırat'ta yetersiz olan garnizonları ıslah etti ve hizmete soktu. Ay içinde kuzeye doğru yürümek maksadıyla Bağdat'ta hatırı sayılır bir güç toplamak için uzaktaki birliklerini çağırdı. Eğer İstanbul tarafından isyancılara karşı bir sefer yapmakla görevlendirilirse, zât-ı âlileri her halükarda bu hafta içinde Bağdat'a dönecek ve Kürtlere boyun eğdirmek için mücadele edecektir.

Efendim Clarendon Lorduna
Dışilişkiler/Dışişleri Bakanlığına
LONDRA

Ek 15: FO 78/1115, 16.03.1855

Britanya İmparatorluğu'nun Musul Konsolosu Rasam'ın isyancı Kürtleri himayesi sebebiyle Bağdat Valisi Reşit Paşanın duyduğu memnuniyetsizlik hakkında Britanya Bağdat Konsolosunun raporu.

N° 8 of 1855.

252

British Consulate Genl^e
Baghdad 16th March 1855

My Lord,

Hearing, that His Co^{ty}
Mahomed Reshid Pasha &
desired to speak with me this
morning, I have the honor to
inform your Lordship of the
purport of the interview which
took place between us. —

His Excellency informed
me that intelligence had &
reached
The Right Honble
Viscount Stratford de Redcliffe G.C.B.
H.B. Mrs Ambassador at
Constantinople

reached him yesterday from Mosul, that H.B. Mr Vice Consul Mr Rassam had left that place, with the intention of bringing in Yezdishir Bey, the Kurdish rebel chief, so as to afford him a sanctuary in his house, without, however, first consulting with the Turkish Authorities on the subject. —

Imagining that Mr Rassam must have acted on his own responsibility, His Excellency expressed much surprise, and, indeed, could not conceal a feeling that he had

Efendim;

Reşit Paşa bu sabah benimle konuşmak istedi. Aramızda geçen görüşmenin içeriği hakkında sizi bilgilendirmek beni için onurdur.

Zât-ı âlileri, İngiliz yardımcı konsolosu Rasam'ın Musul'dan ayrıldığını ve Kürt asilerin başı Yerdishir'i yanına aldığı ve evinde barındırdığını bildirdi.

İsyancı Bohtan Kürtleri'nin hadiseleri ile baēlantısı hususunda Rasam'ın sessiz kalması ve Paşanın sitemleri karşısında mahcubiyet duyuyorum. Rasam'ın bundan sonra hata içinde olmaması gerekir. Şunu da belirtmeliyim ki zât-ı âlilerinin buradaki pozisyonu kendisi hakkındaki istihbaratlardan dolayı tehlikede, Çünkü Paşa, Sultan'ın buradaki otoritesini güçlendirmek için bir şey yapmadı hatta bölge kendi kontrolünde de deēil.

Baēdat Başkonsolosluğu

Ek 16: FO 78/1451, No: 8, 20.06.1859

Bağdat Başkonsolosluğundan İngiliz Dışişleri Bakanlığına gönderilen ve Irak'ta döşenmesi planlanan telgraf hattı ile ilgili malûmatları içeren 20.06.1859 tarihli rapor.

No 8 of 1859
269

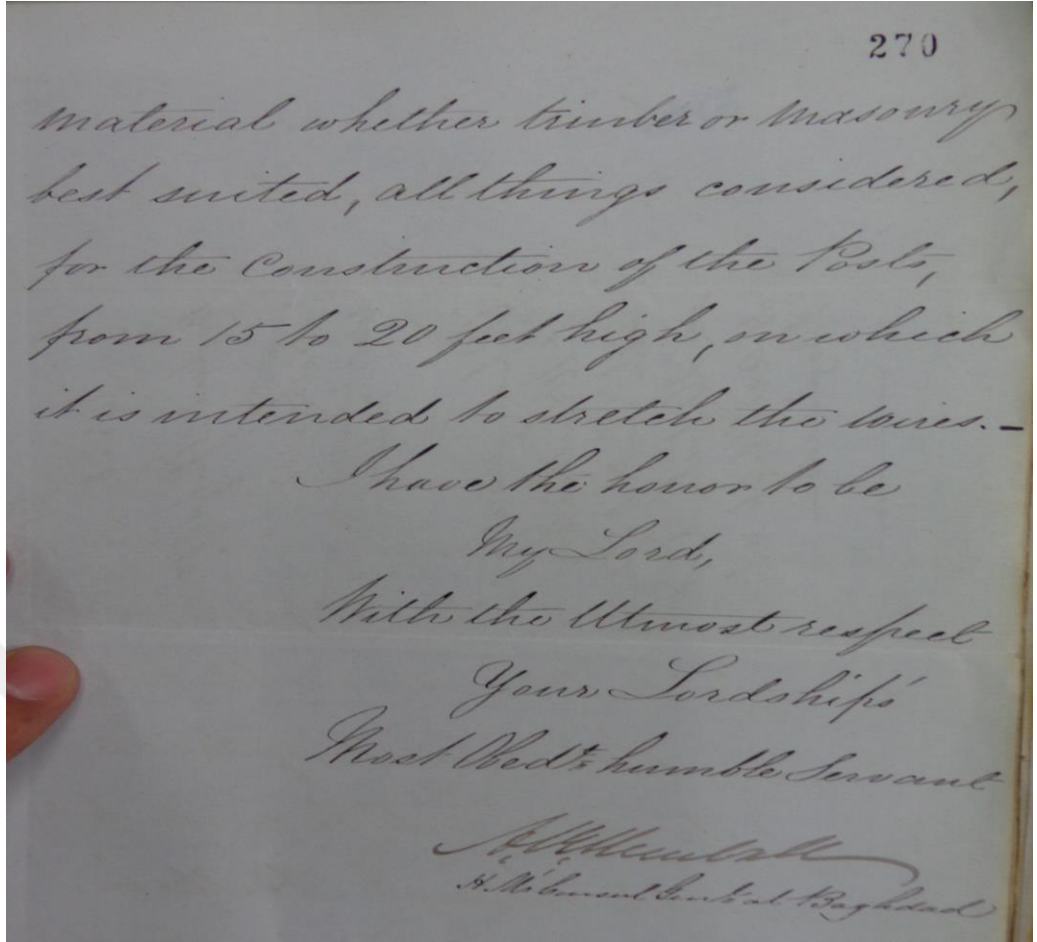
British Consulate Genl^l
Baghdad 20th July 1859.-

My Lord,

Mr. Carthew, who has been engaged by the Turkish Government in the place of Col^l Piddulph, to construct the proposed Telegraphic Line between Mossul and Bussorah arrived at Baghdad accompanied by 4 Assistants on the 11th Instant. He awaits the orders of Omer Pasha, now absent at Sulimanieh, to or

Right Honorable
Lord John Russell
H.B. Mr's Principal Secretary of State
For Foreign Affairs
Foreign Office, commence

Commence the work, proposing in the first instance to execute the Northern portion to Mosul, and on the lapse of the hot season, to examine the country and to undertake the completion of the remaining portion Southward to Bussorah. In the former direction the Telegraph will follow the Post Road via Kerkook and in the latter, according to the orders of the Porte, will be conducted, if practicable, through Hillah, Sumaweh and Suk-esk-Shiookh on the Euphrates - In the interim Mr. Carthew is making experiments to ascertain the description of material

Albay Riddulph'un yerine Türk Hükûmeti tarafından görevlendirilen Bay Charter ayın 11'inde dört yardımcı ile birlikte Bağdat'a geldi.

Musul yönüne doğru ilk olarak kuzeyden başlanması önerilen çalışmaya başlamak, Bussarah'a doğru güneyin kalan bölümünün tamamlanmasını üstlenmek ve sıcak mevsimde çalışmanın mümkün olmadığı yerlerin teftişini yapmak için şu an Süleymaniye'de bulunmayan Ömer Paşa'nın talimatını beklemekte.

Eski yol vasıtasıyla telgraf, Kerkük üzerinden posta yolunu takip edecek ve sonra İstanbul'un talimatlarına göre, eğer mümkünse, Fırat üzerinden engebeli Hille, Semaveh ve Sûku's-Şuyuh'u takip edecek.

Bay Carthew en uygun malzemenin sağlanması için tetkikler yapıyor. Direklerin dizilişi için enine boyuna düşünülürse kabloların 15-20 fit yüksekten çekilmesi akla yatkındır.

Orjinallik Raporu

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLIK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Sungur DOĞANÇAY
Öğrenci Numarası	102211202
Enstitü Anabilim Dalı	TARİH
Programı	DOKTORA
Danışmanın Unvanı, Adı-Soyadı	PROF.DR. MUSTAFA ÖZTÜRK
Tez Başlığı (Türkçe)	İNGİLTERE'NİN İRAK SİYASETİ (1798-1876)

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 207 sayfalık kısmına ilişkin; 06/10/2015 tarihinde şahsim/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programında aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orjinallik raporuna göre; tezimin benzerlik oranı %6'dır.

Uygulanan filtrelemeler;

- 1- Kabul Onay ve Bildirim sayfaları hariç.
- 2- Kaynakça hariç.
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç
- 5- Ekler, harita ve resim boyutları büyük olduğundan hariç tutulmuştur.

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin doktora tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azan benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğini ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim.

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Danışmanın Adı-Soyadı
(İmzası)

Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Anabilim Dalı Başkanı
(İmzası)

F.Ü.LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ÖĞRETİM YÖNETMELİĞİ

Madde 41.- Lisansüstü tezleri ile birlikte teslim edilmesi gereken belgeler şunlardır:

- a) Lisansüstü tezler, savunma öncesinde **intihal programı raporu** ve ilgili makale şartını sağladığına dair belgeleri ile birlikte enstitüye teslim edilir.
- b) Intihal raporu ile ilgili olarak etik kurallar dâhilindeki benzerlik oranları ilgili Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. (Enstitü Yönetim Kurulu tarafından uzan, intihal kapsamı dışında değerlendirilmesi için TURNITIN'den alınan raporda "benzerlik oranı"nın, "alıntılar hariç" en fazla %10, "alıntılar dâhil" % 30'u geçmemesi şeklinde kabul edilmiştir).

KAYNAKLAR

ARŞİVLER

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri

BOA, HAT, 389/20702, 1316/51290-D, 1186/46759, 1178/46565, 282/16816,
1316/51290-B-1, 806/37167, 805/37154, 1315/51262, 1181/46662,
1177/46493, 161, 1348/52704, 451/22357, 360/20075 A, 1176/46442U,
373/20405, 1289/50032, 770/36178 D, 791/36812 E,

BOA, İ.MMS 41/1667, 35/1444, 41/1667,

BOA, A. MKT, 117/50, 18/8, 24/95

BOA, MF. MKT, 55/104, 57/61

BOA, A. MKT.UM, 254/32, 189/56, 426/63, 120/58

BOA, A.AMD, 12/6

BOA, A.DVNS.MHM, 3A/91, 240/37, 243/56, 239/995, 241/1636, 237/36, 250/453,
3/75,

BOA, İ.DH, 656/45621, 492/33349, 443/29259,

BOA, HR.SYS, 91/2, 93/20,

BOA, İ. HR, 130/6584, 5556, 122/6074, 72/3480, 258/15445, 69/3354, 76/3727,
80/3913, 130/6645,

BOA, HR, MKT, 43/87, 24/51, 185/55, 224/39, 27/64, 49/40, 115/42

BOA, C.DH, 31/1537

BOA, MVL, 236/34 4. Mühimme 253

BOA, YEE, 42/144,

BOA, BEOAYN. d. 851

The National Archives

FO, 195/334,

FO, 78/ 907, 1848, 753, 2195, 574, 1018, 957, 656, 704, 1115, 2299, 1018, 1397, 251,
1768, 1212, 2352, 1604, 1451, 1536,

FO, 248/83, 34

FO, 2715

MR, 1/647

MFQ, 1/1302

MFQ, 336

The British Newspaper Archives

Pall Mall Gazette

The Daily News

Hampshire Telegraph

Sussex Chronicle

The Morning Chronicle

The Morning Post

The Standard

The Leeds Times

The British Postal Museum & Archive

Tetkik Eserler

Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, (Sadeleştiren: Enver Koray), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1985

Açıkses, Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Msiyonerlik Faaliyetleri*, TTK Bas. Ankara, 2003

Ahmet Lütü Efendi, *Vakanüvis Ahmet Lütü Efendi Tarihi*, 1,2-3,6-7-8, YKY, Yay., İstanbul 1999

Amirahmadi, Hooshang, *The Political Economy of Iraq Under the Qajars, Society, Politics, Economics and Foreign Relations 1796-1926*, I.B Tauris & Co Ltd, 2012

Antonius, George, *The Arab Awakening the Story of the Arap Nationak Movement*, Great Britain 1938

Ali Haydar Mithad, *Tabsir-ül İbret*, Hilal Matbaası, İstanbul 1909

Ali Haydar Midhat, *The Life of Midhat Pasha, a record of his services, political reforms, banishment and judicial murder (1903)*, J. Murray (Publisher), London

Akçura, Yusuf, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri (XVIII. Ve XIX. asırlarda)*, TTK Bas., Ankara 1931

Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet 3*, Üçdal Neş., İstanbul 1984

- Anderson, M.S., *The Great Powers and The Near East 1774-1923*, (Edits.: A. G. Dickens-Alun Davies), Edward Arnold Ltd, London 1970
- Archibald Dunn, Basra Körfezindeki İngiliz Çıkarlar, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 3, (Çev.: Zekeriya Kurşun), İstanbul 2000 ss. 299-326
- Austen H. Layard, *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon*, London 1853
- Ayverdi, İlhan, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı, İstanbul 2011
- Bozkurt, Gülnihal, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasî Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Vatandaşlarının Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1996
- Buckingham, J.S., *Travels in Mezopotamia*, London, 1827
- Besasel, Yusuf, *Osmanlı ve Türk Yahudileri*, Gözlem Yay., İstanbul 1999
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, Başbakanlık Basımevi, Ankara 2010
- Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, (Yay.: Cavid Baysun), TTK Bas., Ankara 1991
- Cleveland, William, *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev., Mehmet Harmancı), İstanbul 2008
- Ceylan, Ebubekir, Namık Paşa'nın Bağdat Valilikleri, *Toplumsal Tarih* 186, 2009, ss. 76-84
- Ceylan, Ebubekir, *Ottoman Origins of Modern Iraq: Political Reform, Modernization and Development in The Nineteenth Century Middle East*, I.B Tauris Co Ltd, London 2011
- Commins, David, *The Wahhabi Mission and Saudi Arabia*, I.B. Tauris&Co. Ltd, New York, USA 2006
- Çetinsaya, Gökhan, Sultan II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Devletinin Irak Politikası, *Devr-i Hamid 2*, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 2011
- Çetinsaya, Gökhan, *Ottoman Administration of Iraq (1890-1908)*, Routledge Abingdon, Oxon 2006
- Darkot, Besim- Gökbilgin, M. Tayyip, Basra, *İA II*, Bas., 5, MEB Yay., 1997 320-327
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2007
- Ekinci, İlhan, Osmanlı Devleti'nde Bazı Nehir ve Göllerde Vapur İşletme Teşebbüsleri I, *Araştırmalar* I/2, 1999/2, ss. 67-90
- Eroğlu, Cengiz-Babuçoğlu Murat-Özdil, Orhan, *Osmanlı Vilâyet Salnamelerinde Basra*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara 2005

- Eroğlu, Cengiz-Babuçoğlu Murat- Özdil, Orhan, *Osmanlı Vilâyet Salnamelerinde Bağdat*, Global Strateji Enstitüsü, Ankara 2006
- Ekinci, İlhan, *Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapur İdaresi)*, Asis Yay., Ankara 2007
- Eraslan, Cezmi, *Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti (1876-1915)*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Tarih Dergisi* 35, İÜ Edeb. Fak. Bas., İstanbul 1994
- Erdem, Mustafa, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, Ensar Neş., İstanbul 2004
- Earle, Edward Mead, *Bağdat Demiryolu Savaşı*, Milliyet Yay., I. Bas., İstanbul 1972
- Fattah, Hala Mundhir, *A Brief History of Iraq*, New York, The USA 2009
- Göyünç, Nejat, *Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat*, *Belleten*, LXV/243, Ağustos, 2001
- Guest, John S., *The Euphrates Expedition*, Kegan Paul Limited, Oxon UK 2013
- Gündüz, Ahmet, *Osmanlı İdaresinde Musul (1523-1639)*, Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ 2003
- Guillaume, Şammar, *İA XI*, MEB. Bas., İstanbul 1979
- Güler, Mustafa, *Bağdat Valisi Süleyman Paşa ve Faaliyetleri (1779-1802)*, *İslam Medeniyetinde Bağdat Uluslararası Sempozyum I*, 7-9 Kasım 2008, İst., 2011, ss. 689-707
- Godfrey, J. Harvard, *Irak and Persian Gulf*, 1944 ss. 406-408
- Hülagü, Mehmet Metin, *Sultan Abdülhamid Dönemi Demiryolu Politikası (1876-1909)*, *Devr-i Hamid 3*, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 2011
- Hasan, İbrahim, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi 6*, Dördüncü Baskı, İstanbul 1997 s. 70-71
- Haydaroglu, İlknur Polat, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ocak Yay., Ankara, 1990
- Ireland, Philip Willard, *Iraq a Study in Political Department*, Kegan Paul Limited, London 2004
- Ireland, Philip Willard, *Iraq a study in Political Department*, London, England 2004
- İsmail, Fehmi, *1807'de Rusların ve İngilizlerin Osmanlılarla Yeniden Münasebet Kurma Teşebbüsleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi *Tarih Dergisi* 30, İstanbul 1976
- Iraq and Persian Gulf*, Geographical Handbook Series, 1944
- John Ross, *Notes on Two Journeys From Baghdad to The Ruins of Al Hadhr, in Mesopotamia, in 1836 and 1837*, The Royal Geographical Society

- Kocabaşoğlu, Uygur, *Anadolu'daki Amerika*, İmge Kitabevi
-----, *Britanik Majestelerinin Konsolosları*, İzmir, 2004
- Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri I (1580-1838)*, Ankara 1974
- Kütükoğlu, Mübahat, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri II (1838-1850)*, Edebiyat Fakültesi Bas., Ankara 1976
- Karadeniz, Yılmaz – Kara, Hidayet, Bağdat, Basra, Bahreyn ve Necid Bölgelerinde Osmanlı-İngiliz Nüfuz Mücadelesine Dair Layiha, *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı*, 2010 ss. 166-181
- Kürkçüoğlu, Ömer, *Mondros'tan Musul'a Türk-İngiliz İlişkileri*, İmaj Yay. Ankara 2006
- Kılıç, Remzi, *Osmanlı Yönetiminde Irak ve Suriye*, İdeal Yay., İstanbul 2011
- Kurşun, Zekeriya, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, TTK, Ankara 1998
- Karal, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi II*, TTK, İstanbul
- Küçüköğlu, Bayram, *Türk Dünyasında Misyoner Faaliyetleri*, IQ Kültür-Sanat Yay., İstanbul 2003
- Kocabaşoğlu, Uygur, *Britanik Majestelerinin Konsolosları*, İzmir 2004
- Kurşun, Zekeriya, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hâkimiyeti*, TTK Bas., Ankara 1983
- Kızıltoprak, Süleyman, *Mehmet Ali Paşa'dan II. Abbas Hilmi Paşa'ya Mısır'da Osmanlı'nın Son Yüzyılı*, TBBD Yay., İstanbul 2010
- Karal, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi II*, TTK, Ankara
- Küçük, Sabahattin – Öztürk, Mustafa, Mithat Paşa'nın Türkiye'nin Mazisi ve İstikbâli Adlı Risalesi, *Prof. Dr. Özer Ergenç'e Armağan*, Bilge Kültür Sanat Yay., ss. 244-255
- Marian Kent, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler*, (Edit.: Marian Kent), Alfa Bas. Yay., İstanbul 2013 ss. 263-309
- Layard, Austen H., *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon*, London 1853
- Lutskiy, Borisoviç, *Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi*, (Çev., Turan Keskin), Yordam Kitap, İstanbul 2011
- Lobdell, H., *Letter from H. Lobdell, M.D., Missionary at Mosul, Respecting Some Recent Discoveries at Koyunjik*, American Oriental Society 1854
- Litvak, Meir, *Shi'i Scholars of Nineteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge 1998

- Lewis, Bernard, *Ortadoğu*, (Çev. Selen Y. Kölay), 8. Baskı, Arkadaş Yay., Ankara 2011
- Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Bilimevi Yay., İstanbul 2004
- Mustafa Nuri Paşa, *Netayic-ül Vukuat*, (Sadeleştiren Neşet Çağatay), TTK Basımevi, Ankara 1980
- Marufoğlu, Sinan, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak*, Eren Yay., İstanbul 1998
- Menant, joachim, *Ninova Sarayı Kütüphanesi*, (Çev.: Vedii Bilmen), Yaba Yay., İstanbul 2005
- Mutlu, Şamil, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Bilimevi Yay., İstanbul 2004
- Nissen, Hans J. – Heine, Peter, *From Mezopotamia to Iraq*, (Translated by Hans J. Nissen), Chicage United States of America 2009
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yay., İstanbul 1983
- Ortaylı, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim Makaleler 1*, Birinci Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara 2000 ss. 173-182
- Orhonlu, Cengiz–İşıksal, Turgut, *Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar, Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat, TD (Tarih Dergisi) 13/17-18*, İstanbul 1963 ss. 78-102
- Özdemir, Bülent, II. Abdülhamit Döneminde Süryaniler, *Devr-i Hamid 1*, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri, Kayseri 2011
- Öztürk, Mustafa, Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi, *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı*, 2010
- Öztürk , Mustafa – Aksın, Ahmet, Venedik Devlet Arşivindeki Bailo Defterlerine Göre Osmanlı Devletinin Venedik'e Zahire ve Asker Yardımı (1624-1631), *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Ankara Üniversitesi Bas., Ankara 2013 ss. 141-170
- Öke, Mim Kemal, *Musul Meselesi Kronolojisi (1918-1926)*, TDAV Yay., İstanbul 1987
- Öztürk Mustafa-Özkaya Özer-Sevda (Yay. Hazırlayanlar) *Bâb-ı âli Hâriciye Nezâreti Mısır Meselesi*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yay., No: 22, Tarih Şubesi Yay., No: 18, Elazığ 2011
- Özyürek, Erkan, 20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde İngiltere'nin Irak Politikası, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010
- Panzac, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1859)*, (Çev.: Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2011

- Polk, William, *Irak'ı Anlamak*, 2. Baskı, NTV Yay., İstanbul 2007
- Reckendorf, Aneze, *İA I*, M.E.B. Bas., 1997 ss. 433-434
- Rafeq, Abdul-karim, *18 ve 19. Yüzyılda Avrupa ve Ortadoğu*, Ortadoğu Tarihi, (Hazırlayan: Youssef M. Choueiri, İnkılap Yay., İstanbul 2011 ss 273-295
- Scott, Alexander (Edit.), *Journal of a Residence at Baghdad During the Years 1830-1831*, London 2009
- Simons, Geoff, *Iraq from Sumer to Post-Saddam*, London 1994
- Searight, Sarah, *The British in The Middle East*, London 1979
- Saleh, Zaki, *Britain and Iraq*, El-Maaref Press, Baghdad Iraq 1966
- Sahillioğlu, Halil, Irak'ın İdarî Taksimatı, (Çev.: Mustafa Öztürk), *Belleten LIV/209-211*, TTK, Ankara, ss. 1232-1257
- Sami Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1996
- Saray, Mehmet, *Türk-İran İlişkileri*, Ankara 1999
- Soy, Bayram, *Lord Palmerston'un Osmanlı Topraklarını Koruma Siyaseti*, Türkiyat Araştırmaları,
- M. Streck, Birecik, *İA II*, Bas., 5, M.E.B. Yay., 1997 ss. 629-632
- Şemsettin Günaltay, *Türk Tarihinin İlk Devirlerinden Yakın Şark Elam ve Mezopotamya*, İkinci Baskı, TTK Bas., Ankara 1987
- The Missionary Herald, *Reports from Northern Irak (1833-1870)*, (Edits.: Kamal Sallabi-Yusuf K. Khoury), Royal Institute for Inter-Faith Studies, Amman 11183, Jordan, Mediterranean Press, 1997
- Tarbush, Muhammad, *The Role of the Military in Politics*,
- Tızlak, Fahrettin, İngiltere'nin Fırat Nehrinde Vapur İşletme Girişimi Hakkında Yeni Bilgiler(1834-1836), *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi VI*, Samsun 1991 ss. 293-301
- Tozlu Selahattin- Gazel, Ahmet Ali, Cezîretü'l-Arap'ta Bayındırlık Faaliyetlerine Dair Kaynak Yazılar II, *Orta Doğu Araştırmaları Dergisi IV/2*, Elazığ, 2006, s. 179-202
- Uçarol, Rifat, *Siyasî Tarih*, 7. Basım, Der Yayınları, İstanbul 2007
- Umar, Ömer Osman, Basra ile Muntefikte Aşiretlerin Mücadelesi ve Sadun Paşa, *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi II/I*, Elazığ 2004, ss. 5-39
- Uzunçarşılı, İbrahim Hakkı, *Büyük Osmanlı Tarihi* 5, 6. Baskı, TTK Yay., Ankara
- Uçarol, Rifat, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi II*, Çağ Yay., İstanbul 1993

- Van de Boogert , Maurits H., *Kapitülasyonlar ve Osmanlı Hukuk Sistemi 18. Yüzyılda kadılar, Konsoloslar ve beratlılar*, (Çev: Tuncer, Ali Coşkun), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014
- Yerasimos, Stefanos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, 6. Baskı, İletişim Yay. İstanbul 2010
- Youssef M. Choueiri, *Ortadoğu Tarihi*, İnkılap Yay., İstanbul 2011
- Yapp, M.E., *The Making of the Modern Near East*, *Yazım Kılavuzu*, Atatürk Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, Ankara 2009
- Young, Gavin, *Return To the Marshes*
- Yıldırım, Recep, *Eskiçağ'da Anadolu*, Meram Yay., İzmir 1996
- Yusuf Has Hacıp, *Kutadgu Bilig*, (Haz.:Yaşar Çağbayır), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2003
- Yücel, Yaşar, Midhat Paşa'nın Bağdat Vilâyetindeki Altyapı Yatırımları, *Uluslararası Midhat Paşa Semineri*, Edirne 1984

Ansiklopediler

- Darkot, Besim, Irak, *İA V/ II*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1987 Ss. 667-679
- Altundağ, Şinasi, Mehmed Ali Paşa, *İA VII*, Milli Eğitim Bas., İstanbul 1988 ss. 566-579
- Gökbilgin, M. Tayyib, Midhat Paşa, *İA VIII*, MEB. Yay., İstanbul 1979 ss. 270-282
- Minorsky, V., Sincabi, *İA X*, MEB. Yay., İstanbul 1988, ss. 675
- İA XIII*, Yahudilik, MEB. Yay., 1997 ss. 339-342
- Meydan Larousse V*, Meydan Yay., İstanbul 1990
- Meydan Larousse XI*, Meydan Yay., İstanbul 1990
- Meydan Larousse IV*, Meydan Yay., İstanbul 1990

İnternet Kaynakları

- www.britishempire.co.uk, 01.07.2015
- www.bbc.co.uk, 01.07.2015
- www.royal.gov.uk, 05.07.2015
- www.foreignaffairs.com, 07.07.2015
- www.trainhistory.net, 01.07.2015

www.trainsofturkey.com, 01. 07.2015
www.historylearningsite.co.uk, 02.08.2015
www.britishmuseum.org, 03.08.2015
www.postalheritage.org.uk, 21.07.2015
www.historic-uk.com, 09.08.2015
www.historyofwar.org, 08.08.2015
www.notablebiographies.com, 07.08.2015
www.shmmr.net, 01.08.2015
www.reference.com/browse/Jabal+Shammar, 10.08.2015
www.encyclopedia.com, 11.08.2015
www.everyculture.com, 12.08.2015
www.vgsbooks.com, 13.08.2015
www.wikipedia.org, 23.07.2015
www.wsws.org, 24.08.2015
www.wikimedia.org, 17.11.2015

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı – Soyadı : Sungur DOĞANÇAY
Doğum Yeri ve Tarihi : Şefaatli/15.11.1978

Eğitim Durumu

Lisans Öğrenimi : Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (2004-2008)
Yüksek Lisans Öğrenimi : Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih ABD (2008-2010)
Doktora Öğrenimi : Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi ABD (2011-2015)
Bildiği Yabancı Diller : İngilizce
Bilimsel Faaliyetleri : Britain's Serch of Historical Artifacts and Their Smuggling in Nineveh and Babylon, *International Journal of Humanities and Social Science*, Vol.5, No: 7(1) July, USA, 2015
Batılılaşma Sürecinde Osmanlı Devletinde Musikinin Tarihsel Gelişimi, *1.Uluslararası Müzik ve Dans Kongresi* (6-8 Mayıs 2015), Diyarbakır
Cumhuriyet Döneminde Eğil, *Peygamberler Krallar Nebiler Sempozyumu*, Eğil, 2010
XIX. Yüzyılın Sonlarında Adıyaman Şehri, *SBarD* 16, ss. 17-25, 2010
Dulkadir Türkmenleri'nin Güneydoğudaki Faaliyetleri, *Uluslararası Dulkadir Beyliği Sempozyumu*, Kahramanmaraş, 2011

İş Deneyimi

Çalıştığı Kurumlar : Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Arş. Gör.) (2008-2009)
Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Tarih Eğitim ABD (Arş. Gör) (2009-...)

İletişim

E-Posta Adresi : Sungur.dogancay@dicle.edu.tr
Tel. : 0553 595 43 85